

Marika Tandefelt (red.)

FINLÄNSK SVENSKA FRÅN MEDELTID TILL 1860

SVENSKAN I FINLAND - I DAG OCH I GÅR III:1 SLS

SKRIFTER UTGIVNA AV SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND
NR 829

Marika Tandefelt (red.)

FINLÄNSK
SVENSKA FRÅN
MEDELTID TILL 1860

SVENSKAN I FINLAND - I DAG OCH I GÅR III:1

SVENSKAN I FINLAND – I DAG OCH I GÅR (2010–2017) är ett språkprojekt som finansieras av Svenska litteratursällskapet i Finland, Svenska Akademien, Riksbankens Jubileumsfond, Svenska kulturfonden, Stiftelsen för Åbo Akademi, Stiftelsen Tre smeder och Svenska folkskolans vänner. Samarbetsparter är Institutet för de inhemska språken samt Språkbanken vid Göteborgs universitet.

Svenska litteratursällskapet administrerar projektet, och sällskapets förlag står som utgivare av volymerna. Projektet har en styrgrupp som består av professor **Tom Moring** (ordförande, Helsingfors universitet), professor em. **Pirkko Nuolijärvi** (Institutet för de inhemska språken), professor em. **Mats Thelander** (Uppsala universitet) och professor em. **Nils Erik Villstrand** (Åbo Akademi). Projektet representeras i styrgruppen av professor em. **Ann-Marie Ivars** (Helsingfors universitet), lexikograf, fil.dr **Nina Martola** (Institutet för de inhemska språken), professor em. **Marika Tandefelt** (Svenska handelshögskolan) och professor **Camilla Wide** (Åbo universitet).

*Utgiven med stöd av Ingrid, Margit och Henrik Höijers donationsfond I
inom Svenska litteratursällskapet i Finland*

© Författarna och Svenska litteratursällskapet i Finland 2019
www.sls.fi

*Detta verk är licensierat under Creative Commons Erkännande-Ickekommersiell-IngaBearbetningar
4.0 Internationell (CC BY-NC-ND 4.0).*

Omslag och grafisk form: Antti Pokela – Kartor: Hannu Linkola

ISBN 978-951-583-456-0 (tryckt utgåva)

ISBN 978-951-583-481-2, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-481-2> (epub)

ISBN 978-951-583-482-9, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-482-9> (pdf)

ISSN 0039-6842 (tryckt)

ISSN 2490-1547 (digital)

UDK 80

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

INNEHÅLL

Förkortningar	10
Förord	11

MARIKA TANDEFELT

1. Finländsk svenska från medeltid till 1860	13
---	----

JENNICA THYLIN-KLAUS & HELENA HOLM-CÜZDAN

2. Skriftlig produktion på svenska i Finland från medeltiden till 1860	21
2.1 Om läs- och skrivkunnighetens utbredning	22
2.2 Bokutgivning, tryckerier, bokförsäljning	25
2.3 Kyrkligt material och religiös litteratur	30
2.4 Högre utbildning	36
2.5 Myndigheternas kungörelser och undersåtarnas suppliker	40
2.6 Tidningar	42
2.7 Skönlitteratur och dramatik	47
2.8 Brev och dagböcker	53
2.9 Slutord	56

ELJAS ORRMAN

3. Historiska källor till studiet av det svenska språket i Finland från medeltid till 1600-tal	69
3.1 De medeltida handlingarna	70
3.2 Det administrativa källmaterialet från 1500- och 1600-talen	74
3.3 Det privata arkivmaterialet från 1500- och 1600-talen	82
3.4 Källkritiska synpunkter på användningen av historiska handlingar	83

LARS WOLLIN

4. Jöns Budde – Finlands förste litteratör	97
4.1 Broder Jöns i Nådens dal	98
4.2 Den förste skriftställaren	100
4.3 ”Predikanten som översättare”	105
4.4 Översättaren	107
4.5 Predikanten	113
4.6 En tidig Åbosvensk?	116
4.7 Mannen bakom verket	118

JENNICA THYLIN-KLAUS

5. Stadsskrivare på 1600-talet	127
5.1 Stadsskrivarens uppgifter	128
5.2 Kompetens	129
5.3 Stadsskrivarens arbete och lön	132
5.4 Statsmakten skärper sin kontroll: exemplet syndikus	135
5.5 Stadsskrivarens status	137
5.6 Stadsskrivarna i domboksmaterialet	138
5.7 Avslutning	140

CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN
& JENNICA THYLIN-KLAUS

6. Akademiskt skrivande i 1700-talets Åbo	147
6.1 Samhällelig nytta	148
6.2 Latin och svenska	151
6.3 Dissertationerna	154
6.4 Dedikationer och gratulationer på svenska och andra språk	159
6.5 Det svenska inslaget i Åbo	160

ANN-MARIE IVARS

7. 1700-talssvenska i Finland – i ljuset av Pehr Kalms brev till C. F. Mennander	169
7.1 Pehr Kalm	169
7.2 Kalms brev	171
7.3 Bildat Åbospråk	174
7.4 Ortografi och uttal	178
7.5 Ordförråd	180
7.6 Ordböjning	186
7.7 Namn- och ordbildning	188
7.8 Fraser och satser	190
7.9 Bildliga uttryck	192
7.10 Språkprov	194
7.11 Avslutning	195

KERSTIN THELANDER OCH HENRIKA TANDEFELT

8. Språklig variation i en östnyländsk adelsfrökens dagbok 1799–1801	201
8.1 Familj och miljö	202
8.2 Dagbokens struktur och utformning	205
8.3 Jacobina Charlotta Munsterhjelm som dagboksskribent	206
8.4 Titlar, ord och fenomen i herrgårdsmiljön	208

8.5	Språket i Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok	211
8.6	Sammanfattning och slutsatser	229
CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN		
9.	Om J. L. Runebergs finlandismer	241
9.1	Provinsialismer i poesi och prosa	242
9.2	Tidigare studier i Runebergs språk	243
9.3	Vad vet vi om Runebergs sätt att tala?	245
9.4	Finlandssvenska särdrag av olika slag	249
9.5	Det obekanta, det välbekanta	267
CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN		
10.	Diakrona jämförelser mellan svenskan i Finland och Sverige	277
10.1	Materialbeskrivning	277
10.2	Bristande kontakt med svenskans kärnområde påverkar	278
10.3	Drag där språkutvecklingen i Finland släpar efter	279
10.4	Kortformer av verb – finlandssvenskan har utvecklats i takt med sverigesvenskan	283
10.5	Pappret – ett drag där språkutvecklingen i svenskan i Finland gått i spetsen	285
10.6	Fyra exempel på språkutveckling nyanserar bilden	286
CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN		
11.	Finländsk standardsvenska	291
11.1	Stockholm i språkområdets centrum	292
11.2	Åbo i språkområdets periferi	294
11.3	Helsingfors – storfurstendömets huvudstad	296
11.4	Särdrag som förekommer i den finländska standardsvenskan	299
11.5	Standardspråk och dialekt i konkurrens	305
CHRISTER KUVAJA		
12.	Språkkontakt och tvåspråkighet i 1700- och 1800-talens Finland	317
12.1	Vad kan vi veta om historisk tvåspråkighet?	318
12.2	Enspråkiga och tvåspråkiga församlingar	319
12.3	Kontaktzoner	326
12.4	Individuell tvåspråkighet	328
12.5	Språkförmåga och språkbyte	336
12.6	Var och hur uppstod tvåspråkigheten?	339
12.7	Konklusioner	345

MARIKA TANDEFELT

13. Viborg – en mix av språk och kulturer	355
13.1 Fyra språk under sju sekler	356
13.2 Rothe-Wahlska	364
13.3 Wiborska	366
13.4 Att gå på alla fyra	368
13.5 ”Min familj hörde till den mångsidiga språkgruppen”	378

KAISA HÄKKINEN

14. Svenska lånord i finskan	385
14.1 Struktur och anpassning	385
14.2 Vikingatiden och yngre järnåldern	387
14.3 Medeltiden	388
14.4 Reformationen, stormaktstiden	392
14.5 1800-talet	394
14.6 Slutord	395

MAX ENGMAN

15. Storfurstendömet tre språk	399
15.1 Samexistens mellan tre språk	399
15.2 Nya och Gamla Finland	401
15.3 De första åren	403
15.4 Två kulturspråk och ett bondspråk	405
15.5 Kampen mellan språken	407
15.6 En svensk samlingsrörelse uppstår	408
15.7 Från svenskhet till finlandssvenskhet	409
15.8 Sammanfattning	413

Faktarutor

Mikael Agricola	108
Eskolagubbens visor	162
Henrik Gabriel Porthan	172
Anders Chydenius	174
Elias Lönnrot	238
En språkbank för svenska texter från Finland	289
Särdrag i finländsk svenska kring 1900 – Adolf Noreens iakttagelser	300

Kartor

Svensk- och tvåspråkiga socknar i Österbotten, Åboland och Nyland	320
Finlands östgräns 1721, 1743, 1809 och i dag	401

Författare

MAX ENGMAN, professor em. vid Åbo Akademi.

HELENA HOLM-CÜZDAN, fil.mag., Helsingfors.

KAISA HÄKKINEN, professor em. vid Åbo universitet.

CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN, fil.dr, föreståndare för svenska avdelningen vid Institutet för de inhemska språken, Helsingfors.

ANN-MARIE IVARS, professor em. vid Helsingfors universitet.

MAREN JONASSON, fil.mag., projektforskare.

RAINER KNAPAS, fil.dr (h.c.), kultur- och konsthistoriker.

CHRISTER KUVAJA, docent vid Åbo Akademi, forskningschef vid Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.

ELJAS ORRMAN, professor, f.d. arkivråd.

HENRIKA TANDEFELT, docent vid Helsingfors universitet.

MARIKA TANDEFELT, professor em. vid Svenska handelshögskolan, Helsingfors.

KERSTIN THELANDER, docent vid Uppsala universitet.

JENNICA THYLIN-KLAUS, fil.dr, utgivningschef vid Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.

LARS WOLLIN, professor em. vid Åbo Akademi.

Förkortningar

FMS	<i>Folkmålsstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi</i>
FO	<i>Ordbok över Finlands svenska folkmål</i> I–IV. Helsingfors: Forskningscentralen för de inhemska språken jämte Svenska litteratursällskapet i Finland (band IV). 1982, 1992, 2000, 2007. http://urn.fi/URN:NBN:fi:kotus-201330
FOreg	Ordregister till <i>Ordbok över Finlands svenska folkmål</i> . Helsingfors: Institutet för de inhemska språken
HLS	SLS årsbok <i>Historiska och litteraturhistoriska studier</i>
SAG	Ulf Teleman, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999: <i>Svenska Akademiens grammatik</i> 1–4. Stockholm: Norstedts. https://svenska.se/grammatik
SAOB	<i>Svenska Akademiens ordbok</i> . 1–. 1898–. Lund. http://www.saob.se
SAOL	<i>Svenska Akademiens ordlista</i> 1–. 1874–
SAOLhist	Databas som innehåller upplagorna 1, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 och 14 av SAOL samt A. F. Dalins <i>Ordbok öfver svenska språket</i> (1850–1853). http://spraakdata.gu.se/saolhist
SKS	Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SLS	Svenska litteratursällskapet i Finland
SLSA	SLS arkiv
SNF	Studier i nordisk filologi
SSLS	Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland

FÖRORD

De två sista volymerna i bokserien *Svenskan i Finland – i dag och i går* handlar om språkets historia. Skildringen i den här volymen börjar med medeltiden och går sedan fram till 1860, där följande volym tar vid. Egentligen börjar svenskans historia i Finland förstås tidigare än så. Det talade språket har längre rötter, och om dem kan man läsa i bokseriens första volym som handlar om våra finlandssvenska dialekter (*Dialekter och småstadsspråk* av Ann-Marie Ivars). I denna volym tar vi i första hand fasta på det skrivna språket, och läsaren kan följa hur ett allt rikare skriftsamhälle på svenska växer fram i Finland.

De som medverkar i denna bok är språkvetare och historiker. Språkvetarna studerar särskilt finländska särdrag och språklig förändring. Historikerna placerar in språket och språkbrukarna i ett historiskt sammanhang. Som redaktör för volymen har jag haft glädjen att samarbeta med en skara kunniga skribenter. Tillsammans har vi funderat på hur komplicerade frågeställningar ska presenteras på ett lättillgängligt och tydligt men samtidigt vetenskapligt korrekt och fördjupat sätt. Jag vill tacka er alla för era insatser – och för det ni har lärt mig om era respektive specialområden. Två anonyma granskare har också läst alla manus och kommit med påpekanden som varit till stor nytta. Till hjälp har jag också haft två av SLS utsedda redaktörer: Linda Huldén läste och kommenterade samtliga manus. Sedan tog Evelina Wilson vid för en slutgranskning av noter och referenser. Bokens förlagsredaktör Jonas Lillqvist har som vanligt funnits till hands för en bedömning av kvistiga fall. Tack för ert tålmod och sinne för både sammanhang och detaljer!

Arbetet med projektet *Svenskan i Finland – i dag och i går* har följts av en engagerad styrgrupp vars medlemmar alltid har varit tillgängliga då redaktören varit rådvill. Gruppens ordförande Tom Moring löste upp en del kärringknutar, Pirkko Nuolijärvi kommenterade manus ur ett finskt perspektiv och Mats Thelander ur ett sverigesvenskt, Nils Erik Villstrand hjälpte till med den historiska kontexten. Ann-Marie Ivars var inte bara medlem i styrgruppen, utan också

en flitig skribent. Camilla Wide deltog i ledningen av projektet och Nina Martola ledde delprojektet *Den finlandssvenska språkbanken* (2011–2014). Christer Kuvaja var styrgruppens ständige sekreterare och den som höll i projektet administrativt. Ett varmt tack till er alla för era gedigna insatser för projektet under nästan ett decennium – och för många år av vänskap!

Helsingfors, maj 2019

MARIKA TANDEFELT
professor em.

MARIKA TANDEFELT

FINLÄNSK SVENSKA FRÅN MEDELTID TILL 1860

De två sista volymerna i serien *Svenskan i Finland – i dag och i går* handlar om språket förr betraktat ur flera olika perspektiv, lingvistiska, historiska, litteraturvetenskapliga och pedagogiska. Språkhistorien ses här som en del av den övriga historien när förklaringar söks till förändringar i språkets liv. Länken mellan språkets normer och samhället är språkbruket.¹

Upplägget för bokserien är kronologiskt, men det följer inte den sedvanliga indelningen i ”svenska tiden”, ”ryska tiden” och ”republikens tid”.² Det som har varit tydliga vändpunkter i landets politiska historia har nämligen inte alltid haft någon omedelbar effekt på språkbrukarnas liv och därigenom på språkets historia. Året 1809 är med andra ord inte lika viktigt som 1860-talet, som betydde mycket för både svenskan och finskan främst genom den skolreform som då genomfördes.

Språkets, och språkbrukarnas, villkor kan förändras snabbt av rent politiska skäl, men det betyder inte att språket i sig förändras i samma takt. Den processen är i själva verket mycket långsam; den innebär att generationer av språkbrukare så småningom tar till sig nya uttrycksvanor i t.ex. grammatik och uttal. Ordförrådet är där emot förhållandevis lättroligt eftersom det utan fördröjning ska spegla det som är på gång i samhället.

Kapiteln i denna volym (III:1) behandlar tiden från senare delen av 1400-talet fram till 1860-talet. Fokus ligger på svenskan som skriftspråk i Finland, från den nordiska senmedeltidens yngre fornsvenska

fram till det sena 1800-talets nusvenska. Under denna tid dominerade svenskan som skriftspråk inom förvaltning och rättsskipning samt i kulturlivet i hela riket. Endast i kyrkliga sammanhang konkurrerade finskan på lika villkor i den östra riksdelens trots att majoriteten av befolkningen i Finland hade finska som modersmål.

Under flera sekel normerades skriftspråket stegvis såväl grammatikaliskt som ortografiskt. Utformningen av tryckta böcker ledde till en standardisering av språket, men det var inte många språkbrukare som behövde kunna läsa och ännu färre som behövde kunna skriva. Skrivnormer spreds genom undervisning först endast till ett fåtal, i regel till männen. Så småningom fick allt fler språkbrukare möta ett språk i pränt som inte var identiskt med det egna talspråket. Den talade finländska svenskan utgjordes ju ursprungligen av dialekter som hade vuxit fram ur det gemensamma nordiska fornspråket och som vid slutet av medeltiden hade lett till att varje socken hade sitt eget sockenmål.³

Syftet med kapitel 2 är att ringa in den skriftliga produktionen på svenska i Finland under de cirka 450 år som volymen omfattar. Kapitlet inleds med en skildring av hur läs- och skrivkunnigheten utvecklades och i vilka sammanhang samt för vilka ändamål texter behövdes. I takt med att allt fler lärde sig läsa, och med tiden också skriva, ökade den skriftliga produktionen. Texter avsedda för samhällsliga domäner kompletterades med texter för information och underhållning inom privata domäner. Professionella skribenter som behärskade fackspråkliga genrer verkade så småningom parallellt med privatpersoner som tog till pennan och åstadkom såväl fiktiva som privata texter.

Kapitel 3 utgör en genomgång av de skriftliga källor som finns att tillgå för den som vill studera svenskan i Finland från medeltid till och med 1600-talet. Materialet från medeltiden är så pass begränsat att det finns utgivet praktiskt taget i sin helhet. Materialet från senare tid är större och består dels av administrativa, dels av privata handlingar. I bägge fallen föreligger det källkritiska problem som behöver beaktas. Kapitlets avslutande redogörelse för källpublikationer med medeltida handlingar, respektive handlingar från 1500- och 1600-talen, en samling biografiska uppslagsverk, ättartavlor, herdaminen samt ett urval databaser är tänkt att vara till hjälp för den som, utan att vara språkhistoriker eller historiker med arkivkunskap, vill forska i äldre finländska texter.

Både i denna volym och i den följande kommer läsaren att få stifta bekantskap med många enskilda skribenter vars arbeten är exempel på samtida textproduktion. Några behandlas i längre kapitel, andra i kortare bidrag. Med undantag för en skribent är de alla män. Professionellt skrivande hörde ihop med yrken och verksamheter som länge uteslutande företräddes av män. I volymen förekommer också ett antal korta texter (faktarutor) som ger mera information om personer och företeelser som anknyter till kapitlen.

Den första personen som tas upp är birgittinermunken *Jöns Budde*, verksam i Nådendals kloster under senmedeltiden, dvs. senare delen av 1400-talet. Han anses vara sin tids främste skribent på svenska och omnämns också som Finlands förste skriftställare eller litteratör. I kapitel 4 presenteras hans gärning som översättare av religiös litteratur till svenska. Budde har länge varit föremål för historikers och språkvetares intresse. Han nämns redan i H. G. Porthans historik (1787) över det sedermera (1827) nedbrunna akademibiblioteket i Åbo. Språkvetare har analyserat Buddes språk för att kunna placera honom geografiskt. Att Budde växte upp och verkade i Finland, det svenska rikets östra riksdel, är klart, men var?

Behovet av personer som var läs- och skrivkunniga på en hög, rentav professionell, nivå ökade under 1600-talet när rikets förvaltningsapparat byggdes ut och antalet tjänstemän steg. Kommunikationen mellan undersåtar och överhet skedde i allt högre grad i skrift, och bägge parter behövde kunna förlita sig på professionella skrivare. I kapitel 5 behandlas en särskild kategori av skrivare, så kallade stadsskrivare. Här beskrivs vad deras arbete gick ut på, hur de avlönades och vilken status de hade. Några kända stadsskrivare som nämns i domboksmaterial från Åbo, Viborg och Vasa presenteras.

Kapitel 6 handlar om en speciell 1700-talsmiljö, nämligen Kungliga akademien i Åbo (grundad 1640), där studenterna förutsattes försvara två dissertationer (avhandlingar) för att kunna promoveras till magister. Det är vid den här tiden som latinet börjar ge vika för svenskan som vetenskapligt språk. Sedan mitten av 1700-talet kunde en student vid akademien (troligen i samråd med sin handledande professor) välja mellan att skriva på latin eller svenska. En avhandling på svenska kunde läsas också av personer utanför den akademiska världen, och då man skrev om allmänt samhällsnyttiga ämnen var valet av svenska naturligt. Antalet svenskspråkiga dissertationer vid

akademien i Åbo översteg klart dem som vid samma tidpunkt lades fram vid universiteten i Uppsala och Lund.

En av de professorer som undervisade studenter vid akademien i Åbo var *Pehr Kalm* som företrädde ämnet naturalhistoria och ekonomi. Kalm var en produktiv skribent såväl inom sitt eget vetenskapsområde som i sin egenskap av flitig brevskrivare. Hans brev till biskop Carl Fredrik Mennander analyseras både till språk och till innehåll i kapitel 7. Kalm var en berest och beläst person; hans språk skiljer sig mycket lite från samtida kollegers språk i Sverige. Genomgången av Kalms språk visar att 1700-talets skriftspråk i Finland inte var mer provinsiellt än skriftspråket i väster. Både språket och kulturarvet hade språkbrukarna gemensamt.

I kapitel 8 är språkmiljön en helt annan än i de föregående kapitlen. Skribenten är en flicka på 13 år som skriver dagbok och berättar om sin familj och dess umgänge med släkt och vänner. Det är fråga om en adlig familj på en herrgård i östra Nyland, inte långt från Kymmene älv som efter freden 1743 var gränsälv mot Ryssland. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagbok från 1799 till 1801 ger en bild av tidens ståndssamhälle och dess språkliga variation. Den unga dagboksskribenten är inte särskilt beläst, och som flicka har hon inte fått samma undervisning som sina äldre bröder. Hon skriver ofta på gehör och i hennes dagboksanteckningar ser man spår av flera språkarter. Adelsn umgängesspråk blandas med lokalt språkbruk och dialekt.

Nationalskalden *J. L. Runeberg* har det bokstavligt talat skrivits flera hyllmeter om. I synnerhet litteraturvetare har studerat hans verk, men också några språkvetare har analyserat skaldens finländska svenska. I kapitel 9 presenteras dels tidigare studier som behandlar Runebergs finländska särdrag, dels en ny undersökning som tar upp morfologiska, lexikala, fraseologiska, semantiska och syntaktiska finlandismer i hans skriftspråk. Med hjälp av dagens teknik – tillgång till databaser och korpusar som ger en bred inblick i äldre språkbruk – är det möjligt att ställa frågan om de drag som i dag ses som särpräglat finlandssvenska faktiskt också var det på Runebergs tid.

Finlandismer kan bl.a. uppstå som en följd av att språkbruket i Sverige ändras på någon punkt och språkbruket i Finland inte följer med. Språkutvecklingen i språkområdets västra (Sverige) och östra (Finland) del går helt enkelt ofta, men inte alltid, i otakt. I kapitel 10 ges exempel på fall där svenskan i Finland dels har släpat efter, dels

har utvecklats i samma takt som i Sverige, dels har legat steget före. Språket förändras långsamt; materialet för denna diakrona undersökning täcker därför en tidsperiod på ungefär trehundra år (1723–2014), och kapitlet mynnar ut i konstaterandet att förvånansvärt lite har skett trots de tvåhundra år som har gått sedan riksdelen 1809.

I kapitel 11 tecknas den finländska standardsvenskans utveckling över flera sekel fram till mitten av 1800-talet. Den varietet som kan beskrivas som ett finländskt rikstalspråk har sina rötter i den östra riksdelens huvudort Åbo. Ett socialt varierat språk uppstod här precis som i Stockholm och andra städer. Adelns och borgarnas språk var något annat än småfolkets, och inflytandet från väster märktes. Helsingfors blev 1812 storfurstendömet Finlands huvudstad, och så kom Åbospråket att omplanteras i en miljö med nya influenser. I kapitlet behandlas också de två mest centrala särdragen i det finlandssvenska uttalet, nämligen avsaknaden av distinktion mellan akut och grav accent och kortstavighet i betonad stavelse. Slutligen diskuteras hur dialekterna fick ge vika för ett regionalt standardspråk.

Den svenskspråkiga befolkningen i kustområdet i Nyland, Egentliga Finland och Österbotten levde inte isolerad från den finskspråkiga befolkningen på 1700- och 1800-talen. Många församlingar kan i själva verket beskrivas som tvåspråkiga på svenska och finska. Om tvåspråkighet och språkkontakt under denna tid handlar kapitel 12, som bygger på en kombination av källor. Någon officiell språkstatistik uppgjordes nämligen inte före 1880. Balansen mellan språken förändrades genom in- och utflyttningar från en socken till en annan, men också genom språkbyten som vanligen innebar en övergång till socknens majoritetsspråk. Tvåspråkighet förekom i alla samhällsklasser, men var vanligare bland ståndspersoner än bland allmogen och dessutom vanligare bland män än bland kvinnor. I jämförelse med denna historiska tvåspråkighet är dagens tvåspråkighet betydligt mer utbredd och därtill klasslös.⁴

En särskilt mångspråkig och mångkulturell miljö var Viborg; om denna stads språkhistoria handlar kapitel 13. Gemensamt för stadens flera sekel långa historia var den kontinuerliga närvaron av fyra språk: finska, svenska, tyska och ryska. Finskan dominerade i fråga om antalet talare, medan svenskan och tyskan turvis innehade en maktposition i staden. Ryskan hade inte samma inflytande. Finska och ryska var ändå språk som viborgssvenskarna och viborgstyskarna behärskade i varierande utsträckning. Språket i Viborg, ”wiborskan”,

var inte ett blandspråk, men ett språk vars talare flitigt lånade ur stadens övriga språk. I kapitlet ges exempel på lån ur finskan, tyskan och ryskan – och exempel på finländska särdrag som har förekommit i viborgarnas svenska.

Språkkontakt är förstås långt ifrån något nytt fenomen. Hundratala lånord med urgermanskt eller urnordiskt ursprung kom in i urfinskan redan före vikingatiden. Folken som bodde i Östersjöregionen hade haft kontakt med varandra sedan stenåldern. Redogörelsen i kapitel 14 tar dock fasta på senare svenska lån i finskan, startar med vikingatiden och går sedan vidare till och med 1800-talet. Varför finskan har lånat in och integrerat svenska språkdrag under olika tider belyses med representativa exempel. Nya samhällsfenomen kräver nya ord. På 1800-talet blev de svenska lånorden föremål för debatt på finskt håll, och man började ersätta dem med nyskapade finska ord. Att svenskan är det språk som mer än något annat har satt spår i finskan står klart. Den långa gemensamma historien kan spåras i bägge språken.

På vilket eller vilka språk skulle man styra storfurstendömet Finland efter 1809? Svenskan var det gamla myndighetspråket, finskan hade inte någon officiell ställning och ryska var ett språk som få finländare behärskade. Språken hade med andra ord helt olika utgångslägen när riksdelningen var ett faktum, och Finland inordnades i det ryska imperiet under särskilda villkor. I kapitel 15 redogörs för de tre språkens inbördes relationer och den trekamp som startade redan under autonomins första år och som senare tiders språkkonflikter bottenar i. Samtidigt som kapitlet avslutar den första av de två historiska volymerna utgör det en inledning till det som nästa volym ska handla om.

NOTER

1. Teleman 2014 s. 63–68.
2. Den svenska tiden, som omfattade ca 700 år, avslutades 1809 då Ryssland erövrade Finland som därefter under drygt 100 år var ett storfurstendöme inom det ryska imperiet. Den ryska tiden tog slut 1917 då Finland blev en självständig republik. Läsare som vill veta mera om Finlands svenska historia hänvisas till en bokserie i fyra band: Tarkiainen 2008, Villstrand 2009, Engman 2016 och Meinander 2016.
3. Se Ivars 2015 s. 48–75 om de finlandssvenska dialekternas historia. I den spelar de gamla socknarna en särskild roll.
4. Se Finnäs 2015 och Tandefelt 2015, bägge i volym I:2.

LITTERATUR

- Engman, Max 2016: *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*. Finlands svenska historia 3. SSLS 702:3. Helsingfors.
- Finnäs, Fjalar 2015: Tvåspråkiga familjer och deras betydelse för demografin. I: Marika Tandefelt (red.), *Gruppspråk, samspråk, två språk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:2. SSLS 799. Helsingfors. S. 201–220.
- Ivars, Ann-Marie 2015: *Dialekter och småstadsspråk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:1. SSLS 798. Helsingfors.
- Meinander, Henrik 2016: *Nationalstaten. Finlands svenskhet 1922–2015*. Finlands svenska historia 4. SSLS 702:4. Helsingfors.
- Tandefelt, Marika 2015: På mer än ett språk. I: Marika Tandefelt (red.), *Gruppspråk, samspråk, två språk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:2. SSLS 799. Helsingfors. S. 221–252.
- Tarkiainen, Kari 2008: *Sveriges österland. Från forntiden till Gustav Vasa*. Finlands svenska historia 1. SSLS 702:1. Helsingfors.
- Teleman, Ulf 2014: Historien och språkhistorien. I: Lars-Olof Delsing (red.), *Tankens makt över språket. Utvalda artiklar med anledning av författarens 80-årsdag*. Lund: Språk- och litteraturcentrum vid Lunds universitet. S. 61–80. Ursprungligen i: *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 59, 1993:2. Lund. S. 149–168.
- Villstrand, Nils Erik 2009: *Riksdelen. Stormakt och rikssprängning*. Finlands svenska historia 2. SSLS 702:2. Helsingfors.

JENNICA THYLIN-KLAUS & HELENA HOLM-CÜZDAN

SKRIFTLIG PRODUKTION PÅ SVENSKA I FINLAND FRÅN MEDELTIDEN TILL 1860

”Skrif, skrif, wij wele sielfue der till swara.” Dessa ord uttalades i början av 1630-talet i Eskil Koppars stuga i Åbo, där en grupp finska borgare hade samlats för att sammanställa en klagoskrift till Stockholm. Orsaken var dels att man ville påverka ett kyrkoherdeval i staden, dels att man ville beklaga sig över biskopen Isak Rothovius, som behandlat de finska borgarna illa och jämfört dem med ”oskäliga creatur”. Skrivelsen, nedtecknad av Erik Kåckapä, ledde till en rättsprocess i rådstugan, där de inblandade borgarna ställdes till svars. Erik själv uppgav då att han var oskyldig, han hade ”icke meera än pennan röört”.¹ Citatet härstammar från en tid när det skrivna ordet började spela en allt viktigare roll. För att göra sin röst hörd måste man antingen själv kunna skriva, eller så måste man ha tillgång till en skrivare, i det här fallet Erik Kåckapä. Skrivaren fick ofta betalt för att skriva ned det önskade budskapet så att det kunde förmedlas vidare.

Det här kapitlet är avsett att ge en översikt över de texter som producerades på svenska i Finland från medeltiden fram till åren kring 1860. Kapitlet tecknar alltså en historisk bakgrund till de kapitel som följer senare i volymen. Vi frågar oss hurdana texter som skrevs, varför de skrevs samt inte minst vem som skrev dem och vem de var riktade till. Berättelsen från 1630-talet om skrivaren Erik Kåckapä visar att frågor av det här slaget är berättigade och att svaren kan ge en hel del information om det samhälle där en text har uppstått.

Frågorna kan bestå, men svaren på dem växlar i takt med samhällsutvecklingen. Steget från medeltidens mycket begränsade läs- och skrivkunnighet till mitten av 1800-talet, när folkskolan infördes och alla fick lära sig läsa och skriva, är hisnande.

Kapitlet är tematiskt upplagt. Det första avsnittet handlar om utbredningen av läs- och skrivkunnigheten (2.1). Sedan behandlar vi bokutgivning och ger information om den rent praktiska textproduktionen (2.2). Religiös litteratur, inte minst reformationens betydelse för en framväxande skriftlighet, redogör vi därefter för (2.3). Vetenskapliga arbeten tillkomna inom den akademiska världen både i Åbo och i Helsingfors är följande tema (2.4). Myndigheternas kunngörelser, undersåtarnas suppliker samt en framväxande tidningspress är exempel på kommunikation och informationsspridning i samhället (2.5 och 2.6). Skönlitterära och dramatiska arbeten från olika tider är exempel på litteratur som konstform (2.7), medan brev och dagböcker skrivs av enskilda personer av helt personliga skäl (2.8). Fokus ligger på de texter som ”den vanliga människan” antingen kom i kontakt med eller själv producerade.²

2.1 Om läs- och skrivkunnighetens utbredning

Reformationen fick en stor betydelse för mängden skriven text och antalet läskunniga i Finland. Eftersom det var meningen att befolkningen själv skulle kunna läsa Bibeln och ta del av de viktigaste religiösa texterna blev överheten tvungen att lära folket att läsa, vilket i sin tur förutsatte att det fanns böcker på folkspråket.³ Mikael Agricola skrev och översatte flera av de första verken på finska, medan litteratur på svenska importerades från den västra riksdelen.

Utvecklingen av utbildningsväsendet var naturligtvis av stor betydelse för läs- och skrivkunnighetens utbredning. På 1600-talet vidtog en rad reformer på undervisningens område: som exempel kan nämnas inrättandet av trivialskolor och gymnasier.⁴ Dessutom fick den östra riksdelen sitt första universitet, Kungliga akademien i Åbo, 1640. Sextonhundratalet blev också, för att citera Nils Erik Villstrand, det sekel när ”bokstaven kom in i vanligt folks liv”. För att t.ex. få gifta sig måste man visa att man hade vissa kunskaper – man måste kunna *Fader vår*, trosbekännelsen, de tio budorden och en del andra viktiga texter. Det räckte inte med att kunna rabbla upp texterna utantill, utan man måste visa att man verkligen förstod innehållet.⁵

När det gäller människors förmåga att ta till sig skriven text är det viktigt att skilja mellan olika typer av läskunnighet. Den kyrkliga läskunnigheten innebar att man kunde ta till sig tryckt text med ett bekant innehåll, men detta räckte inte inom den politiska sfären där man också måste kunna läsa handskrivna text med ett innehåll som var okänt.⁶ Det är emellertid svårt att avgöra hur många som verkligen kunde läsa eller skriva i den östra riksdelen under 1700-talet och början av 1800-talet. På 1830-talet lät Finska Hushållningssällskapets sekreterare, C. Ch. Böcker, samla in uppgifter om skrivkunnigheten i landet, och kom fram till att cirka fem procent av den manliga befolkningen på landsbygden kunde skriva i någon mån. De regionala skillnaderna var stora, och mest utbredd verkar skrivkunnigheten ha varit på Åland och i Åbolands skärgård samt i södra Finland.⁷

Att kunna läsa och skriva var alltså långt ifrån en självklarhet – det gällde till och med riksdagsmännen på 1700-talet. Under frihetstiden fanns det nämligen inget krav på att en riksdagsman måste kunna läsa och skriva. Det gjordes visserligen sådana förslag, men bönderna opponerade sig.⁸ I praktiken kunde nästan alla riksdagsmän i bondeståndet läsa, men skrivkunnigheten var inte lika utbredd.⁹ Nils Erik Villstrand har i sin studie av de österbottniska riksdagsmännens verksamhet på 1740-talet ägnat uppmärksamhet åt förmedlarnas roll: genom att bönderna hade tillgång till kompetenta förmedlare kunde de i hög grad kompensera det faktum att de själva inte kunde läsa handskrivet eller skriva. När det gäller riksdagsarbetet är det närmast fråga om ett slags politisk läs- och skrivkunnighet, som i sin tur kan delas in i olika typer. En del av riksdagsmännen saknade helt sådan kunskap, och var därför beroende av förmedlare. De bonderiksdagsmän som själva kunde skriva sina inlagor var antagligen rätt så få. En del kunde läsa handskrivna text men var beroende av förmedlare när det gällde att producera text.¹⁰

Förutom att man inom forskningen har lyft fram olika typer av läs- och skrivkunnighet har man även vänt på perspektivet. I äldre forskning om läskunnighet tillämpades ofta ett ovanifrånsperspektiv: man utgick från hur statsmakten och kyrkan främjade utbredningen av läskunnighet bland befolkningen. Under de senaste decennierna har perspektivet emellertid förflyttats, så att man i stället betraktar läskunnighetens spridning underifrån, med fokus på själva efterfrågan. Det var behoven som styrde – man behövde ha vissa färdigheter

för att få eller upprätthålla en social kompetens som kunde vara av kulturell, ekonomisk eller politisk art. Bland de pådrivande faktorerna kan nämnas jordbrukets kommersialisering, samhällelig prestige och politisk makt.¹¹

Som redan nämnts lyckades en del riksdagsmän alltså kompensera sina brister i läs- och skrivkunighet genom att anlita förmedlare. Denna företeelse begränsade sig inte till riksdagsarbetet, utan förekom också i lokalsamhället. En grupp av förmedlare var sockenskrivarna som från 1600-talet verkade i vissa delar av riket, däribland norra och södra Österbotten. En orsak var just att så få personer ur allmogen kunde skriva och att det saknades andra lämpliga förmedlare, och dessutom hade kronan nytta av att det fanns sýsslomän i de stora områdena. Några formella kompetenskrav uppställdes inte, men det torde ändå vara självklart att sockenskrivaren skulle kunna läsa, skriva och räkna. Han måste kunna svenska, och i finskspråkiga socknar även finska. Sockenskrivaren hade en rätt så hög status i socknen, och därtill en tämligen hög lön. Till sockenskrivarens uppgifter hörde främst att upprätta skattelängder, och från slutet av 1700-talet också att sammankalla och skriva protokoll vid sockenstämman. Dessa uppgifter hade tidigare skötts av prästerna. Sockenskrivarna var också ansvariga för socknens gemensamma medel och för sockenarkivet. I rättegångsmål som gällde hela socknen representerade sockenskrivarna sockenborna. De utförde också en rad privata skrivuppdrag åt bönderna, bl.a. bouppteckningar, testamente, avtal och skuldsedlar.¹²

Under 1700-talet bredde den religiösa läskunigheten ut sig bland befolkningen i det svenska riket, men utvecklingen var långsammare i den östra riksdelen. Det var ett resultat av att svenska var det språk som i första hand användes av de ledande skikten och inom förvaltningen, medan majoriteten av befolkningen talade finska. Mellan 30 och 50 procent av befolkningen i Finland kunde läsa i mitten av 1700-talet. Därefter sköt läskunigheten fart, men det var fortfarande mycket få som kunde skriva. Som redan nämnts finns det uppgifter om att endast fem procent av de vuxna männen på landsbygden kunde skriva på 1830-talet.¹³ Även rent praktiska omständigheter påverkade människors möjligheter att läsa. Under vinterhalvåret hade man mer ledig tid än under sommaren, men då var det ofta mörkt inomhus. Många som hade lärt sig läsa som unga hade inte heller möjlighet att skaffa sig glasögon då de blev äldre och synen försämrades.¹⁴

Formerna för undervisningen varierade i enlighet med vilken samhällsgrupp man tillhörde. Adelns barn fick ofta sin undervisning i hemmet, antingen av en informator eller guvernant eller av de egna föräldrarna. Barnen på landsbygden undervisades antingen hemma eller av församlingens klockare. Den läskunnighet man på det viset tillägnade sig innebar att man kunde katekesen utantill och klarade av att ta sig igenom vissa bekanta religiösa texter.¹⁵ Med tiden blev skriftskolan allt viktigare, och under senare hälften av 1700-talet blev den obligatorisk i Åbo och Borgå stift. Genomgången skriftskola var ett krav för att man skulle få ta del av nattvarden, och därmed också få gifta sig. Vid samma tid grundades sockenskolor i sådana socknar som var så stora att klockaren inte ensam kunde sköta undervisningen.¹⁶

År 1809, när Finland blev en del av det ryska riket, fanns det två gymnasier i landet: ett svenskspråkigt i Borgå och ett tyskspråkigt i Viborg (det gymnasium som sedan medeltiden hade funnits i Åbo hade ombildats till universitet på 1600-talet). Efter att Åbo hade ödelagts i en brand 1827 flyttade universitetet till Helsingfors. I Åbo grundades då ett nytt gymnasium. Det följdes 1844 av gymnasier i Kuopio och Vasa. Ungefär samtidigt blev gymnasiet i Viborg svenskspråkigt. Grundandet av gymnasier var ett led i de reformer av undervisningen som gjordes på 1840-talet, då man skapade ett enhetligt skolväsende med lägre elementarskolor, högre elementarskolor, gymnasier och flickskolor. Samtidigt infördes nya läroämnena, bl.a. moderna språk, i undervisningen.¹⁷

På 1840-talet började man också diskutera behovet av folkskolor i Finland. År 1856 lade kejsaren fram en proposition om hur folkbildningen på landsbygden skulle underlättas, och utifrån ett förslag av Uno Cygnaeus utfärdades en folkskolförordning 1866. Den innebar att Finland fick en folkskola med fyra klasser.¹⁸ Läroplikt infördes emellertid först 1921. Inrättandet av folkskolor var en viktig del i vad man kunde kalla en demokratiseringsprocess: det skrivna ordet blev med tiden var mans egendom, och läs- och skrivkunskheten var avgörande för att alla skulle kunna ta del av den bildning som de förväntades ha i det alltmer moderna samhället.

2.2 Bokutgivning, tryckerier, bokförsäljning

Under 1500-talet och i början av 1600-talet, då det fortfarande saknades boktryckare i Finland, importerades böcker i första hand

från kontinenten och från den västra riksdelen. Ännu på 1700-talet trycktes en stor del av den finländska och finskspråkiga litteraturen i Stockholm, i första hand religiös litteratur, förordningar och almanackor. Bland dessa böcker kan nämnas psalmboken *Suomenkielinen Wirsikirja* (1621), som utökats av biskopen i Viborg, Olof Elimaeus, och en stor *Postilla* (1621–1625) av Ericus Erics Sorolainen.¹⁹

Akademien i Åbo fick ett eget tryckeri på 1640-talet. Den första boktryckaren vid akademien var Peder Eriksson Wald från Västerås, och de första trycksakerna var två dissertationer, *De prudentia tum legislatoria tum politica seu civili* (Om den klokhet som bör utmärka lagstiftare och statsmän) och *De aere in specie* (Om luftens beskaffenhet).²⁰ Utöver dissertationer trycktes föreläsningsprogram, tillfällesdikter och andra texter med anknytning till akademien. Dessutom tryckte man bl.a. sorgedikter, likpredikningar och gratulationsdikter. En del förordningar som var avsedda för Finland trycktes i Åbo, och det gällde från 1760-talet också Åbo hovrätts cirkulärbrev.²¹

Peter Hanson efterträdde Peder Wald som boktryckare vid akademien i Åbo. Hanson fick, liksom Wald före honom, kämpa för att få tillräcklig utrustning till tryckeriet, i synnerhet för att komplettera och förnya förrådet av olika bokstavstyper. År 1665 konstaterades i ett meddelande från konsistoriet till Kungl. Maj:t att akademins tryckeri var ”öfvermåttan svagt och ringa, så att Professores, som gärna och medh stoor flijt ville elaborera och af trycket publicera vackra och berömliga Tractather och böcker, ther igenom blifva myckit förhindrade och tillbaka satte”.²²

Biskopen i Åbo, Johannes Gezelius d.ä. (1615–1690) engagerade sig också i tryckeriverksamhet. Han arbetade för att öka nivån på prästerskapets utbildning och intresserade sig för skolorna och folkbildningen i landet.²³ Gezelius lät trycka böcker som kunde användas för att förbättra befolkningens läskunnighet och religiösa fosteran. Till dessa hörde *Ett rätt barna-klenodium*, på finska *Yxi paras Lasten tawara* (1666), som bl.a. innehöll en abc-bok och katekesen. Barnklenodiet trycktes i många upplagor och användes under lång tid. Verket var indelat i fyra delar, som även kunde säljas separat, och tanken var att så många som möjligt skulle ha råd med åtminstone abc-boken och katekesen.²⁴

Vid Gezelius tryckeri trycktes också psalmböcker, vistryck och andra religiösa skrifter, samt, med början 1683, Bibeln. Det fanns visserligen en finsk bibel från 1642, men den var tryckt i folioformat

och således både stor och dyr. Gezelius ville låta trycka en bibel i mera hanterligt format som resande präster kunde ha med sig, och som man kunde ha råd med i hemmen.²⁵

Johannes Gezelius d.y. (1647–1718) efterträdde sin far som biskop i Åbo och fortsatte också med tryckeriverksamheten. Han gav ut nya upplagor av böcker som fadern låtit trycka och fortsatte också i övrigt efter samma linjer som fadern med att trycka böcker för skolornas och kyrkans behov samt kungliga förordningar och en del personskrifter.²⁶

Viborgs stift hade grundats 1554, och staden hade en trivialskola, men fram till andra hälften av 1600-talet använde man sig främst av litteratur som tryckts i den västra riksdelen eller i Åbo. I april 1688 utfärdades emellertid en kunglig resolution enligt vilken Viborgs gymnasium fick lov att inrätta ”ett Tryck och Pappers Makerij der på orthen samt därtill antaga och af egne medell underhålla en Booktryckiare och Pappersmakare”. Man fick inga pengar av kronan, men stiftets biskop Petrus Bång stod för en del av kostnaderna, och senare samlade man in medel bland stiftets prästerskap för att kunna upprätthålla tryckeriverksamheten. Daniel Medelplan blev den förste boktryckaren, och man tryckte i första hand skolböcker, personskrifter och religiös litteratur.²⁷

Det stora nordiska kriget (1700–1721) påverkade både tryckerierna och deras kunder. Antalet disputationer i Åbo sjönk från drygt tjugo per år under perioden 1680–1700 till fyra stycken 1710. Det året föll Viborg i ryska händer och Åbo drabbades av pest. Krigsskatterna gjorde att man hade mindre pengar att röra sig med, och allmänheten hade också sämre möjligheter än förr att investera i böcker. Man valde att trycka bara det nödvändigaste eller sådant som säkert skulle gå åt, såsom det tidigare nämnda barnklenodiet, likpredikningar och kungliga förordningar. Gezelius d.y. lät två gånger flytta tryckeriet till Stockholm undan oroligheterna.²⁸

Den ryska ockupationen 1713–1721, även kallad stora ofreden, ledde till att många invånare flydde till den västra riksdelen. Särskilt från Österbotten och Åland flydde stora delar av befolkningen.²⁹ I april 1714 skrev landshövdingen i Österbotten, Lorentz Clerk, i en rapport till kungen om en ”iemmer, och een sådan mijckenheet flijktingar, att man befructar dem aldrig kunna komma fort, uthan lærer gud bättre, falla i fijendens gewalt”.³⁰ Freden mellan Sverige och Ryssland slöts i Nystad i augusti 1721. Sverige avträdde Kex-

holms län, delar av Viborgs län samt Ingermanland, Estland och Livland till Ryssland. De flesta som hade flytt undan kriget började återvända våren 1722, men det dröjde innan vardagen återgick till det normala. Akademiens arkiv, tryckeri och bibliotek skeppades tillbaka till Åbo i juli 1722. Under lilla ofreden i början av 1740-talet flyttades tryckeriet på nytt över viken i säkerhet, men i slutet av 1743 kunde det återbörjas till Åbo.³¹

Vid sidan om disputationerna och den religiösa litteraturen började man under 1770-talet vid tryckeriet i Åbo också ge ut *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo*. Bladet utkom ungefär varannan vecka åren 1771–1778 med en upplaga på 250 exemplar. En del texter med mera praktisk inriktning trycktes också, bl.a. småskrifter om pestsmitta, boskapssjuka och potatisodling. Landshövdingarnas kungörelser, militära mönsterrullor och olika blanketter hörde också till det som trycktes i Åbo under senare hälften av 1700-talet.³²

Med tiden började det grundas tryckerier även på andra orter i den östra riksdelen. Vasa fick ett tryckeri 1776, med Georg Wilhelm Londicer som boktryckare. Man räknade med att tryckeriet skulle vara till nytta för den hovrätt som skulle inleda sin verksamhet i Vasa, men det visade sig ändå vara svårt att upprätthålla en lönsam verksamhet i staden. Förutom officiella länskungörelser och tryck för hovrättens räkning tryckte Londicer även olika religiösa texter. År 1838 fick C. G. Wolff tillåtelse att grunda ett nytt boktryckeri i Vasa, och snart upphörde Londicers tryckeri med sin verksamhet.³³

Efter riksdelen 1809 förändrades också situationen i bokbranschen. Det var inte längre lika lätt att få böcker från Sverige, och det uppstod ett behov av nya tryckerier. Anders Cedervaller fick privilegium för att starta ett tryckeri i Viborg 1814, och i slutet av 1815 inledde han sin verksamhet där. I Åbo uppstod ett nytt tryckeri i samband med att Finska Bibelsällskapet, som grundats 1812, ville låta trycka en ny finsk bibel. Ett bolag bestående av akademiens rektor, teologie professorn Henrik Snellman, fysikprofessorn Gustaf Gabriel Hällström och matematikprofessorn Johan Fredric Ahlstedt fick tillstånd att grunda ett nytt tryckeri.³⁴

I juli 1817 kungjordes att senaten och alla verk och ämbetsmän som hörde till den skulle vara placerade i Helsingfors från oktober 1819. Detta var en följd av 1812 års beslut att ersätta Åbo med Helsingfors som huvudstad. Senaten fick snabbt in ansökningar om tryckeriprivilegier, och i september 1818 bestämdes det att magister

Jacob Simelius skulle få rätt att upprätta ett tryckeri i Helsingfors. Till en början förde tryckeriet en tynande tillvaro. Man tryckte officiella dokument som förordningar och kungörelser samt *Finlands Allmänna Tidning*, men det litterära livet kretsade fortfarande i hög grad kring akademien i Åbo, och det var svårt för Simelius att hitta jämn sysselsättning för de anställda vid tryckeriet.³⁵

På 1820-talet ansökte köpmannen och vicekonsuln Gustaf Otto Wasenius om tillstånd att grunda en bokhandel och ett tryckeri i Helsingfors. Privilegiet för bokhandeln beviljades 1823 och privilegiet för tryckeriet 1826. Tryckeriverksamheten inleddes 1828. Det året förändrades bokmarknaden på grund av Åbo brand året innan. J. C. Frenckell öppnade ett tryckeri i Helsingfors, universitetet flyttades till Helsingfors och så småningom ökade den vetenskapliga och den litterära verksamheten i staden. Simelius tryckeri hade rätt att trycka officiella handlingar och Frenckell ansvarade för de akademiska tryckprodukterna, almanackorna, psalmböckerna och katekeserna. För att ha jämn sysselsättning under året började Wasenius ge ut *Helsingfors Tidningar*. Wasenius fick också kunder bland Lördagssällskapets³⁶ medlemmar och tryckte verk av bl.a. Elias Lönnrot, J. L. Runeberg, J. J. Nervander och Gabriel Rein. Vid Frenckells Helsingforsstryckeri trycktes universitetets olika arbeten, men även psalmböcker, katekeser och en del tidningar. *Helsingfors Morgonblad* (1832–1844) trycktes hos Frenckell, och en del av J. L. Runebergs verk likaså, bl.a. *Elgskyttarne* (1832) och *Hanna* (1836). Senare utkom flera av Runebergs verk hos förläggaren och bokhandlaren A. C. Öhman i Borgå.³⁷

Bokförsäljningen sköttes på olika sätt på olika håll i landet. Landsvägarna var i dåligt skick, och ännu på 1830-talet skeppades tryckalster på väg till Vasa, Jakobstad, Brahestad, Uleåborg och Torneå i allmänhet via Stockholm. Böcker och skillingtryck såldes bl.a. på marknader, ofta av bokbindare som köpte tryckta sidor i t.ex. Åbo eller Helsingfors. De bands sedan in, och de färdiga böckerna såldes på mindre orter och i städer inne i landet.³⁸ Bokförsäljningen sköttes av kolportörer, kommissionärer, ombudsmän och bokhandlare. Kolportörerna reste omkring i landet och sålde böcker och tryckprodukter som t.ex. biskopen hade låtit trycka. Kommissionären i sin tur var en person som bokhandlaren hade sänt ut till en viss ort för att upprätta en filial där. Ombudsmännen kunde vara t.ex. lärare, präster eller bokbindare som förmedlade böcker vid sidan av sitt vanliga arbete.³⁹

Den första öppna bokhandeln med regelbunden verksamhet grundades av J. C. Frenckell i Åbo 1783. Helsingfors fick sin första egentliga bokhandel 1821. Tidigare hade man låtit föra in böcker från Åbo, eller vänt sig till lokala bokbindare och ibland även till vanliga köpmän som höll sig med ett boklager för försäljning vid sidan om sina vanliga handelsvaror. Det gick även att köpa böcker på auktion.⁴⁰

Med tiden började typen av böcker och trycksaker som fanns till salu att förändras. Tidningarna innehöll ofta annonser och information om vilka tryckalster och böcker som fanns att köpa eller beställa. Fram till 1790 utgjorde texter med teologisk anknytning ungefär hälften av den litteratur som utannonserades i tidningarna, men vid sekelskiftet hade andelen teologisk litteratur sjunkit till cirka en sjundedel. Samtidigt ökade mängden skönlitteratur.⁴¹

Bokutgivningen och den inhemska bokproduktionen ökade så småningom. År 1844 utgavs 132 böcker på de inhemska språken i Finland, 95 av dem på svenska och 37 på finska. År 1849 var antalet utgivna böcker 199, 128 på svenska och 71 på finska. På 1870-talet var antalet böcker som gavs ut ungefär jämnt fördelat mellan bägge språken, och därefter började antalet böcker utgivna på finska överstiga antalet böcker på svenska.⁴² Förutom de böcker som trycktes på tryckerierna cirkulerade även litteratur som var förbjuden av censuren. Här kan särskilt nämnas den radikalpietistiska litteratur som ofta spreds i form av anonyma texter.⁴³

2.3 Kyrkligt material och religiös litteratur

Under medeltiden var latinet kyrkans och bildningens språk. Latinet var det viktigaste undervisningsämnet vid katedral- eller domskolorna, och man undervisade även i latin vid klostren och i viss mån vid de s.k. stadsskolorna, som gav grundläggande färdigheter i läsning, skrivning och räkning. Innan Uppsala universitet grundades 1477 var det många som skaffade sig utbildning i utlandet, och eftersom studenterna vid universiteten kom från olika håll i Europa blev latinet det gemensamma språket. Det innebar att studenterna också fick goda muntliga kunskaper i latin.⁴⁴

Inom kyrkan pågick en rätt så stor litterär produktion på latin. Latinet användes inte bara i gudstjänsten utan också i administrationen och kommunikationen samt i samband med olika ceremonier som dop och begravningar. Också den framväxande svenska staten

behövde latinet för att kunna sköta sina internationella kontakter – t.ex. Nöteborgstraktaten från 1323 mellan Sverige och Novgorod är skriven på latin. Latinet användes också i stats- och stadsförvaltningen. Till exempel kunde beslut i skattefrågor meddelas undersåtarna på latin. Det innebar att de då blev tvungna att skaffa sig en översättare, såvida de egna kunskaperna inte räckte till. I början var också stadsprivilegierna skrivna på latin, men från slutet av 1300-talet blev det allt vanligare att man använde svenska.⁴⁵

Vid klostret i Vadstena, grundat av den heliga Birgitta, pågick en livlig litterär verksamhet. En viktig textgrupp utgörs av predikningar – i Uppsala universitetsbibliotek finns sex tusen predikningar från klostret bevarade. De är alla skrivna på latin, och av allt att döma har man använt dem som underlag för muntlig predikan på svenska. Birgitta hade nämligen själv bestämt att bröderna regelbundet skulle predika på folkspråket. Hur det i praktiken gick till när bröderna predikade på svenska utgående från den latinska texten kan vi tyvärr inte veta. En annan viktig del av den litterära verksamheten var översättning, och det var antagligen samma personer som predikade som också ägnade sig åt översättning. Den mest kände av dessa översättande bröder är Jöns Budde (född senast 1437), som av Lars Wollin har karakteriserats som ”Finlands förste dokumenterat produktive skriftställare och det svenska språkområdets förste professionelle översättare”.⁴⁶

När det gäller den medeltida skriftkulturen i Finland brukar man betrakta samlingen *Piae Cantiones* som det viktigaste verket. I samlingen, som trycktes i Greifswald 1582, ingår kyrko- och skolsånger skrivna på latin. Trots det relativt sena tryckåret måste samlingen anses vara en del av den medeltida skriftkulturen. En del av texterna är med säkerhet skrivna i Åbo stift. Den största delen av samlingen utgörs av poesi som var gemensam för det lärdaståndet i hela den västliga världen. Genom att samlingen trycktes fick den en större spridning, sångerna blev kända i hela det svenska riket, inte minst i Åbo, och den fick stor betydelse för den andliga diktningen: ”Man kan säga att Finlands hela medeltida litterära kultur koncentreras i *Piae Cantiones*”, har Tuomas M. S. Lehtonen konstaterat. *Piae Cantiones* översattes till både finska och svenska i början av 1600-talet. Översättningen till svenska var partiell och gjordes av Sigfrid Aron Forsius.⁴⁷ Denne har betraktats som det tidiga 1600-talets mest betydande Finlandfödde författare. Han var född i Helsingfors men

studerade i Uppsala, där han innehade en professur under några år. Dessutom verkade han bl.a. som präst i Stockholm. Forsius skriftliga produktion täcker ett brett spektrum av ämnen, bl.a. mystik, astrologi och psalmer.⁴⁸

Vad man känner till om medeltida texter från Finland är, förutom *Piae Cantiones* och en del sedelärande berättelser översatta av Jöns Budde, några hymner och religiösa dikter på latin, en levnadsbeskrivning över Sankt Henrik och andra texter i anslutning till kulten kring Henrik samt Paul Juustens latinska biskopskronika från 1500-talet. Till den litterära kulturen hörde även *Missale Aboense* (tryckt 1488), *Manuale Aboense* (tryckt 1522) samt olika urkunder, inte minst den samling som brukar kallas Åbo domkyrkas svartbok.⁴⁹ En handskrift som av vissa forskare knutits till Finland är *Codex Aboensis*, men detta har ifrågasatts av nyare forskning.⁵⁰

Missale Aboense, dvs. mässboken för Åbo stift, trycktes i Lybeck hos Bartholomeus Ghotan 1488. Den utgick från en förlaga avsedd för dominikanorden, men anpassades för Åbo stift. Mässboken innehåller olika mässor och böner för gudstjänsten samt vissa tillägg, bl.a. en helgonkalender för Åbo stift.⁵¹ Åbo domkyrkas svartbok heter egentligen *Registrum ecclesiae Aboensis* och innehåller en samling kopior av handlingar som skapats av Åbo domkyrka för administrativa behov. Originalhandlingarna förstördes i mitten av 1480-talet, kanske i en brand i Åbobiskopens borg.⁵² Att samlingen kallas just "svartboken" beror på att den är inbunden med svart skinn. Utöver svartboken finns det mycket lite kvar av handlingarna från stiftsförvaltningen i Åbo, trots att domkapitlet och biskopen var de viktigaste arkivbildarna i Finland under medeltiden. Det äldsta materialet gick t.ex. förlorat när ryska soldater förstörde Kustö biskopsgård 1318. Förutom svartboken finns även Måns Särkilax kopiebok samt ett par mindre delar ur kopieböcker bevarade. Måns Särkilax kopiebok innehåller avskrifter av brev som biskopen skickat ut. Med undantag för klostret i Nådendal har de medeltida finländska klostrens handlingar förstörts, och av församlingarnas material finns endast fragment bevarade.⁵³ I samband med reformationen konfiskerades kyrkans egendom, och den framväxande världsliga förvaltningen använde handskrifterna som pärmar för räkenskaper.⁵⁴

2.3.1 Reformationen och den framväxande skriftligheten

Med reformationens fokus på befolkningens möjlighet att ta till sig det kristna budskapet inleddes en satsning på litteratur på folkspråket och på en utvidgad läskunnighet bland folket. När det gällde finska språket var förgrundsgestalten Mikael Agricola som skrev en abc-bok och en bönbok (1543 respektive 1544) på finska och översatte Nya testamentet till finska (1548).⁵⁵

På 1600-talet fick läskunnigheten en mer framträdande roll också bland ”vanligt folk” i det svenska riket. Som tidigare nämnts måste man ha vissa kunskaper för att få gifta sig, gå till nattvard eller bli fadder. Man måste kunna *Fader vår*, trosbekännelsen, de tio budorden och en del andra viktiga texter. Varje söndag och helgdag kallade prästen i församlingen samman en del av församlingsborna före högmässan. Han höll då en kort predikan över katekesen och förhörde sedan de närvarande. I en förhörlängd skrev prästen in varje församlingsmedlems framsteg i läsning och kristendoms-kunskap, och han kunde också anteckna hur ofta medlemmen i fråga deltog i nattvarden. Prästen reste också runt i församlingen och höll läsmöten.⁵⁶ Överlag var domkapitlet och församlingarna viktiga textproducenter. Bland de texter som tillkom inom ramen för deras verksamhet kan nämnas visitationsprotokoll. Både biskopar och prostar gjorde visitationer runt om i församlingarna. På agendan fanns en lång rad frågor, av vilka en del var allmänna och andra beroende av de lokala förhållandena. Man undersökte hur väl prästen hade skött sina uppgifter och vad församlingsborna hade lärt sig: kyrkböckerna granskades, och församlingen förhördes efter gudstjänsten.⁵⁷ I kyrkolagen från 1686 stadgades att protokollen vid visitationerna skulle föras av notarien och att originalen skulle skickas in till konsistoriet. Protokollen skrevs på svenska, och även om församlingen informerades om innehållet var de i första hand avsedda att användas inom den kyrkliga överheten. Ett tecken på detta är att de innehåller en hel del uttryck och fraser på latin – det verkar som om det var lättare att använda etablerade latinska teologiska begrepp än att översätta dem till svenska.⁵⁸ Protokollen från visitationerna ger en god inblick i lokalsamhället. I dem behandlas en mångfald ärenden, allt från ekonomiska frågor och reparation av kyrkans byggnader till anklagelser om t.ex. okvädingsord, miss-handel eller trolldom.

På 1600-talet omfattade elitens läskultur i den östra och västra riksdelen mellan 100 000 och 150 000 personer. Skriftutgivning i riket uppgick till mellan 1 000 och 2 000 titlar per år, och dessutom importerades böcker från utlandet. Under stormaktstiden genomsytrade religionen hela samhället, och den andliga litteraturen var helt dominerande – andaktsböckerna utgjorde den största gruppen bland de böcker som trycktes i riket. De var oftast översättningar, främst från tyska. Andaktslitteraturen var i hög grad riktad till kvinnor, och vissa av de översättningar av andaktsböcker som utkom på svenska hade också översatts av svenska adelsdamer. Med hjälp av bouppteckningar kan man skapa sig en uppfattning om vilken litteratur folk ägde och läste i hemmen, och i dem registrerades bönböckerna som kvinnans egendom.⁵⁹

Övergången från en muntlig till en skriftlig kultur gjordes så smidig som möjligt, bl.a. genom att de första abc-böckerna innehöll just *Fader vår* och trons artiklar. Dessa var därmed de första texterna läsaren fick bekanta sig med efter att han eller hon hade gått igenom alfabetet. Efter abc-boken var det naturligt att man tog sig an Luthers lilla katekes med hans egna förklaringar, och därefter någon av de katekesförklaringar som getts ut av präster, t.ex. den tidigare nämnda *Ett rätt barna-klenodium* som utkom på både svenska och finska i Åbo 1666.⁶⁰

En central bok när det gällde folkets läsning var förstas psalmboken. År 1695 utkom en ny svensk officiell psalmbok, som kom att bli mycket långlivad och fick ett stort litterärt inflytande i Norden.⁶¹ Den var officiell svensk psalmbok i Sverige till 1819 och i Finland till 1888 och fungerade som ett redskap för kollektiv fostran och religiös likriktning. Boken trycktes i över en och en halv miljon exemplar och psalmerna sjöngs både vid gudstjänster och vid andakter, men också t.ex. på friarresor.⁶² I enlighet med tidens enhetssträvanden önskade kronan att det skulle utges en finskspråkig psalmbok som motsvarade den nya svenska psalmboken. En sådan utkom också några år senare, nämligen 1701. Antalet psalmer var lika stort som i den svenska psalmboken, men bara en fjärdedel var direkta översättningar. Stommen utgjordes av psalmer ur äldre finska psalmböcker.⁶³

Postillor och andaktsböcker gavs ut med jämna mellanrum, och var tänkta för bl.a. präster och studerande. En postilla avsedd att användas både hemma och på resor, *Reese- och huuspostilla*, gavs ut av Olaus Magni Arenius 1677, och en tysk postilla av M. Geier utgavs

1676 av biskop Johannes Gezelius d.ä. i svensk översättning som *Fyrtio tree andelige betrachtelser*. Gezelius lät också ge ut en psalmbok, *Then swenska psalm boeken* 1673.⁶⁴ Likriktningssträvandena efter enväldets införande 1680 påverkade också vilken religiös litteratur som rekommenderades. Ärkebiskopen i Uppsala, Olaus Svebilus, sammanställde en katekes, *Enfaldig förklaring öfwer Lutheri lilla catechismum, ställt genom spörsmåhl och swar* (1689), som blev rikets första officiella katekes. År 1724 påbjöds att Svebilus katekes skulle användas vid undervisningen i de två lägsta skolklasserna. Prästerna i Finland hade använt sig av Gezelius katekes i flera årtionden och var ovilliga att byta till Svebilus katekes. Den första finska versionen av Svebilus katekes trycktes i Stockholm 1746. Gustav III gjorde användningen av Svebilus katekes obligatorisk på 1770-talet. Domkapitlet i Åbo arbetade fram en kompromiss där man beslutade att de som inlett sina kristendomsstudier med hjälp av Gezelius katekes skulle få läsa färdigt i den, men att man i övrigt skulle ta Svebilus katekes i bruk för de barn vars undervisning ännu inte hunnit påbörjas.⁶⁵

En viktig religiös genre var predikningarna – prästernas främsta uppgift var att förmedla Guds ord till folket. Under 1600-talet fanns flera inflytelserika biskopar i det svenska riket som utmärkte sig som framstående predikanter. En av dem var biskopen i Åbo, Isak Rothovius. Han kom ursprungligen från Småland och hade tidigare varit kyrkoherde i Nyköping.⁶⁶ Rothovius vigdes till biskopsämbetet i april 1627 och anlände till Åbo samma sommar. Rothovius kan sägas symbolisera stormaktstidens starka band mellan kyrka och stat – han var kyrkans man, men samtidigt stod han nära kungen och hade i uppdrag att se till att utvecklingen i Åbo stift följde utvecklingen i den västra riksdelen.⁶⁷ Enligt svensk förebild gjorde Rothovius upp detaljerade stiftsstadgar för församlingarna. Stiftsstadgarna innehåller föreskrifter av mycket varierande slag: allt från kyrkans inredning till kyrkliga förrättningar och prästernas klädsel – till och med präst-hustrurnas klädsel behandlades. Det slogs också fast bötesbelopp för dem som bröt mot stadgarna.⁶⁸

Som framgick av inledningen var Rothovius en kontroversiell person, men han spelade en viktig roll i den kulturella utvecklingen, bl.a. genom att han såg till att hela Bibeln översattes till finska (den utkom 1642) och att det grundades ett gymnasium i Åbo (1630) i stället för den gamla katedralskolan. Också här fungerade stiftsstäderna i den västra riksdelen som förebild. Rothovius arbetade även aktivt

för omvandlingen av gymnasiet till ett universitet. Invigningen av den nya akademien skedde under högtidliga former den 15 juli 1640, och Rothovius höll tacksägelsepredikan i domkyrkan. Han blev också universitetets förste prokansler.⁶⁹

Bland predikningarna utgjorde likpredikningarna en viktig kategori. Dessa hade blivit allt vanligare under 1600-talet. Likpredikningarna var varierande till sin karaktär – en del av dem var mycket lärda och innehöll många bibelcitat, medan andra var mer folkliga. Skillnaderna berodde inte enbart på den avlidnes status, utan också på vem som höll predikan. Under den gustavianska tiden skedde en sekularisering av kyrkan, som tog sig uttryck bl.a. i att gravtal blev vanligare. Gravtalen var mindre religiösa än likpredikningarna och hölls ofta av lekmän. I mitten av 1700-talet förekom gravtal i de ledande kretsarna i Åbo, och därifrån spred de sig vidare till landsbygden.⁷⁰

När det gäller religiös litteratur fick Finska evangeliska sällskapet en stor betydelse. Sällskapet gav ut folklig litteratur i stora upplagor på finska och svenska. Allmogens världsbild förändrades när utbudet på religiös litteratur växte och breddades – tidigare hade man främst haft tillgång till psalmboken och katekesen samt den bild som prästerna förmedlade.⁷¹

2.4 Högre utbildning

Under medeltiden var det lärda livet knutet till kyrkan och klostren, och det drabbades därför hårt av reformationen på 1500-talet. Kyrkan underordnades statsmakten, och den effektiva centralförvaltning som byggdes upp vid den här tiden hade inget intresse av den medeltida lärdomskulturen. Klosterbiblioteken rensades och skövlades, och handskrifterna gjordes om till pärmar för olika räkenskaper. Verksamheten vid universitetet i Uppsala låg nere i nästan åttio år och de lärda sökte sig utomlands. Tryckerierna förde en tynande tillvaro: ibland trycktes inga böcker alls, och de texter som trycktes var ofta statliga kungörelser, pamfletter och mindre bönböcker.⁷²

1600-talet medförde emellertid ett kulturellt uppsving i det svenska riket: det grundades flera universitet, det första av dem i Dorpat⁷³ 1632. Tanken var att man skulle skapa ett svenskkontrollerat bildningssäte för den baltiska befolkningen, men de flesta av studenterna kom från Småland och Finland. Den östra riksdelen fick ett eget universitet när akademien i Åbo grundades 1640, genom ett funda-

tionsbrev undertecknat av drottning Kristinas förmyndarregering.⁷⁴ Kungliga akademins förste kansler blev Per Brahe, och universitetet kan betraktas som ett led i hans arbete för att förbättra förhållandena i Finland. Som grund för universitetet låg gymnasiet i Åbo. Lektorerna vid gymnasiet blev professorer, och universitetet inrymdes i gymnasiets utrymmen vid domkyrkomuren.⁷⁵

Akademien i Åbo blev det tredje universitetet i det svenska riket, efter Uppsala och Dorpat. Senare grundades också universitetet i Lund (1668), och efter trettioåriga kriget kom även universitetet i Greifswald i svensk ägo.⁷⁶ Akademien i Åbo hade fyra fakulteter, i storleksordning den teologiska, den filosofiska, den juridiska och den medicinska. De två sistnämnda hade länge bara en professor var.⁷⁷ Fram till senare delen av 1700-talet blev i genomsnitt mer än hälften av studenterna i Åbo präster, men universitetet hade också till uppgift att utbilda ämbetsmän för lokal- och centralförvaltningen.⁷⁸ Akademien var ett viktigt kulturellt centrum som lockade studenter från hela riket, särskilt från de fattigare och mer perifera delarna. Finländarna var i majoritet, men också smålänningar och västgötar studerade i Åbo. Uppsala var en dyr stad, medan Åbo var billigare och därmed lämpligare för bond- och prästpojkar. Adliga studenter var sällsynta vid akademien. Undervisningen hade emellertid gott rykte, och ett flertal lärare blev också internationellt kända.⁷⁹

2.4.1 Dissertationer och Ortsbeskrivningar

Ett för studenterna obligatoriskt inslag i studierna vid universitetet var att offentligt försvara två avhandlingar (dissertationer), den ena *pro exercitio*, den andra *pro gradu*. Därefter kunde studenten promoveras till magister. Undervisningen gick på latin och dissertationerna skrevs på samma språk fram till slutet av 1700-talet. Promotionerna var särskilda höjdpunkter i det akademiska livet, och man skrev officiella hyllningsdikter och gratulationer i samband med dem. Utvecklingen av läroämnena vid universitetet och valet av språk för undervisning, dissertationer och hyllningsdikter behandlas i ett separat kapitel.⁸⁰ Här går vi i stället närmare in på ett särskilt slag av publikationer författade av lärare och studenter vid universitetet.

Många av dissertationerna var s.k. Ortsbeskrivningar, vilket kan ses som ett led i en mer allmän strävan efter att beskriva och kartlägga det svenska riket. År 1747 inrättades en lantmäterikommission under

ledning av Jakob Faggot, och därmed inleddes också den ekonomiska beskrivningen av riket. Lantmätarna skulle lämna in uppgifter om bl.a. vilka tillgångar som fanns på olika orter, och om invånarnas näringar.⁸¹ Efraim Otto Runeberg, som från 1750 var direktör för lantmåterikommissionen, var mycket intresserad av nationalekonomi och gav själv ut ett flertal skrifter på detta område. Bland dem kan nämnas en ekonomisk beskrivning över Laihela socken (1758) och *Undersökning, huru vårt landtbruk bäst må kunna uphielpas genom premier* (1762).⁸² Den första atlasen över Finland utgavs 1799 av friherre Samuel Gustaf Hermelin och hade ritats av en ung finländare vid namn Carl Peter Hällström i samarbete med H. G. Porthan. Arbetet var noggrant utfört och blev ett föredöme för motsvarande verk över andra delar av det svenska riket.⁸³

Sockenbeskrivningar och stadsbeskrivningar blev snart allt vanligare. De allra första av dem var akademiska avhandlingar och skrivna på latin, men senare skrevs de även på svenska – det gällde särskilt de avhandlingar som skrevs under ledning av Pehr Kalm.⁸⁴ Kalm var den första professorn i ekonomi vid akademien i Åbo och arbetade aktivt för att förbättra den ekonomiska situationen i riket. Sockenbeskrivningarna passade bra in i detta projekt – när man beskrev socknarna beskrev man ju även de tillgångar som fanns där.⁸⁵

Majoriteten av orsbeskrivningarna på 1700-talet utkom i form av dissertationer, men det förekom också att personer utanför universitetsvärlden bekostade och utgav egna orsbeskrivningar. Dessa orsbeskrivningar var alla skrivna på svenska. Också när präster gav ut orsbeskrivningar valde de att göra det på svenska. De som skrev orsbeskrivningar i form av monografier var ofta ämbetsmän i slutet av sin yrkesbana.⁸⁶ Orsbeskrivningar publicerades också i tidningarna, inte minst i *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* (grundad 1771, ofta kallad *Åbo Tidningar*). Denna tidning blev ett nytt forum för de topografiska beskrivningarna, och med tiden övertog den nästan helt denna genre från avhandlingarna.⁸⁷

En orsak till det stora intresset för orsbeskrivningar var att man i Åbo ansåg att Finland fortfarande var bristfälligt beskrivet i den fjärde upplagan av Eric Tunelds svenska geografi (*Inledning til geographien öfwer Swerige* hade utkommit första gången 1741). Under ledning av H. G. Porthan⁸⁸ samlade man in och publicerade orsbeskrivningar, som strömmade in från olika delar av riksdelen. Porthan samlade själv under långa resor in information för en historisk och

geografisk beskrivning av Finland. I den sjunde upplagan av Tunelds geografi (gavs ut postumt 1795) hade behandlingen av Finland svällt ut till hela 300 sidor, vilket var ett resultat av ett mycket enträget arbete från Porthans sida. Eftersom Finlands geografi har uppfattats som ett slags motbild till Tunelds geografi, kan man fråga sig varför Porthan inte genast från början sammanställde ett fristående verk. En förklaring som lagts fram av Nils Erik Villstrand är att Porthan inte önskade skriva fram ett separat Finland, utan ville skriva in Finland i det gemensamma fosterlandet.⁸⁹

Utöver Ortsbeskrivningar var reseskildringar en populär genre under 1700-talet. Man läste om fjärran länder, men också om intressanta platser i den egna delen av världen.⁹⁰ Pehr Kalm (1716–1779) var professor i ekonomi vid akademien i Åbo, och gjorde även ett antal forskningsresor. Kalm publicerade reseskildringar på basis av resor till Bohuslän och till Nordamerika. *Pehr Kalms [...] Wästgötha och Bahusländska resa förrättad år 1742* gavs ut år 1746, och *En resa till norra America* utkom i tre delar åren 1753–1761. Böckerna om Kalms amerikanska resa utkom i samtida översättningar till tyska, engelska och nederländska.⁹¹ En dagboksskribent som reste på närmare håll var studenten Eric Gustaf Ehrström, som i sin dagbok skildrade fälttåget i Österbotten 1808 och beskrev en resa till Tavastland sommaren 1811.⁹²

År 1797 bildades Finska Hushållningssällskapet, som bl.a. gav ut beskrivningar av lokala ekonomiska förhållanden, olika folkskrifter om t.ex. boskapspest och nödfoder samt en hushållningsjournal för allmogen och ”lägre ståndspersoner”.⁹³

2.4.2 Universitetets betydelse i samhället

Universitetet kom att få en viktig roll i storfurstendömet under 1800-talet, inte minst därför att det dröjde ända till 1863 innan lantdagen sammankallades på nytt efter lantdagen i Borgå 1809.⁹⁴ År 1811 under-tecknade universitetets kansler M. M. Speranskij en ny utgiftsstat för universitetet som bl.a. innebar att det inrättades sex nya professurer, att lönerna höjdes och att biblioteket beviljades anslag. Universitetet fick även en ny huvudbyggnad som stod klar 1817. Samma år inrättades ämbetsexamina som förutsatte universitetsstudier, vilket kan ses som ett viktigt led i skapandet av en bildad borgerlig klass i stället för de gamla ståndsgrupperna.⁹⁵

På grund av närheten till Stockholm kunde Åbo inte bli huvudstad i storfurstendömet Finland, även om staden under en övergångsperiod hade denna funktion. Valet föll i stället på Helsingfors. Senaten flyttade till Helsingfors 1819, men universitetet flyttade först 1828, efter att Åbo brunnit året innan. Samma år utfärdades nya universitetsstatuter, som bl.a. innebar att det inrättades ett lektorat i finska. År 1832 invigdes den nya universitetsbyggnaden i Helsingfors, och åtta år senare firade man högtidligt universitetets 200-årsjubileum. Vid den här tiden fungerade de finsk-ryska kontakterna mycket väl, inte minst på det kulturella området. Det inrättades en ny professur i Rysslands historia och litteratur, och den förste innehavaren Jakov Grot gjorde en viktig insats när han översatte bl.a. verk av Runeberg till ryska.⁹⁶

Under 1800-talet blev intresset för det finska språket alltmer påtagligt, vilket också avspeglade sig i verksamheten vid universitetet: år 1851 inrättades den första professuren i finska språket. Året därpå genomfördes en universitetsreform, som innebar att universitetet lyckades behålla sin autonoma ställning som ett helt finländskt universitet. På ett allmänt plan gynnade reformen utvecklingen av naturvetenskapen i landet: det blev nu möjligt att välja mellan en humanistisk och en naturvetenskaplig inriktning, och tvånget att offentligt disputeras på latin avskaffades.⁹⁷

2.5 Myndigheternas kungörelser och undersåtarnas suppliker

Även om det från 1600-talet började utkomma tidningar i flera europeiska länder, däribland Sverige, var det länge bara en liten del av befolkningen som hade tillgång till dem. ”Vanligt folk” fick sin kunskap på annat sätt. Överheten hade flera olika sätt att kommunicera med folket, bl.a. ting, sockenstämmor och tillfälliga kommissioner. En viktig kanal var kungörelserna som lästes upp av prästen under gudstjänsten och som har betecknats som ”ett massmedium för folket”. Med tanke på hur få tjänstemän det fanns och hur stor del av befolkningen som inte kunde läsa, var systemet med kungörelser ett mycket effektivt sätt att sprida information till en stor grupp människor som var samlade på ett och samma ställe. I mitten av 1700-talet tog det ungefär en halvtimme för prästen att läsa upp kungörelserna.⁹⁸

Kungörelserna kan delas in i flera grupper. Den första gruppen kungörelser var utfärdade av Kungl. Maj:t och de centrala ämbets-

verken och lästes upp från predikstolarna i hela riket. Dessa kungörelser gick via länsstyrelsen och vidare till kronofogden med en order om att de skulle kungöras. Exempel på dessa var böndagsplakaten som utfärdades av Kungl. Maj:t en gång om året och kungjordes i alla kyrkor. En annan typ av kungörelser var länskungörelserna som var utfärdade av landshövdingarna, alltså kronans representanter på regional nivå. Dessa kungörelser var avsedda för invånare inom det egna länet. De var i allmänhet handskrivna fram till andra hälften av 1700-talet då man började trycka dem. Också statliga tjänstemän på lokal nivå, såsom kronofogdar och länsmän, kunde utfärda kungörelser. Kungörelserna kunde behandla vitt skilda ärenden, allt från information om marknader och auktioner till efterlysningar och information om nya lagar och förordningar, propaganda och nyhetsförmedling. Det förekom också kungörelser som lämnats in av privatpersoner.⁹⁹

Allmogen hade å sin sida två sätt att kommunicera med centralmakten – suppliker och riksdagsbesvär. Supplikerna kunde riktas antingen direkt till kungen eller till någon av hans företrädare, t.ex. landshövdingarna.¹⁰⁰ Kungen fick också personlig kontakt med undersåtarna i samband med resor. När Gustav III besökte Åbo 1775 hade landshövdingen Christoffer Rappe varnat befolkningen för att besvära honom med onödiga ansökningar, men kungen opponerade sig och lät landshövdingen återta varningen. Enligt en skildring dök det upp så mycket folk med ansökningar att man blev tvungen att skaffa fram stora korgar som de samlades in i.¹⁰¹ Förutom att skriftligen eller personligen lämna in ett besvär till kungen eller en ämbetsman kunde den klagande också vända sig till någon av de kringresande kommissionerna och kommissarierna. Martin Almbjär har visat att frihetstidens riksdag också tog emot en stor mängd suppliker.¹⁰²

Supplikerna var ofta av privat karaktär, medan allmogen som kollektiv i allmänhet använde sig av riksdagsbesvären som kanal. Supplikerna och besvären var en viktig källa till information för centralmakten, men de fungerade samtidigt som en ”säkerhetsventil” – den som kände att han eller hon blivit kränkt av myndigheter eller privatpersoner hade rätt att få sin sak prövad på högre nivå, och myndigheterna fick på så vis information om när det började uppstå oro på något håll i riket.¹⁰³ Det fanns emellertid också vissa begränsningar: det fanns en självcensur eftersom klagomål kunde uppfattas som olydnad, och även manöverutrymmet i riksdagen var

begränsat genom att riksdagsbesvären först gick via andra instanser innan de prövades av regeringen. Bönderna kunde också vara beroende av ståndspersoner i trakten, ifall de inte själva kunde skriva. En annan ”grindvakt” var landshövdingarna i riket som från 1681 skulle granska alla suppliker innan de skickades till Stockholm. Bondeståndet var också det enda ståndet som ställdes under överinseende av sin sekreterare, som utsågs av Kungl. Maj:t och som vid behov kunde utöva censur.¹⁰⁴

2.6 Tidningar

Den första svenska tidningen var *Ordinarie Post-Tijdender*, som grundades 1645 och som 1735 bytte namn till *Stockholms Post-Tidningar*.¹⁰⁵ Under senare hälften av 1700-talet ökade antalet tidningar i det svenska riket. Den första tidningen som gavs ut utanför Stockholm var *Götheborgs Weko-Lista* 1750 som följdes av bl.a. *Carlskronas Weko-blad* 1754 och *Norrköpings Weko-Tidningar* 1757. Den första tidningen i den östra riksdelen var *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo*, som grundades 1771. Den uppstod i nära samband med Aurora-sällskapet som instiftats sommaren 1770 av bland andra Henrik Gabriel Porthan. Många personer knutna till akademien i Åbo bidrog med texter till tidningen. Universitetets sekreterare Matthias Calonius rapporterade om sådant som hände vid akademien, professorn i ekonomi Pehr Kalm bidrog med väderobservationer och professorn i kemi, Pehr Adrian Gadd, skrev om olika naturvetenskapliga ämnen såsom Finlands fiskar och havsströmmarna i Åbo skärgård.¹⁰⁶

Trots att antalet tidningar ökade kom det att dröja fram till tiden kring första världskriget innan tidningar lästes i nästan alla hem i Finland. I Åbo och på en del prästgårdar lästes svenska tidningar under 1700-talet, och ibland beställde lärda personer eller student-sällskap också tyska tidningar som *Hamburger Correspondent*.¹⁰⁷ Som tidigare nämnts hade den svenska riksdagen infört tryckfrihet 1766. År 1772 genomförde Gustav III sin statskuyp, och två år senare framlade kungen en ny tryckfrihetsförordning som medförde en hel del begränsningar för utgivarna. Den som utgav skrifter riktade mot kungen och regeringsformen kunde bli dömd till döden. För att man skulle få ge ut vecko- och dagstidningar krävdes tillstånd av Kanslikollegium, som slog fast vilka ämnen som fick behandlas i de olika tidningarna.¹⁰⁸

På 1780-talet blev begränsningarna ännu fler, och det bidrog till att *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* utkom oregelbundet under 1700-talets sista decennier. Det uppstod pauser i tidningsutgivningen bl.a. på grund av att boktryckaren var tvungen att ansöka om kungligt privilegium för att få trycka tidningar. Från 1791 började tidningen utges under namnet *Åbo Tidningar*, med bl.a. Jacob Tengström och Frans Michael Franzén som redaktörer. Från år 1800 kom tidningen att gå under namnet *Åbo Tidning*, och efter att Finland blivit en del av det ryska riket uppstod den på nytt, i en ny roll, under namnet *Åbo Allmänna Tidning*.¹⁰⁹ Den var underställd generalguvernörskansliet i Åbo och fungerade som en plattform där de ledande i riket kunde låta trycka officiell information. När Helsingfors blev huvudstad beslutade senaten att grunda en ny officiell tidning i Helsingfors, *Finlands Allmänna Tidning*. Det första numret utkom i januari 1820. Innehållet bestod till största delen av officiell information och officiella kungörelser av olika slag. Därutöver förekom också utrikesnyheter i tidningen.¹¹⁰

Under 1800-talet ökade antalet tidningar. Litteraturbladet *Mnemosyne*, som innehöll litteraturkritik och litterär debatt, grundades 1819 och utkom fram till 1823. Adolf Iwar Arwidsson, som tillsammans med flera andra varit aktiv debattör i *Mnemosyne*, startade 1821 *Åbo Morgonblad*, som emellertid drogs in efter mindre än ett år. *Åbo Tidningar* återuppstod år 1820, och 1824 grundades *Åbo Underrättelser* som till en början hade diktaren och universitetsläraren Johan Gabriel Linsén som redaktör.¹¹¹

Åbo brand 1827 påverkade även tidningsutgivningen i Finland. Universitetet flyttades som nämnts till Helsingfors året därpå, och med det flyttade också många av dem som skrivit i tidningarna i Åbo. År 1829 började *Tidningar ifrån Helsingfors* och *Helsingfors Tidningar* utkomma.¹¹² *Tidningar ifrån Helsingfors* utkom fram till 1831, med J. C. Frenckell som förläggare. I tidningen ingick berättelser, anmälningar om utkomna böcker och om resande i Helsingfors samt upplysningar om sådant som fanns till salu i Frenckells bokhandel.¹¹³ Tidningen lades ned på grund av olönsamhet, men ersattes snart av *Helsingfors Morgonblad*. J. L. Runeberg anställdes som redaktör och fick hjälp med det redaktionella arbetet av hustrun Fredrika som bl.a. översatte noveller som skulle ingå i bladet. Litteratur och litterära ämnen hörde till tidningens starka sidor, historia och akademiska frågor likaså. Även resebeskrivningar och rapporter blev ett

populärt inslag – Elias Lönnrot berättade om sina insamlingsresor under somrarna 1833–1835, J. J. Nervander skildrade sina upplevelser i Paris 1833 och J. J. Nordström rapporterade från Reval 1834.¹¹⁴

Helsingfors Tidningar, som alltså grundats 1829, var till en början i hög grad ett annonsblad. Förutom annonser ingick olika upplysningar, inrikesnyheter och uppgifter om kultur- och samhällsliv i tidningen.¹¹⁵ År 1841 blev Zacharias Topelius anställd som redaktör, och innehållet utökades med kåserier, recensioner, lokalreportage och nyskrivna följetonger. Topelius beskrev livet i Helsingfors i fiktiva ”Bref till löjtnant Leopold i Grusien” och skrev följetonger som *Gamla baron på Rautakylä*, *Hertiginnan af Finland* och *Fältskärens berättelser*. Tidningen ökade i popularitet och upplagan växte kraftigt – från 717 exemplar år 1842 till 2 356 exemplar år 1860.¹¹⁶

Efter 1800-talets första decennier började det ges ut tidningar också i bl.a. Borgå och Vasa. *Borgå Tidning* utkom åren 1837–1858 och fungerade till en början som ett informationsblad för prästerskapet i Borgå stift, men så småningom började man också ta in övrigt material. *Wasa Tidning* började utges i slutet av 1830-talet i samarbete mellan skeppsredaren Carl Gustaf Wolff och hovrättsnotarien Carl Johan Boy. Tidningen hade inledningsvis ett rätt så blandat innehåll med betoning på frågor som berörde Österbotten och en del skönlitterärt material, ofta lånat från Sverige. År 1846 tog T. T. Renvall, som var lektor i historia vid Wasa Gymnasium, över som redaktör, och så småningom fick tidningen en mer fennomansk inriktning. Från och med december 1847 började den ges ut under namnet *Ilmarinen. Notisblad för Österbotten*. Efter Renvall tog L. L. Laurén och J. O. I. Rancken 1850 över utgivningen av *Ilmarinen*. I augusti 1852 brann större delen av Vasa ner, vilket medförde ett uppehåll i tidningsutgivningen fram till 1854, med undantag för några nummer som utkom i september och oktober 1852. Under 1854 och 1855 utkom tidningen igen, men väckte inte längre så mycket intresse bland läsarna. Tidningen lades ned i slutet av år 1855. Följande år började en ny tidning, *Wasabladet*, utkomma. Den var till en början främst ett notisblad men växte och utvecklades med tiden till en landskapstidning för det svenska Österbotten.¹¹⁷

Saima gavs ut av J. V. Snellman åren 1844–1846 i Kuopio. Snellman verkade som rektor för den högre elementarskolan i Kuopio mellan 1843 och 1849, men var samtidigt i högsta grad aktiv som tidningsman. I *Saima* ingick litteraturdiskussioner och presentationer, men

också polemiska artiklar där tidningscensuren kritiserades. Kritiken i *Saima* ledde till att tidningen drogs in från början av 1847. När *Saima* lades ned övergick Snellman till att publicera sig i tidskriften *Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning*, som Elias Lönnrot formellt var redaktör för.¹¹⁸

I *Saima* och *Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning* fanns omfattande avdelningar för litteratordiskussion och recensioner innan sådana blivit vanliga i landets övriga tidningar. Snellman bevakade och anmälde både den litteratur som trycktes på finska och den som gavs ut på svenska i landet. Han bevakade också den litteratur som gavs ut i Sverige och presenterade översikter eller referat av verk som nyligen utkommit i Tyskland, Frankrike och England. Bland annat trycktes översatta delar av Charles Dickens verk.¹¹⁹

I Kuopio grundades *Kuopio Tidning* 1851.¹²⁰ Den följde en liknande modell som *Borgå Tidning*: man riktade sig bl.a. till stiftets prästerskap. Tidningen uppstod dels för att Kuopio saknade en svensk tidning efter att *Saima* lagts ned 1844, dels med anledning av att ett nytt stift skapats i Uleåborgs och Kuopio län.¹²¹ *Wiborgs Tidning* började utkomma år 1854 som den första svenskspråkiga tidningen i Viborg. Tidigare hade det funnits tidningar på tyska och finska i staden. Den ersattes redan 1855 av tidningen *Wiborg* som gavs ut av Johannes Alfthan, bokhandlare och förläggare i Viborg. Den liberalt inriktade tidningen blev populär och hade en upplaga på över tusen exemplar åren 1856–1857. Många av prenumeranterna fanns på annat håll i landet, bl.a. i Helsingfors. Skribenterna tog ställning i aktuella frågor och tidningen innehöll artiklar om ekonomiska och samhällsliga ämnen, om teknik och lantbruk, och hade som första tidning i Finland en regelbundet återkommande ledare.¹²²

I de tidigaste finländska tidningarna ingick främst olika beskrivningar såsom Ortsbeskrivningar, poesi och olika notiser rörande lokala händelser eller utmärkelser. Nyheter från utlandet hörde under 1700-talet hemma i Stockholmstidningarna. Senare ingick utrikesnyheter i *Åbo Allmänna Tidning* och *Finlands Allmänna Tidning*. I utrikesnyheterna följde man vad som pågick bl.a. i Tyskland, Frankrike, England, Spanien, Grekland, i det ryska riket och i de skandinaviska länderna. Fram till 1840-talet var *Finlands Allmänna Tidning* egentligen Finlands enda tidning med utrikesnyheter. Så småningom började utrikesnyheter förekomma även i andra tidningar. Både *Helsingfors Morgonblad* under Fabian Collan och *Helsingfors*

Tidningar med Zacharias Topelius som redaktör fick avdelningar för utrikesnyheter under 1840-talet. Över huvud taget utvecklades och förändrades tidningarna under 1840-talet. Bland annat H. F. Solberg som var redaktör för *Åbo Underrättelser* hade anslutit sig till Snellmans krav på förnyelse inom tidningsvärlden. Han utvecklade avdelningen för inrikesnyheter och skapade en avdelning för utrikesnyheter. Han började också publicera kåserier.¹²³

Storfurstendömet Finland fick en egen censurförordning i oktober 1829. Den var i kraft fram till 1865 och innebar att man inte fick kritisera kejsaren eller skriva negativt om religion, landets ledning eller lagar. Tidningar och litteratur förhandsgranskades, och utländsk litteratur som väckte censorernas misshag kunde stoppas. År 1850 tillkom en förordning som innebar att man på finska endast fick publicera skrifter med religiöst och ekonomiskt innehåll. Kejsar Nikolaj avled 1855, och kort därefter förlorade Ryssland Krimkriget. Vid samma tid fick Finland en ny generalguvernör som inte höll lika strikt på pressövervakningen som sin föregångare. Så småningom fick man börja publicera också annat än religiöst och ekonomiskt innehåll i finskspråkiga tidningar, vilket ledde till snabbt växande upplagor.¹²⁴

De flesta skribenterna och redaktörerna hörde till den bildade klassen, men åtminstone i början av 1800-talet arbetade många av redaktörerna på deltid. Ofta var det i stort sett en person som ansvarade för tidningens innehåll, ibland med hjälp av tillfälliga assistenter och sommarvikarier. Under 1800-talets första decennier var tidningarna i regel knutna till ett tryckeri. Innan man kunde ge ut en tidning på en viss ort behövdes först tillstånd för att grunda ett boktryckeri. I praktiken blev tryckerierna också tidningsförlag eftersom tryckandet av tidningen medförde att boktryckaren kunde hålla verksamheten igång ifall övriga beställningar saknades.¹²⁵

Tryckprocessen var tämligen arbetskrävande, vilket påverkade möjligheten att trycka aktuella nyheter. Bläcket blandades nämligen för hand, och pappret måste blötläggas före tryckning och hängas att torka efteråt. Då de första snällpressarna kom till Finland i slutet av 1840-talet ökade tryckeriernas kapacitet. Den första snällpressen köptes in till ett tryckeri i Vasa 1847, och 1849 införskaffades snällpressar till Frenckells och Finska Litteratursällskapets tryckerier i Helsingfors.¹²⁶

2.7 Skönlitteratur och dramatik

Den tidigaste skönlitteraturen som kom till Finland importerades i regel från de stora litteraturländerna i Europa och lästes antingen på originalspråk eller i t.ex. tysk eller fransk översättning. *Reyncke Fosz* är en av de icke religiösa texter som förekom i det svenska riket. Den utkom för första gången på svenska 1621 och blev populär särskilt inom borgerskapet. Den var antagligen översatt av den Helsingforsfödde Sigfrid Aron Forsius.¹²⁷ Forsius skrev också om andra ämnen, och brukar betraktas som författare till ett antal psalmer som gavs ut 1614 under titeln *Andelige psalmer och wijsor*.¹²⁸

Johannes Messenius (1579–1636) och Lars Wivallius (1605–1669) var två svenska författare som delvis var verksamma i den östra riksdelen. Johannes Messenius, som var född i Freberga i Östergötland, hade studerat utomlands för att sedan verka som professor i Uppsala. Han var också föreståndare för rikets arkiv. År 1616 dömdes han för landsförräderi och satt fängslad på Kajaneborg i många år. Messenius skriftliga produktion kretsade i hög grad kring den svenska historien. Han skrev på en svensk rikshistoria, *Scondia illustrata*,¹²⁹ och forskade i Sveriges medeltid. Han skrev också dramer för att göra studenter i bl.a. Uppsala bekanta med den svenska historien. Under tiden i fångenskap skrev Messenius t.ex. en rimkrönika om Finlands historia från biblisk tid fram till 1600-talet. Den gavs ut på både latin och svenska år 1629.¹³⁰

Även Lars Wivallius satt fängslad på Kajaneborgs fästning. Han skrev ett antal dikter, bl.a. ”Klage-Wijsa, Öfwer thenna torra och kalla Wåähr”, där naturen och riskerna med en kall vår skildras.¹³¹

Godt Maijeregn giff/ låt dugga tätt neer/
låt warm Dagg Örterna fuchta/
Ok torckan bortdriff/ låt frostet ey meer/
The spåda Blomsteren tuchta/
War nådigh/ war nådigh/
För them iagh beer/
Som HERran tiena och fruchta/ [...] ¹³²

En stor del av de skönlitterära texter som producerades i det svenska riket i slutet av 1600-talet och i början av 1700-talet kom till i anslutning till kyrkan eller universiteten. Universiteten, däribland Kungliga akademien i Åbo (grundad 1640), utgjorde en av de allra viktigaste

kulturella miljöerna under 1600-talet. I början skedde all undervisning på latin. Studenterna skulle också själva kunna uttrycka sig på latin, och därför övade man sig i att skriva och hålla tal på latinsk vers och prosa. Till lärarnas uppgift hörde både att undervisa och att uppfostra. Under 1500- och 1600-talen var det tämligen vanligt att lärarna skrev moraliserande skådespel, till en början oftast på latin, men från början av 1600-talet ofta på folkspråket. Även studenterna skrev texter av olika slag: de översatte antik poesi eller skrev satirer, epigram och kärlekslyrik.¹³³

Under 1600-talet skrevs det mycket som aldrig trycktes och som heller aldrig var avsett att tryckas. Studenterna skrev för att öva sig och för att roa sig själva och sina kamrater. De komedier och sångspel som tillkom vid universiteten uppfördes bara någon enstaka gång och var inte avsedda att sparas för framtiden. Man tryckte mer anspråksfulla verk som man ville få spridning för. Tryckningen var emellertid också viktig för tillfällespoesin. Ofta var det föremålet för en hyllning som bekostade tryckningen av dikterna. Med tanke på spridningen av texter var det viktigt att det grundades ett tryckeri i Åbo 1642. Tryckeriet anlätades av lärare och studenter i Åbo, men det verkar som om de som ville få spridning för sina verk senare även sökte sig till Stockholm. Det kan ha berott på att de behövde hjälp av mecenater som var bosatta i eller i närheten av Stockholm och att de ville att deras verk skulle spridas i rikets centrum.¹³⁴

Om man bortser från personverserna var det första litterära alstret som trycktes i Åbo en skolkomedi, Jacobus P. Chronanders (d. 1694) *Surge eller Flijt- och oflijtighetz Skodespegel, författat vthi Een lustigh Comoedia* (1647). Författaren var en västgötsk student som studerade vid akademien i Åbo. Komedin, vars syfte var att hylla en studiekamrat till författaren, uppfördes av studenter två dagar efter magisterspromotionen den 6 maj 1647. I prologen vänder sig författaren inte bara till lärare och elever vid akademien utan också till ”Frue, jungfruer, matroner”, så det är sannolikt att också borgare och deras familjer tog del av föreställningen. Intrigen utspelade sig i studentvärlden, och syftet var att lära den studerande att det lönade sig att vara flitig och ordentlig. Som ofta är fallet när det gäller skolkomedier är intrigen sammanvävd med en intrig på en annan social nivå, nämligen bland bönder. Två år senare, 1649, uppfördes en annan pjäs av Chronander, nämligen *Bele-Snack eller Een ny Comoedia, Jnnehållandes om Gifftermåhl och Frijerij åthskilleliga Lustige Discurser och Domar*. Den

handlade om frieri och giftermål och var en del av firandet av bröllopet mellan presidenten vid Åbo hovrätt, Jöns Kurck, och Christina Horn. Adressaten bekostade tryckningen, men bondeakten ströks i den tryckta versionen.¹³⁵

Det fanns en stor efterfrågan på tillfällesdikter, och efterfrågan ökade ytterligare när också förmögna borgare ville låta sig hyllas. I den akademiska världen var det vanligt att man hyllade lärare vid utgivningen av skrifter, och kamrater när de disputerade. Dessutom hyllade lärarkåren samfällt monarken och patroner vid högtidsdagar. Allra vanligast var tillfällesdikter i samband med bröllop och begravningar. Ofta var det studenter vid universitetet som skrev sådana dikter.¹³⁶

Under 1600-talets sista decennier var bl.a. de tidigare Åbostudenterna Olof Wexionius, Johannes Paulinus (senare adlad Lillienstedt) och Daniel Achrelius aktiva som diktare. De skrev bl.a. tillfällesdikter, epigram och poesi som parafraserade Bibeln.¹³⁷ En del kärleksvisor förekom också. Paulinus-Lillienstedt skrev t.ex. en längre dikt vid namn "Klagan öfwer Iris afresa" där slutet lyder:

Som en magnet i mörka bergens klyfter
Allt längtar opp åt nordens höga pol:
Som ur sin säng solblomman hufwud lyfter
Och natt och dag sig wänder åt sin sol:
Som agn och strå med längtan eftersträfwä
Att hinna till en fager berensten:
Så måst' ock iag i stadig oro swäfwä,
Till dess iag får min Iris se igen.¹³⁸

Stora nordiska kriget och stora ofreden, dvs. den ryska ockupationen av Finland åren 1713–1721, påverkade möjligheterna att leva och verka i den östra riksdelen. Många författare flyttade över till Sverige och fortsatte att skriva där. En av dem var Jacob Frese, som var född i Viborg.¹³⁹ Han flyttade över till Stockholm och blev så småningom tjänsteman vid Kanslikollegium. Frese skrev poesi av olika slag och efterbildade ett flertal stilarter. I dikten "Echo å Sweriges Allmänne Frögde-Qwäden" (1715), som kom till med anledning av Karl XII:s återkomst från Turkiet, finns en del som berör Viborg. Staden porträtteras som en jungfru som en granne kastar lystna blickar på:

Där fins en däjlig Mö uti ett Förstendöme,
Som wetter Öster ut, hwar de Careler bo:
Som om des wård och wakt ha' warit ganska ömme:

Som tiena Konung CARL med oförliktig tro;
Den Jungfru står så skiön, och inom sine Murar,
På hwilken Grannen, lik som Hök på Dufwan, lurar.¹⁴⁰

Freses största poetiska verk trycktes kort innan han dog, och gick under titeln *Passions-Tankar*. Verket utkom 1728 och behandlar Jesu lidande.¹⁴¹

En stor del av den litterära verksamheten var även under 1700-talet kopplad till universitetet, och präglades ofta av det då så utbredda nyttotänkandet. Under den senare hälften av 1700-talet blev det också populärt att lyfta fram naturen för dess skönhets skull. Michael Choraeus (1774–1806) var samtida med Henrik Gabriel Porthan (1739–1804) och Frans Michael Franzén (1772–1847), och i likhet med dem aktiv bl.a. i Åbo. Choraeus skrev naturbeskrivningar, tillfällesdikter, satir, lyriska dikter, sånger och psalmer. Hans dikter trycktes i bl.a. *Åbo Tidningar*.¹⁴²

Under 1700-talet ökade också mängden världslig litteratur som importerades och lästes i Finland. Litteratur på franska, italienska, tyska och engelska blev allt vanligare i högreståndshemmen.¹⁴³ Tidigare hade främst adeln ägnat sig åt läsning, men nu började allt fler personer ur borgerskapet och prästeståndet läsa böcker. Det uppstod en ny målgrupp för bokhandlare och författare i och med att i synnerhet romaner blev populära bland kvinnliga läsare.¹⁴⁴ En av de mest populära romanerna kring sekelskiftet 1700–1800 var Telemachos äventyr, *Les Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse*. Romanen publicerades första gången 1699. Det var fråga om ett slags uppfostningsroman och den lästes i Sverige både i svensk översättning och på andra språk som franska, engelska och latin.¹⁴⁵

Tillgången på böcker varierade beroende på samhällsklass, och personer ur adeln och de högre stånden förfogade i regel över både världsliga och religiösa texter. Personer ur de lägre samhällsklasserna både i städerna och på landsbygden ägde främst religiös litteratur som psalmböcker och postillor.¹⁴⁶ Den religiösa litteraturen fungerade både som böcker att lära sig läsa ur och som andlig uppbyggelselitteratur.¹⁴⁷ De bildade klasserna läste under 1700-talet dels ren underhållningslitteratur, dels facklitteratur av skiftande slag och olika texter med nyttoperspektiv. Bevarade bouppteckningar visar att Eric Tunelds *Inledning til geographien öfwer Swerige* (1741) fanns i många hem, och olika böcker om historia, resor, lantbruk och sjukdomar likaså.¹⁴⁸

Många av författarna i Finland skrev förutom vittra texter även poesi som publicerades bl.a. i *Åbo Tidningar*. Jacob Tengström (1755–1832), som senare blev biskop, skrev t.ex. dikter, tidningstexter och två läseböcker för barn, *Läseöfning för mina barn* (1795) och *Tidsfördrif för mina barn* (1799). Den första boken var avsedd för små barn och den senare för lite äldre barn. Böckerna innehöll dikter, böner, tänkespråk och sedelärande berättelser.¹⁴⁹

Frans Michael Franzén var aktiv som författare under 1700-talets sista och 1800-talets första decennier. Han studerade i Åbo och började skriva dikter rätt tidigt. Hans dikter publicerades bl.a. i *Stockholms Posten*. Franzén verkade vid akademien i Åbo i flera år, från 1798 som professor i *historiae literariae* (lärdomshistoria). Han redigerade *Åbo Tidningar* ett år på 1790-talet och åren 1802–1807. År 1811 flyttade Franzén till Sverige där han fick ett pastorat i Kumla. Senare blev han biskop i Härnösand. Våren 1808 hade Franzén blivit invald i Svenska Akademien, och 1810 publicerades hans första diktsamling *Skaldestycken* i Åbo. Franzén skrev också ett antal psalmer samt debattinlägg. Hans samlade dikter började utkomma 1824 och kom sammanlagt att omfatta sju band.¹⁵⁰

Från slutet av 1700-talet bidrog läsesällskap och läsebibliotek till spridningen av böcker. Läsesällskapen bestod i allmänhet av ståndspersoner som slagit sig samman för att beställa först tidningar och senare även böcker som man lånade ut till varandra. Med tiden grundades också läsebibliotek där man hade möjlighet att låna böcker ifall man var medlem. Det första läsebiblioteket inrättades i Vasa 1794, och med tiden uppstod liknande sammanslutningar också i t.ex. Gamlakarleby och Uleåborg. I Vasa och Gamlakarleby ingick bl.a. romaner, biografier, reseskildringar samt böcker om historia, geografi, medicin och naturvetenskap i läsebibliotekens samlingar. En ny censurförordning 1829, samt det faktum att det så småningom gick att få tag på böcker till ett lägre pris i olika romanserier, ledde till att verksamheten inom läsesällskap och läsebibliotek minskade på 1830-talet.¹⁵¹

Genom att studera bokbeståndet på herrgårdar kan man få en uppfattning om vad högreståndsfamiljer läste och hur läskulturen förändrades. Ett exempel är biblioteket på herrgården Sarvlax i östra Nyland. Som Pia Forssell har konstaterat avspeglar bokbeståndet på Sarvlax den förändring i läskulturen som brukar beskrivas som en övergång från ”intensiv läsning” till ”extensiv läsning”. På 1600-

talet läste man ett fåtal titlar, främst andaktslitteratur, på 1700-talet började man läsa i tjänsten och senast i början av 1800-talet började man läsa i underhållningssyfte.¹⁵²

Med tiden blev litteratur en del av vardagslivet även i borgerliga hem. Litterära kalendrar som innehöll dikter och prosastycken publicerades. I kalendrarna ingick ibland också bidrag av kvinnliga skribenter.¹⁵³ På 1830-talet publicerades de första verken av Johan Ludvig Runeberg: diktsamlingen *Dikter* utkom våren 1830, *Elgskyt-tarne* år 1832 och *Hanna* år 1836. Första delen av *Fänrik Ståls sägner* utkom i slutet av år 1848.¹⁵⁴ Den första finländska romanen, *Murgrönan*, trycktes 1840 på G. O. Wasenius tryckeri i Helsingfors. Romanen publicerades anonymt men var skriven av Fredrika Wilhelmina Carstens, f. Stichaeus.¹⁵⁵ Den första inhemska romanen som fick en större popularitet var Zacharias Topelius *Hertiginnan av Finland*. Den publicerades först som följetong i *Helsingfors Tidningar* och utkom 1850 i bokform.¹⁵⁶

I början av 1800-talet var det fortfarande främst personer ur de högre stånden som läste annat än religiös litteratur, och bokimporten till Finland bestod i allmänhet av enskilda romaner, diktverk och dramer. På 1830- och 1840-talen blev det vanligare att köpa eller beställa s.k. romanserier från Sverige. Det var fråga om bokserier i flera delar som kunde beställas på samma sätt som tidskrifter. *Läse-Bibliothek af den nyaste utländska litteraturen* gavs ut av L. G. Hierta från 1833 och innehöll översatta romaner, och *Kabinetts bibliothek af den nyaste litteraturen* gavs ut från 1835 av N. H. Thomson och innefattade både översättningar och svenska verk.¹⁵⁷ Snart uppstod liknande serier i Finland, bl.a. *Romanen, Weckoskrift för den sköna litteraturen* 1846 och *Läse-bibliothek i Finland, innehållande svenska original-romaner* 1848.¹⁵⁸

Under 1700-talet började också de första professionella teatersällskapen dyka upp i Finland. Tidigare hade dramatik framförts närmast i anslutning till skolor och universitet. På repertoaren hos de turnerande teatersällskapen fanns bl.a. komedier av Molière och pjäser av Holberg. Carl Gottfried Seuerlings teatersällskap var först med att introducera dramer av Shakespeare i Sverige. *Romeo och Julia* spelades bl.a. i Uléåborg på 1780-talet.¹⁵⁹ I slutet av 1830-talet förändrades förutsättningarna för teaterverksamhet och dramatik i Finland, bl.a. tack vare nybyggda teaterhus i Helsingfors, Viborg och Åbo. Teaterverksamheten påverkades också av att reguljär ångbåts-

trafik inleddes mellan Helsingfors och Stockholm. Det blev vanligare att skådespelare från Stockholm besökte Finland. Man spelade pjäser av bl.a. Schiller, Oehlenschläger och Hugo, och även lättare underhållning. Så småningom rörde sig även nyskriven dramatik på svenska över havet i bägge riktningarna. Pjäser av bl.a. August Blanche spelades i Finland, och Zacharias Topelius *Efter femtio år* spelades i Stockholm.¹⁶⁰

Inhemsk dramatik började förekomma på teaterscenen på 1840-talet. Fredrik Berndtson (1820–1881) var en av landets mer aktiva dramatiker och skrev bl.a. lustspel och revyer, men också ett historiskt skådespel, *Ur lifvets strid* (1851), som utspelas under 1808–1809 års krig. Zacharias Topelius var verksam både som teaterkritiker och som dramatiker. Han skrev sagospel för barn och nio pjäser för vuxenpublik.¹⁶¹

2.8 Brev och dagböcker

Postlinjer som kunde användas även av privatpersoner blev mer allmänna i Europa under 1600-talet. Det ledde till att brevskrivning som kommunikationsform blev allt vanligare. Till en början var det främst personer ur de högre stånden som hade möjlighet att ägna sig åt brevskrivning, vilket bl.a. berodde på att det var dyrt att skicka brev.¹⁶² Den första postordningen i det svenska riket utfärdades 1636. Då beslutades att det längs postvägarna skulle utses postbönder på två eller tre mils avstånd från varandra.¹⁶³

Skapandet av ett postväsende innebar att rikets olika delar knöts samman på ett nytt sätt. Tidigare hade viktiga statliga och militära meddelanden vidarebefordrats av kurirer från ett slott till ett annat, och mellan Stockholm och orter på andra håll i riket. Kyrkan hade ett eget system, den så kallade klockarposten, där klockaren i en församling ansvarade för att förmedla brev från domkapitlet eller kyrkoherden vidare till klockaren i nästa församling, som sedan i sin tur förde dem vidare. Privatbrev kunde skickas med en betjänt, eller utomlands med någon resenär som var på väg till orten i fråga.¹⁶⁴

Mot slutet av 1630-talet grundades postkontor i städer som Åbo, Helsingfors, Borgå, Viborg och Kexholm. År 1643 öppnades ett postkontor i Tavastehus och snart efter det även i några österbottniska kuststäder, däribland Vasa, och i Nyslott. Under andra hälften av 1700-talet blev postrutternas fler och posten nådde bättre fram till

bl.a. Savolax och Karelen. Postrutterna varierade under året beroende på väderförhållandena, och vid dåligt väglag kunde det hända att posten inte gick alls.¹⁶⁵

Man skrev brev för att hålla kontakt med släkt och vänner både inom landet och utanför landets gränser. Förutom brev till släkt och vänner kunde man också skicka bl.a. rekommendationsbrev, gratulationsbrev och tackbrev. Under 1600-talet, men även senare, ansågs det vara mycket viktigt att brevskrivningen och brevets innehåll och uppbyggnad följde vissa specifika regler. Detta gällde inte minst inom undervisningen.¹⁶⁶

Inom adeln blev det så småningom populärt att skriva brev som såg oplanerade och galanta ut, men som i själva verket var utformade just för att uppnå den effekten. I synnerhet unga kvinnor undervisades i att vara behagliga och kunna föra sig elegant både i tal och i skrift.¹⁶⁷ Undervisningen i brevskrivning skedde när det gällde adeln i hög grad genom att barn och ungdomar skrev övningsbrev som sedan lästes och kommenterades eller korrigerades av föräldrar eller lärare. Korrespondensen skedde ofta på franska, men även på andra språk.¹⁶⁸ Både män och kvinnor skrev flitigt för att hålla kontakt med släktingar och vänner, och redan ganska små barn tränades i att uttrycka sig med liknande fraser som de vuxna använde.¹⁶⁹ Ett exempel på det är den nioårige Magnus Wilhelm von Törne som skrev brev till sin jämngamla kusin Maria Armfelt:

Det skulle hierteligen fågna mig om Min Cousine komme snart och lyckeligen fram til stockholm. Efter Min Cousins befalning skal iag berättta huru kolplantorna stå, alla står bra förutan min som ger intet hopp, men det är intet under ty den liknar mig som intet har någät hopp om min nådiga cousins hierta. Iag önskar at min Cousine må komma hem snart ty iag saknar min Cousins behageliga umgänge. Iag och Cousine anna lisa ber om vår ödmiuka vördnad til Morbror Carl. Iag innesluter mig i min Cousins grace, och lefver och dör Min Nådiga Cousins odmiuka tienare MaWilh: von Törne.¹⁷⁰

Brevskrivningen var ett sätt för familjemedlemmar att hålla kontakt, också om man råkade befinna sig långt ifrån varandra. Genom breven fick man höra familjenyheter och skvaller, men man fick också information om t.ex. politiska händelser och nya böcker. Breven eller valda delar ur dem kunde ibland läsas högt för hela familjen eller för gäster.¹⁷¹

Män fick i regel mer undervisning i att skriva än vad kvinnor fick, och detta kan också synas i breven. En del adelskvinnor skrev väl-disponerade brev med korrekt stavning, medan andra behärskade brevskrivnings- och rättstavningskonsten betydligt sämre. Fadern i familjen var den som i sista hand beslutade om barnens undervisning. Om en adelskvinna var en skicklig skribent berodde det ofta på att fadern hade lagt ner tid och intresse på hennes edukation.¹⁷²

Om familjemedlemmarna av någon orsak inte befann sig på samma ort kunde en del av undervisningen skötas per korrespondens. En del av breven mellan Gustaf Mauritz Armfelt och hans dotter Augusta, och från överstelöjtnanten vid Kungliga finska artilleriregementet Carl Wilhelm von Christierson till dottern Ulrica Charlotta, finns bevarade. Breven innehåller uppmaningar om vad döttrarna borde fokusera på och kommentarer om både innehållet och stilen i deras brev. Breven är till stor del skrivna på franska, och brevväxlingen mellan far och dotter ingår på så sätt i själva undervisningen.¹⁷³

Brevskrivningskonsten lärdes ut bl.a. genom brevställare och brevromaner.¹⁷⁴ Brevställare var ett slags handböcker för brevskrivning och kunde innehålla exempelbrev av olika slag, men ibland också skriv- och stavningsregler.¹⁷⁵ Ett exempel på en brevställare är Joh. Biurmans *En kårt dock tydelig Bref-Ställare* som utkom i Stockholm 1754. I förordet betonade författaren behovet av att kunna uttrycka sig i brev:

Dageliga förfarenheten gifwer oss wid handen, huru oumgängelig Bref- och Skrift-wäxling, samt i pennan fattade Föreningar wid hwarjehanda tilfällen, äro uti det människeliga umgänget, så til at frånwarande betyga sin ödmjukhet och wördnad för sina Gynnare, wänskap och förtrolighet hos sina wänner, samt ömhet och hjärtelag för sina Anföranter [...]¹⁷⁶

Brevskrivningskulturen spred sig på 1800-talet först till borgerskapet och med tiden även till andra grupper i samhället. Att skriva brev var också inom borgerskapet ett viktigt sätt att upprätthålla nätverken, både de privata och de professionella. Här kan särskilt nämnas handelshusens flerspråkiga korrespondens, som var av central betydelse för handelshusets relationer och verksamhet.¹⁷⁷ Fram till slutet av 1800-talet var det få personer ur allmogen som ägnade sig åt brevskrivning. En viktig orsak, som också behandlades i inledningen till detta kapitel, var att skrivkunnigheten ännu inte var så utbredd. Att

många kunde läsa katekesen i någon mån innebar ingalunda att lika många också kunde skriva. Läskunnigheten var viktig för att man skulle kunna ta del av kristendomsundervisningen, men skrivkunskap ansågs inte lika viktig.¹⁷⁸

Dagböcker hör liksom brev till en mera privat form av skrivande och har förekommit i det svenska riket åtminstone från slutet av 1500-talet. Till de tidigaste hör Erik XIV:s dagböcker från 1560-talet. Från 1600-talet finns en del dagböcker bevarade, ofta skrivna av män ur samhällets högsta skikt. Från 1700-talet finns det fler dagböcker sparade, en del av dem resedagböcker. Dagböcker skrevs av både män och kvinnor. Männens dagböcker kunde ibland vara så kallade krigsdagböcker eller resedagböcker, där man nedteknade minnen och iakttagelser från en särskild period i livet. Resedagböcker eller reseskildringar skrevs bl.a. av studenter på bildningsresor i Europa och av män som seglade med det svenska ostindiska kompaniet.¹⁷⁹ Några resedagböcker skrivna av kvinnor finns också bevarade.¹⁸⁰ Bland dessa skribenter kan nämnas Sophia Adelaïde Hauswolff från Helsingfors som skrev dagbok under den tid hon följde sin far i krigsfångenskap i Ryssland mellan sommaren 1808 och våren 1809.¹⁸¹ Ett exempel på en dagbok skriven i östra Nyland är Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok, skriven åren 1799 till 1801.¹⁸²

Mot mitten av 1800-talet blev det vanligare att även personer ur borgerskapet skrev dagbok.¹⁸³ Det finns också exempel på att bönder skrev dagbok. Ett sådant är Johan Blåman i Munsala i Österbotten. Han förde dagbok under perioden 1794–1816 och antecknade sådant som var avgörande i en bondes vardag: regn och torka, sådd och skörd. Han visar också att han hade en viss insikt i storpolitiska skeenden – här baserade sig kunskapen på den information han kunde ta del av från predikstolen. Han skriver därmed t.ex. om krigsutbrottet 1808 och om freden året därpå. Ingen vet i dag var originalet till dagboken finns, men anteckningarna publicerades 1888 i *Österbottniska Posten* under rubriken ”Ur minnets gömmor. Anteckningar af en österbottnisk bonde från slutet af förra och början af närvarande århundrade”.¹⁸⁴

2.9 Slutord

När det gäller den skriftliga produktionen på svenska i Finland från medeltiden fram till 1860 kan man urskilja några viktiga drag. 1600-

talet framstår som en brytningstid, när också ”vanligt folk” förut-sattes ha en viss förmåga att ta till sig skriven text, särskilt religiös sådan. Det var emellertid fortfarande mycket få som själva kunde skriva – som ett exempel kan nämnas att det var långt ifrån självklart att en riksdagsman i bondeståndet på 1700-talet kunde skriva. Många blev tvungna att förlita sig på skrivare, dvs. förmedlare. Läs- och skrivkunnigheten bredde ut sig i takt med att utbildningssystemet utvecklades, men det riktiga genombrottet kom först efter den här undersökningsperioden, genom folkskolan som infördes mot slutet av 1860-talet och senare läroplikten (1921). Först därefter blev språket i skrift allas egendom, ett uttrycksmedel för såväl privata tankar som ställningstaganden i offentligheten.

NOTER

1. Granfelt 1890. Rådstugurättens i Åbo protokoll från 24.11.1634.
2. Av denna anledning går vi här inte in på texter som producerades inom förvaltningen och rättsväsendet, t.ex. domböcker, sockenstämmoprotokoll och protokoll från byastämmor. Texter av detta slag som skrevs under perioden från medeltiden fram till 1600-talet redogör Eljas Orrman för i kapitel 3 i denna volym.
3. Lehtonen 1999b s. 49–50. Se faktaruta om Mikael Agricola i denna volym.
4. Villstrand 2009 s. 78–79; Fagerlund, Jern & Villstrand 2001 s. 258–259.
5. Villstrand 2011 s. 342–343.
6. Villstrand 1999 s. 96.
7. Leino-Kaukiainen 2011 s. 192.
8. Villstrand 2014 s. 194.
9. Alexandersson 1975 s. 43–45.
10. Villstrand 2014 s. 195–196, 221–222; Villstrand 1999.
11. Villstrand 1999 s. 91–92.
12. Rantanen 2014 s. 228–229, 232–237.
13. Villstrand 1999 s. 90; Myllyntaus 1991 s. 117–119.
14. Villstrand 2009 s. 220.
15. Ahonen 2002 s. 267–269; Parland-von Essen 2005 s. 41–44.
16. Villstrand 2009 s. 218.
17. Klinge 1996 s. 141, 143.
18. Om modersmålsundervisningen och språkvården, se kapitel 7 i volym III:2.
19. Laine 2006 s. 19–20; Gardberg 1948 s. 42.
20. Gardberg 1948 s. 68, 74–75.
21. Laine 1999a s. 90–91.
22. Gardberg 1948 s. 99–104, 110–112.
23. Gardberg 1948 s. 162–163; Laasonen 2008 s. 274–275.
24. Gardberg 1948 s. 188; Laine 2006 s. 95–97.

25. Gardberg 1948 s. 188–190.
26. Gardberg 1948 s. 192–193, 204.
27. Laine 1999a s. 92; Gardberg 1948 s. 219–221, 223.
28. Gardberg 1948 s. 152–153, 207, 209–210, 212.
29. Kuvaja 2008 s. 227–229.
30. Clerk till K. Maj:t 2.4.1714, cit. i Aminoff-Winberg 2007 s. 167.
31. Gardberg 1957 s. 1–2, 14–16.
32. Gardberg 1957 s. 188, 190, 193–194.
33. Gardberg 1957 s. 256–273.
34. Gardberg 1957 s. 336, 340, 345–346, 351–355.
35. Gardberg 1957 s. 362–366.
36. Lördagssällskapet bestod av unga akademiker i Helsingfors, däribland J. L. Runeberg, J. V. Snellman och Elias Lönnrot. Medlemmarna samlades för att diskutera politiska och litterära frågor.
37. Gardberg 1973 s. 1–8, 17; Zwegbergk 1958 s. 36.
38. Gardberg 1973 s. 17–18.
39. Laine 2006 s. 21–22.
40. Laine 2006 s. 197–198, 261.
41. Laine 2006 s. 268–270.
42. Zwegbergk 1958 s. 24.
43. Se t.ex. Swanström 2007 s. 38–43.
44. Bergh 2004 s. 435–436.
45. Bergh 2004 s. 437–438.
46. Wollin 2004 s. 410–413; Wollin 2011 s. 9–13. Se även kapitel 4 i denna volym.
47. Lehtonen 1999b s. 41, 49.
48. Lehtonen 1999b s. 49; Olsson 1999a s. 51–53; Kiiskinen 2008.
49. Lehtonen 1999a s. 30.
50. Myrdal 2004 s. 343–356.
51. Jyväskylä universitets bibliotek har publicerat det fullständiga missalet i digital form på nätsidan Missale Aboense 1488. Se även Gardberg 1948 s. 13–14.
52. *Diplomatarium Fennicum*.
53. Orrman 1994 s. 47–48.
54. Håkansson 2005 s. 101, 115; Lehtonen 1999b s. 49.
55. Lehtonen 1999b s. 49–50. Se även faktaruta om Agricola i denna volym.
56. Villstrand 2011 s. 342–344.
57. Häkli 2015 s. 21–22; Villstrand 2011 s. 344.
58. Häkli 2015 s. 31–32.
59. Villstrand 2011 s. 345.
60. Villstrand 2011 s. 343.
61. Villstrand 2011 s. 343. Enligt Villstrand fanns psalmboken på ”den folkliga läskunnighetens högsta trappsteg”.
62. Villstrand 2009 s. 220; L. Burman 1999 s. 97.
63. Villstrand 2011 s. 344.
64. Olsson 1999b s. 72.
65. Laine 1999b s. 89–91.
66. Olsson 1999a s. 53; Heininen 2008 s. 576.
67. Heininen 2008 s. 578. Om kyrkans roll under stormaktstiden och kopp-

- lingen mellan kyrka och stat, se t.ex. Villstrand 2011 s. 324–365.
68. Heininen 2008 s. 578.
  69. Heininen 2008 s. 576.
  70. C. Burman 1999a s. 101–103.
  71. Markkola 2017 s. 188–189.
  72. Håkansson 2005 s. 101, 102, 115.
  73. Dorpat i Estland är dagens Tartu, Reval dagens Tallinn.
  74. Eriksson 2005 s. 103, 110–111.
  75. Knapas 2012 s. 20–21.
  76. Eriksson 2005 s. 110–111.
  77. Knapas 2012 s. 20.
  78. Strömberg 1988 s. 329–330; Knapas 2012 s. 20.
  79. C. Burman 1999a s. 107–108.
  80. Se kapitel 6 i denna volym.
  81. C. Burman 1999c s. 151.
  82. Virrankoski 2008 s. 581.
  83. Villstrand 2009 s. 29–30.
  84. Se kapitel 7 i denna volym.
  85. C. Burman 1999c s. 151.
  86. Legnér 2004 s. 42–43.
  87. C. Burman 1999c s. 151.
  88. Se faktaruta om Porthan i denna volym.
  89. Villstrand 2009 s. 30–33.
  90. Knapas 1999b s. 194–196; Leander-Touati 2007 s. 335–345.
  91. C. Burman 1999c s. 147–149; Kallinen 2008 s. 377–380. Se även kapitel 7 i denna volym.
  92. Ehrström 2007 och 2008.
  93. Zilliacus 2004 s. 154–155; Legnér 2004 s. 45.
  94. Klinge 1996 s. 23–24.
  95. Klinge 1996 s. 48–49, 53.
  96. Klinge 1996 s. 43–44, 63, 80–81, 83–84, 88–89.
  97. Klinge 1996 s. 158, 163–164.
  98. Reuterswärd 2001 s. 77, 106–107.
  99. Reuterswärd 2001 s. 41–43; Widén 2002.
  100. Frohnert 1985 s. 250–251.
  101. Tandefelt 2008 s. 17.
  102. Villstrand 1992 s. 27–28; Almbjär 2016.
  103. Frohnert 1985 s. 251; Linde 2009 s. 67. Se även Kepsu 2014 s. 23–24.
  104. Linde 2009 s. 67.
  105. Tidigare hade det förekommit enstaka nyhets- eller informationsblad, framför allt angående krigshändelser i Tyskland och Danmark.
  106. Tommila 1988a s. 43–44, 48–53.
  107. Tommila 1988a s. 25, 47.
  108. Laine 1999a s. 96.
  109. Knif 1999a s. 178, 180–181.
  110. Knif 1999b s. 211; *Virallinen Lehti – Officiella Tidningen*. Historia; Tommila 1988b s. 83, 108.
  111. Knif 1999b s. 211, 215; Tommila 1988b s. 84.
  112. Knif 1999b s. 215; Tommila 1988b s. 100, 113–115.

113. *Tidningar ifrån Helsingfors* 1929.
114. Tommila 1988b s. 114–117.
115. Tommila 1988b s. 119–120.
116. Klinge 2009 s. 915; Zacharias Topelius Skrifter, ”Publicistik”.
117. Tommila 1988b s. 153–156, 191–192; *Ilmarinen. Notisblad för Österbotten* 11.12.1847; *Ilmarinen* 1852.
118. Klinge 2004 s. 133–134; Knapas 1999a s. 284.
119. Knapas 1999a s. 284–285.
120. Tommila 1988b s. 192.
121. *Kuopio Tidning* 7.8.1851.
122. Tommila 1988b s. 183–187; Stadius 2002 s. 84–88.
123. Tommila 1988b s. 69, 108–112, 143–153.
124. Tommila 1988b s. 102–105, 175–178. Den relativt stränga förordningen berodde delvis på att man i Ryssland gjorde skillnad mellan rysk allmoge, som inte antogs kunna läsa, och finsk allmoge som var läskunnig åtminstone i viss mån.
125. Tommila 1988b s. 105, 196–197.
126. Tommila 1988b s. 106–107.
127. Merisalo, Mäkinen & Laine 1999 s. 126–133. Den fullständiga svenska titeln var *Reyncke Fosz. Thet är. En skön och nyttigh Dicht full medh Wijsheet, godh Läro, och lustige Exempel*.
128. Olsson 1999a s. 51–53.
129. Messenius hann inte fullborda verket under sin livstid. *Scondia Illustrata* utgavs 1700–1705 av Johan Peringskiöld.
130. Nuorteva 2008 s. 501–505; Olsson 1999a s. 54–55.
131. Olsson 1999a s. 54–56.
132. Wivallius 1642.
133. Olsson 1999c s. 57–59.
134. Olsson 1999c s. 59–60.
135. Olsson 1999c s. 61–62; Lilius 1994 s. 58–59.
136. Olsson 1999c s. 64. Om tillfällesdikter under 1700-talets första hälft, se Lilius 1994. Se faktaruta om ”Eskolagubbens visor” i denna volym.
137. Olsson 1999b s. 68–76.
138. Cit. i Olsson 1999b s. 77.
139. Olsson 1999d s. 65.
140. Cit. i Olsson 1999e s. 82; Tarkiainen 2008 s. 255–256.
141. Olsson 1999e s. 88; Tarkiainen 2008 s. 256.
142. Knapas 2008 s. 133–134; C. Burman 1999c.
143. Merisalo, Mäkinen & Laine 1999 s. 126.
144. Varpio 2002 s. 390–393.
145. Se t.ex. bouppteckning från Gamlakarleby efter handelsmannen Nils Rahm Ericson och hans hustru Anna Susanna Aulin 1805, i Grönroos & Nyman 1996 s. 115, bouppteckning från Åbo efter Catharina Margaretha Fontén, hustru till stadsfiskalen Carl Johan Fontén 1803 s. 202, bouppteckning från Helsingfors efter filosofiemagister Erich Höök 1774 s. 259–260, bouppteckning efter rektor för trivialskolan Carl Henric Brunous 1791 s. 279; Parland-von Essen 2005 s. 66–67.
146. Björkman 2002 s. 109; se t.ex. bouppteckning från Gamlakarleby efter sjömannen Jacob Castelin 1788, i Grönroos & Nyman 1996 s. 103, bouppteckning

- teckning från Helsingfors efter pigan Helena Matsdotter 1780 s. 264, bouppteckning från Lovisa efter dräll- och linvävaren Johannes Nordström 1802 s. 343.
147. Björkman 2002 s. 109.
  148. Forssell 2010 s. 54; Grönroos & Nyman 1996 s. 434. Se t.ex. bouppteckning från Åbo efter hovrättsrådet Michael Lilius 1801, i Grönroos & Nyman 1996 s. 196–198, bouppteckning från Helsingfors efter tullförvaltaren Anders Borg 1809 s. 294–295, bouppteckning från Borgå efter apotekaren Johan Gustaf Bergström 1809 s. 318.
  149. C. Burman 1999c s. 158–161.
  150. Klinge 2008 s. 242–246; C. Burman 1999c s. 166–169.
  151. Se t.ex. Mäkinen 1999 s. 169–172.
  152. Forssell 2010 s. 53.
  153. Wrede 1999 s. 238–239.
  154. Klinge 2004 s. 81, 86, 155.
  155. Forssell 2009 s. 142–143; Klinge 2004 s. 146–147; Wrede 1999 s. 239.
  156. Klinge 2004 s. 165–166; Klinge 2009 s. 915; Forssell & Klinge 2013.
  157. Mäkinen 1999 s. 173, 175.
  158. Ihonen 1999 s. 279.
  159. C. Burman 1999b s. 129–131.
  160. Kjellin 1999 s. 363–364.
  161. Kjellin 1999 s. 364–366; Landgrén 2009 s. 94–95.
  162. Hansson 2006 s. 413–416.
  163. Villstrand 2011 s. 47.
  164. Leino-Kaukiainen 2011 s. 238.
  165. Leino-Kaukiainen 2011 s. 238–239; Luukko 1971 s. 424.
  166. Hansson 2006 s. 413–416.
  167. Hansson 2006 s. 416, 418; Parland-von Essen 2005 s. 169.
  168. Parland-von Essen 2005 s. 169; Vainio-Korhonen 2011a s. 139.
  169. Vainio-Korhonen 2011a s. 34.
  170. Magnus Wilhelm von Törne till Maria Armfelt 21.6.1765, cit. i Vainio-Korhonen 2011a s. 34.
  171. Vainio-Korhonen 2011a s. 139.
  172. Vainio-Korhonen 2011b s. 144–149. För mera information om unga adelskvinnors uppfostran och utbildning, se t.ex. Parland-von Essen 2005.
  173. von Christierson 2012 s. 17–34, 38–44; Parland-von Essen 2005 s. 107, 114, 170–173.
  174. Parland-von Essen 2005 s. 169.
  175. Hansson 2006 s. 436.
  176. Biurman 1754.
  177. Parland-von Essen 2005 s. 152; Kallioinen 2002.
  178. Leino-Kaukiainen 2011 s. 192.
  179. Hættner, Larsson & Sjöblad 1991 s. 13–14, 16.
  180. Om dagboksgenren överlag, se Hættner Aurelius 2007.
  181. Tandefelt 2002 s. 58–61.
  182. Se kapitel 8 i denna volym.
  183. Hættner, Larsson & Sjöblad 1991 s. 15.
  184. Villstrand 2008 s. 22–23, se även not 20.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Källor

- Buurman, Joh. 1754: *En kårt dock tydelig Bref-Ställare*. Stockholm: Lars Salvius. Google Books. <https://books.google.fi> (hämtad 16.3.2019).
- Ehrström, Eric Gustaf 2007: *Minnen af en resa från Åbo till Tavastland. Junii och Julii Månader År 1811*. SLS 688. Helsingfors.
- Ehrström, Eric Gustaf 2008: *Dagbok från fälttåget i Österbotten*. SLS 703. Helsingfors.
- Ilmarinen 1852. Nationalbibliotekets digitala samlingar (DIGI). <http://digi.lib.helsinki.fi/sanomalehti/titles/1457-4411/1852> (hämtad 16.3.2019).
- Ilmarinen. *Notisblad för Österbotten* 00/1847. Nationalbibliotekets digitala samlingar (DIGI). <http://digi.lib.helsinki.fi/sanomalehti/binding/407860>.
- Kuopio Tidning* 1851:1. Nationalbibliotekets digitala samlingar (DIGI). <http://digi.lib.helsinki.fi/sanomalehti/binding/408538?page=1>.
- Missale Aboense 1488. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston kirjasto. <http://jyk.jyu.fi/jyk/kokoelmat/missale>.
- Tidningar ifrån Helsingfors* 1929. Nationalbibliotekets digitala samlingar (DIGI). <http://digi.lib.helsinki.fi/sanomalehti/titles/1457-4748/1829>.

Litteratur

- Ahonen, Sirkka 2002: Koulun ja opintien historia. I: Rainer Knipras & Nils Erik Forsgård (red.), *Suomen kulttuurihistoria 2. Tunne ja tieto*. Helsinki: Tammi. S. 267–275.
- Alexandersson, Erland 1975: *Bondeståndet i riksdagen 1760–1772*. Lund: Gleerup.
- Almbjör, Martin 2016: *The voice of the people? Supplications submitted to the Swedish Diet in the Age of Liberty, 1719–1772*. Umeå: Umeå universitet.
- Aminoff-Winberg, Johanna 2007: *På flykt i eget land. Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget*. Åbo: Akademiens förlag.
- Bergh, Birger 2004: Latinet i det medeltida Sverige. I: Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Medeltiden*. Lund: Signum. S. 433–441.
- Björkman, Margareta 2002: Läsning för nytta och nöje. Något om gamla och nya läsvanor. I: Pia Forssell & John Strömberg (red.), *HLS 77*. SLS 643. Helsingfors. S. 105–132.
- Burman, Carina 1999a: I kyrkans och akademins hägn. I: Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 100–115.
- Burman, Carina 1999b: Ståndssamhällets litteratur. I: Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 116–139.

- Burman, Carina 1999c: *Upplysningens tidevarv. I: Johan Wrede (utg.), Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900.* Helsingfors: SLS. S. 142–170.
- Burman, Lars 1999: 1695 års psalmbok. I: Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900.* Helsingfors: SLS. S. 97.
- von Christierson, Carl-Thomas 2012: *Min allrakäraste lilla flicka. Carl Wilhelm von Christiersons brev till dottern Ulrica Charlotta. I: Fredrik Hertzberg & Jennica Thylin-Klaus (red.), HLS 87. SLS 769.* Helsingfors. S. 17–52.
- Diplomatarium Fennicum.* Helsingfors: Riksarkivet. <http://df.narc.fi>.
- Eriksson, Gunnar 2005: Den lärda kulturen. I: Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden.* Lund: Signum. S. 103–141.
- Fagerlund, Rainer, Kurt Jern & Nils Erik Villstrand 1996: *Finlands historia 2.* Helsingfors: Schildt.
- Forssell, Pia 2009: Carstens, Wilhelmina. I: Henrik Knif (huvudred.), *Biografiskt lexikon för Finland 2. Ryska tiden.* SLS 710:2. Helsingfors. S. 142–144. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4603-1416928957209>.
- Forssell, Pia 2010: Biblioteket på Sarvfax till 1917. I: Henrika Tandefelt (red.), *Sarvfax. Herrgårdshistoria under 600 år.* SLS 735. Helsingfors. S. 51–58.
- Forssell, Pia & Matti Klinge 2013: Inledning. I: Zacharias Topelius, *Hertiginnan af Finland och andra historiska noveller.* Zacharias Topelius Skrifter V, utg. Pia Forssell, Matti Klinge & Anna Movall. SLS 782. Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-3977-1403530137070>.
- Frohnert, Per 1985: Administration i Sverige under frihetstiden. I: Yrjö Blomstedt m.fl., *Administrasjon i Norden på 1700-talet.* Oslo: Universitetsforlaget. S. 185–286.
- Gardberg, Carl-Rudolf 1948: *Boktrycket i Finland 1. Intill freden i Nystad.* Helsingfors grafiska klubb.
- Gardberg, Carl-Rudolf 1957: *Boktrycket i Finland. Från freden i Nystad till Åbo brand.* Helsingfors grafiska klubb.
- Gardberg, Carl-Rudolf 1973: *Boktrycket i Finland. Från Åbo brand till år 1918.* Helsingfors grafiska klubb.
- Granfelt, George (utg.) 1890: *Utdrag ur Åbo stads dombok 1632–1634. Bidrag till Åbo stads historia VI.* Helsingfors: J. Simelii arfvingars boktryckeri-aktiebolag.
- Grönroos, Henrik & Ann-Charlotte Nyman 1996: *Boken i Finland. Bokbeståndet hos borgarskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809.* SLS 596. Helsingfors.
- Hansson, Stina 2006: Konstens regler och hjärtats bud. I: Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Frihetstiden.* Lund: Signum. S. 413–437.
- Heininen, Simo 2008: Rothovius, Isak. I: Henrik Knif (huvudred.), *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden.* SLS 710:1. Helsingfors. S. 576–579. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4078-1416928956684>.

- Håkansson, Håkan 2005: Den lärda världen. I: Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Renässansen*. Lund: Signum. S. 101–149.
- Häkli, Esko 2015: *Biskops- och prostvisitationsprotokoll från det äldre Wiborgska stiftet. På basis av Albin Simolins samling kompletterade och utgivna av Esko Häkli*. Helsingfors: Finska kyrkohistoriska samfundet.
- Hættner, Eva, Lisbeth Larsson & Christina Sjöblad 1991: *Kvinnors självbiografier och dagböcker i Sverige 1650–1989. En bibliografi*. Litteratur teater film. Nya serien 6, red. Ulla-Britta Lagerroth & Louise Vinge. Lund University Press.
- Hættner Aurelius, Eva 2007: *Självbiografier och dagböcker*. I: Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*. Lund: Signum. S. 279–303.
- Ihonen, Markku 1999: Keskustelu romaanista 1800-luvun puolivälissä. I: Yrjö Varpio & Liisa Huhtala (toim.), *Suomen kirjallisuushistoria 1. Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin*. Helsinki: SKS. S. 278–283.
- Kallinen, Maija 2008: Kalm, Pehr. I: Henrik Knif (huvudred.), *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*. SLS 710:1. Helsingfors. S. 377–380. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4558-1416928957164>.
- Kallioinen, Mika 2002: *Verkostoitu tieto. Informaatio ja ulkomaiset markkinat Dahlströmin kauppahuoneen liiketoiminnassa 1800-luvulla*. Helsinki: SKS.
- Kepsu, Kasper 2014: *Den besvärliga provinsen. Reduktion, skattearrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 193. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Kiiskinen, Terhi 2008: Forsius, Sigfrid Aronius. I: Henrik Knif (huvudred.), *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*. SLS 710:1. Helsingfors. S. 236–240. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4482-1416928957088>.
- Kjellin, Gösta 1999: Dramat i Finland. Första akten. I: Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 362–372.
- Klinge, Matti 1996: *Finlands historia 3. Kejsartiden*. Esbo: Schildt.
- Klinge, Matti 2008: Franzén, Frans Michael. I: Henrik Knif (huvudred.), *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*. SLS 710:1. Helsingfors. S. 242–246. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4554-1416928957160>.
- Klinge, Matti 2009: Topelius, Zacharias. I: Henrik Knif (huvudred.), *Biografiskt lexikon för Finland 2. Ryska tiden*. SLS 710:2. Helsingfors. S. 913–920. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4599-1416928957205>.
- Knapas, Rainer 1999a: J. V. Snellman och nationallitteraturen. I: Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 280–288.
- Knapas, Rainer 1999b: Resor i Finland. I: Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 194–196.
- Knapas, Rainer 2008: Choraëus, Michael. I: Henrik Knif (huvudred.), *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*. SLS 710:1. Helsingfors. S. 133–134. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4495-1416928957101>.

- Knapas, Rainer 2012: *Kunskapens rike. Helsingfors universitetsbibliotek – Nationalbiblioteket 1640–2010*. SLS 764. Nationalbibliotekets skrifter – Kansalliskirjaston julkaisuja 79. Helsingfors.
- Knif, Henrik 1999a: *Tidningarna i Åbo. I: Johan Wrede (utg.), Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 177–182.
- Knif Henrik 1999b: *Mnemosyne, ett slagfält för debattörer. I: Johan Wrede (utg.), Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 211–215.
- Kuvaja, Christer 2008: *Karolinska krigare 1660–1721*. Helsingfors: Schildt.
- Laasonen, Pentti 2008: *Gezelius, Johannes d.ä. I: Henrik Knif (huvudred.), Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*. SLS 710:1. Helsingfors. S. 274–277. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4464-1416928957070>.
- Laine, Tuija 1999a: *Bokutgivningens villkor. I: Johan Wrede (utg.), Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 90–96.
- Laine, Tuija 1999b: *Uskonnon kirjallisuuden valvonta. I: Yrjö Varpio & Liisa Huhtala (toim.), Suomen kirjallisuushistoria 1. Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin*. Helsinki: SKS. S. 84–91.
- Laine, Tuija 2006: *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen levitys ja hankinta Suomessa vuoteen 1800*. Helsinki: SKS.
- Landgrén, Lars-Folke 2009: *Berndtson, Fredrik. I: Henrik Knif (huvudred.), Biografiskt lexikon för Finland 2. Ryska tiden*. SLS 710:2. Helsingfors. S. 94–95. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4653-1416928957259>.
- Leander Touati, Anne Marie 2007: *Intryck från södern. I: Jakob Christensson (red.), Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*. Lund: Signum. S. 331–361.
- Legnér, Mattias 2004: *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*. SLS 669. Helsingfors.
- Lehtonen, Tuomas M. S. 1999a: *Latinet och folkspråken. I: Johan Wrede (utg.), Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 26–40.
- Lehtonen, Tuomas M. S. 1999b: *Piae Cantiones. I: Johan Wrede (utg.), Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 41–50.
- Leino-Kaukiainen, Pirkko 2011: *Postin kulku Suomessa. I: Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), Kirjeet ja historiantutkimus*. Helsinki: SKS. S. 238–240.
- Lilius, Pirkko 1994: *Språkval och ordval i tillfällesdiktningen i Finland 1700–1749*. SNF 73. SLS 587. Helsingfors.
- Linde, Martin 2009: *I fädrens spår? Bönder och överhet i Dalarna under 1700-talet*. Hedemora: Gidlund.
- Luukko, Armas 1971: *Vaasan historia I. 1606–1721*. Vaasa: Vaasan kaupunki.
- Markkola, Pirjo 2017: *Lutheri församlings jubelår 1817. I: Nils Erik Villstrand & Petri Karonen (red.), Öppet fall. Finlands historia som möjligheter och alternativ 1417–2017*. SLS 813. Helsingfors.

- Merisalo, Outi, Ilkka Mäkinen & Tuija Laine 1999: Suomi osana Eurooppaa. I: Yrjö Varpio & Liisa Huhtala (toim.), *Suomen kirjallisuushistoria 1. Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin*. Helsinki: SKS. S. 126–139.
- Myllyntaus, Timo 1991: Luku- ja kirjoitustaito teollistuvassa Suomessa. *Historiallinen Aikakauskirja* nr 2. S. 116–121.
- Myrdal, Janken 2004: Det medeltida Sveriges rikaste bildhandskrift. I: Olle Ferm m.fl., *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld*. Runica et Mediævalia. Scripta minora 10. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia & Kungliga biblioteket. S. 343–469.
- Mäkinen, Ilkka 1999: Lukemisen vallankumous. I: Yrjö Varpio & Liisa Huhtala (toim.), *Suomen kirjallisuushistoria 1. Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin*. Helsinki: SKS. S. 163–177.
- Nuorteva, Jussi 2008: Messenius, Johannes. I: Henrik Knif (huvudred.), *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*. SLS 710:1. Helsingfors. S. 501–505. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-5226-1416928957832>.
- Olsson, Bernt 1999a: Politisk och religiös oro. I: Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 51–56.
- Olsson, Bernt 1999b: Barockens diktning. I: Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 67–79.
- Olsson, Bernt 1999c: Renässansen gör sitt intåg i Finland 1640–1670. I: Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 57–66.
- Olsson, Bernt 1999d: Ruotsinkielinen kirjallisuus 1600-luvulla ja 1700-luvun alussa. I: Yrjö Varpio & Liisa Huhtala (toim.), *Suomen kirjallisuushistoria 1. Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin*. Helsinki: SKS. S. 48–67.
- Olsson, Bernt 1999e: Litteratur i ofärdstid. I: Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 80–89.
- Orrman, Eljas 1994: Keskiajan asiakirjat. I: Eljas Orrman & Elisa Pispala (toim.), *Suomen historian asiakirjalähteet*. Helsinki: Kansallisarkisto & WSOY. S. 45–52.
- Parland-von Essen, Jessica 2005: *Behagets betydelse. Döttrarnas utbildning i det sena 1700-talets adelskultur*. Möklinta: Gidlund.
- Rantanen, Arja 2014: *Pennförfare i periferin. Österbottniska sockenskrivare 1721–1868*. Åbo Akademis förlag.
- Reuterswärd, Elisabeth 2001: *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*. Studia historica Lundensia. Lund: Historiska media & Nordic Academic Press.
- Stadius, Peter 2002: Språkpolitik och språkpraxis i viborgsk tidningspress. I: Marika Tandefelt (red.), *Viborgs fyra språk under sju sekel*. Esbo: Schildt. S. 69–113.
- Strömberg, John 1988: Studenterna. I: Matti Klinge m.fl., *Helsingfors universitetet I. Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*. S. 291–354.
- Swanström, André 2007: *Mystiker, präster och väckelsens arvingar. Studier*

- kring den österbottniska separatismen*. Kyrkohistoriska arkivet vid Åbo Akademi. Meddelanden 39.
- Tandefelt, Henrika 2008: *Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar*. SSSL 706. Helsingfors.
- Tandefelt, Marika 2002: *Fyra språk på en marknad*. I: Marika Tandefelt (red.), *Viborgs fyra språk under sju sekel*. Esbo: Schildt. S. 11–67.
- Tarkiainen, Kari 2008: *Frese, Jacob*. I: Henrik Knif (huvudred.), *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*. SSSL 710:1. Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4478-1416928957084>.
- Tommila, Päiviö 1988a: *Suomen sanomalehdistön alkuvaiheet*. I: Päiviö Tommila m.fl., *Suomen lehdistön historia 1. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*. Kuopio: Kustannuskiila. S. 23–76.
- Tommila, Päiviö 1988b: *Yhdestä lehdestä sanomalehdistöksi 1809–1859*. I: Päiviö Tommila m.fl., *Suomen lehdistön historia 1. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*. Kuopio: Kustannuskiila. S. 77–266.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2011a: *Sophie Creutz och hennes tid. Adelsliv i 1700-talets Finland*. SSSL 752. Helsingfors.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2011b: *Sisaruksia ja sukulaisia. Suomalaisten aatelisnaisten kirjeenvaihtoa 1600- ja 1700-luvulla*. I: Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Kirjeet ja historiantutkimus*. Helsinki: SKS. S. 141–162.
- Varpio, Yrjö 2002: *Kirjallisuus, kansa ja kulttuuri*. I: Rainer Knapas & Nils Erik Forsgård (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 2. Tunne ja tieto*. Helsinki: Tammi. S. 390–415.
- Villstrand, Nils Erik 1992: *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*. Åbo Akademis förlag.
- Villstrand, Nils Erik 1999: *Bokstäver, bönder och politik. Muntligt och skriftligt i 1700-talets politiska kultur*. I: Peter Danielsson, Håkan Nordmark & Jan Samuelson (red.), *Att komma till tals*. Rapporter från Växjö universitet. Humaniora 5. S. 89–150.
- Villstrand, Nils Erik 2008: *Skriftlighet med förhinder. Den svenska statsmaktens kungörelser i finskspråkiga församlingar under 1700-talet*. I: Max Engman & Nils Erik Villstrand (red.), *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*. SSSL 715. Helsingfors. S. 315–360.
- Villstrand, Nils Erik 2009: *Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–1812*. SSSL 702:2. Helsingfors.
- Villstrand, Nils Erik 2011: *Sveriges historia 1600–1721*. Stockholm: Norstedts.
- Villstrand, Nils Erik 2014: *Memorialets makt. Bonderiksdagsmän i det frihetstida Sverige som aktörer i en forskriftligad politisk kultur*. *Historisk Tidskrift* 134:2.
- Virallinen lehti – *Officiella tidningen*, ”Historia”. Helsinki: Edita. <http://www.virallinenlehti.fi/fi/esittely/historia.html> (hämtad 2.4.2019).
- Virrankoski, Pentti 2008: *Runeberg, Efraim Otto*. I: Henrik Knif (huvudred.), *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*. SSSL 710:1. Helsingfors. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-5189-1416928957795>.

- Widén, Bill 2002: *Predikstolen som massmedium*. Studia Historica Ecclesiastica Academiae Aboensis 1.
- Wivallius, Lars 1642: Klage-Wijsa/ Öfver Thenna torra och kalla Wäähr. Litteraturbanken. <https://litteraturbanken.se/forfattare/WivalliusL/titlar/KlageWijsa/info> (hämtad 5.5.2019).
- Wollin, Lars 2004: När svenskan blev ett skriftspråk. I: Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Medeltiden*. Lund: Signum. S. 401–415.
- Wollin, Lars 2011: Jöns Budde och eftervärlden. En presentation, en forskningsrapsodi – och några spekulationer. I: Lars Wollin (red.), *Bilden av Budde. Studier kring en svensk språk pionjär*. Åbo Akademis förlag. S. 9–41.
- Wrede, Johan 1999: Den nationella romantikens tid 1827–1856. I: Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 233–241.
- Zacharias Topelius Skrifter, ”Publicistik”. Helsingfors: SLS. <http://topelius.fi/index.php?docid=27> (hämtad 16.3.2019).
- Zilliacus, Lars 2004: *Finska Hushållningssällskapetets arkiv och skrifter. En källa för forskningen IV*. Åbo Akademis förlag.
- Zweygbergk, Ola (red.) 1958: *Om bokförlag och bokförläggare i Finland*. Helsingfors: Finlands förlagsförening.

ELJAS ORRMAN

HISTORISKA KÄLLOR TILL STUDIET AV DET SVENSKA SPRÅKET I FINLAND FRÅN MEDELTID TILL 1600-TAL

Från medeltiden till år 1809 var Finland en integrerad del av det svenska riket, vilket medförde att en betydande migrationsrörelse mellan de västra och östra riksdelarna ägde rum. Inte endast talrika myndighetspersoner utan även personer tillhörande andra samhällsgrupper flyttade över från Sverige till den östra riksdelens. En ansevärd migration från Finland till Sverige förekom även, men återflyttningen till Finland var inte obetydlig. Därför är det inte självklart att det svenskspråkiga skriftliga materialet från medeltid och tidigmodern tid som bevarats i Finland till alla delar utgör vittnesbörd om den svenska som under dessa perioder användes av den svensktalande befolkningen i Finland. Å andra sidan måste även arkiven och biblioteken i Sverige beaktas, eftersom betydande mängder handlingar, både administrativt arkivmaterial och enskilda handlingar, som upprättats i Finland, har hamnat i Sverige.

Till de historiska källorna räknas i följande framställning de handlingar som det världsliga och kyrkliga förvaltningsmaskineriet producerat samt sådant skriftligt material som avfattats av enskilda personer för olika praktiska eller privata ändamål. Till de historiska handlingarna finns det även skäl att räkna lagböcker och enskilda lagar samt övriga normer som under medeltiden mångfaldigades

genom kopiering och senare utgavs i tryck. Utanför granskningen lämnas däremot skönlitterära alster samt religiösa och vetenskapliga arbeten.¹

I fråga om källsituationen skiljer sig medeltiden på ett avgörande sätt från de följande århundradena. Det medeltida källmaterialet är så knapphändigt att det har varit möjligt att publicera praktiskt taget alla kända handlingar från denna period som berör Finland. För senare tider är situationen annorlunda. Därför behandlas de medeltida handlingarna separat från handlingarna från följande århundraden.

3.1 De medeltida handlingarna

Även om det medeltida källmaterialet finns tillgängligt i källpublikationer, är flera slag av källkritiska problem förknippade med användningen av detta material. Detta gäller även då medeltida handlingar används för språkvetenskapliga ändamål.

En stor del av de medeltida handlingarna föreligger inte längre i original, utan har bevarats till våra dagar i form av avskrifter av olika slag som mer eller mindre troget återger ordalydelsen i originalen. De förlagor som utgivarna av källpublikationer har använt sig av kan indelas i följande kategorier:

- originalhandlingar
- samtida eller senare avskrifter för praktiska ändamål
- vidimerade, dvs. officiellt bevitnade avskrifter av originalhandlingar
- övriga avskrifter
- handlingar avskrivna i domböcker från 1500–1700-talen
- avskrifter för lärda syften
- förfalskningar eller interpolerade handlingar, ofta i form av avskrifter²
- tidigare källpublikationer

De avskrifter av medeltida handlingar som stått till utgivarnas förfogande kan basera sig på tidigare avskrifter, vilket i hög grad ökar riskerna för kopieringsfel och missförstånd, bl.a. i dateringarna. Det bör observeras att tolkningen av medeltida handlingar beredde svårigheter redan på 1600- och 1700-talen, särskilt som den medeltida skriften är full av förkortningar.

I princip kan förfalskningar vara lika goda källor som originalhandlingar för ett studium av språket, under förutsättning att man är medveten om de aktuella handlingarnas karaktär och omständigheterna kring deras tillkomst. Sentida förfalskningar av medeltidshandlingar brukar kunna avslöjas genom förekomsten av anakronistiska uttryck.

Redigeringen av medeltida texter är inte oproblematiske, och principerna för återgivandet av texterna varierar något. Kraven på exakthet var tidigare inte lika högt ställda som i våra dagar, men så framskred ju utgivandet också i betydligt snabbare takt än nuförtiden. Detta kan vara av betydelse för just språkforskare. I det följande presenteras helt kort några strödda iakttagelser om Reinhold Hausens stora källutgåvor, *Åbo domkyrkas svartbok* (REA) och *Finlands medeltidsurkunder I–VIII* (FMU), vilka i stort sett var en enda mans verk.

I förordet till utgåvan av Åbo domkyrkas kopiebok, dvs. den s.k. *Svartboken* eller *Registrum ecclesie Aboensis*, meddelar Hausen att stora begynnelsebokstäver utsatts av utgivaren och att detsamma gäller för interpunktionen, eftersom originalen nästan helt saknar skiljetecken.³ I fråga om *Finlands medeltidsurkunder* är situationen mera komplicerad. Gäller det handlingar – original eller avskrifter – som upprättats under medeltiden, har principerna för interpunktionen vanligtvis varit desamma som i fråga om REA.⁴ Då det i stället är fråga om medeltida handlingar som endast finns bevarade som avskrifter i domböcker från 1600- och 1700-talen, är praxis däremot vacklande. Handlingar av detta slag återges i FMU med justerad interpunktion; skiljetecken som texterna sekundärt kan ha utrustats med vid överföringen till de sentida domböckerna har ofta strukits i FMU. Texter som intagits i FMU från domböcker skiljer sig alltså i detta avseende från de förlorade förlagorna (medeltida originalhandlingar eller avskrifter). Å andra sidan har medeltida texter som i sentida domböcker helt saknar interpunktion, eller bara har minimal interpunktion, blivit försedda med nya skiljetecken vid återgivningen i FMU.⁵

Även återgivningen av ortografin, som ju är av största vikt vid en språklig analys, är problematisk. I original och avskrifter från medeltiden används som nämnts förkortningar i mycket stor omfattning; praxis vid upplösningen av förkortningarna varierar något i olika utgåvor. Sålunda avviker Hausens upplösningar från dem som använts i *Diplomatarium Suecanum – Svenskt Diplomatarium* (SD).⁶ Upplösningen av förkortningar inverkar på verbformerna.⁷ Varken

i REA eller i FMU har upplösta förkortningar utsatts, medan SD enligt allmän praxis markerar dessa med kursiv. Dessutom är det klart att man i avskrifter gjorda på 1600- och 1700-talen för praktiska ändamål inte ens eftersträvat en exakt återgivning av texten utan normaliserat ortografin. Sålunda möter man i avskrifter av medeltida handlingar bokstaven *ā* trots att den är en innovation som tillkom först 1525.⁸

För att språkligt kunna analysera medeltida texter bör man känna till de principer enligt vilka de har upprättats. Karakteristiskt för den administrativa skriftliga kulturen under medeltiden var dess bundenhet till förlagor och formler. De medeltida handlingarna var uppbyggda enligt ett system med bestämda beståndsdelar som i större eller mindre grad var formelbundna. Man måste även hålla i minnet att formuleringarna i svenskspråkiga handlingar ofta hade latinska förebilder.

Beståndsdelarna i medeltida handlingar av officiell karaktär var följande:⁹

A. *Protokoll* (inledande formella element)

1. *Invocatio* (åkallelse)
2. *Intitulatio* (angivande av handlingens utställare)
3. *Inscriptio* (angivande av mottagaren)

B. *Kontext* (handlingens sakinnehåll)

1. *Arenga* (allmän principiell motivering för åtgärden)
2. *Promulgatio* (kungörelseformel)
3. *Narratio* (angivande av de omständigheter som föranlett åtgärden)
4. *Dispositio* (utställarens viljeyttring)
5. *Sanctio* (formel med hot om straff för dem som ringaktar vad som föreskrivs och/eller med löfte om belöning till dem som hörsammar påbuden)
6. *Corroboratio* (uppgifter om besegling etc.)

C. *Eskatokoll* (avslutande formella element)

1. *Subscriptio* (underskrift, mindre vanlig)
2. *Datering*
3. *Apprecatio* (avslutande bön)

Det bör observeras att alla dessa element mera sällan förekommer i en och samma handling. Ju större betydelse en handling tillmättes, desto komplettare var den i fråga om beståndsdelarna. Inte heller ordningsföljden är alltid den här angivna.¹⁰

Följande mera allmänna typer av medeltida handlingar har under medeltiden upprättats i Finland:

- dombrev, som innehåller domstolarnas beslut och är utfärdade i domhavandens namn
- andra typer av handlingar med rättskraft
  - testamenten
  - köpebrev
  - bytesbrev
- politiska och administrativa handlingar
  - skriftväxling mellan myndighetspersoner
  - några räkenskapsfragment
  - kyrkoräkenskaper från Kalliala (Tyrvis) församling 1469–1524 (BFH I)
- domböcker¹¹
  - Sydvästra Tavastlands dombok 1506–1510 bestående av knapphändiga annotationer (BFH I)
  - ”Sydöstra Tavastlands dombok”, som inte är någon egentlig dombok utan en samling av sammandrag av dombrev från olika, till största delen försvunna, domböcker 1443–1502 (BFH I)

Från Finland saknas praktiskt taget fullständigt stadsböcker av det slag som Stockholms stads tänkeböcker och motsvarande handlingar från ett antal andra svenska städer representerar; av rådsprotokoll och domböcker finns det kvar endast ett fragment från Raumo.¹² Stadsböckerna från Åbo ser ut att ha gått förlorade i samband med att Åbo skövlades av danskarna år 1509. Det har hävdats att den kända handskriften av Magnus Erikssons landslag, *Codex Aboensis f.d. Kalmar*, som ingår i Kungliga bibliotekets samlingar i Stockholm, skulle ha tillkommit i Finland. Nyare analyser av denna kodex har dock på goda grunder ifrågasatt denna uppfattning, och man anser att laghandskriften tillkommit i Uppland.¹³

I detta sammanhang finns det skäl att nämna ett par medeltida laghandskrifter med anknytning till Finland. I Finlands national-

bibliotek i Helsingfors finns en samlingsvolym innehållande en handskriven kopia från 1591 av *Magnus Erikssons Stadslag*. I samma kodex ingår även ett exemplar av Michael Agricolas översättning till svenska av *Visby sjörätt*;¹⁴ av denna sjörätt finns även några översättningar i svenska bibliotek.

Från Finland saknas praktiskt taget fullständigt sådant svenskspråkigt skriftligt material från medeltiden som skulle emanera från privatpersoners enskilda angelägenheter såsom privatbrev och dylikt.

De viktigaste källpublikationerna för studiet av svenskan i Finland innehållande medeltida handlingar räknas upp i litteraturförteckningen.

De centrala finska källpublikationerna REA och FMU jämte ett antal tillägg (bl.a. handlingarna rörande Finland i det påvliga penitentiariarkivet)¹⁵ finns tillgängliga i finska Riksarkivets databas *Diplomatarium Fennicum*. Det svenska diplommaterialet, som även innehåller de finska medeltidshandlingarna, ingår i svenska Riksarkivets databas *Svenskt Diplomatarium*. Denna databas upptar även de för Sverige och Finland relevanta handlingarna i det påvliga penitentiariarkivet liksom det ännu opublicerade materialet. Båda databaserna är tillgängliga på nätet.¹⁶ En första version av den finska databasen tillkom i slutet av 1990-talet och en ny reviderad version färdigställdes i mars 2018. Texterna i sökfunktionerna i *Diplomatarium Fennicum* är på finska, svenska och engelska liksom en helt kort presentation av databasen, medan all annan information om databasen och dess sökegenskaper endast finns på finska, trots påstående om förekomsten av svenskspråkiga texter (oktober 2018).

3.2 Det administrativa källmaterialet från 1500- och 1600-talen

Kring år 1540 blir det historiska källmaterialet med ens mångsidigare än tidigare. Detta är en följd av att Gustav Vasa reformerade förvaltningen i riket, särskilt kamalförvaltningen, enligt tyska mönster. Reformen ledde till stabilitet och kontinuitet i administrationen, vilket hade den effekten att de voluminösa administrativa arkiven från och med 1540-talet till största delen bevarats till våra dagar.¹⁷

Under förra hälften av 1600-talet genomgick rikets centralförvaltning i Stockholm en genomgripande omvandling. Då tillkom de kollegialt organiserade centrala ämbetsverken, kollegierna, vil-

ket bl.a. ledde till att protokollserierna ökade i antal och omfång. Riksdagsarbetet inom ramen för ståndsrepresentationen fick fasta former som gav upphov till ett flertal bestånd av skriftligt material.

Vid de med längre eller kortare intervaller sammankallade riksdagarna var stånden berättigade att till regeringen, dvs. konungen, inlämna klagomål och önskemål rörande missförhållanden av olika slag. På dessa *besvär* gavs efter behandling i centralförvaltningen Kungl. Maj:ts resolutioner.

Ståndens besvär vid riksdagarna var antingen *allmänna besvär* eller *enskilda besvär*. De förra ingavs å hela respektive stånds vägnar och i dem intogs i varierande omfattning klagomål och önskemål från de enskilda besvärerna. De sistnämnda inlämnades vid riksdagarna av ståndens lokalt utsedda riksdagsmän och var vanligen avfattade i anslutning till de lokala valförrättningar där riksdagsmännen utsågs. Med tanke på studiet av det svenska språkbruket bland finländare under tidigmodern tid är det de enskilda riksdagsbesvärerna som är av intresse. De finns i Riksdagens arkiv i svenska Riksarkivet i en helhet benämnd *Ständernas enskilda besvär*, där de tre ofrälse ståndens enskilda besvär bildar egna bestånd.¹⁸

Präteståndets enskilda besvär är ordnade stiftsvis i serien *Präteståndets besvär*. Besvärerna från de finska stifteten har blivit utgivna av K. G. Leinberg. De enskilda besvärerna från städerna, som i allmänhet skrevs, undertecknades och beseglades av respektive stads magistrat, finns sammanförda i beståndet *Städernas skrivelser och besvär*, där de är ordnade enligt stad; detta bestånd innehåller förutom riksdagsbesvärerna även andra handlingar från städerna.¹⁹

Av de enskilda besvär som inlämnades vid riksdagarna av bondeståndets riksdagsmän har i svenska Riksarkivet bildats beståndet *Allmogens besvär*. Dessa besvär avfattades vanligen vid samma tillfälle där häradets riksdagsrepresentant utsågs. De skrevs i regel ned av lokala tjänstemän såsom domare – vanligen lagläsare – samt av präster. Med undantag av Österbotten har böndernas enskilda besvär undertecknats av dem som avfattet dem, så de som fört penan är i allmänhet möjliga att identifiera. Allmogens enskilda besvär har i svenska Riksarkivet blivit ordnade enligt län, för Finlands vidkommande emellertid enligt landskap, omfattande tiden från 1500-talet till 1823. Inom länen eller landskapen är besvärerna sammanförda härads-, fögderi- eller sockenvis. Över allmogens besvär har det utgetts ett alfabetiskt register för hela riket. Av besvärerna från de

finska landskapen har fotostatkopior framställts som är tillgängliga i finska Riksarkivet.²⁰

Centralförvaltningens arkiv i Stockholm innehåller rikligt med material som är av betydelse för studiet av det svenska språket i Finland under 1500- och 1600-talen. De lokala myndigheterna stod i kontinuerlig kontakt med centralförvaltningen, vilket medförde att serierna av inkomna handlingar även innehåller skrivelser från myndigheter som var verksamma i de finska länen. Sålunda uppstod i Kanslikollegium det stora beståndet *Skrivelser till Kungl. Maj:t*, som är uppdelat i underserier såsom *Landshövdingarnas skrivelser*, där varje län bildar en egen helhet.²¹ Till centralförvaltningens olika organ och deras tjänstemän inflöt också från alla delar av riket, sålunda även från Finland, en strid ström av brev, ansökningar och suppliker av olika slag från enskilda personer. Handlingar från personer som agerade i sina privata ärenden är i mindre grad formelbundna än de som upprättats inom förvaltningsapparaten.

Kronans ekonomiförvaltning gav från och med mitten av 1500-talet upphov till ett mångsidigt och rikhaltigt material. De arkiv som under 1500- och 1600-talen uppstod hos de lokala finska myndigheterna har visserligen till största delen skattat åt förgängelsen till följd av bl.a. krig och eldsvådor. Myndigheterna i landsändarna, så även i Finland, var emellertid förpliktade att årligen leverera huvudexemplaren av föregående års räkenskaper till Stockholm för revision i Kammaren, sedermera Kammarkollegium. Dessa handlingar förblev i rikshuvudstaden och har till största delen bevarats till våra dagar. Merparten av de för revision insända eller inlämnade räkenskaperna för Finland från och med 1540-talet fram till 1808 överlämnades i enlighet med bestämmelserna i fredsfördraget i Fredrikshamn till de finska myndigheterna 1810–1812. De bildar i dag samlingarna *Fogderäkenskaper* (1537–1634) och *Länsräkenskaper* (1535–1808) i finska Riksarkivet. De handlingar som ingår i dessa serier är till övervägande del lokalt upprättade. När det är fråga om rena räkenskapshandlingar, dvs. räkenskaper, redovisningar och kvitton, grundar de sig i hög grad på för hela riket gemensamma förlagor och färdiga modeller.

Även Kammarens – Kammarkollegiets – arkiv innehåller förutom räkenskapsmaterial också rikligt med andra slag av handlingar som insänts från de olika landsändarna. Sådana ingår i serierna *Skrivelser till kammaren och dess tjänstemän* samt *Ankomna brev och suppliker* i Kammarkollegium.²²

Inom de andra förvaltningsgrenarna liknade utvecklingen den som här antytts för Kanslikollegium och Kammaren, sedermera Kammarkollegium. Finska Riksarkivet har låtit mikrofilma stora delar av det arkivmaterial rörande Finland som finns i de olika centrala myndigheternas arkiv i Stockholm. I den stencilerade förteckningen över material som mikrofilmats i Sverige (jfr litteraturförteckningen) har för flera serier angetts de brevskrivare som var bosatta eller på annat sätt hade anknytning till Finland. För en språkforskare kan denna förteckning vara till stor nytta vid kartläggningen av intressant material. I ett antal äldre och nyare källpublikationer ingår i varierande omfattning främst tjänsteskrivelser som avfattats av finländare eller personer med rötter i Finland.²³

På 1600-talet växte det judiciella materialet i hela riket i omfång och ändrade karaktär i förhållande till föregående perioder. Som redan framgått upprättades protokoll, dvs. domböcker, vid tingen redan under medeltiden och samma praxis fortsatte under 1500-talet. Senare delen av detta århundrade kan karakteriseras som en övergångsperiod mellan medeltida praxis och 1600-talets i detalj reglerade och kontrollerade protokollföring vid underrätter och överdomstolar.

Under denna övergångsperiod utfärdades stadganden som krävde att domböcker skulle föras och även inlämnas till myndigheter i Stockholm av domstolarna i riket, men syftet med dessa bestämmelser var i främsta rummet kameralt, inte judiciellt. Av de domböcker som upprättats i Finland under senare hälften av 1500-talet och de första åren av följande århundrade har endast ett mindre antal bevarats till våra dagar i beståndet *Fogderäkenskaper* i finska Riksarkivet och i samlingen *Strödda domböcker och rättegångshandlingar* i svenska Riksarkivet.²⁴ Av dessa finns det skäl att nämna de mest omfattande, domböckerna för Savolax 1559 och 1561–1565, domboken för Nedre Satakunda 1550–1552 och de åländska domböckerna för vissa år (1588, 1601, 1606–1608), vilka alla blivit utgivna (se litteraturförteckningen).

Protokollföringen i underrätter och högre instanser blev under förra hälften av 1600-talet reglerad. Ett kontrollsystem upprättades genom att de underordnade domstolarna, dvs. underrätterna och lagmansrätterna, ålades att insända renskrivna, s.k. renoverade, domböcker till de nyinrättade hovrätterna för revision, dvs. granskning. Finland fick sin första egna överrätt 1623, när Åbo hovrätt grundades.

De ursprungligen kortfattade anteckningarna i domböckerna blir under 1600-talet mångordiga, och i dem förekommer då och då även folkliga uttryck och yttranden som är ägnade att kasta ljus över det lokala språkbruket. Det bör dock observeras att de domböcker från Finland som är bevarade från 1600-talet består av renoverade domböcker, där texten i koncepten omformulerats och stilsiterats. Det är först från och med 1700-talet som konceptdomböcker finns bevarade; de ingår i domsagornas arkiv och förvaras således i landsarkiven – numera benämnda Riksarkivets verksamhetsställen.

De renoverade domböcker som fanns i Åbo hovrätts arkiv 1827 undgick till största delen att förintas i stadens brand, så från Finland finns för 1600-talets vidkommande ett mycket omfattande domboksmaterial. De renoverade domböcker som räddades från Åbo brand samt även de renoverade domböckerna från senare tider har levererats till Riksarkivet från hovrättsarkiven. I Bergsstyrelsens arkiv i Riksarkivet finns ett mindre antal bergstingsdomböcker från bergstingsrätterna.²⁵

Det lokalhistoriska intresset i Åbo resulterade i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet i att stora delar av 1600-talets domböcker från stadens rådstuvurätt kom att publiceras (jfr litteraturförteckningen).

Från senare hälften av 1500-talet och början av följande århundrade har bevarats ett antal enstaka handlingar samt några volymer med handlingar av särskilt intresse. Dessa hör visserligen till myndighetsverksamheten, men de har tillkommit i exceptionella historiska situationer och avviker därigenom till sitt innehåll från de formbundna rutinhandlingarna. Några av dem är anmärkningsvärt omfattande och har avfattats av personer vilkas sociala och geografiska bakgrund är känd. Av denna anledning bör de intressera dem som studerar den svenska som användes av finländare under tidigmodern tid.

I anslutning till Gustav Vasas vistelse i Finland 1555–1556 fick kamreraren Jakob Teit (ca 1520–1596) i uppdrag att rannsaka den finska adelns missbruk, vilket resulterade i ett omfattande klagomålsregister mot den finska adeln, men det har framhållits att delar av Teits anklagelseskrift mot adeln har skrivits av den kungliga sekreteraren Rasmus Ludvigsson.²⁶ Det omfattande klagomålsregistret har blivit publicerat, se litteraturförteckningen. Jacob Teit kom från en släkt i Pernå som kunde räknas till det lägsta frälset, men

han hade under flera år studerat i Wittenberg innan han beträdde den administrativa banan.²⁷

Från senare hälften av 1500-talet finns ett smärre antal kopieböcker som ståthållare med självständigt ansvarsområde lät föra över sin korrespondens, både inkommande och utgående skrivelser. Några sådana härstammar även från finländska adelsmän med verksamhetsfältet förlagt till Finland. Sådana var Gustav och Gödick Fincke, far och son.²⁸ Ståthållaren Gustav Fincke (född på 1510-talet i Kimito, död 1566) förde från 1540-talet till 1560-talet kopieböcker där både inkommande och utgående skrivelser rörande hans tjänstgöring i Finland skrevs av. I detta material, som i svenska Riksarkivet är splittat på många olika arkivbestånd, finns bl.a. en längre berättelse på flera tiotal sidor som avfattats av Fincke över den svenska beskickningen till Ryssland 1563.²⁹ Även sonen, ståthållaren Gödick Fincke (1540-talet–1617), lät föra liknande kopieböcker. Förutom stort värde som historiskt källmaterial kan de Finckeska kopieböckerna, som förvaras i svenska Riksarkivet, anses vara av intresse för studiet av svenskan i Finland eftersom de bl.a. innehåller korrespondens från kristider, även brev från lägre kronans tjänare, oftast finländska adelsmän som tjänade på lägre nivåer. Sådana brev, som inte var rutinmässiga kamerala handlingar, har bevarats i endast ringa omfattning från 1500-talet. Särskilt i Gödick Finckes kopieböcker finns brev av detta slag från 1580–1590-talen.³⁰ Liknande kopieböcker lät även riksrådet och sjöhjälten Klas Kristersson Horn (ca 1518–1566) föra under åren 1558–1560 och 1561.³¹

Från senare hälften av 1500-talet och början av följande århundrade finns ett fåtal exempel på historiska och statsrättsliga skrifter av finländare, som till en del blev publicerade redan i samtiden. Ståthållaren Klas Hermansson Fleming (1550-talet–1616), som under flera år studerat vid olika tyska universitet, skrev tre historiska framställningar som i viss mån hade karaktären av försvarsskrifter för hans eget agerande. Två av dem skrevs på svenska och en på latin, med tyngdpunkten på tilldragelserna under 1500-talets sista årtionden. De svenskspråkiga, av vilka den ena till stor del har dagbokskaraktär, har utgivits först i senare tid.³² Av annat slag var den skrift som underståthållaren på Viborg och rysstolken Henrik Jönsson Teetgren eller Careel (antagligen 1560-talet–1628) utarbetade. Han var son till kyrkoherden i Sysmä och systerson till ovannämnda Jakob Teit samt stamfar till adelssläkten Teetgren.³³ Det var en översättning och

bearbetning till svenska av en tysk översättning av hugenottjuristen Franciscus Raguellus (François Ragueau, d. 1605) statsrättsliga skrift *Leges politicae ex sacrae iurisprudentiae fontibus haustae*. Henrik Jönssons översättning utkom i tryck 1607.³⁴

Den lutherska kyrkan i det svenska riket var hierarkiskt uppbyggd enligt traditionerna från den katolska tiden. Högsta myndighet i kyrkliga ärenden tillkom emellertid efter reformationen konungen, men på 1600-talet fanns det ingen central myndighet för kyrkliga ärenden. Därför ingår även de finska domkapitlens skrivelser till regenten i Kunglig Maj:t:s kanslis arkiv i den omfattande serien *Skrivelser till Kungl. Maj:t*. Serierna för Åbo och Viborgs stift omfattar perioden från och med 1620.³⁵ Med tanke på det kyrkliga administrativa språkbruket i Finland under 1600-talet är detta material av betydande värde, eftersom största delen av domkapitlens handlingar från 1600-talet gått förlorade och endast ringa fragment av deras protokoll från detta århundrade bevarats till våra dagar.³⁶

Även i andra centrala myndigheters arkiv finns skrivelser från stiftsstyrelserna, liksom skrivelser från de finska stiftet. Normativa kyrkoadministrativa handlingar som utfärdats av biskoparna och domkapitlen, och som antingen trycktes eller distribuerades till församlingarna och andra myndigheter i form av cirkulär, har emellertid bevarats, men kvantitativt sett är det fråga om ett tämligen begränsat material. Administrativa kyrkliga handlingar, bland dem även talrika sådana som skrivits av i Finland verksamma kyrkans män, finns i svenska Riksarkivet sammanförda i ett antal ämnessamlingar av vilka samlingen *Acta ecclesiastica* är den viktigaste. I denna samling ingår en helhet benämnd *Prästers skrivelser till Kungl. Maj:t*, där handlingarna är grupperade stiftsvis och inom respektive stift enligt församling.³⁷ Sådana handlingar som emanerar från medlemmar av det finska prästerskapet finns i flera källpublikationer. Här finns det särskilt skäl att nämna K. G. Leinbergs publikation i sju volymer rörande finska kyrkan och prästerskapet, omfattande den svenska tiden från och med 1535.³⁸

Efter reformationen kom visitationsinstitutionen, som uppstått redan under den katolska tiden, att få en central ställning i kontrollen av den kyrkliga verksamheten i de lokala församlingarna. Biskopen och även prostarna (kontraktsprostarna) i stiftet hade att förrätta visitationer i församlingarna. Enligt 1571 års kyrkoordning skulle biskopen visitera alla församlingar en gång om året, men prosten kunde fungera

som biskopens ersättare. Under 1600-talet verkställde biskoparna visitationer med längre intervaller medan det på 1600-talet förutsattes att prostarna årligen visiterade alla församlingar i sitt kontrakt. Det kyrkliga visitationsinstitutet reglerades sedan i 1686 års kyrkolag.³⁹ Över visitationerna upprättades protokoll som skulle skrivas i två exemplar så att originalprotokollet, skrivet under visitationen, skulle insändas till domkapitlet och en avskrift lämnas i församlingen.⁴⁰

Biskops- och prostvisitationerna gav upphov till ett relativt omfattande material av visitationsprotokoll, vilka förtjänar en något utförligare beskrivning på grund av att de representerar det inte direkt teologiska skriftliga språkbruket inom det finska prästerskapet.

Enstaka handlingar från 1500-talet visar att protokoll fördes vid visitationerna i de finska stiftet redan under detta århundrade.⁴¹ Det är emellertid först från och med 1600-talet som sådana finns bevarade i större omfattning, främst från senare hälften av århundradet.

Protokoll från biskops- och prostvisitationer på 1600-talet finns bevarade nästan uteslutande i församlingarnas arkiv, medan sådana med få undantag saknas i domkapitelsarkiven till följd av att de äldre delarna av dessa arkiv skattat åt förgängelsen. Församlingsarkiven för äldre tider förvaras numera till största delen i landsarkiven – i dag alltså benämnda Riksarkivets verksamhetsställen – och de redovisas i Riksarkivets arkivdatabas VAKKA under rubriken ”Kyrkliga myndigheter och religiösa samfund. Församlingar, evangelisk-lutherska”, där församlingarna räknas upp alfabetiskt enligt sina finska namn. I kyrkoarkiven ingår de i förvaltningsarkivet.⁴²

I slutet av 1600-talet uppgick antalet pastorat och kapellförsamlingar i de finska stiftet, Åbo stift och Viborgs stift, till cirka 320. I Åbo stift fanns cirka 240 församlingar, medan deras antal var 76 i Viborgs stift. Från drygt 110 församlingar i Åbo stift finns visitationsprotokoll från 1600-talet bevarade. Flertalet av dem är från senare hälften av århundradet, med tonvikt på tiden efter att 1686 års kyrkolag trätt i kraft. Endast i ett fåtal församlingar finns sviter av protokoll från flera årtionden, medan protokollen i de flesta församlingarna bara sträcker sig över kortare perioder.⁴³ Från Viborgs stift har blott 127 protokoll från 28 församlingar bevarats från 1600-talet och de tretton första åren av följande århundrade, av dem 75 från 1600-talet. Även i detta stift har som regel bara ett mindre antal protokoll bevarats i de enskilda församlingarnas arkiv.⁴⁴ Visitationsprotokollen från Viborgs stift har utkommit i tryck.⁴⁵

I Åbo stift kom de flesta biskoparna på 1600-talet från Sverige, medan flertalet biskopar i Viborg under samma århundrade hade sina rötter i Finland. Tillämpningen av indigenatsrätten⁴⁶ vid utnämningen av lantpräster medförde att ”stiftets egna barn” hade en gynnad ställning jämfört med sådana prästmän som kom utifrån även om det fanns undantag, särskilt vid besättandet av tjänster i regala pastorat⁴⁷. I fråga om kyrkans män känner man i hög grad till deras bakgrund och hemtrakter tack vare herdaminnena.⁴⁸ Vid biskopsvisitationerna var det regel att domkapitlets notarie förde pennan, medan den visiterande prostsen ser ut att oftast ha avfattat protokollet från prostvisitationerna. Visitationsprotokollen bör således till övervägande del återge det svenska språkbruket hos prästerskapet i den östra riksdelen under 1600-talet.⁴⁹

Under 1600-talet hölls sockenstämmor (kyrkostämmor) i församlingarna i det svenska riket. Dessa sammankomster var kyrkliga organ som ägde rum inom ramen för den lokala självstyrelsen. Särskilt under 1700-talet fick ärenden rörande det lokala världsliga samfundet ändå en alltmer framträdande roll på dessa stämmor. Den lagliga grunden för att hålla sockenstämmor var under senare halvan av 1600-talet 1650 års privilegier för prästeståndet, men institutionen hade uppkommit redan under medeltiden. Ordförande vid sockenstämman var kyrkoherden i socknen som även förde protokollet. I de finska församlingsarkiven finns endast ett mycket ringa antal sockenstämmoprotokoll bevarade från 1600-talet.⁵⁰

3.3 Det privata arkivmaterialet från 1500- och 1600-talen

Jämfört med det administrativa arkivmaterialet har mycket få privathandlingar bevarats från 1500- och 1600-talen, om man bortser från högadelns godsräkenskaper och ekonomihandlingar. Enskild korrespondens, dagböcker och hågkomster, särskilt då det är fråga om kvinnor, har under äldre tider förtecknats och redovisats mera summariskt än de administrativa arkivens handlingar, vilket framhållits av Anu Lahtinen.⁵¹ Därför är det skriftliga material som hänför sig till den privata sfären ofta svårare att spåra i arkivbestånden från tidigmodern tid. Privat korrespondens, dagböcker och minnesanteckningar från denna period som bevarats till våra dagar härstammar nästan uteslutande från företrädare för högadeln. Detta gäller även finländare. Man bör emellertid observera att talrika medlemmar av finska

adelssläkter som gjorde karriär i rikets tjänst mot slutet av 1500-talet och under följande århundrade flyttade över till Sverige. Det är inte sällan oklart vem som längre kan betraktas som finländare.⁵² I det följande uppräknas exempel på sådant skriftligt material från 1500- och 1600-talen vars upphovsmän är personer med rötter i Finland och som därför kan anses representera svenskt språkbruk i Finland.

Privat korrespondens från 1500- och 1600-talen, som ligger spridd i ett stort antal främst svenska arkivbestånd och som hänför sig till medlemmar av den Flemingska släktkretsen, särskilt dess kvinnliga medlemmar, presenteras av Anu Lahtinen i hennes avhandling med källhänvisningar som gör det möjligt att lokalisera originalen. Även andra privata korrespondenser som hänför sig till andra finska adelssläkter står säkerligen att finna, men de är knappast talrika. Av t.ex. ovan nämnde Klas Kristersson Horn finns ett flertal brev till maken Kristina Krumme vilka ingår i Ericssbergsarkivet i svenska Riksarkivet.⁵³

I Klas Hermansson Flemings i det föregående omtalade historiska författarskap förekommer partier som har dagbokscharaktär. Hans son, krigsrådet Henrik Klasson Fleming (1584–1650), som utan tvekan kan betraktas som finländare även om hans verksamhet mot slutet av livet var förlagd till Sverige, har nedtecknat sina levnadsminnen som tidsmässigt sträcker sig till 1621. Om dem har följande omdöme fällt: ”Henrik F[leming] har efterlämnat en av våra tidigaste självbiografier, skriven med fångslande åskådlighet.” Av honom finns även bevarade brev till sonen Henrik Fleming från 1641, 1642 samt 1644–1650.⁵⁴ Landshövdingen Gabriel Kurck nedtecknade i början av 1700-talet sina levnadsminnen, men de torde vara av mindre intresse för språklig analys på grund av att de finns bevarade endast i en dålig avskrift.⁵⁵ Det finns skäl att framhålla att *Svenskt biografiskt lexikon* redovisar personernas skriftliga aktiviteter, ofta med exakta uppgifter om originalhandlingarnas förvaringsplats och om eventuella tryckta utgåvor.

3.4 Källkritiska synpunkter på användningen av historiska handlingar

Då det gäller att bedöma vilken betydelse administrativa och enskilda handlingar har för studiet av det svenska språket i den östra riksdelen, bör man vara medveten om källkritiska problem av olika slag.

Att en handling tillkommit i Finland, antingen inom förvaltningen eller inom privat verksamhet, säger i och för sig ingenting om dess värde för just studiet av svenskan i Finland. Då det nuvarande Finland som nämnt var en integrerad del av det svenska riket, förde karriären både högre och lägre tjänstemän från den västra riksdelen till Finland – och naturligtvis vice versa. Då man använder handlingar av olika slag för att studera den svenska som användes i Finland, är det nödvändigt att klarlägga vilket slag av anknytning den som avfattat handlingen haft till Finland, och detta är inte så sällan förknippat med svårigheter.

Utställaren av en handling, under medeltiden den person i vars namn handlingen utfärdades, senare undertecknaren, är under äldre tider inte alltid den som avfattat handlingen.⁵⁶ När det gäller medeltiden del får man för det mesta utgå från att det är skrivare eller präster som avfattat både administrativa och privata handlingar, även om det inom det medeltida finska frälset rentav fanns sådana som besökt universitet.⁵⁷ De medeltida skrivarnas identitet förblir i regel okänd. För 1500- och 1600-talens del ger det administrativa materialet, bl.a. avlöningslistor och andra räkenskapshandlingar, vida bättre möjligheter att fastställa identiteten hos de personer som avfattat handlingarna, men ofta blir bakgrunden okänd även för personer vilkas verksamhet efterlämnat ett rikligare material.⁵⁸ Då det är fråga om protokoll framgår protokollförelämnarens identitet i regel entydigt, men undantag finns och då kan handstilsanalys komma till hjälp. Det rikhaltiga materialet gör det även möjligt att identifiera olika personers, såväl underordnades som ledande tjänstemäns, handstilar.

Den genealogiska och personhistoriska litteraturen samt förvaltnings- och krigshistoriska, men även socialhistoriska, undersökningar innehåller ofta uppgifter om hemorten för personer tillhörande de högre stånden samt militärbefäl och förvaltningspersonal, även på lägre nivåer (jfr litteraturförteckningen). Att en person var född i Finland och här avverkade största delen av sin karriär innebär inte utan vidare att hans språkbehandling utgör ett vittnesbörd om det svenska språket i den östra riksdelen. Största delen av barndomen kan det oaktat ha tillbringats i Sverige, men detta säger å andra sidan inte nödvändigtvis någonting om personens språkfärdigheter. Som ett exempel kan tas presidenten i Åbo hovrätt Jöns Kurck, far till ovan nämnda Gabriel Kurck.⁵⁹

Ju högre samhällsställning en person hade, desto rikligare är i regel uppgifterna om honom i publicerade verk. Över de mest framträdande finns biografier. Detaljerad information med uppgifter om bl.a. hemort och skolgång finns för personer i mera framträdande ställning i *Svenskt biografiskt lexikon*. Motsvarande verk för Finland är de anspråkslösa *Suomen kansallisbiografia* och *Biografiskt lexikon för Finland* samt det äldre verket *Kansallinen elämäkerrasto*. En personkategori som kan vara av särskilt intresse för studiet av svenska språket är 1500-talets kungliga sekreterare. Det är fråga om en inte helt liten grupp. Medlemmarnas bakgrund är i de flesta fallen känd. Denna grupp har i detalj undersökts av Ivan Svalenius (1992), som även har identifierat och reproducerat prov på de olika sekreterarnas handstilar. Med tanke på studiet av svenskan i Finland är det av intresse att flera av de kungliga sekreterarna var från Finland.

I det skriftliga materialet från medeltiden samt från 1500- och 1600-talen är det språkbruket hos de ledande samhällsskikten man kommer åt. De medeltida handlingar som bevarats till våra dagar hör huvudsakligen till sådana typer som avfattats efter fasta formulär, vilka i de flesta fallen går tillbaka på latinska förlagor. Ännu under 1600-talet är det bara undantagsvis som de bredare samhällsskiktens språk i oförvanskad och icke-normaliserad form blev nedtecknat och på så sätt bevarat för eftervärlden.

NOTER

1. Sålunda lämnas astronomen och naturfilosofen Sigfrid Aronus Forsius svenskspråkiga produktion utanför denna framställning. Jfr Lindroth 1964–1966 s. 328–332.
2. Med *interpolering* avses att man inflikat, inskjutit eller rent av förfalskat en text.
3. Åbo domkyrkas svartbok (REA) s. 8.
4. Jfr t.ex. Finlands medeltidsurkunder (FMU) 2011 och pergamenthandlingen nr 7 i Pergamentsamlingen i FRA respektive FMU 5333 och pergamenthandlingen nr 38 i Pergamentsamlingen i FRA.
5. Jfr t.ex. FMU 428 och 4528 samt Vemo och Nedre Satakunda domsagas dombok 1732, KOa 39, fol. 433–434, Häradsrätternas renoverade domböcker, FRA.
6. REA 170 och *Diplomatarium Suecanum* (SD) 6097 återger samma text. I den förra publikationen är det förkortade ordet för ”med” återgivet med ”met”; i den senare med ”medh”. Även andra smärre olikheter förekommer i denna text. På ett ställe har REA ”thetta”, SD ”thætta”.
7. T.ex. i FMU 2689 står i kombination med pluralt subjekt *ær*, medan originalet helt entydigt har *ærum*; jfr pergamenthandlingen nr 15 i Pergamentsamlingen i FRA.
8. Jfr FMU 428 och 4526 samt Vemo och Nedre Satakunda domsagas dombok 1732, KOa 39, fol. 433v–434, Häradsrätternas renoverade domböcker, FRA. Om bokstaven *å*, jfr Liedgren 1976 s. 409–410. Då förlagorna till texterna i FMU består av dombokstexter, är återgivningen av vokalerna *a*, *e* och *o* inte alltid exakt.
9. Jfr t.ex. *Diplomatik* i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KLNLM).
10. Den medeltida diplomatiken presenteras utförligt i ett stort antal artiklar i KLNLM. Jfr särskilt artiklarna *Diplomatik* och *Diplomspråk* samt uppslagsorden för de olika beståndsdelarna av en medeltida handling.
11. Pirinen 1947 s. 67–89; Pirinen 1958 s. 157–159.
12. Pirinen 1947 s. 56.
13. *Codex Aboensis* (*Codex f.d. Kalmar*); Ahlbäck m.fl. 1977; Myrdal 2004; jfr Edgren 2005; Ferm & Myrdal 2007.
14. Schlyter 1853 s. XCIII, XCIV; Schlyter 1865 s. XXXIX.
15. Handlingarna rörande Finland i det påvliga penitentiarearkivet finns publicerade i verket *Auctoritate papae. The church province of Uppsala and the apostolic penitentiary 1410–1526* som är redigerat av Sara Risberg; introduktionen är skriven av Kirsi Salonen.
16. *Diplomatarium Fennicum*; *Diplomatarium Suecanum*; sökning i Svenskt Diplomatariums huvudkartotek (SDHK).
17. Se kapitel 2 i denna volym.
18. *Riksarkivets beståndsöversikt* 2 s. 69–84.
19. Riksdagshandlingar från Kungl. Maj:ts kansli m.m. under ständertiden. Ständernas enskilda besvär, Prästerskapets besvär, Viborgs (Borgå) och Åbo stift, vol. R 5225–5227, SRA. Jfr *Riksarkivets beståndsöversikt* 2 s. 79–82. Se *Finska prästerskapets besvär och Kongl. Majestäts derpå gifna resolutionen från slutet af 1620-talet intill stora ofredens slut 1892*;

- Supplement till K. G. Leinbergs Finska prästerskapets besvär och Kungl. majestäts derpå gifna resolutioner.*
20. Riksdagshandlingar från Kungl. Maj:ts kansli m.m. under ständertiden. Ständernas enskilda besvär, Allmogens besvär, de finska landskapen ingår i vol. R 5508–5525, SRA. Jfr *Riksarkivets beståndsöversikt* 2 s. 82–83; Mårtensson 1952. Registren till allmogens besvär för de finska landskapens del finns mikrofilmade i FRA (filmrullar FR 1–9); Fotostat-samlingen i FRA innehåller kopior av allmogens besvärshandlingar 1565–1803. Jutikkala 1958 s. 171–172; Jutikkala 1953 s. 187–189; Renvall 1962 s. 155–157; Renvall 1967 s. 146–147, 152.
  21. *Riksarkivets beståndsöversikt* 1 s. 121. Skrivelserna från landshövdingarna i de finska länen finns mikrofilmade i Riksarkivet, se mikrofilmförteckningen *Ruotsista hankitut mikrofilmit valtionearkistossa. Mikrofilmer från Sverige i riksarkivet* I s. 1–5.
  22. Danielson & Backhaus 1995 s. 126.
  23. Bl.a. *Samling af urkunder rörande Finland historia* 1–5 (omfattar tiden 1600–1618). Källpublikationer till Finlands historia redovisas i *Suomen historiallinen bibliografia. Finsk historisk bibliografi* 1540–1990.
  24. Fogderäkenskaperna FRA 216a–222, FRA, jfr *Valtionearkiston yleisluettelo. Översiktskatalog för riksarkivet* I s. 16; Strödda domböcker och rättgångshandlingar, bl.a. volymerna 28–33 och 35 gäller Finland, SRA, jfr *Riksarkivets beståndsöversikt* 1 s. 256–257; Sleman 1961 s. 37.
  25. Om det finska domboksmaterialet och dess nutida förvaring, se Orrman 2007. De digitaliserade renoverade domböckerna från 1600-talet ingår i Riksarkivets Digitalarkiv. Häradsrätternas digitaliserade renoverade domböcker finner man genom att i sökfunktionens *katalogträd* söka under *Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat*, rådstuvurätternas motsvarande handlingar under *Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat* och lagmansrätternas domböcker under *Laamanninoikeuksien renovoidut tuomiokirjat*. Bergstingdomböckerna från 1600-talet finns digitaliserade i *katalogträdet* under *Vuorihallitus* (Bergsstyrelsen).
  26. Gillingstam 1995–1997; Mikander 1968 s. 674–675.
  27. Karonen 2007 s. 697–698; Karonen 2008 s. 662–664.
  28. Om de Finckeska kopieböckerna, se Tarkiainen 1980.
  29. Gustav Finckes berättelse finns i samlingen *Muscovitica*, vol. 655, fol. 36–63v, SRA, se Tarkiainen 1980 s. 49.
  30. Tarkiainen 1980 s. 54.
  31. Tarkiainen 1980 s. 46; Broomé 1971–1973 s. 357. Klas Kristersson Horns kopiebok 1558–1560, 1561 förvaras i samlingen *Kopieböcker* I (tidigare Avskriftssamlingen), vol. 132, SRA; en äldre kopia finns i FRA bland privatarkiven, jfr *Valtionearkiston yleisluettelo. Översiktskatalog för riksarkivet* IV s. 63.
  32. Mikander 1956 s. 96. ”Memoriale chronicum, seu Index rerum memorabilium ab anno 1380 ad d. 10 sept. 1591” samt ”Chronologia brevis eorum, quae a tempore coronationis Regis Sigismundi ipsi accidere” i *Handlingar rörande förhållandena i Finland mellan 1592 och 1596, Urkunder upplysande Finlands öden och tillstånd i slutet af 16de och början af 17de århundradet* II:1 s. 1–30.
  33. Elgenstierna 1925–1936 s. 217; Ramsay 1909–1916 s. 484–485; Haggrén 2007 s. 690–691.

34. Anmärkningsvärt är att Henrik Jönsson inte besökt något universitet, men han fick synbarligen för vissa partier i översättningen hjälp av sin bror Simon Jönsson Carelius som studerat vid universitetet i Rostock, varjämte texten genomsetts av andra, uppenbarligen under ledning av hovkanslern Nils Chesnecopherus. Takala 1993 s. 177–184.
35. *Riksarkivets beståndsöversikt* 1 s. 123. Mikrofilmkopior av skrivelserna från Åbo och Viborgs domkapitel till Kungl. Maj:t finns mikrofilmade i FRA, filmrullarna FR 144–146.
36. *Maakunta-arkistojen yleisluettelo* I s. 154; *Maakunta-arkistojen yleisluettelo* II s. 69.
37. *Acta ecclesiastica*, Åbo stift vol. 77–86, Borgå stift, där även det tidigare Viborgs stift ingår, vol. 87–91, Åbo och Borgå stift vol. 92–94, SRA. Jfr *Riksarkivets beståndsöversikt* 1 s. 308–309. I finska Riksarkivet finns en mindre samling benämnd i *Ecclesiastica*, men den är av mindre intresse med tanke på ämnet för denna framställning.
38. Se *Handlingar rörande Finska kyrkan och presterskapet* 1–5, 7.
39. *Biskops- och prostvisitationsprotokoll* s. 25–27.
40. *Biskops- och prostvisitationsprotokoll* s. 30–31.
41. *Maakunta-arkistojen yleisluettelo* I s. 95; Lempiäinen 1967 s. 494.
42. De allra flesta visitationsprotokoll som ingår i kyrkoarkiven har digitaliserats, och från finska Riksarkivets arkivdatabas VAKKA finns för varje digitaliserad arkivenhet i kyrkoarkiven en länk till den digitaliserade enheten i FRA:s Digitalarkiv. De digitaliserade protokollen kan även sökas direkt via katalogrådet för FRA:s Digitalarkiv, under respektive församlings finska namn (t.ex. ”Paraisten seurakunta” för Pargas församling) – de finskspråkiga motsvarigheterna till de svenskspråkiga socken-/kommunnamnen och vice versa redovisas i verket *Svenska ortnamn i Finland*, senast utkommen som digital utgåva år 2012 av Institutet för de inhemska språken; beståndsöversikten för landsarkiven, *Maakunta-arkistojen yleisluettelo* I–V, är för flera kyrkoarkivs vidkommande föräldrad på grund av nyare leveranser.
43. Lempiäinen 1967 s. 442–509; *Biskops- och prostvisitationsprotokoll* s. 18–19.
44. *Biskops- och prostvisitationsprotokoll* s. 32–33.
45. *Biskops- och prostvisitationsprotokoll*. Även visitationsprotokollen från Ålands prosteri i Åbo stift har utgivits för perioden 1637–1666, då Boëtius Murenius var prost i detta prosteri, se *Boëtius Murenius' Acta visitatoria. 1637–1666*. Murenius var emellertid kommen från Sverige, sålunda representerar dessa protokoll inte svenskt språkbruk i Finland.
46. Med *indigenatsrätt* avses hemortsrätt.
47. Med ett *regalt pastorat* avses en församling där rätten att utnämna kyrkoherde tillkom konungen.
48. Strandberg 1832–1834; Akiander 1868–1869, 2008; Leinberg 1894; Leinberg 1903.
49. Lempiäinen 1967 s. 87–89, 296.
50. Granlund 1971 s. 371–373; Oja 1971 s. 373; Bergström 1991 s. 88–116; *Maakunta-arkistojen yleisluettelo* I–V.
51. Lahtinen 2007 s. 27–33; Lahtinen 2009 s. 33–38.

52. Svenska Riksarkivets beståndsöversikt över person-, släkt- och gårdsarkiv redovisar utförligt dessa slag av arkivbestånd och samlingar i Riksarkivet. I redovisningarna beskrivs även delbestånden och vanligen även serierna samt ofta även de enskilda arkivenheterna (volymer) med uppgifter om volymnummer; inte sällan meddelas uppgifter om enstaka brev som hamnat i oväntade sammanhang. Del 8 i tre volymer (2006) innehåller redovisning av person-, släkt- och gårdsarkiven och samlingarna i Riksarkivet. Denna beståndsöversikt i tre volymer, *Riksarkivets beståndsöversikt* 8:1–3, är till vissa delar mera detaljerad än svenska Riksarkivets nationella arkivdatabas (NAD), och inte heller sökning enligt brevavsändare och brevmottagare i sökfunktionen ”Specialsök: Brevsamlingar” i SRA:s digitala söktjänst ”Digitala forskarsalen, SVAR” visar upp alla brev som finns i SRA:s samlingar. De svenska forskningsbiblioteken (Kungliga biblioteket och ett antal universitetsbibliotek) har en egen söktjänst för handskrifter och personarkiv, Ediffah. Genom denna söktjänst kan man söka uppgifter om manuskript, brev, dagböcker, anteckningsböcker m.m. i de medverkande bibliotekens samlingar, men databasen är ännu bara under uppbyggnad och ofullständig när det gäller äldre tider, varjämte arkiven är förtecknade med varierande grad av utförlighet.
53. Ericssbergsarkivet, Smärre enskilda arkiv: Övriga smärre enskilda arkiv: Horn av Åminne, SRA; jfr *Riksarkivets beståndsöversikt* 8 s. 282; Broomé 1971 s. 357; Brulin 1905 s. 116–117.
54. Henrik Fleming hade studerat vid universitetet i Rostock innan han slog in på den militära banan. Hildebrand 1966 s. 137–139; Självbiografien är utgiven under rubriken ”Assessorens i krigs-rådet Herr Henric Flemmings egenhändiga anteckningar om sitt lefnadslopp” i S. Loenbom, *Upplysningar i svenska historien* 1 (1768) s. 43–84; originalet finns i Kungliga biblioteket i Stockholm i Handskriftssamlingen, Biografiska samlingen, Fleming, Henrik; hans brev till sonen ingår i Säfstaholmssamlingen I:3, Fleming, Henrik, vol. 82–83, SRA; jfr *Riksarkivets beståndsöversikt* 8, s. 1271.
55. Se *Landshöfdingen friherre Gabriel Kurcks lefnadsminnen*. Jfr Åberg 1975–1977 s. 707–708.
56. Jfr även Lahtinen 2007 s. 30–31; Lahtinen 2009 s. 35–37.
57. Anthoni 1970; Elgenstierna 1925–1936; Ramsay 1909–1916.
58. Som ett exempel kan anföras lagläsaren i Savolax Jesper Sigfridsson som skrivit största delen av domböckerna för Savolax från 1559 och 1561–1565. Han har kommit till landskapet utifrån men uppgifter om hans tidigare förflutna saknas. Jfr Kauko Pirinens inledning i *Savon tuomiokirjat 1559 ja 1561–1565 – Domböcker för Savolax 1559 och 1581–1565* (1954) s. XXVI–XXIX, XXXV.
59. Jägerskiöld 1975–1977 s. 702–703; Marjomaa 2005 s. 572.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Förkortningar

BFH	<i>Bidrag till Finlands historia</i>
DF	<i>Diplomatarium Fennicum</i>
FMU	<i>Finlands medeltidsurkunder</i>
FRA	Finska Riksarkivet, Helsingfors verksamhetsställe
FRA + nr	Nummer i serien fogderäkenskaper i finska Riksarkivet
KLNM	<i>Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid</i>
REA	<i>Registrum ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok</i>
SBL	<i>Svenskt biografiskt lexikon</i>
SRA	Svenska Riksarkivet
SD	<i>Diplomatarium Suecanum. Svenskt Diplomatarium</i>

Arkivkällor

Riksarkivet, Helsingfors

Häradsrätternas renoverade domböcker. Vemo och Nedre Satakunda domsaga
Pergamentsamlingen

Valda publikationer som redovisar arkivmaterial och mikrofilmer i finska och svenska arkiv

Maakunta-arkistojen yleisluettelo I–V. Helsinki 1985–1997.

Mårtensson, Ludvig 1952: *Sakregister till Allmogens besvär före 1720.*
Stockholm.

Riksarkivets beståndsöversikt 1–8. Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet
8:1–8. Stockholm 1993–2006.

*Riksarkivets beståndsöversikt 1. Medeltiden, Kungl. Majt:s kansli,
utrikesförvaltningen,* utg. James Cavallie & Jan Lindroth. Stockholm.

*Riksarkivets beståndsöversikt 2. Riksdagen och dess verk. Allmänna
kyrkomötet,* utg. Folke Ludwigs 1998. Stockholm.

*Riksarkivets beståndsöversikt 8. Enskilda arkiv. Person-, släkt- och
gårdsarkiv 1,* red. Ingemar Carlsson & Gun-Britt Aagård 2006.
Stockholm.

*Ruotsista hankitut mikrofilmit Valtionarkistossa. Mikrofilmer från Sverige i
Riksarkivet I–II.* Stencil 1968, 1971. Helsingfors.

Valtionarkiston yleisluettelo. Översiktskatalog för Riksarkivet I. Helsingfors
1956 (redovisar de viktigaste arkivbestånden från perioden 1537–1809).

Valtionarkiston yleisluettelo. Översiktskatalog för Riksarkivet IV. 2 uppl.
Helsingfors 1984 (privatarkiven).

Viktigare källpublikationer med medeltida handlingar

- Auctoritate papæ. The church province of Uppsala and the apostolic penitentiary 1410–1526*, ed. Sara Risberg 2008. Stockholm.
- Bidrag till Finlands historia I* (BFH), utg. Reinhold Hausen. Helsingfors 1881–1883.
- Diplomatarium Fennicum*. Helsingfors: Riksarkivet. <http://df.narc.fi>.
- Diplomatarium Suecanum. Svenskt Diplomatarium (SD)* 1–. 1823–. Stockholm: Riksarkivet. <http://riksarkivet.se/diplomatariet>.
- Finlands medeltidsurkunder (FMU)* I–VIII, utg. Reinhold Hausen 1910–1935. Helsingfors.
- Registrum ecclesie Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok*, utg. Reinhold Hausen 1890. Helsingfors; nyutgåva: *Registrum Ecclesie Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok. The Black Book of Abo Cathedral* (REA). Jyväskylä 1996. Faksimilutgåva: *Codices medii ævi Finlandiae I–II*, utg. Jalmari Jaakkola 1952. Tammerfors.
- Svenskt diplomatariums huvudkartotek (SDHK): <http://sok.riksarkivet.se/SDHK>.

Ett urval källpublikationer med handlingar från 1500- och 1600-talen

- Ala-Satakunnan tuomiokirja 1550–1552. Dombok för Nedre Satakunta 1550–1552*, red. John E. Roos 1964. Suomen vanhimmat tuomiokirjat II. Helsinki.
- Bidrag till Finlands historia III–V*, utg. Reinhold Hausen. Helsingfors 1904–1917 (strödda handlingar omfattande tiden 1531–1589).
- Biskops- och prostvisitationsprotokoll från det äldre Wiborgska stiftet*, utg. Esko Häkli 2015. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 231. Helsingfors.
- Boëtius Murenius' Acta visitatoria. 1637–1666*, utg. Kaarlo Österblad 1908. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 6:1–4. Helsinki.
- Consistorii academici Aboensis protokoll. 1640–1705*. Consistorii academici Aboensis äldre protokoller. Turun akatemian konsistorin pöytäkirjat 1–8. Helsingfors 1884–1940.
- Finska prästerskapets besvär och Kongl. Majestäts derpå gifna resolutioner från slutet af 1620-talet intill stora ofredens slut*, utg. K. G. Leinberg 1892. Helsingfors.
- Handlingar rörande Finska kyrkan och presterskapet 1–5 och 7*, utg. K. G. Leinberg. Jyväskylä 1892–1893 & Helsingfors 1898, 1900, 1902, 1907.
- Handlingar rörande förhållandena i Finland mellan 1592 och 1596. Urkunder upplysande Finlands öden och tillstånd i slutet af 16de och början af 17de århundradet II:1*, utg. Edvard Grönblad 1856. Helsingfors.
- Handlingar till upplysning af Finlands häfder I–X*, utg. Adolf Iwar Arwidsson. Stockholm 1846–1858.

- Samling af urkunder rörande Finlands historia* 1–5, utg. Johan E. Waaranen. Helsingfors 1863–1878.
- Savon tuomiokirjat 1559 ja 1561–1565. Domböcker för Savolax 1559 och 1561–1565*, red. Kauko Pirinen 1954. Suomen vanhimmat tuomiokirjat. Finlands äldsta domböcker I. Helsingfors: Riksarkivet.
- Supplement till K. G. Leinbergs Finska prästerskapets besvär och Kungl. majestäts derpå gifna resolutioner*, utg. A. Simolin 1916. SLS 126. Helsingfors.
- Utdrag ur Åbo rådstuvurätts domböcker 1624–1638. I: *Bidrag till Åbo stads historia* 1:2–13. Bestyrelsen för Åbo stads historiska museum 1885–1905.
- Åländska handlingar 1530–1634* II:1. *Domböcker 1588, 1601 och 1606–1608*, red. Kaj Mikander. Ålands urkundssamling III. Mariehamn & Helsingfors 1977.

Ett urval biografiska uppslagsverk, ättartavlor och herdaminen samt verk som klarlägger personers anknytning till Finland under medeltid och 1500–1600-tal

- Akiander, Matthias 1868–1869: *Herdaminne för fordna Wiborgs och nuvarande Borgå stift* 1–2. Helsingfors; förnyad och kompletterad utgåva: Akiander, Matthias & Iikko B. Voipio (red.) 2008: *Östra Finlands Herdaminne. Herdaminne för fordna Wiborgs och nuvarande Borgå stift intill 1868* I–II samt IV (register), red. Iikko B. Voipio. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 178: I–II, IV. Helsingfors.
- Anthoni, Eric 1970: *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel*. SLS 441. Helsingfors.
- Biografiskt lexikon för Finland* 1–4, red. Henrik Knif m.fl. 2008–2011. SLS 710:1–4. Helsingfors: SLS.
- Blomstedt, Yrjö 1958: *Laamannin- ja kihlakunnantuomarin virkojen läänittäminen ja hoito Suomessa 1500- ja 1600-luvuilla*. Historiallisia tutkimuksia 51. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Carpelan, Tor 1954–1965: *Ättartavlor för de på Finlands Riddarhus inskrivna ätterna* 1–3. Helsingfors.
- Elgenstierna, Gustaf 1925–1936: *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* 1–9. Stockholm.
- Kansallinen elämäkerrasto* 1–5. Porvoo: Werner Söderström 1927–1934.
- Kiuasmaa, Kyösti 1962: *Suomen yleis- ja paikallishallinnon virat ja niiden hoito 1500-luvun jälkipuoliskolla*. Historiallisia tutkimuksia 63. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Kiuasmaa, Kyösti 1968: *Suomen alempi sotilaspäällystö 1500-luvun loppupuolella*. Historiallisia tutkimuksia 73. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Leinberg, K. G. 1894: *Det odelade finska biskopstiftets Herdaminne*. Jyväskylä. (till år 1554)
- Leinberg K. G. 1903: *Åbo stifts Herdaminne 1554–1650*. Helsingfors.
- Loenbom, Samuel 1768: *Uplysningar i svenska historien*. Första delen. Stockholm: Carlbohm.

- Mether, Leif 1992: *Sukuhakemisto – Släktregister – Family Index*. Helsinki (bibliografi över genealogisk litteratur rörande finska släkter).
- Ramsay, July 1909–1916: *Frälsesläkter i Finland intill stora ofreden*. Helsingfors: Söderströms.
- Strandberg, C. H. 1832–1834: *Åbo stifts herdaminne ifrån Reformationens början till närvarande tid* 1–2. Åbo.
- Suomen historiallinen bibliografia. Finsk historisk bibliografi*. Suomen Historiallinen Seura. Käsikirjoja 2:1–2, 4:1–2, 5, 6, 9, 11, 14, 15. Helsinki 1940–1995.
- Suomen kansallisbiografia* 1–10, toim. Matti Klinge ym. 2003–2008. Studia Biographica 3: 1–11. Helsinki: SKS.
- Svalenius, Ivan 1992: *Rikskansliet i Sverige 1560–1592*. Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 7. Stockholm.
- Svenskt biografiskt lexikon* 1–. Stockholm 1918–. Riksarkivet (SRA) 2009–. *Åttar-taflor öfver den på Finlands Riddarhus introducerade adeln* 1879–1880, utg. Oskar Wasastjerna. Borgå.

Övrig citerad litteratur

- Ahlbäck, Olav m.fl. (red.) 1977: *Codex Aboensis. Kommentarer och översättningar*. Helsingfors.
- Bergström, Carin 1991: *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800. Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet*. Nordiska museets handlingar 110. Stockholm.
- Broomé, Bertil 1971–1973: Horn, Klas Kristersson. I: Erik Grill (red.), *Svenskt biografiskt lexikon* 19. Stockholm. S. 357.
- [Brulin, H.] 1905: Två privata handskriftssamlingar. *Historisk Tidskrift* 25:2. S. 116–117.
- Codex Aboënsis (Codex f.d. Kalmar)*. Faksimilutgåva. Helsingfors 1974.
- Edgren, Helena 2005: *Codex Aboensis, finskt eller svenskt, och vad har detta för betydelse? I: Helena Edgren (red.), Finskt Museum* 2004. Vammala: Finska fornminnesföreningen. S. 83–89.
- Ferm, Olle & Janken Myrdal 2007: Kommentar till Helena Edgren. I: Helena Edgren & Eva Ahl, *Pyhä Henrik ja Suomen kristillistyminen. Sankt Henrik och Finlands kristnande. Finskt Museum* 2005. Vasa: Finska fornminnesföreningen. S. 85–86.
- Gillingstam, Hans 1995–1997: Rasmus Ludvigsson. I: Göran Nilzén m.fl. (red.), *Svenskt biografiskt lexikon* 29. Stockholm. S. 700–703.
- Granlund, John 1971: Sockenstämma. I: Ingvar Andersson & John Granlund (red.), *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 16. Malmö: Allhem. S. 371–373.
- Haggrén, Georg 2007: Teetgren, Henrich Jönsinpoika. I: Matti Klinge, Aulikki Litzen & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.), *Suomen kansallisbiografia* 9. Helsinki: SKS. S. 690–691.
- Jutikkala, Eino 1958: *Suomen talonpojan historia*. 2 uppl. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 257. Helsinki.
- Jutikkala, Eino 1963: *Bonden i Finland genom tiderna*, övers. Göran Selén. Helsingfors.

- Jägerskiöld, Stig 1975–1977: Kurck, Jöns. I: Erik Grill (red.), *Svenskt biografiskt lexikon* 21. Stockholm. S. 702–703.
- Karonen, Petri 2007: Teit, Jakob. I: Matti Klinge, Aulikki Litzen & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.), *Suomen Kansallisbiografia* 9. Helsinki: SKS. S. 697–698.
- Karonen, Petri 2008: Teit Jakob. I: Henrik Knif (huvudred.), *Biografiskt lexikon för Finland* 1. Svenska tiden. SLS 710:1. Helsingfors. S. 662–664. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4864-1416928957470>.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 1–22, utg. Ingvar Andersson & John Granlund 1956–1978. Malmö: Allhem.
- Lahtinen, Anu 2007: *Sopeutuvat, neuvottelevat, kapinalliset. Naiset toimijoina Flemingin sukupiirissä 1970–1620*. Bibliotheca Historica 108. Helsinki: SKS.
- Lahtinen, Anu 2009: *Anpassning, förhandling, motstånd. Kvinnliga aktörer i släkten Fleming 1470–1620*. SLS 721. Helsingfors.
- Landshöfdingen friherre Gabriel Kurcks lefnadsminnen*, utg. Reinhold Hausen. Helsingfors 1906 (språket i denna publikation har normaliserats).
- Lempiäinen, Pentti 1967: *Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 73. Helsinki.
- Liedgren, Jan 1976: Å. I: Ingvar Andersson & John Granlund (red.), *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 20. Malmö: Allhem. S. 409–410.
- Lindroth, Sten 1964–1966: Forsius, Sigfridus Aronus. I: Erik Grill (red.), *Svenskt biografiskt lexikon* 16. Stockholm. S. 328.
- Marjomaa, Risto 2005: Kurck, Jöns. I: Matti Klinge & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.), *Suomen kansallisbiografia* 5. Helsinki: SKS. S. 572.
- Mikander, Kaj 1956: En källkritisk undersökning av Claes Hermansson Flemings skrifter. *Historisk Tidskrift för Finland* 1956/1. Helsingfors. S. 94–107.
- Mikander, Kaj 1968: Rasmus Ludvigssons handlingar. Finland. I: Ingvar Andersson & John Granlund (red.), *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 13. Malmö: Allhem. S. 674–675.
- Myrdal, Janken 2004: Det medeltida Sveriges rikaste handskrift. I: Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld. En samling studier*. Sällskapet Runica et mediævalia. Scripta minora 10. Stockholm.
- Oja, Aulis 1971: Sockenstämma. Finland. I: Ingvar Andersson & John Granlund (red.), *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 16. Malmö: Allhem. S. 373.
- Orrman, Eljas 2007: Föreskrifter och praxis rörande domböcker i det svenska riket samt domboksbeståndet i finska arkiv intill år 1809. I: Harry Lönnroth (red.), *Domboken som filologiskt och historiskt forskningsobjekt*. Nordiska texter och undersökningar 30. Uppsala universitet.

- Pirinen, Kauko 1947: Suomen keskiaikaiset arkistot. *Historiallinen Arkisto* 52. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura. S. 47–110.
- Pirinen, Kauko 1958: Dombok. Sverige och Finland. I: Ingvar Andersson & John Granlund (red.), *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 3. Malmö: Allhem. S. 157–159.
- Renvall, Pentti 1962: *Suomen kansanedustuslaitoksen historia* 1. *Suomen kansanedustuksen vaiheet 1850-luvun puoliväliin*. Helsinki: Eduskunnan historiakomitea. S. 11–441.
- Renvall, Pentti 1967: *Finsk representation i Sveriges riksdag*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Schlyter, C. J. 1853: *Wisbys Stadslag och Sjörätt*. Samling af Sweriges Gamla Lagar VIII. Lund.
- Schlyter, C. J. 1865: *Konung Magnus Erikssons Stadslag*. Samling af Sweriges Gamla Lagar XI. Lund.
- Svenska ortnamn i Finland*. Institutet för de inhemska språkens webbpublikationer 32. 2012 –. <http://kaino.kotus.fi/svenskaortnamn>.
- Takala, Martti 1993: *Lex Dei. Lex Politica Dei. Lex Politica Dei-teos ja Kaarle IX:n lainsäädäntö*. Historiallisia tutkimuksia 169. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 160. Helsinki.
- Tarkiainen, Kari 1980: De Finckeska kopieböckerna. Ett unikt avskriftsarkiv. *Historisk Tidskrift för Finland* 1980/1.
- Åberg, Alf 1975–1977: Kurck, Gabriel. I: Erik Grill (red.), *Svenskt biografiskt lexikon* 21. Stockholm. S. 707.

Databaser

Finska Riksarkivet

- Arkivdatabasen VAKKA. Riksarkivet i Finland.
<http://www.narc.fi:8080/VakkaWWW/EtuSivu.action>.
 Riksarkivets Digitalarkiv. <http://digi.narc.fi/digi>.
Diplomatarium Fennicum. Helsingfors: Riksarkivet. <http://df.narc.fi>.

Svenska Riksarkivet

- Digitala forskarsalen vid riksarkivet i Sverige.
 SVAR. <https://sok.riksarkivet.se/svar-digitala-forskarsalen>.
Diplomatarium Suecanum. Svenskt Diplomatarium (SD). Stockholm: Riksarkivet. <http://riksarkivet.se/diplomatariet>.
 Nationell arkivdatabas (NAD). Riksarkivet i Sverige.
<https://sok.riksarkivet.se/nad>.
 Svenskt diplomatariums huvudkartotek (SDHK).
<http://sok.riksarkivet.se/SDHK>.

De svenska forskningsbiblioteken

- Ediffah. En digital infrastruktur för forskningsbibliotekens arkiv- och handskriftssamlingar. Biblioteksdirektionen vid Lunds universitet i samarbete med Kungliga biblioteket, Riksarkivet samt universitetsbiblioteken i Göteborg, Lund och Uppsala.
<http://www.ediffah.org>.

LARS WOLLIN

JÖNS BUDE – FINLANDS FÖRSTE LITTERATÖR

Svenska språket hade under högmedeltiden funnit sin form som en östnordisk varietet av det nordiska ”fornspråk” som under vikingatiden ännu möter relativt enhetligt i tusentals runinskrifter. Med 1200-talets Västgöta- och Upplandslag stabiliseras ett medeltida svenskt skriftspråk, kallat fornsvenska. Det användes i ett område som omsider kom att omfatta, förutom de urgamla göta- och svealandskapen, också stora delar av kustlandet i Norrland och nuvarande Finland. Denna östnordiska språkvarietet skilde sig tydligt från den samtida västnordiska, talad och skriven i Norge och på öarna i Nordatlanten – det språk som möter i isländska sagor och eddadikter. Däremot är fornsvenskans avgränsning mot den sydliga östnordiskan i Danmark och Skånelandskapen ännu diffus.

En kort litterär blomstring upplever den högmedeltida fornsvenskan i folkungatidens riddarkultur, från Birger jarl till Albrekt av Mecklenburg. Då nedtecknas landskapslagarna, snart också lands- och stadslagen samt Erikskrönikan. Det sker direkt på svenska. Samtidigt blomstrade, särskilt under 1300-talets förra hälft, en icke o betydlig översättningslitteratur. Källspråket var mest latin, i färgstarka helgonlegender, dramatiskt berättande bibeltext och lärda traktater. Från franska och tyska (delvis indirekt från västnordiska) överflyttades galanta riddarromaner. Efter digerdödens katastrofala folkskövling vid seklets mitt bleknar kavaljersidealen. Under unions-tiden (1397–1523), från Margareta till Gustav Vasa, är skaparkraften

mindre och den bokliga kulturen får en mer reproduktiv och traditionsförvaltande prägel.

Mitt i detta senmedeltida skede – präglad av relativ litterär trivialitet och samtidigt av en dynamisk modern stadskultur, buren av en uppstigande borgerlig, delvis tyskspråkig medelklass – framträder birgittinbrodern Jöns Budde i Nådendal. Hans levnad infaller runt mitten och i senare hälften av 1400-talet. Han är epokens främste skribent på svenska.¹

4.1 Broder Jöns i Nådens dal

Om enskilda individer i svensk och nordisk medeltid är det ju i allmänhet inte så mycket vi vet. Säkra biografiska uppgifter är nästan alltid ytterst knapphändiga. Birgitta Birgersdotter, eller heliga Birgitta, är det stora undantaget: om henne vet vi så mycket mer. För andra litterärt verksamma personer är vi som regel hänvisade till de vittnesbörd som med större eller mindre säkerhet förmedlas av deras verk. Jöns Budde är såtillvida ett normalfall. Det är bara genom att läsa vad vi vet eller antar att han skrev som vi kan fånga glimtar av hans liv och verk. Därutöver kan några notiser i ett par diplom förmedla några enstaka hållpunkter i en biografi som måste formuleras mycket kort.

Birgittinmunken *Jöns Andersson* omtalar sig själv i de skrivna källorna vanligen med tillägg av det ena eller båda av de två binamnen *Budde* och *Ræk* (*Ræck*); i eftervärlden är han främst känd under det förre. I samtida diplom nämns Jöns första gången den 2 mars 1461, då han vittnade i en rättssak i Nådendalsklostret. Han tituleras då ännu inte ”broder”. Till denna värdighet i klostret har han tydligen avancerat halvtannat år därefter, då han den 27 oktober 1462 nämns som ”conventualis Vallisgracie”, ’konventsbroder i Nådendal’. Enligt Birgittinordens regel måste man vid denna upphøjelse ha fyllt 25 år, så Jöns födelseår bör inte ha varit senare än 1437. Av det yngre diplom framgår också att Jöns, jämte en namngiven diakon, fått uppdraget att resa till Stockholm för att där bekräfta ett brev från biskopen i Åbo Kort Bitz angående vissa åtgärder som vidtagits till reglerande av Nådendalsklostrets ställning och förhållanden. Mindre än ett år senare, den 20 juli 1463, omtalas han ånyo som företrädare för sitt kloster i en rättstvist. Hans karriär som betrodd ordensbroder tycks därmed i varje fall inte ha varit påfallande långsam. Vi vet också, på

Bild 4.1. Jöns Budde avbildad i ordensdräkt på en oblattallrik, skänkt till birgittinklostret i Nådendal. Inskriptionen utläses: *thenne kalk loth brodhær jons budde aff nadendal göra hy stokholm* ('denna kalk lät broder Jöns Budde från Nådendal göra i Stockholm').

grundval av hans egna uppgifter, att Jöns besökte moderklostret i Vadstena vid påsken 1469. Där utförde han bl.a. sin översättning av S:a Mechtilds uppenbarelser (varom mera nedan). Ett uttryck för tillgivenhet och varma känslor för sitt kloster har forskarna länge velat se i ett par vackra smidesarbeten som han skänkte till klostret. Ett av dem, tillverkat i Stockholm, är en oblattallrik i silver med namnet "Jöns Budde från Nådendal" ingraverat (bild 4.1). Jöns avled tidigast 1491, det årtal som uppges i dateringen av ett par av hans sista skrifter.

Detta är i stort sett vad som kan anses vara dokumenterat av Jöns yttre levnadslopp.² Om hans födelseort och uppväxt kan alltså ingenting fastställas, ej heller något om hans verksamhet före eller kort efter inträdet i klostret. En försvarlig del av sin lärdom kan han självfallet ha inhämtat vid dominikankonventet i Åbo, men en kontinental akademisk utbildning ter sig ändå som ett naturligt inslag i en birgittinbroders curriculum. Då en student vid namn *Johannes*

Budde faktiskt kunnat påvisas vara immatrikulerad vid universitetet i Greifswald sannolikt i februari 1468 och då varje dokumentation av Jöns förehavanden mellan sommaren 1467 och våren 1469 saknas, har forskarna tänkt sig att han just då befann sig i Tyskland. Identiteten mellan studenten i Greifswald och vår Nådendalsbroder är dock inte styrkt.

Sin position i svensk och finländsk historia bygger Jöns på en omfattande och fruktbringande verksamhet inom ett par centrala kulturområden. Den materiella basen utgör hans mångsidiga gärning som drivande medlem i Birgittinorden. Viktiga är hans insatser för utvecklingen av klosterkonventet i Nådendal, med de ekonomiska och kyrkopolitiska verkningar dessa insatser kan ha haft.³

Jöns Buddes förkunnelse bör ha bidragit till att prägla det samtida fromhetslivet; flera av de texter han översatte var mer eller mindre centrala i den birgittinska mystiken. Översättargärningen är över huvud taget den insats som ger honom en rangplats i språkhistorien. Jöns var senmedeltidens främste svenske latintolk.⁴ I den funktionen framstår han som en av de främsta utdanarna av sin samtids svenska i dess långsamma förädling till ett kulturspråk på europeisk nivå.

Insatsen var redan i kvantitativ mening omfattande. Bara två svenskar före 1600 har utvecklat en skriftställarverksamhet till omfånget jämförlig med eller större än Jöns Buddes: Birgitta och Olaus Petri. ”Han har beröringspunkter med båda”, konstaterar Erik Noreen i sin essäsamling *Från Birgitta till Piraten*.⁵ En sådan jämförelse säger onekligen något väsentligt. En av de äldsta och viktigaste pionjärerna i svenskt skriftspråk, tillika den förste professionelle översättaren, är samtidigt Finlands äldste litteratör.

Jöns Buddes hemhörighet i Finland har borgat för en viss, om än tämligen diskret sentida berömmelse i hans nutida hemland. I Sverige är han, utanför en trång expertkrets, okänd.⁶

4.2 Den förste skriftställaren

Ett halvdussin senmedeltida handskriftsdokument är bevarade, vilkas innehåll med säkerhet eller på goda grunder knutits till Jöns Budde som översättare. I dessa handskrifter ingår sexton enskilda texter där attributionen kan betraktas som helt eller rimligt säker (därför att Jöns uttryckligen nämns som översättaren, eller därför att texterna är utskrivna med hans handstil, eller på båda grunderna). I sentida

utgåvor fyller dessa sexton texter totalt omkring 780 trycksidor. I samma handskrifter finner man därutöver en handfull, i ett par fall större texter som forskare på något lösare grunder attribuerat till Jöns som översättare. Räkningar man även med dessa, landar det totala antalet trycksidor runt det dubbla. Dessutom är det sannolikt (i något fall säkert) att ett okänt antal produkter av hans översättarflit gått förlorade för eftervärlden – t.ex. som lågornas rov i Åbo brand 1827. Under alla omständigheter är Jöns i dag bevarade produktion, även restriktivt beräknad, av en omfattning som gott och väl räcker för att placera honom bland de mest produktiva skribenterna på svenska före 1600.

Jöns var alltså prästbroder i Birgittinorden, och inriktningen av hans litterära gärning är helt bestämd av hans kall. Det låter sig mer eller mindre direkt länkas till den birgittinska mystikens fromhets-tradition – som ju är starkt färgad av Birgittas grundtanke: dubbelklostret, där bröder och systrar skulle verka i gemenskap under abbedissans ledning, låt vara under strikt klausur; man har rentav talat om ”en matriarkalt präglad klostergemenskap”.⁷ Detta innebär bl.a. att Jöns som förmedlare av uppbyggelse för klosterfolket i Nådendal och Vadstena hade att anpassa sitt budskap till såväl manliga som kvinnliga mottagare, vilket inte var det vanliga i hans samtids monastiska kultur.

I Jöns bevarade texter är det bara en enstaka längre inledning, några smärre avslutningsverser samt strödda korta passager som är författade av honom själv; resten är översättning till hans samtids svenska, högst sannolikt uteslutande från latin. Här skall presenteras flertalet av de viktigaste bland de arbeten som med full eller rimlig säkerhet attribuerats till honom.

Det första större verk Jöns tog sig an för översättning tycks ha varit den lågtyska nunnan S:ta Mechtilds *Liber specialis gratiae*, ’Den särskilda nådens bok’, vilken han, som ovan nämndes, enligt egen uppgift ”vände”, dvs. översatte, påsken 1469 under ett besök i moderklostret i Vadstena (härom mera i avsnitt 4.3). Insatsen artade sig inte till fördel för hans eftermäle. Den lärde bibliotekarien i Åbo, Henrik Gabriel Porthan,⁸ kommenterar detta arbete i sin historik, tryckt 1787, över Åboakademiens berömda, senare nedbrunna bibliotek. Hans omdöme avser visserligen originalverket men spiller utan tvivel över på översättaren. Det är inte nådigt:

Själva det arbete som den gode munken så entusiastiskt höjer till skyarna – redigerat, som det förefaller, i ett sammandrag ur ett större verk – innehåller de enfaldigaste fantasier, fromt strunt och ofta osmakliga stollerier.⁹

”[E]tt väl hårdt och ensidigt omdöme!”, utbrister drygt hundra år senare den svenska Mechtildtextens utgivare.¹⁰ En nutida profan läsare av den aktuella texten kan nog känna viss förståelse för Porthans reaktion: den art av exalterad ”nunnemystik” som den fromma Mechtild vältrar sig i torde för de flesta te sig lindrigt sagt överspänd. Men detta tar ingenting ifrån det väsentliga i den idéhistoriska brytning som här träder i dagen. Renässanstraditionens allmänna medeltidsförakt, parad med reformatorernas aggression mot allt som luktar papism, överlevde uppenbarligen långt in på det rationella 1700-talet. Man undgår inte att uppfatta den ironiska undertonen i ordvalet *den gode munken* (*bonus monachus*).

Porthan yttrar sig emellertid ännu en gång i saken. I omedelbar anslutning till sitt beska utlåtande om Mechtildtexten omtalar han en annan av Jöns översättningar, betitlad *Viridarium celeste Sancte Birgitte*, ’Heliga Birgittas himmelska örtagård’, som ingick i samma handskrift.¹¹ Porthan meddelar ett längre utdrag (citerat i avsnitt 4.7) ur Jöns svenskspråkiga företal också till detta andra arbete. Avslutningsvis formulerar han över båda verkens svenske ”utskrivare” ett omdöme som utfaller något, om också ganska obetydligt, mer nyanserat. Samtidigt torde det vara första gången som Jöns Budde i eftervärldens vetenskap nämns vid namn:

Jag har velat meddela något mer ingående upplysning om båda [de i handskriften ingående] verken, så befängda struntsaker de än må vara. De tycks nämligen obekanta också för de mest grannliga kännare av vår forntida litteratur. Att emellertid broder Johannes (Jönes) Andreæ Budde – några ord tillagda ovanför hans underskrift gör troligt att vårt exemplar är hans egenhändiga uppteckning – varit en flitig och för sin tid icke oäven skrivare, det bekräftar inte bara dessa prov på hans idoghet utan även en svensk version av några *bibelböcker* (*Mackabéerna*, *Judit*, *Ester* och *Ruth*), som förvaras i Kungl. Antikvitetsarkivet;¹²

Jöns är alltså härmed ”upptäckt”. Och han får till sist också den bistre Porthans motvilliga erkännande. Det sitter långt inne. Denne det sena 1700-talets akademiske biblioteksman uppskattar främst hans

skrivarflit; ”den gode munkens” mer avancerade kvalifikationer nämner han bara i andra hand. Inte förrän i senare 1800-tal är marken beredd för den första fasen av en i modern mening vetenskaplig bearbetning av arvet efter Jöns Budde. Denna fas bestod i utgivningen av hans texter. På den grunden kunde nu hans verk presenteras och värderas i en mer avspänt neutral hållning inför länge sedan flydda tiders sätt att tänka och tala.

Av tjugotalet till Jöns attribuerade texter ryms de sexton helt eller någorlunda säkra i fyra bevarade handskriftsdokument, alla nedtecknade i sent 1400- eller tidigt 1500-tal. Ett av dem är den stockholmskodex (Cod. Holm. A 13) som ensam inrymmer den ovan behandlade *Mechtilds uppenbarelser*, Jöns äldsta daterade verk, tillkommet alltså 1469.

I det s.k. Linköpingslegendariet (Cod. Linc. B 70 A, nedtecknat i Vadstena kloster omkring 1525) återfinns – bland många andra texter, främst legender med anonyma översättare – också en uppbyggelseskrift betitlad *Clastrum anime, siälennas andelikit closter (Själens kloster)*, som uttryckligen uppges vara översatt av Jöns Budde 1480. Det är en med sedvanlig skolastisk logik genomförd allegori mellan klosterväsendets olika yttre anordningar och de mänskliga dygderna. Till klosterlivet, eller med en samtida svensk term ”renlevnaden”, anknyter också två liknande verk i samma handskrift, av forskarna tillskrivna Jöns som översättare: *Om klosterleverne* och *Undervisning för skriftefäder*.

I Åbo domkyrka återfanns 1754 ett manuskript, upptecknat av Jöns och därför sedan gammalt kallat *Jöns Buddes bok*. Handskriften förvaras i dag på Kungliga biblioteket i Stockholm (Cod. Holm. A 58). Den innehåller tio översättningar av varierande omfång. Till de mera allmänt bekanta hör den första och längsta, *Lucidarius* (närmare behandlad nedan), som är en populärt anlagd dialogformad lärobok av den kände benediktinmunken Honorius Augustodunensis och som Jöns enligt uppgift i handskriften gav svensk språkdräkt åt i Nådendal 1487. Innehållet är en elementär genomgång av den kristna troslärans grunder, uppenbarligen ägnad att brukas i undervisningen på ett sätt som kan föra tanken till Luthers katekes. De båda följande verken i Jöns Buddes bok, legenderna *S. Julianus och S. Basilissa* samt *S. Justina och kocklaren Cyprianus*, omnämns som översatta av Jöns 1491.

Vad gäller de sju övriga texterna i Jöns Buddes bok har hans medverkan som översättare, inte bara som utskrivare, länge debatterats

bland filologerna. Numera råder nästan full enighet om att Jöns inte bara nedtecknat utan faktiskt också översatt samtliga stycken i den bok som fått bära hans namn; man har bl.a. tänkt sig att han skulle ha skrivit av egna, tidigare översättningar. En av de mera välkända bland de sju är *Tundalus* (närmare behandlad i avsnitt 4.5). Innehållet är i övrigt en ganska brokig blandning av stoff från skilda religiösa genrer: revelation från hinsidan (*Guidos själs uppenbarelse*), varnande exempelberättelse (*Den usle biskopen Udo, hans liv och ändalykt*), allsköns fromma betraktelser, bl.a. av S:t Bernhard av Clairvaux.

De nämnda verken har alltså alla en klart uttalad "edifikatorisk" inriktning; Jöns ärende är i grunden det uppbyggande, och det är i predikantens värv han utför sin översättargärning. Anknytningen till legendlitteraturen blir då naturlig: i martyrernas och helgonens bedrifter och vedermödor finner han i en viss typ av legender exempel att ställa fram till efterföljd för renlevnadsfolket innanför klostermurarna; för lekfolket ute i världen erbjuder denna rika genre också mer lättsamt underhållande lektyr. Jöns är inte främmande för någotdera.¹³

I samma uppbyggelseanda verkade Jöns även som bibelöversättare. Den heliga skrift uppfattades i hans senmedeltida kulturmiljö ännu inte som den tudelade helhet av lag och evangelium som vi i dag är vana vid att se i den kanoniska sammanställningen av Gamla och Nya testamentet. Bibeln tycks ha tett sig mera som en samling av uppbyggliga texter, varur man fritt kunde plocka ut vad man behövde i förkunnelse och uppbyggelse, återge det i passande folkspråklig form och ställa samman det efter smak i ständigt nya och fräscha kompilationer. Härvid kunde Gamla testamentets historiska böcker läsas ungefär som legender, ibland nog så rafflande sådana. I den andan arbetar Jöns som bibelöversättare.

Genom sina insatser på detta fält tycks Jöns, postumt och indirekt, ha figurerat i det politiska spelet kring reformationen i Sverige. Under själva året 1526 – alltså samtidigt med reformatörernas berömda tryck av Nya testamentet – nedtecknades nämligen i Vadstenaklostret en praktfull handskrift med bibliskt innehåll (Cod. Holm. A 1). Här sammanställs i kanonisk ordning så gott som all bibeltext på svenska som förelåg vid medeltidens utgång: den anonyma *Pentateukparafrasen* (med de fem Moseböckerna fritt återgivna och förklarade på fornsvenska), följd av Vadstenabrodern Nils Ragvaldssons försvenskningar av *Josuas bok* och *Domarboken* samt

Jöns Buddes av *Judits, Esters och Ruts bok* samt *Mackabeerböckerna* (Jöns bibelinsats noterades alltså redan av Porthan 1787). Samlingen avslutas med en anonym översättning av *Johannes uppenbarelse* (*Uppenbarelseboken*, ”Apokalypsen”) i en version som också tillskriver Jöns.¹⁴ Syftet bakom hela handskriftsdokumentet kan ha varit att förekomma reformatorerna med början till en svensk helbibel, ett tänkt romerskt-katolskt alternativ till den 1541 tryckta s.k. *Gustav Vasas bibel*. Därav vart som bekant intet, och Jöns texter har inte utövat något som helst inflytande på samma gammaltestamentliga böckers återgivning i Vasabibeln, men de tycks alltså ha utnyttjats strategiskt av reformationens tidiga motståndare.

Närvaron av Nils Ragvaldssons båda texter i denna codex låter sig ju omedelbart förklaras utifrån deras placering bland Gamla testamentets historiska böcker (de följer i alla kanoniska redaktioner omedelbart på Pentateuken), medan Jöns urval frapperar. Att ett par av posterna på hans lista är apokryfiska skrifter betyder väl mindre (de ingår i Vulgata och är godtagna i den katolska bibeltraditionen), men Jöns intresse för just dessa perifera gammaltestamentliga böcker har förbryllat flera forskare. I denna i grunden patriarkala miljö heroiseras ju här dessutom starka, självständiga och hovsamt uttryckt dådkraftiga kvinnor. Det har talats om influens från korstågens ideologi,¹⁵ och i halvt feministisk anda har föreslagits att konventssystrarna i Vadstena och Nådendal behövde kvinnliga identifikationsobjekt.¹⁶ Ingetdera ter sig särskilt övertygande – allra minst det senare, då väl särskilt Judit knappast, på någon tänkbar värdegrund, kan ha varit lämpad som förebild för en nunna i Birgittinorden. Måhända handlar det helt enkelt om personliga preferenser från översättarens sida. Broder Jöns gillade att fabulera. Han visste hur man berättar en bra historia, något som dessa bibelböcker bjuder på. Sådant har alltid uppskattats av publiken och kan ha kommit väl till pass också – eller inte minst – i en monoton klostertillvaro. Antagandet för oss över till nästa tema.

4.3 ”Predikanten som översättare”

Rubrikens formulering är titeln på en sentida avhandling om Jöns Buddes översättning av Mechtilds uppenbarelser.¹⁷

Formuleringen är träffande. Allt Jöns skriver genomsyras av samma anda av hängiven, stundom närmast lidelsefull förkunnelse,

samtidigt som han ger solida prov på energisk och strategiskt genomtänkt översättning. Jöns vill uppbygga sina läsare i anden. Han vill undervisa dem, förmana dem med lagen, hota dem med domen, trösta dem med nåden – och, när intet annat hjälper, skrämma dem med helvetets kval. De senare kan han måla upp med stor inlevelse och går då ibland längre än förlagorna, måhända samtidigt med sikte på ett visst underhållningsvärde. Han verkar veta vad han vill när han uttyder sina källor, och det är inte alltid självklart att detta sammanfaller med vad författaren ville. Jöns är nog sin förlagas tolk och återger budskapet med respekt för innehåll och textstruktur. Men han vill samtidigt också säga vad han själv har på hjärtat, och det är åtskilligt. Dessutom vill han säga det på sitt eget sätt, i sin egen personliga ton. Att han själv skulle ha upplevt detta som en konflikt är inte troligt; hans samtids översättningskultur var inte så strikt normerad som vår.

En sida av detta – för vårt sätt att se – kluvna förhållningssätt i skribentrollen är en personlig stilsträvan, som sträcker sig längre än översättarens värv kräver. I Jöns fall handlar det framför allt om den allmänna tendens till redundans i uttrycket som länge observerats inom latiniserande texttyper i yngre fornsvensk litteratur. Det uppenbara behovet att ”säga mer än nödvändigt” färgar såväl översättningen som den självständiga utsagan. Jöns uppvisar sålunda en benägenhet att suppleras sin framställning med nytt stoff. Detta leder till en ansvallning av textvolymen, som i princip går utöver den normala expansion som på språktypologiska grunder kan förväntas vid översättning från latin till svenska (även fornsvenska). Hos en så pass modern medeltidsöversättare som Jöns är effekten visserligen sällan spektakulär, men den är tydligt iakttagbar, ofta i form av enkel orddubbling, som när i *Lucidarius* en prepositionsfras som *ad lucem [...] veritatis*, ’till sanningens ljus’, byggs ut i ett ordpar: *til sannyn denne lyws ok kundscapp*. Dylika nyskapade ordpar är högfrekventa i birgittinsk latinöversättning. Återgivningen av förlagens budskap på innehållsplanet anfäktas väl knappast mer av sådant än som vid all översättning är ofrånkomligt. Effekten av ordglädjen kan dock bli mer drastisk. Belysande är stilfiguren *hendiadyoin* (grek. ’ett genom två’) i källtexten, t.ex. då, likaså i *Lucidarius*, den formella samordningen *tuba et voce* ’med lur och röst’ (dvs. ’med luren röst’) återges med ett genitivuttryck, som dessutom utvidgas och förstärks med en ny, mer eller mindre synonym nominalfras: *medh ludhronne*

røost ok rædheligom blæste 'med lurens röst och [en] förfärlig blåst'.¹⁸

Översättarens och författarens roller flyter visserligen inte samman i birgittinska skrifterier på samma genomgripande sätt som de ofta gjorde i högmedeltidens parafrafer, men överlappning mellan produktionsformerna förekommer alltså och är större än vi är vana vid i dag, åtminstone i Jöns fall. I någon mening känns han själv alltid påtagligt närvarande i sin tolkning, han gör texten till sin egen. Lyhörd spegling av den ene eller andre författarens personliga uttryckssätt ligger inte för honom, sådant tillhör senare skeden i översättningshistorien. Det är, för att citera titeln till en annan sentida studie på detta fält, "översättarens röst" vi hör i hans verk, inte författarens.¹⁹

Och översättaren är alltså samtidigt predikanten. Vill man gå längre i beskrivningen av Jöns Buddes litterära och språkliga insats, ligger det därför nära till hands att försöka hålla isär predikanten och översättaren – och börja med den senare.

4.4 Översättaren

I relation till nutida norm är Jöns hållning som översättare mångtydig; i hans samtid var den sannolikt självklar. Från ett äldre skede i vår litterära och språkliga kultur avviker han som sagt skarpt, på ett något mindre distinkt sätt även från det närmast yngre. En fruktbar utgångspunkt för förståelsen av detta mönster erbjuder sig i den medeltida bibelhermeneutik som vid denna tid alltså var högst aktuell i Västeuropa. Man skilde i princip mellan flera olika tillvägagångssätt i uttolkningen av Skriftens ord. Viktigast i vårt sammanhang är det *litterala* och det *allegoriska*. Det förra förhållningssättet räknar bara med en enda tolkningsnivå, ofta formulerad som "bokstaven". Man tolkar – och i förekommande fall översätter – rätt fram, "som det står". Det senare förutsätter att den bibliska berättelsen har en andra referensnivå, ovanför personer, händelser och ting som explicit omnämns i texten. Allt måste uttydas och förklaras såsom egentligen syftande på något annat, något "högre" och mer väsentligt. Det var uttolkarens ansvar att i enlighet med kyrkans rätta lära med sådana allegorier klargöra det heliga ordets "verkliga" innebörd.²⁰

I den litterära bibelutläggning på folkspråket som förekom i svensk högmedeltid, dvs. i folkungaepoken under 1200- och 1300-talet, möter ett allegoriskt eller därmed besläktat tolkningssätt mycket ofta i den ovan nämnda *Pentateukparafrafer*. En icke-litteral läsning av

bibelordet reflekteras då i själva översättningen. På ett formellt plan påverkade sådant indirekt försvenskningen också i andra importerade genrer under samma tid, som legend, traktat och riddarroman. Det litterala förhållningssättet bröt igenom med full kraft i reformatorernas bibelöversättningar på 1500-talet, *Nya testamentet* 1526 och *Gustav Vasas bibel* 1541, så också i Mikael Agricolas²¹ finska version av *Nya testamentet* 1548. Härmed etablerades i Skandinavien omedelbart en i denna mening litteral hållning som en fast grund för den översättningsnorm som än i dag är en hörnsten i västerländsk språkkultur.

Jöns Budde och hans brödraskap i Vadstena och Nådendal verkade sålunda i något av en mellanperiod, ett senmedeltida övergångsskede i Kalmarunionens turbulenta kulturmiljö. Å ena sidan anammade de

---

MIKAEL AGRICOLA

Det finska skriftspråket skapades i samband med att religiösa texter översattes till finska under reformationen. År 1536 avskaffades den kanoniska rätten i Sverige och Finland, och folkets språk, svenska och finska, ersatte latinet som språk vid gudstjänster och kyrkliga förrättningar. Under den katolska tiden hade ju latinet dominerat som liturgiskt språk. Språkbytet krävde stöd i skrivna texter, och det brådskade därför med handböcker och bibelöversättning till finska. Redan år 1526 hade *Nya testamentet* kommit ut på svenska, år 1529 kyrkohandboken och år 1531 mässan, men det fanns ännu ingenting skrivet på finska. Mikael Agricola hedras som det finska skriftspråkets fader, eftersom han var den förste som publicerade tryckta böcker på finska.

Mikael Agricola hade allmogebakgrund och var född omkring 1510 i Pernå socken i östra Nyland. Vi vet inte med säkerhet om hans modersmål var svenska eller finska. Båda är tänkbara, för Pernå var vid den här tiden en tvåspråkig socken där större delen av befolkningen talade svenska. Antagligen var han tvåspråkig sedan barndomen. Hans skriftliga produktion ger i alla fall anledning till slutsatsen att han behärskade båda språken fullt ut.

Mikael Agricola gick i skola i Viborg och flyttade sedan till Åbo, där han blev sekreterare åt

biskop Martin Skytte. År 1536 sändes han till Wittenberg i Tyskland där han studerade teologi och humaniora för Martin Luther, Philipp Melancthon och andra förgrundsgestalter inom lutherdomen. Efter magisterexamen 1539 återvände han till Åbo för att bli skolmästare vid Katedralskolan.

Vid sidan av sin lärartjänst började Agricola i rask takt ge ut böcker på finska. År 1543 kom den första, *Abckiria* (ABC-boken), som innehöll delar av katekesen och grunderna i alfabetet. Följande år kom det ut en 877 sidor tjock bönbok, och 1548 trycktes hans främsta verk, *Se Wsi Testamenti* (*Nya testamentet*), som han tydligt hade börjat översätta redan före resan till Wittenberg. År 1549 utgav han inte mindre än tre viktiga handböcker för finska präster: *Käsikiria* (Kyrkohandboken), *Messu* (Mässan) och *Pina* (Kristi lidandes historia).

År 1548 måste Agricola lämna lärartjänsten. Hans yngre kollega Paul Juusten hade då blivit klar med studierna i Tyskland, och som sed var skulle den sist hemkomne ta sig an det besvärliga skolarbetet. Sin skriftliga verksamhet fortsatte Agricola därefter som präst och assistent åt biskopen. Han publicerade *Davidin Psaltari* (Psaltaren) 1551 och sedan valda delar av Gamla testamentet i två band. Allt som allt lyckades han översätta

som bibeluttolkare, i princip och generellt, den litterala hållningen och befattade sig sällan eller aldrig med allegorisering. Å andra sidan vägrar Jöns mycket påtagligt – liksom den något yngre brodern i Vadstena Nils Ragvaldsson – att efterbilda den mer radikalt källtextnära återgivning som, möjligen på order av abbedissan, tillämpades av den eller dem som i sent 1300-tal översatte den latinska versionen av Birgittas uppenbarelser till svenska. När Jöns som bibeltolk skildrar Esters eller Judits kallblodiga ränker följer han oklanderligt Vulgata, och ändå känner man som läsare att det är Jöns som berättar historien på sin samtids svenska, inte Hieronymus på munklatin.

Ett exempel anförs här ur Jöns återgivning av Judits bok. I slutet av tionde kapitlet skildras det första mötet mellan hjältinnan och de fientliga assyriernas härförare Holofernes i dennes tält:

---

cirka 37 procent av hela Bibeln. Alla böcker trycktes i Stockholm, för på 1500-talet fanns det ännu inte något boktryckeri i Finland.

Nästan allt Agricola skrev på finska var översättningar från andra språk, främst latin, svenska och tyska. Heliga texter skulle översättas ordagrant, och det är därför förstäeligt att språket i Agricolas böcker är starkt påverkat av främmande mönster. Källtexterna innehöll också nya begrepp och exotiska företeelser som saknade vedertagna beteckningar på finska. Under sådana omständigheter var det naturligt att låna eller nybilda ord med källspråket som förebild. Sitt skriftspråk byggde Agricola på dialekterna i Åbotrakten, men om så behövdes hämtade han element också ur andra finska dialekter.

År 1550 avled biskop Martin Skytte, och i några års tid fick Mikael Agricola tjänstgöra som

inofficiell "vice biskop" utan ordination. Vigd till biskop i Åbo blev han först år 1554. Vid samma tid delade Gustav Vasa Finlands kyrka i två stift, Åbo stift och Viborgs stift, för att minska biskoparnas inflytande inom administrationen. Som biskop hade Agricola många världsliga uppdrag vid sidan av sina kyrkliga ämbetsplikter. Han ingick sålunda i den delegation som 1557 sändes till Moskva för att fredsförhandla med Ivan IV, även kallad Ivan den förskräcklige. Resan var ytterst ansträngande och Agricola, som alltid hade varit klen till hälsan, avled på återvägen i Nykyrka socken på Karelska näset. För att hedra Agricola och hans banbrytande insatser i skapandet av det finska skriftspråket firas dödsdagen den 9 april i Finland som Mikael Agricola-dagen och finska språkets dag.

Kaisa Häkkinen

Litteratur

Heininen, Simo 2007: *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*. Helsinki: Edita.

Heininen, Simo 2014: *Agricola, Mikael. I: Biografiskt lexikon för Finland*. Digital utgåva.

Helsingfors: SLS. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-3994-1416928956600>.

Häkkinen, Kaisa 2015: *Spreading the Written Word. Mikael Agricola and the Birth of Literary Finnish*. *Studia Fennica Linguistica* 19. Helsinki: SKS.

Tarkiainen, Viljo & Kari Tarkiainen 1985: *Mikael Agricola. Suomen uskonpuhdistaja*. Helsinki: Otava.

Än jwdith seandis holofernem sithiandis j syno pawlune hwilkit alt war aff purpura oc gulle. jnsänkt mz smaragdus oc alla handa dyrom stenom än nar han saagh til henna ødhmyukte hon sigh nidher til iordhena Oc genstan honom biwdhande lyffta henne vp hans thiänara.

I Versio Vulgata, Jöns förlaga, lyder samma passage:

videns itaque Holofernem Iudith sedentem in conopeo quod erat ex purpura et auro et zmaragdo et lapidibus pretiosis intextum et cum in faciem eius intendisset adoravit eum prosternens se super terram et levaverunt illam servi Holofernus iubente domino suo.²²

Grammatiskt har Vulgatas passage drag av en traditionellt uppbyggd latinsk ”period”, låt vara av måttlig komplexitet och omfattning. Den kan på någorlunda normalt nusvenskt skriftspråk återges sålunda:

När Judit alltså såg Holofernes sittande i sin sparkassäng, som var invävd med purpur och guld och smaragd och ädelstenar, och då han sett hennes ansikte, hälsade hon honom vördnadsfullt, fallande till marken, och Holofernes tjänare reste henne upp på sin herres befallning.

Detta kan jämföras med Jöns ovan anförda version, nedan för åskådlighetens skull återgiven i ortografiskt justerad nusvensk språkform och med normaliserad interpunktion men med intakt vokabulär, ordföljd och satsbyggnad:

Men Judit seende Holofernes sittande i sitt tält, vilket allt var av purpur och guld, sirat med smaragd och allehanda dyrbara stenar, men när han såg till henne ödmjukade hon sig ned till jorden. Och genast, honom bjudande [dvs. på hans befallning], lyfter henne upp hans tjänare.

Jöns förhåller sig till sin förlaga som han brukar. Han är fullt lojal med budskapets innehåll, delvis men inte helt med dess form. Varje betydelsebärande latinskt ord återger han med ett likabetydande svenskt, utan tillägg, utelämnningar eller omskrivningar. Grammatiskt går han i vissa avseenden längre i efterbildning av latinets struktur än som är normalt eller ens möjligt i dag: han behåller presensparticipet *sithiandis* (*sedentem*, s.k. participium coniunctum) och satsförkortningen *honom biwdhande* (*iubente domino suo*, s.k. absolut

ablativ). Den förra konstruktionen är i modern svensk normalprosa gångbar men utpräglat skriftspråklig, den senare omöjlig.

Å andra sidan löser Jöns upp den latinska strukturens strikt knutna syntaktiska nät utan att helt knyta ihop det igen. Detta tillvägagångssätt är ett för nutida läsare mycket förvirrande grepp. I exemplet följs det inledande subjektet *jwdith* av den långa participfrasen *seandis ... stenom*, varefter vi, där vi väntar ett predikatsverb som skulle fortsätta och möjligen fullborda huvudsatsen, finner denna abrupt avbruten och i stället möter början av en ny huvudsats, inledd med konjunktionen *än* ('men', 'och').

Ett sådant fall av grammatiskt ofullgången satsfogning betecknar vi ju i dag som en "anakolut", typisk och ganska naturlig för talat språk. I skrift däremot upplever vi normalt anakoluten som ett formellt haveri, irriterande när den stör läsningens jämna flöde. I Jöns språk är fenomenet mycket vanligt och hindrar oss ofta att snabbt överblicka det grammatiska sammanhanget i hans texter. Han blir därmed svårläst, och eftersom vi tycker att han "trasslar in sig" i syntaxen och gärna härleder detta till källspråket, frestas vi rentav mistro hans latinkompetens. Detta är anakronistiskt, en birgittinbroder kunde sitt latin. Vår reaktion säger mer om oss själva än om Jöns. Den visar bara på det djupa och bestående inflytande som många sekels grundlig latinskolning avsatt i vår egen språkliga normbildning, där ordning och tankereda gärna oreflekterat identifierats med formellt oantastlig grammatisk logik i den isolerade satsens struktur. I Jöns värld tillgodogjorde man sig sannolikt innehållet i en skriven text som en mer omedelbart uppfattad totalitet.²³ Att en enskild språklig sats "hänger ihop" grammatiskt tillmättes då inget egenvärde. Grammatiken var nödvändig i elementarundervisningen, där latinets grunder skulle läras ut genom ändlösa paradigm, men var avverkad och ointressant när språket väl satt där. Grammatiken hade sin plats bland de första momenten i det medeltida skolsystemets lägsta trivialstadium.

Den nutida förståelsen av Jöns översättargärning förutsätter därmed ett visst mått av språkhistorisk relativism. Detta undgick ofta forskarna i den äldre tradition som i tidigare 1900-tal klarlade det vi vet om vår klosterbroders yttre verksamhet och omfattningen av hans litterära produktion. För den tidens bedömare var de texthistoriska sammanhangen i översättningens perspektiv tämligen oproblematiske. Mellan originalförfattare och översättare var rågången skarp och självklar, bortom all teoretisk reflexion. Och i det perspektivet var

Jöns Budde enbart översättare, och hans källspråk var enbart latin. Numera är ingenting av detta självklart – även om man i just Jöns fall knappast heller kan tala om några revolutionerande omvärderingar.

Störst konsensus råder i synen på källspråket. Att Jöns själv alltid arbetade från latinska förlagor har tagits för givet av de flesta och är svårt att generellt ifrågasätta. Också när förekomsten av en folkspråklig originaltext ibland kan te sig rimlig att anta (som t.ex. bakom översättningen av den lågtyska nunnan S:a Mechtilds uppenbarelser), har man ändå i normalfallet kunnat visa på en autentisk latinspråkig version, som uppenbarligen utgjort Jöns mer eller mindre omedelbara förlaga.²⁴

Av stor räckvidd är däremot den forskning som under de senaste tre decennierna, i Sverige och internationellt, lyft fram tidigare föga uppmärksammade dimensioner av medeltidens textproduktion och därmed bidragit till att klargöra det intrikata förhållandet mellan originalförfattarens, kompilatorns och översättarens roller.²⁵ Det är i det perspektivet som Jöns och hans bröder så skarpt bryter av mot sina högmedeltida föregångare. Men också inom den s.k. litterala tolkningens mer strikt begränsade ram är variationen betydande. I Jöns fall har sålunda, i en större undersökning av hans Mechtildtext, översättningen kunnat placeras i ett ganska väl avgränsat mellanläge på en skala med polerna i formellt maximal respektive minimal anslutning till förlagans text i den syntaktiska språkformen: två översättare av Birgittas revelationer visar sig mer ”bundna” av de latinska mönstren än Jöns, två andra i Vadstenatraditionen, som tagit sig an annan uppbyggelselitteratur, förhåller sig friare än han.²⁶

Dock – och det är viktigt att framhålla – har samtliga fem latinöversättare i den sistnämnda undersökningen åstadkommit texter som också ett nutida bokförlag utan vidare skulle ha kunnat acceptera som fullgoda översättningar av sina respektive förlagor. Det handlar alltså i denna senmedeltida birgittinska miljö om en variation *inom* vår moderna översättningskultur. Denna präglas av respekt för källtextens budskap, vilket utmynnar i en strävan att återge detta budskap med grundläggande trohet i innehåll och textstruktur. Det som därvid växlar, inom mer eller mindre vida ramar, är benägenheten att i översättningen strikt efterbilda källtextens språkform inom den grammatiska meningens ram, på lexikal och syntaktisk nivå. Det är den sistnämnda variationen vi i dag normalt avser när vi löst talar om fri respektive bunden översättning.

Det vi nu kallar översättning återspeglar alltså ett specifikt förhållningssätt inför uppgiften att försvenska skriven text avfattad på andra språk. Detta förhållningssätt är en kulturprodukt i skriftsamfundet. Den är gammal men inte urgammal. I Sverige och Finland blev det Birgittas kloster i Vadstena och Nådendal som kom att erbjuda basen för framväxten av denna viktiga innovation. Den är sannolikt en av de väsentliga – om också inte mest uppmärksammade – aspekterna av det senmedeltida klostrets och den birgittinska fromhetens bidrag till språkhistorien.

I detta sammanhang är Jöns Budde den mest kände enskilde aktören, rimligtvis också den viktigaste. Han är inte bara en av den svenska medeltidens mest produktiva skribenter. Som sin samtids flitigaste och kanske skickligaste latinöversättare är han, som framhölls ovan, en framstående tidig utdanare av ett skrivet svenskt kulturspråk, likvärdigt med de stora på kontinenten.

I denna funktion är Jöns också i vissa avseenden före sin tid. Det översättningsideal som han och hans bröder radikalt slöt upp kring var alltså i princip liktydigt med framtidens svenska praxis, senare omsatt i större skala av de bibelöversättande reformatörerna på både svenska och finska och därefter bestående ända in i nutiden. Jöns Budde har av i dag verksamma kolleger i det svenska översättarskrået betecknats som ”vårt första proffs”.

4.5 Predikanten

Vilket är då Jöns budskap till sina åhörare, vad vill han som förkunnare? I någon mening har svaret redan givits: han vill undervisa, förmana, hota, trösta och skrämma, kanske också underhålla. Frågan blir dels hur han går till väga, dels vilka teman han tar upp och vilka värderingar han förmedlar. Vad fick hans åhörare uppleva från denne outtröttlige latinöversättare i predikantrollen?

En viss aning om den saken får vi väl i fortsättningen av Jöns version av Judits bok, efter det tionde kapitlet, vars slut citerades ovan. I elfte och tolfte kapitlet förtätas dramatiken och stegras mot sin förfärliga kulmen i det trettonde, efter den vindränkta festen i Holofernes tält. Berättelsens ökande tempo speglas i språkformen redan i Vulgatas latin, och Jöns följer. Som framgår nedan, där Jöns version återges med moderniserad stavning men i grammatiskt intakt form, blir syntaxen gradvis mindre komplex, stilen enklare, rakare:

Nu då kvällen kom skyndade sig hans tjänare envar till sitt rum eller sin plats. Och kammartjänaren Vago tillslöt dörren där Holofernes låg innanför. Gick också tjänaren sin väg dit han skulle vara. De voro alla berusade av vinet, men Judit var ensam med sin tjänarinna i sin kammare. Och Holofernes låg i sin sparlakansäng, drucken och full så som död. Då bad Judit sin kammarjungfru stå utanför och vakta dörren. Då ställde sig Judit framför sängen som han låg i och med rinnande tårar tyst bad [hon] Herren Gud sägande: ”Stadfäst mig Herre, Israels Gud, och se i denna stund till mina händers gärning, och, som du lovat haver, uppres din heliga stad Jerusalem, vilket jag, på dig förtröstade mig, ämnar för dig fullkomna.” Och sålunda gick hon nu till stolpen som var vid hans huvudgård och tog hans svärd som hängde vid samma stolpe och löste dess remmar. I det hon drog ut det ur slidan sade hon ”trösta nu mig Herre Gud i denna stund”, och tog så med andra handen i hans hår och högg med två hugg av honom huvudet och tog ned hans sparlakan från stolpen och svepte däri hans döda kropp och tog hans huvud och gick ut till tjänsteflickan och bad henne det nedsticka i sin matsäck. Och gingo så båda därifrån, såsom efter sin vana gående till sina böner, genom hela hären och över slätten, inför stadens portar.²⁷

Inga anakoluter tillåts här störa läsningen, inga tunga participfraser eller långa bisatsinsnitt bromsar tempot (bortsett från Judits bön, återgiven i direkt anföring). Jöns har även av mycket sakkunniga och omdömesgilla sentida bedömare (t.ex. Noreen 1944) recenserats som formellt ovig och klumpigt latiniserande i sin stil. Inför sådana generaliserande omdömen står än en gång anakronismen på lur. Även när, som i detta fall, källtexten kan sägas i någon mån visa vägen förstår Jöns att lämpa sitt tilltal efter ämnets art. Han håller nog sin penna i ett stadigare grepp än nutidens läsare omedelbart uppfattar.

Dessa episkt anlagda böcker som Jöns tog sig an i Gamla testamentet tycks han ha läst just som här beskrivits, som rafflande legender, där han vet att ta vara på effekterna. Genom sin översättning bidrog han därmed till en genre som väsentligen fungerade som samtidens fiktions- och förströelselitteratur. Hans ambition som bibeltolk behöver egentligen inte ha sträckt sig utöver den enkla underhållningen. Men eftervärlden har naturligtvis velat läsa in andra och högre syften i hans verksamhet, i avsikt att accentuera dess andliga dimensioner. Det rikast varierade underlaget för dylik spekulation har man funnit i de tio texterna i Jöns Buddes bok. Även här är den dramatiskt

berättande legenden mycket starkt representerad, men tematiken bryts ändå i ett bredare spektrum av infallsvinklar på människosjälens tillstånd och behov, från ambitiös dogmatisk pedagogik till svart reflexion. I denna handskrift (Cod. Holm. A 58) är det framför allt två texter som i s.k. nyfilologisk forskning granskats mera ingående: *Lucidarius* och *Tundalus*. Perspektivet öppnas då mot textdokumenten själva, deras fysiska gestalt och deras plats i sin yttre kulturkontext.²⁸

Honorius Augustodunensis klassiska dogmatiska lärobok *Elucidarius*, som i Jöns svenska gestalt alltså blivit *Lucidarius*, utgör det första numret i Cod. Holm. A 58, där det upptar omkring en tredjedel av hela boken. Typisk för denna text är dialogformen. Den är genomförd med konsekvent skolastisk systematik: en mästare ("Magister") svarar i omständligt undervisande ton på frågor från sin vetgirige lärjunge ("Discipulus").

Varför översatte Jöns ett verk som *Elucidarius*? Texten är ingen förströelselektyr. Sannolikt handlar det åtminstone delvis om prästbrödernas behov av handledning i predikoförberedelsen. Ur marginalanteckningarna bredvid den löpande texten har man utläst bl.a. en encyklopedisk tendens, en strävan hos översättaren att leverera ett homiletiskt referensverk, där exempel och synpunkter lämpliga i predikan "ad populum" ('för folket') bekvämt kan sökas. Det är nog rimligt att anta att bokens först tillämnade läsare kunde latin, och att översättningen då samtidigt fyller en pedagogisk funktion. Även olärda lekmäns andliga behov har styrt företaget. Verkets karaktär av elementär lärobok är också väl förenlig med avsaknaden av originalitet i utläggningen av stoffet. Det teologiska innehållet har av sakkunniga betecknats som samtida allmängods.

Man har i *Lucidarius* också pekat på ett annat, möjligen personligt drag hos Jöns, både som predikant och som översättare. Det gäller den tydliga förkärleken för mustiga infernoskildringar. Syndarnas gruvliga straff i skärseld och helvete ägnas betydligt mer ingående uppmärksamhet och större utrymme i översättningen än i förlagan, medan Honorius egen utmålning av paradiset fröjder och de dygdigas salighet tonas ned. Fram träder förkunnaren Jöns Budde rentav som en dundrande helvetespredikant. Det är en bild av den fromme Nådendalsbrodern som vår tids uppfattning nog torde behöva viss tid och inlevelse för att smälta.

Den fjärde skriften i Jöns Buddes bok, *Tundalus syn och uppenbarelse*, har analyserats utifrån samma premisser. Denna text är lik

Lucidarius; dialogformen dominerar visserligen inte men spelar ändå en framträdande roll i upplägget. Budskapet är här kanske mer förkunnande än undervisande. Jöns tycks, liksom med sin Mechtild-översättning, vända sig specifikt till ”renlevnadsfolket” och förmedlar därvid troget förlagans patriarkala tendens. Det är lydnamns budskap, inbyggt i klosterlöftet, som han i manande ordalag formulerar för fromma ordenssystrar. Dock har man också, mitt i det patriarkala grundmönstret, tyckt sig se en genusdimension: renlevnadens män gisslas lika ofta och lika hårt som dess kvinnor, för lika förfärliga synder, och deras straff i hinsidesvärlden utmålas som lika gruvliga.

Viktig i nyfilologin är alltså den ”strukturella” läsningen av texter som dessa, avsedd att fånga deras position i samtidens tankekontext. För *Tundalus* del sker det, liksom för *Lucidarius*, främst i en metodisk genomgång av marginalnotiserna, nedtecknade jämsides med den löpande texten, kanske av Jöns själv, kanske av någon prästbröder eller någon annan from läsare. Här markeras på olika sätt textens utläggning av mörka teman, som lögnares och falska ryktesspridares straff, den av ett långt livs synder utmattade själens ömkliga tillstånd, renlevnadsfolkets sorgliga oförmåga att bära sitt särskilda ansvar inför Gud samt förtappade själars vederstyggliga kval i helvetet. I enstaka latinspråkiga noteringar, sannolikt riktade direkt till predikoförberedande prästbröder, anar man mera av en ”intellektuell” dimension. Liksom i *Lucidarius* visas i *Tundalus*, såväl i texten som i marginalens sidoförkunnelse, starkare intresse för helvetets plågor än för himmelrikets fröjder. Dock uppmärksammar marginalantecknaren här och var även framställningar av de senare, liksom av änglarnas betydelse. Den tankevärld som framträder är aldrig entydig.

Helvetespredikant eller inte, den samlade bilden av Jöns översättarskap motsäger inte föreställningen att hans åhörare i honom mötte också en orädd och inspirerad förkunnare, som talade utifrån egna tankar och gav klart besked om varjehandling.

4.6 En tidig Åbosvensk?

Jöns Buddes personliga härkomst är som sagt inte omtalad i någon källa. Att hans modersmål var svenska har forskarna dock alltid varit överens om, och redan i sent 1800-tal nämner O. F. Hultman, utgivaren av Jöns Buddes bok, några egenheter i hans språk som skulle göra det möjligt att placera hans födelse- och uppväxtort i Finland;

det gäller vissa egenheter i ordval, ordformer och ljudskick. Han framhåller emellertid samtidigt att sådant förekommer lite varstans i det svenska språkområdet och ingalunda underbygger några slutsatser om Jöns landsmanskap.²⁹

I takt med forskarnas fortskridande precisering av den svenska språkgeografin under tidigare 1900-tal kunde man emellertid identifiera ett stadigt stigande antal särdrag i Jöns texter som pekar österut på dialektkartan, särskilt mot Finland, och området för hans sannolika geografiska härkomst blev allt snävare avgränsat. Olav Ahlbäck mobiliserar inte mindre än 143 sådana språkdrag, tidigare iakttagelser inräknade. Som i denna mening någorlunda entydigt bindande egenheter i Buddespråket anför han bl.a. nasalassimilation som i *drukna* för *drunkna*, konsekvent genomförd vokalförlängning i enstaviga kortstaviga ord som *kööt* för *kött* samt blandade supinformer av *varda*, av Jöns skrivet både *vardet* och *vordet*. Vidare åberopar han det dubbla namnskicket *Budde* och *Ræk*: hemmansnamnen *Budde* och *Rex* är båda belagda i Vörå, *Bådde* i Laihela socken (även den senare då svenskspråkig) i mellersta respektive södra Österbotten. Just i dessa båda socknar landar Ahlbäck till sist, efter en utdragen, gradvis fortskridande selektionsprocess, i bestämningen av Jöns sannolika hemort.³⁰ Till i stort sett samma resultat kom Eskil Hummelstedt i ett något tidigare, i samtiden opublicerat arbete.³¹ Dessa båda etablerade den allmänna bilden av Jöns Budde som österbottning. Den blev den förhärskande åtminstone 1900-talet ut.

Emellertid har efterkrigstidens forskare genomfört omfattande och grundliga inventeringar av dialekterna i det svenska språkområdet i Finland. Det har skett utifrån delvis andra frågeställningar, formade i linje med sentida lingvistisk teori och med den moderna teknologins fulla potential. Den bild som i dag kan tecknas av landsmålen ”från Pyttis till Nedervetil”³² företer en överskådlighet, förenad med en rikedom och skärpa i detaljen, som Ahlbäck och hans samtida kolleger bara kunde drömma om när de enades om mantalsskrivningen av Jöns Budde i den ena eller andra av två socknar i mellersta och södra Österbotten.³³ Vår tids förbättrade kunskap och överblick ger grund för viss omprövning av tidigare slutsatser kring Jöns geografiska härkomst.³⁴ Ett stort antal egenheter i hans skrivsätt, av Ahlbäck bokförda som bindande i sammanhanget, visar sig i den språkliga verkligheten uppträda tämligen nyckfullt. Så t.ex. kan de tre som nämndes ovan (nasalassimilationen, vokalförläng-

ningen och den vacklande supinformen) i sentida dialekter också påvisas inte bara längre söderut i Österbotten utan också och framför allt på flera håll i en centralt belägen sydvästlig del av det finlands-svenska språkområdet. Kustlandet i Egentliga Finland ter sig redan på grundval av ljudskicket i Jöns språkform minst lika rimligt som Österbotten i spekulationen kring hans härkomst. Detsamma kan sägas om den vidsträckta skärgårdsregionen i västra Åboland och östra Åland, liksom västra och mellersta Nyland och ett under medeltiden möjligen delvis svenskspråkigt Satakunta.

Dock tillåter inte heller vår tids mer solida kunskapsunderlag annat än spekulaton kring Jöns precisa geografiska ursprung. Lärdomshistoriskt är förändringarna i bilden tydliga: förnekelse av varje säker kunskap i saken runt sekelskiftet 1900, avlöst i mitten av seklet av en precis, då synbarligen välgrundad visshet om ett mycket litet område som tänkbar uppväxtmiljö, slutligen uppdatering i relation till modern dialektforskning runt millennieskiftet, med resultat i en kraftig utvidgning av detta område. Som säker kvarstår i dag egentligen bara insikten att Jöns stammade från den östra riksdelen och att hans modersmål var svenska. Vår förståelse är mindre precis men står på fastare grund. Denna ”mognadsprocess” i synen på en central gestalt i Finlands och Sveriges äldre språkhistoria har tagit runt hundra år.

Den totala bilden av Jöns Buddes svenska språkform förankrar sålunda honom själv i Finland, hans livsverk som birgittinbroder i Åbo och Åbotrakten.

4.7 Mannen bakom verket

Vem var han då, denne flitigt latinöversättande birgittinbroder, denna tidiga förgrundsfigur i ett monastiskt kultursammanhang där det senmedeltida Åbo var en regional centralort i det svenska riket? De pionjäroller som tillskrivits honom – som skriftställare i Finland och som översättare till svenska – är förvisso betydande. Likafullt omges hans person, som inledningsvis sades, av samma anonymitetens halvdunkel som vilar över nästan alla enskilda aktörer i medeltidens skeenden. Kända data ger få hållpunkter om vi vill fånga Nådendalsbrodern i ett mer personligt porträtt med ens någorlunda distinkta drag. Detta har konstaterats och beklagats av många.

Några spridda glimtar av mannen bakom verket har ändå presentationen ovan av flera av Jöns texter möjligen kunnat förmedla.

I något som liknar helfigur framträder han faktiskt också själv i ett specifikt dokument. Det sker i hans bekanta företal till Mechtild-översättningen, det som H. G. Porthan åberopar sig på, och även citerar, i sin bryska recension (ovan i avsnitt 4.2).

Denna översättning utförde Jöns som sagt i Vadstena under ett par veckor runt påsken 1469. I företalet – som är den enda bevarade text av nämnvärt omfång han själv författat, inte översatt – berättar han hur han, ehuru försvagad av sjukdom och utmattning, till sist låtit sig bevekas av abbedissans och de fromma systrarnas enträgna böner och påtagit sig uppgiften att översätta S:a Mechtilds bok. Denna är emellertid avfattad på, med Jöns egen formulering, ett ”swa dyrt ok könstelhghit latijn”. Dagens läsare känner ju dessutom verkets omfattning: runt fyra hundra sidor i nutida boktryck. Den stackars Jöns känner krafterna svikta inför den uppgift han i ett svagt ögonblick låtit sig övertalas att axla. Men, fortsätter han (här i Noreens lätt moderniserade språkform):

[...] Si, andra natten efter att jag hade givit mitt samtycke därtill och till den ändan anammat boken till mig och allaredan med stor möda och omsorg uttytt en sex eller åtta kapitel, syntes mig i drömmen, som sutte jag framför det fönster, där jag plägade sitta och skriva; och där var så mörkt allestädes, både i boken och överallt i huset, att jag mycket litet såg och intet kunde skriva. Då jag så satt och bedrövades i mitt mörker, syntes mig, att en härlig, lång och dejlig jungfru kom ingångandes i huset, i en nunnas gestalt, i grå klädebonad och med svart dok på huvudet, bärandes för sitt bröst en tavla med tu lock eller bräden, mycket dejlig och skönt utsmyckad, och kom till mig, där jag satt, och sade: ”Min broder, jag ser du vändas och bedrövas över det mörker, som är både här i boken och i huset.” Och så upplät hon tavlan, i vilken syntes och var en den klaraste spegel, helt omkring på underbart sätt prydd och infattad, och sade till mig: ”Se, min broder, i denna spegel skall du se och förstå allt som står i boken.” Och så tillslöt hon spegeln och gick sakteliga sin väg ut igen. Genast jag vaknade ur denna dröm, ringdes till ottesången, och så hjälpe mig Gud till liv och själ, som jag sant säger, att all värk och vanmakt i huvud och andra lemmar var mig så bortstruken och lättad, att jag ej kände någon den minsta skröplighet, aldrig trötades och aldrig hade lust att sova eller vila mig under de fjorton dagar, då jag denna bok uttydde och vände från latin till svenska; över vilket både systrar och bröder i det heliga klostret storligen

undrade, och största delen av dem höllo det för alldeles otroligt. Och otroligt var det och omöjligt för mig att göra utan den heliga vördnadsvärda jungfruns hjälp och stöd, vilken jag ock tillvänder och tillskriver allt lov, ära och pris för denna hennes heliga bok, innerligen bedjande av allt mitt hjärta [...].³⁵

Det är knappast en tillfällighet att formuleringen ”predikanten som översättare” i sin pregnanta karakteristik avser just Mechtildtextens uttolkare. Allvaret inför förkunnaruppgiften känns påtagligt. Uppenbar är också den i monastiska genrer egentligen förutsägbara spänningen mellan kristligt påbjuden ödmjukhet och mänskligt naturlig men skuldbelastad tillfredsställelse efter ett tungt och väl förrättat värv. Jöns döljer varken översättaruppgiftens dryghet eller sin egen högst begripliga förnöjelse över att trots allt ha lyckats föra den i hamn: fyra hundra nutida trycksidor diger latintext, översatt på två veckor. Oavsett halten av den gudomliga ingivelsen är prestationen mäktig. Dess värde förminskas inte heller vid en nutida granskning av akribin. Formellt är Mechtildöversättningen nämligen allt annat än ett hafsvverk.

Jöns kompetens och professionella rutin som översättare tycks sålunda ägnade att inge respekt. Givet att tidsuppgifterna i den citerade berättelsen är korrekta är dessutom hans arbetskapacitet imponerande.

Iakttagelser som dessa, i förening med reflekterande läsning av hans texter, ger underlag också för viss avslutande spekulation kring ”mannen bakom verket”. Sålunda förnimmer man predikantens allvar och översättarens nit överallt i Jöns litterära kvarlåtenskap, helvetesdundret här och var. Dessa tre bestämmer allmänt andan i det budskap han förmedlar. Men mot det uppfordrande och tunga anslaget bryter sig även andra, lättare tonlägen, och det har talats om ”ett stänk av stillsam humor”.³⁶ Ibland är robust komik en mer träffande beteckning. I *Lucidarius* möter ett kort, anekdotiskt utformat stycke som saknas i förlagan – i sin anda är det totalt främmande för denna – och som därför tolkats som ett självständigt tillägg av Jöns:

Som skedde där två kåta präster, liggandes i sängen, läste sin nattsång med gabb och löje. Då kom djävulen och sket huset fullt och ropandes upp i vädret sade: ”Sådan läsning höves väl sådan rökelse.”³⁷

Utgivaren av Jöns Buddes bok O. F. Hultman kommenterar i sin inledning detta tillägg, som man kan vänta i hans samtid runt sekelskiftet 1900, med märkbart ogillande.³⁸ I dag noterar vi Jöns öppenhet inför frodiga skämt, med både sexuella och fekala undertoner, utan förvåning. Något pryderi besvärade ingalunda vår fromme men nog så jordnära klosterbroder. Dessutom var klerksatiren väl förankrad i samtidens europeiska tankevärld. Den hade sina utlöpare också i Norden; mest känt är det utsökta lilla stycket ”Skämtan om abbotar”, bevarat i ett par svenska 1400-talshandskrifter.³⁹ Skrymtande prelater var den vanliga måltavlan för satiren, och man noterar i Jöns fall, inte utan intresse, att det är en företrädare för det andliga ståndet som här själv bidrar till genren. Jöns nitälskan i förkunnavärvet är uppenbar, men skenhelig var han inte.

Den mer lågmält underfundiga tonen förnimmer man dock också. Tre av Jöns sista kända – möjligen också hans faktiskt sista – översättningar, just de i Jöns Buddes bok, avslutas med små rim, hopkomna av översättaren själv. Jämte dateringen till året 1491 blandar Jöns här lekfullt svenska och latin. Enklast efter S:t Bernhards betraktelser:

Budde ræk scripsit hec Anno christi 1491

’Budde Räk skrev detta i Kristi år 1491.’

Utskriften av Tundaluskapitlet rundas av på liknande sätt:

1491. Frater johannes ræk male scripsit hec

’1491. Broder Jöns Räk skrev detta illa.’

Guidos själs uppenbarelse avslutar Jöns med en hel liten strof, där språkblandningen möter i de sista rimmen:

Thettæ screff broder jønes ræk
Æn tha at scrifften ær allom othæk
Anno dominj Mcdxcprimo facta sunt hec.

’Detta skrev broder Jöns Räk,
Fastän skriften är för alla otäck.
I Herrans år 1491 gjordes detta.’

Hultman betecknar konventionellt Jöns slutord i *Tundalus* som ett ”[r]örande intyg om den ödmjukhet, hvarmed han betraktade sin

gärning”⁴⁰ Ett sådant omdöme missar kanske något väsentligt. Den samlade bilden förmedlar väl snarare ett intryck av försynt självironi, kanske rentav något av en road distans till det egna företaget. Det som slår an på läsaren är hur som helst inte så mycket den ödmjuka självkritiken som den påfallande lätta ton vari Jöns daterar och signerar tunga skivarkärv. Vi bör erinra oss att han, under utförande av dessa enkla, nästan muntert uppsluppna versifikationerna, är just återkommen från ett svavelosande helvete, där han som både över-sättare och skrivare med detaljerad inlevelse varit sysselsatt med utmålning av de mest fasansfulla atrociteter. Kanske bör vi, när vi nu möter honom efter förrättat kärv, inte uppfatta hans ledigt sorg-lösa hållning som mer än en pose, sådant som hör genren och kon-ventionen till.

Men nog är det frestande att se slutscenen framför sig. Lugnt tillbakalutad bakom den enkla skrivpulpeten i sin torftiga cell – måhända styrkande sig med en klunk ur vinkruset – avslutar den gamle Jöns sitt dryga verk. Med lättnad, kanske med ett stilla leende, lägger han ned sin penna.

NOTER

1. Texten i det följande är en omredigerad, reviderad och kompletterad version av det inledande kapitlet (Wollin 2011a) i symposierapporten *Bilden av Budde. Studier kring en svensk språkpionjär* (Wollin 2011b). Artikeln kan i lätt avvikande utformning läsas också i Wollin 2018.
2. För biografiska data hänvisas vidare till Schück 1896 och 1926. För Nådendalsklostrets plats i Finlands och Sveriges gemensamma historia se Cederbom m.fl. 2018 och Klockars 1979 (Jöns Buddes gärning som prästbroder avhandlas i det sistnämnda arbetet s. 80–86).
3. Om Nådendalsklostrets historia, se Klockars 1979. Jöns Buddes insatser behandlas främst på s. 80–86.
4. Detta gäller i varje fall så långt vi vet; åtskilligt har gått förlorat. Att hela översättarskapet av samma omfattning som Jöns Buddes eller ännu större skulle ha försvunnit spårlöst ur språkhistorien är dock osannolikt.
5. Noreen 1942 s. 73.
6. Jöns Budde ägnas tre sidor i *Finlands svenska litteraturhistoria* (Wrede 1999 s. 38–40). I motsvarande rikssvenska verk behandlas han på tio rader i Schück & Warburg (utg.) 1911 s. 232, men är onämnd i relevanta avsnitt såväl i *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria* (Tigerstedt 1967 s. 136, 213–217) som i Lönnroth & Delblanc 1993. Språkvetenskapligt

har hans texter utforskats och diskuterats av både finländska och riks-svenska filologer och ägnats fyra finlandssvenska monografier (Ahlbäck 1952, Laurén 1972, Hummelstedt 2004 och Kauko 2015), i Sverige en större uppsats (Noreen 1944) och en konferensrapport (Wollin 2011b). Utgivningen av hans texter ombesörjdes (under perioden 1853–1918) väsentligen av Svenska Fornskriftsällskapet i Stockholm, endast Hultman (utg.) 1895 av Svenska litteratursällskapet i Helsingfors. I Åbo, den naturliga basen för studiet av Jöns Buddes historiska insats, har (bortsett från en lektionssal vid Åbo Akademi) ingen gata eller annan offentlig lokalitet uppkallats efter honom. Dock kan man i det vackra historiska klosterområdet i Nädendal (Naantali) promenera längs ”Jöns Budden tie”.

7. Lamberg 2011 s. 78.
8. Se faktaruta om Porthan i denna volym.
9. Översättning av författaren från originalet efter Noreen 1944 s. 68: *Opus ipsum, quod tantopere extollit bonus Monachus, ex majori opere in compendium, ut videtur redactum, somnia continet stultissima, nugas pias, et sæpe impia deliria.*
10. Geete 1899 s. xxxiv.
11. Också den texten gick därmed senare förlorad i Åbo brand – dessutom, till skillnad från Mechtildversionen, utan bevarad parallell uppteckning, varför Jöns insats som översättare av detta verk är utplånad.
12. Översättning av författaren från originalet efter Noreen 1944 s. 71–72: *Paullo diligentiore placuit operis utriusque, inepti licet et nugacis, notitiam exhibere; quod diligentissimorum quoque rei nostræ literariæ antiquioris consultorum, fugisse videntur cognitionem. Fratrem vero JOHANNEM (Jönes) ANDREÆ BUDDE, cuius autographon esse exemplum nostrum, [...] subscriptionis suæ verba probabile faciunt, diligentem et non spernendum sua ætate scriptorem fuisse, non hæc tantum industriæ suæ produnt specimina, sed versio etiam Svecana confirmat Librorum quorundam Biblicorum (Machabeorum, Judit, Hester oc [sic] Ruth), quæ in R. Antiquitatum Archivo reservatur, [...].*
13. För den medeltida legendgenrens funktionella mångfald, se t.ex. Carlquist 1996.
14. Noreen 1944 s. 56.
15. Kellerman 1935 s. 384–385.
16. Olsson 1968 s. 355.
17. Laurén 1972.
18. En riklig och instruktiv inventering av hendiadyoinfallen och deras återgivning i *Lucidarius* genomför Tiisala 2011.
19. Gullin 2002.
20. För medeltidens bibelhermeneutik, se t.ex. van Lieere 2014 s. 110–140.
21. Se faktaruta om Agricola i denna volym.
22. Judit 10:19–20.
23. Det bör erinras om högläsningens viktiga roll i medeltidens textreception, i ett monastiskt svenskt sammanhang antydd i bl.a. Carlquist 2007.
24. Att viss försiktighet härvidlag trots allt är på sin plats har visserligen visats med tillämpning på texten om *Tolv gyllene fredagar* i Jöns Buddes bok (Frederiksen 1997). Denna text torde dock knappast vara typisk:

- bl.a. är den av ytterst ringa omfattning (halvannan sida i den tryckta editionen, Hultman 1895).
25. För orientering om nyare forskning kring medeltida översättning, se t.ex. Johanterwage & Würth 2007.
  26. Wollin 1981.
  27. Judit 13:1–12.
  28. Avsnitten i det följande om *Lucidarius* och *Tundalus* utgår i mycket från den bild som tecknas av Carlquist 2011 resp. Lamberg 2011.
  29. Hultman 1895 s. v–vii. Som det ”för Buddes språk mest karakteristiska” särdraget nämns inslagen av s.k. vokalharmoni (dvs. viss specifik överensstämmelse i vokalkvaliteten i tryckstark och trycksvag stavelse, t.ex. i Jöns texter i bruket av genomgående främre vokal i ord som *dōma* ’döma’, *hærvædh* ’häråd’ och *sætivæ* ’sätta’). Hultman refererar (s. vii, not 1) till 18 medeltida finländska urkunder, där han ”redan [vid] en flyktig undersökning” påträffat fall av vokalharmoni.
  30. Ahlbäck 1952.
  31. Hummelstedt 2004.
  32. Harling-Kranck 1998.
  33. Se främst Ivars 2015. Här aktuella historiska perspektiv berörs främst på s. 17–20, 70–75 och 438–439.
  34. Framställningen i detta avsnitt om tillämpningen av dialektologernas nyare rön på frågan om Jöns Buddes härkomst bygger främst på forskningsgenomgången i Nikula 2011.
  35. Efter Noreen 1942 s. 76.
  36. Wollin 2009.
  37. Efter Hultman 1895 s. 58.
  38. Hultman 1895 s. xv–xvi.
  39. Se närmast Ferm & Morris 1997 och Ferm 2008.
  40. Hultman 1895 s. xvi.

LITTERATUR

- Ahlbäck, Olav 1952: *Jöns Buddes språk och landsmansskap*. SNF 40/41. SLS 336. Helsingfors.
- Carlquist, Jonas 1996: *De fornsvenska helgonlegenderna. Källor, stil och skriftmiljö*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 262:82. Serie 1. Svenska skrifter 81. Stockholm.
- Carlquist, Jonas 2007: *Vadstenasystrarnas textvärld. Studier i systrarnas skriftbrukskompetens, lärdom och textförståelse*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1. Svenska skrifter 89. Uppsala.
- Carlquist, Jonas 2011: Vad ville Jöns Budde med sin översättning av *Elucidarius*? I: Lars Wollin (red.), *Bilden av Budde. Studier kring en svensk språk pionjär*. Åbo Akademis förlag. S. 61–75.
- Cederbom, Charlotte, Olle Ferm & Staffan Nyström (utg.) 2018: *Nädendal – Vallis Gratiae. Finlands Birgittakloster*. Sällskapet Runica et Mediævalia. Scripta minora 10. Stockholm.

- Ferm, Olle 2008: *Det visa leendet och det narraktiga gapskrattet. Skrattet och den medeltida kyrkan*. Sällskapet Runica et mediævalia. Opuscula 11. Svenska humanistiska förbundet 122. Stockholm.
- Ferm, Olle & Bridget Morris (red.) 1997: *Master Golyas and Sweden. The Transformation of a Clerical Satire. A collection of essays*. Sällskapet Runica et mediævalia. Scripta minora 2. Stockholm.
- Frederiksen, Britta Olrik 1997: Til teksten om de tolv gyldne fredage i Jöns Buddes bok. *Arkiv för nordisk filologi* 112. S. 125–152.
- Geete, Robert (utg.) 1899: *Hel. Mechtilds uppenbarelser*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1. Svenska skrifter 32. Stockholm: Norstedts.
- Gullin, Christina 2002: *Översättarens röst*. 2 uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Harling-Kranck, Gunilla (utg.) 1998: *Från Pyttis till Nedervetil. Tjugonio prov på dialekter i Nyland, Åboland, Åland och Österbotten*. SLS 610. Helsingfors.
- Hultman, O. F. (utg.) 1895: *Jöns Buddes bok. En handskrift från Nådendals kloster*. SLS 31. Helsingfors.
- Hummelstedt, Eskil 2004: *Jöns Buddes härkomst. Om österbottnisk dialekt från 1400-talet*, utgiven och kommenterad av Christer Laurén & Kristina Nikula. Vasa: Svensk-Österbottniska samfundet r.f. Vasa.
- Ivars, Ann-Marie 2015: *Dialekter och småstadsspråk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:1. SLS 798. Helsingfors.
- Johanerwage, Vera & Stefanie Würth (utg.) 2007: *Übersetzen im skandinavischen Mittelalter*. *Studia Mediaevalia Septentrionalia* 14. Wien: Fassbaender.
- Kauko, Mikko 2015: *Jöns Budde och hans skrifter. Yngre fornsvenskt textmaterial och mannen bakom det*. *Annales universitatis turkuensis* B:402. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-6145-0>.
- Kellerman, Gösta 1935: *Jakob Ulvsson och den svenska kyrkan 1. Under äldre Sturetiden 1470–97*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelse.
- Klockars, Birgit 1979: *I Nådens dal. Klosterfolk och andra c. 1440–1590*. SLS 486. Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien. Historiska serien 21. Helsingfors.
- Lamberg, Marko 2011: I marginalen av ”Tundalus syn och uppenbarelse”. Varianten i Jöns Buddes bok. Översättarens budskap och dess mottagande. I: Lars Wollin (utg.), *Bilden av Budde. Studier kring en svensk språk pionjär*. Åbo: Åbo Akademis förlag. S. 77–87.
- Laurén, Christer 1972: Predikanten som översättare. Mechtilds uppenbarelser i Jöns Buddes fornsvenska version. Handskrift och översättningsteknik. *FMS* 21. S. 1–162.
- van Liere, Frans 2014: *An introduction to the medieval Bible*. New York: Cambridge University Press.
- Lönnroth, Lars & Sven Delblanc 1993: *Den svenska litteraturen 1. Från forntid till frihetstid. 800–1718*. 2 uppl. Stockholm: Bonnier Alba.
- Nikula, Kristina 2011: Skrev Jöns Budde ”österbottniska”? I: Lars Wollin (utg.), *Bilden av Budde. Studier kring en svensk språk pionjär*. Åbo Akademis förlag. S. 37–59.
- Noreen, Erik 1942: En fattig munk från Finland. I: Erik Noreen, *Från Birgitta till Piraten. Litteraturstudier av en filolog*. Stockholm. S. 71–77.
- Noreen, Erik 1944: Studier i Jöns Buddes ordförråd. I: *Meijerbergs arkiv*

- för svensk ordforskning 6. Göteborg: Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning. S. 1–72.
- Olsson, Birger 1968: Svenskt bibelöversättningsarbete. En översikt främst med tanke på Nya testamentet. I: *Statens offentliga utredningar* 1968:65. *Nyöversättning av Nya testamentet. Behov och principer*. Stockholm: 1963 års bibelkommitté. S. 349–500.
- Schück, Henrik 1896: *Bibliografiska och litteraturhistoriska anteckningar*. Uppsala.
- Schück, Henrik 1926: Jöns Budde. I: Johan Axel Almquist, Bertil Boëthius & Bengt Hildebrand (red.), *Svenskt biografiskt lexikon* 6. Stockholm: Bonnier. S. 649.
- Schück, Henrik & Karl Warburg 1911: *Illustrerad svensk litteraturhistoria* 1. *Sveriges litteratur till frihetstidens början*. 2 uppl. Stockholm: Geber.
- Tigerstedt, E. N. (red.) 1967: *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria* 1. *Forntiden, medeltiden, vasatiden*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Tiisala, Seija 2011: Hendiadyoin, dubblering och utvidgning i Jöns Buddes *Lucidarius*. I: Lars Wollin (red.), *Bilden av Budde. Studier kring en svensk språkpionjär*. Åbo Akademis förlag. S. 89–112.
- Wollin, Lars 1981: *Svensk latinöversättning* 1. *Processen*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 251. Serie 1. Svenska skrifter 74:1. Lund.
- Wollin, Lars 2009: Jöns Budde. I: Lars Kleberg (red.), *Svenskt översättarlexikon*. Huddinge: Södertörns högskola. <http://www.oversattarlexikon.se>.
- Wollin, Lars 2011a: Jöns Budde och eftervärlden. En presentation, en forskningsrapsoadi – och några spekulationer. I: Lars Wollin (red.), *Bilden av Budde. Studier kring en svensk språkpionjär*. Åbo Akademis förlag. S. 9–35.
- Wollin, Lars 2011b (red.): *Bilden av Budde. Studier kring en svensk språkpionjär*. Åbo Akademis förlag.
- Wollin, Lars 2018: Jöns Budde. En senmedeltida proffsskribent. I: Charlotte Cederbom, Olle Ferm & Staffan Nyström (utg.), *Nådendal – Vallis Gratiae. Finlands Birgittakloster*. Sällskapet Runica et Mediævalia. Scripta maiora 10. Stockholm. S. 27–41.
- Wrede, Johan (utg.) 1999: *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS.

JENNICA THYLIN-KLAUS

STADSSKRIVARE PÅ 1600-TALET

Under 1600-talet vann skriftligheten terräng på olika områden i samhället, inte minst inom förvaltningen. År 1634 grundades länsstyrelserna, och det gjorde att landshövdingarna kom att spela en viktig roll i den skriftliga kommunikationen mellan undersåtar och överhet. Samtidigt blev även handläggningen av ärenden mellan länsstyrelsen och lokalsamhället skriftlig. Skriftligheten inom förvaltningen gynnades av att postgången ordnades 1636.¹ Skriftligheten var dessutom viktig inom beskattningen, som var av stor betydelse när det gällde att samla in medel för att bygga upp stat och förvaltning, men också för att finansiera de dyra krigen. Även inom rättsväsendet kom det skrivna ordet att spela en allt viktigare roll. Den första hovrätten i den östra riksdelen, hovrätten i Åbo, grundades 1623, och det bestämdes då att alla underrätter skulle skicka in sina renskrivna protokoll till hovrätten för granskning. Man har antagit att det här innebar att kraven på utformning och språkdräkt också skärptes.

Att det skrivna ordet blev allt viktigare innebar samtidigt att efterfrågan på skrivkunniga personer ökade. En grupp tjänstemän som professionellt ägnade sig åt skrivande var stadsskrivarna, det vill säga de personer som till exempel skrev protokoll i magistraten och rådstugurätten. Stadsskrivarna som grupp har inte fått särskilt mycket uppmärksamhet inom forskningen, trots att de spelade en viktig roll i städerna.² En orsak är att materialet om dem är så knappt. Syftet med det här kapitlet är att med hjälp av den forskning som finns, samt med nedslag i domboksmaterialet, teckna en bild av

stadsskrivarna i den östra riksdelen. Vilka bestämmelser fanns det om stadsskrivarna och deras uppgifter? Och vilka uppgifter hade de i praktiken? Vad kan man med hjälp av domboksmaterialet få fram om deras arbete och lön, och finns det information om deras kompetens? Vilken ställning hade stadsskrivaren i lokalsamhället? Mina exempel är främst tagna ur Åbo stads domböcker från perioden 1623–1638 och Ekenäs stads domböcker 1623–1675 respektive 1678–1695, vilka samtliga finns i utgiven form.³ Dessutom har jag använt mig av lokalhistorisk litteratur, främst från Vasa och Åbo.

5.1 Stadsskrivarens uppgifter

Redan i den medeltida stadslagen slogs det fast att det skulle finnas stadsskrivare i städerna, och i lagen bestämdes också att stadsskrivarna skulle vara svenska, det vill säga inhemska. Utlänningar kunde alltså inte vara stadsskrivare.⁴ År 1619 lät Gustav II Adolf utarbета en ny stadga för stadsförvaltningen. Den utfärdades aldrig, men kom ändå att uppfattas som gällande. I stadgan slogs det fast vilka ämbeten som skulle finnas i städerna i riket, bland annat borgmästare, rådmän och stadsskrivare. Om en stad var så förmögen att man hade råd med fler tjänstemän, skulle man anställa en syndikus med uppgift att bistå borgmästare och råd, en notarie ”för de beste bettere richtigheett skuldh j rettegons saker” och en särskild skrivare som skulle hålla ordning på stadens inkomster och utgifter.⁵

I stadgan definierades även stadsskrivarens uppgifter: han skulle hålla en ”richtig och klar” stadsbok, med dagar och tider, där bland annat alla klagomål, stämningar, vittnesförhör och andra rättegångsakter samt själva domarna skulle föras in. Han skulle också ”noga och flitigt” skriva ner det som ägde rum under rättegångarna. Även till exempel husköp och pantsättningar skulle skrivas ner.⁶

Allmänt kan sägas att stadsskrivaren spelade en mycket viktig roll inom både administrationen och rättsskipningen. Stadsförvaltningen sköttes av borgmästare och råd, som både verkade som domstol och som magistrat. Man tillämpade ett alterneringssystem som innebar att dessa beslutspersoner byttes ut efter en viss tid. Stadsskrivaren var emellertid en ordinarie tjänsteman, och det gjorde att han kom att stå för kontinuiteten inom stadsförvaltningen.⁷ Man kan därför anta att han hade en god överblick över förvaltningen och allt annat som hände i staden.

På många ställen gjorde man upp speciella lokala instruktioner för stadsskrivaren. I en instruktion för Vasa stad från 1652 stod det till exempel att stadsskrivaren, precis som i andra städer, skulle föra stadens bok. Dessutom stod det att han inte fick föra ut handlingar från rådstugan och inte ge ut avskrifter utan att hela magistraten var närvarande. Av en annan instruktion för Åbo från 1690 framgår att stadsskrivaren hade en stor mängd arbetsuppgifter. Förutom att skriva protokoll skulle han skriva olika redogörelser och utredningar, sköta magistratens korrespondens och dessutom sköta kontakten med alla dem som lämnade in ansökningar till magistraten.⁸ I större städer som Åbo hade stadsskrivaren under vissa perioder en assistent, och ibland kunde han få mer tillfällig hjälp med till exempel renskrivningar.

5.2 Kompetens

I Åbo var det från 1630-talet antingen magistraten som ensam valde stadsskrivare eller så valdes skrivaren av magistraten och borgerskapet (stadsäldste), men det var landshövdingen som befäste valet. Överlag blev det under 1600-talet allt vanligare att överheten började lägga sig i valet av stadsskrivare. Som ett exempel kan nämnas att borgarståndet i riksdagen år 1675 beklagade sig över att landshövdingarna tillsatte stadsskrivare utan att diskutera med magistraten.⁹

Bytet av stadsskrivare skildras ofta mycket kortfattat i domböckerna, och ibland noteras det inte alls. Som exempel kan nämnas skrivarbytet i Ekenäs år 1647, då man kortfattat antecknade: ”bleff Erijk Jöranson. sat till att skrijffua i Anders larsons ställe Effter han eij lengre wele blijffua Stadz skriffare”.¹⁰ Det här gör att det är svårt att få en uppfattning om vilka egenskaper och färdigheter, till exempel språkkunskaper, som ansågs vara viktiga när man anställde en ny skrivare. Halila har konstaterat att det i de nordiska länderna inte fanns några detaljerade kompetenskrav för stadsskrivarna, men språkkunskaper betraktades som en merit. I Finland var det nödvändigt att skrivaren hade muntlig och skriftlig förmåga i svenska språket. År 1626 valde man i Åbo av allt att döma att byta skrivare på grund av att han inte behärskade finska, men senare verkar kunskaper i finska inte ha varit nödvändiga.¹¹

När det gäller språkraven finns det en möjlig ledtråd i protokoll förda vid rådstugurätten i Åbo från september 1634. Då läste man

nämligen upp det riksdagsbeslut som stadens riksdagsmän hade haft med sig från Stockholm. Beslutet lästes först upp på svenska av stads-skrivaren, ”ordh ifrån ord”, och blev sedan av ståthållaren uttolkat på finska. Även Örebro beslut¹² från 1617 upplästes och uttolkades på finska. Slutligen upplästes ett brev från kansler Axel Oxenstierna, riktat till rikets herrar och alla inbyggare, där Oxenstierna uppmanade till enighet och samdräkt.¹³ Det här exemplet tyder på att skrivaren inte var tillräckligt bra på finska för att kunna översätta texten direkt. Det finns ett liknande exempel från mars 1638, då borgerskapet informerades om den nya handelsordinantian som utfärdats av Kungl. maj:t. Den ”wardt menige borgarshapedt föreläsin och publicerat, först på swensho och sedan Punchte wijss på Finsho interpreterat och Utthtydh”. Här nämns inte att stadsskrivaren skulle ha varit den som läst upp texten, utan det är mer sannolikt att översättningen gjorts av slottsfogden Jakob Sigfredsson, som även var på plats.¹⁴ Handelsordinantian behandlades nämligen på nytt den 9 maj 1638, då landshövdingen talade om den på rådhuset: ”Vnder Wijste och Herr Landzhöffdingen dem som Rätt icke än nu rätt förstodo hwar uthinnan denna handell war dem till fordell eller fördärff, dett och sedan opå finsha aff Slottzfougden wardt Utthtolckatt.”¹⁵

Ett sätt att försöka komma åt frågan om stadsskrivarnas språkliga kompetens är att vända på frågan: alltså undersöka om det fanns situationer när man var missnöjd. Som tidigare nämndes finns det ett exempel på att man i Åbo lade märke till att en skrivare hade bristande kunskaper i finska. Den 8 juli 1626 kom den tidigare stadsskrivaren Anders Sigfredsson inför rätten i Åbo. Först frågade han i allmänhet om någon ville beskylla honom för något. Folket i rådstugan svarade då att de inte hade annat att säga än ”ähre och gått”. Bakgrunden var att Anders tidigare hade varit stadsskrivare, men överheten hade i stället gett honom uppdraget att vara domare på landsbygden för en viss tid. Tanken var tydligen att han sedan skulle komma tillbaka och fortsätta som skrivare. Han hade överlåtit skrivarbefattningen på en annan person, men man hade inte varit nöjd med den nya skrivaren utan avsatt honom. Nu beklagade Anders Sigfredsson sig över att rådet avskedat den nya skrivaren så tidigt, man borde ha väntat någon månad så att Anders själv skulle ha hunnit komma tillbaka. Det som nu skett var ”skymptt och spått” för både Anders och den tillfällige skrivaren.¹⁶

Rätten visade ingen större förståelse för Anders bekymmer. I stäl-

let påminde man honom om att han lämnat uppdraget för att han var missnöjd med sin skivarlön. Därför hade han tagit tjänsten som domare, men eftersom han inte kunde arbeta på landsbygden samtidigt som han var stadsskrivare måste han lämna skivarbefattningen. Allt det här medgav Anders själv. Sedan förde rätten fram flera klagomål mot Anders vikarie: bland annat hade han varit en ”oförfarinn person”, vilket hade lett till att stadens ärenden inte sköts på ett bra sätt. Ersättaren hade ingen erfarenhet alls av rättegångssaker. De sade också att ersättaren ”icke kan Landsens språk och Tungomåll, huilckett ähr ett stoortt feell i samme ämbete”, och då ”man behöfde honom, så war han siuuk”. Därför hade man låtit honom lämna befattningen och i stället tillsatt en skrivare som hette Mats Zachariasson, som hade erfarenhet av rättegångssaker. Han hade till och med varit notarius i hovrätten i Stockholm. Dessutom kunde han ”Landzens Språk och tungomåll” och var känd för att sköta sina uppgifter. Den här förklaringen ledde till att Anders gjorde en tväromvändning. Han bad i stället om att han skulle få ut den lön han hade inestående. Rätten gick med på detta, men Anders fick själv skaffa en karl som skulle gå från gård till gård och samla in lönen.¹⁷

I det här fallet finns några aspekter som belyser stadsskrivarnas arbete och kompetens. En sådan är lönen, till vilken jag återkommer lite senare. En annan är det faktum att en del skrivare hade juridisk kompetens. Luukko har konstaterat att stadsskrivarna i Vasa överlag var kompetenta för sin uppgift. En del hade till och med fått juridisk utbildning och särskilt mot slutet av undersökningsperioden (1606–1721) skaffat sig akademisk bildning. Överhetens starka kontroll var en garanti för att protokollen och handlingarna blev klara, om inte i tid så åtminstone så småningom.¹⁸ Det faktum att en del skrivare hade juridisk kompetens gör att de säkert var mer bildade än många rådmän, det var nämligen ganska vanligt att rådmän inte kunde skriva.

Lönnroth (2007) har i sin filologiska utgåva av Ekenäs stads dombok från åren 1678–1695 också studerat skrivarna, både de officiella stadsskrivarna och deras medhjälpare. Precis som Lönnroth konstaterar innehåller domböckerna mycket knappt med material om skrivarna. Enligt tidigare forskning har skrivarna i Ekenäs haft en rätt så knapp utbildning, medan man på senare tid har hävdat att också skrivare i mindre städer som Ekenäs hade en rätt så god utbildning. Just Ekenäs hade fått en egen läroanstalt (pedagogi) med en lärare

redan 1603, och man kan därför tänka sig att skrivarna i staden gått där. Som Lönnroth konstaterar är det sannolikt att nya skrivare hade en ”läromästare” i magistraten som med hjälp av tidigare protokoll har visat hur arbetet skulle gå till.¹⁹

Ibland fick stadsskrivaren tilläggsuppgifter eller så försökte man kombinera hans tjänst med en annan befattning. Det var förhållandevis vanligt att stadsskrivaren skötte den ekonomiska bokföringen eftersom skatteuppbördsmännen ofta inte var skrivkunniga. Ibland kan man hitta ganska överraskande kompetenskombinationer eller kompetenskrav: i Vasa försökte man till exempel på 1670-talet kombinera befattningarna som stadsskrivare och organist, men det var svårt att hitta en person som lämpade sig för båda uppdragen. Ett decennium senare gjordes samma försök i Gamlakarleby. Ibland förenade man också olika uppdrag på basis av den enskilde stadsskrivarens kompetens. I mitten av 1600-talet var stadsskrivaren Isak Hansson i Kajana även länsman, kyrkvård och sockenskrivare, samtidigt som han hade hand om tull och post. Att man förenade olika uppdrag var utmärkande för mindre städer.²⁰

5.3 Stadsskrivarens arbete och lön

Till stadsskrivarens arbete hörde alltså att sköta de skriftliga uppgifterna i anslutning till rättsskipningen och förvaltningen. Han skrev protokoll, gjorde upp olika längder, såsom borgarlängder och skattelängder, och andra officiella dokument.²¹ Uppgifterna kunde variera – av materialet från Åbo, Nystad och Raumo under första hälften av 1600-talet framgår att stadsskrivaren fungerade som biträde till magistraten i de uppgifter som vanligtvis sköttes av stadsfogden, bland annat som stämmingsman och skatteuppbördsman.²²

När förvaltningen blev mer byråkratiserad och utvecklad under 1600-talets gång, så ökade också stadsskrivarens arbetsmängd. Halila har konstaterat att stadsskrivarna i de stora städerna antagligen hade en mycket stor arbetsbörda.²³ Detta antagande finner stöd till exempel i den instruktion som år 1690 utfärdades av magistraten i Åbo. Enligt den skulle stadsskrivaren föra protokoll i magistraten och rådstugurätten, renskriva protokollet i två exemplar (varav det ena skickades till hovrätten och det andra blev kvar i rådstugan), ansvara för *charta sigillata*-papper,²⁴ vilket han också sålde. Därtill skulle han vid vissa tidpunkter uppgöra alla mantals- och kontri-

butionslängder samt skriva alla redogörelser och utredningar för hovrätten, länskansliet och kollegierna i staden och dessutom sköta magistratens korrespondens. Utöver detta skulle han sköta kontakten med alla dem som lämnade in ansökningar till magistraten.²⁵

I små städer, som Tavastehus eller Kajana, kunde borgmästaren kontinuerligt eller tillfälligt sköta de uppgifter som normalt tillföll stadsskrivaren, men i större städer behövde stadsskrivaren ordinarie biträden. Stadsskrivaren i Åbo hade en notarie som assistent (från 1662), och på motsvarande sätt känner man från de större städerna till olika skrivare, notarier i accisrätten, notarier i kämnärsrätten och andra motsvarande befattningshavare. I de stora städerna hade stadsskrivaren också mer eller mindre tillfälliga biträden och renskrivare, som inte tillhörde den ordinarie tjänstemannakåren.²⁶

Genom domböckerna kan man få en intressant inblick i det praktiska arbetet, till exempel vad gäller renskrivning av protokoll. Det verkar nämligen som om stadsskrivaren ofta tog med sig protokollet hem för att renskriva dem. Ibland ledde det till att de aldrig kom tillbaka. Hösten 1633 kallade rådstugurätten i Åbo in den tidigare skrivaren Anders Sigfredsson (samma skrivare som behandlades i det tidigare exemplet) och ålade honom att lämna in de handlingar som tillhörde rådstugurätten. Det hade nämligen kommit fram att han hade några gamla domböcker liggande hemma hos sig.²⁷ Det verkar också som om renskrivningen av protokoll kunde ta lång tid: först den 6 augusti 1632 lämnade den tidigare stadsskrivaren Matts Zachariasson in 1628 års protokoll ”fulfärdigh schrifuin”.²⁸

Det fanns problem också i andra städer. I Vasa var man i början av 1680-talet missnöjd med hur stadsskrivaren Olof Sundell hade skött sina uppgifter. I stället anställde man en ny skrivare, Sven Brunell, som tidigare arbetat i Brahestad. Han kom att arbeta länge i staden, men uppenbarligen gjorde hans alkoholproblem att han hade svårt att utföra sitt arbete på det sätt som förväntades av honom. Våren 1684 var han fortfarande inte klar med protokollen från 1682–1683. I oktober 1689 tog man i rådstugurätten upp att det fanns oskrivna protokoll från flera år tillbaka. För att tvinga Brunell att skriva färdigt protokollen var man tvungen att tillsätta en vakt utanför hans hus.²⁹

I de mindre städerna i riket var befattningen som stadsskrivare ofta förenad med andra uppgifter. Detta kunde bero på flera olika omständigheter. I små städer fanns det inte alltid tillräckligt med personer som kunde utföra administrativa uppgifter, så därför kunde

stadsskrivaren nästan oförmärkt få en rad uppdrag som krävde förmåga att skriva och räkna och sköta bokföring. Stadsskrivarens lön var ibland så liten att man valde att förena olika uppgifter för att höja beloppet. Det var heller inte ovanligt att stadsskrivaren, närmast av ekonomiska orsaker, också verkade som rådman. När man i Nystad 1650 anställde en ny stadsskrivare utnämnde man honom samtidigt till rådman, eftersom han inte skulle kunna försörja sig enbart på stadsskrivarlönen. Så skedde också i till exempel Kajana, Brahestad och Vasa på 1680-talet. Detta stred egentligen mot förvaltningens principer, eftersom stadsskrivaren inte skulle vara medlem av rådet.³⁰ Stadsskrivaren kunde också, i likhet med andra tjänstemän, ha prebende – så var till exempel fallet i Raumo och Björneborg. Dessutom kunde han ha inkomster från handel, som i Vasa.³¹

Lönefrågan behandlas på flera ställen i domboksmaterialet, i allmänhet i samband med att skrivaren har uttryckt missnöje med sin lön eller klagat över att han inte fick betalt. Uppgifterna om avlöningen av stadsskrivarna under första hälften av 1600-talet är ändå mycket fragmentariska. Halila har konstaterat att det var vanligt att man förhandlade om lönen individuellt med varje stadsskrivare, och från stadens sida ville man naturligtvis minimera kostnaderna. Lönen betraktades inte alltid som fast och årligen löpande, utan snarast som ett arvode. Lönen utbetalades för utfört arbete, såvida detta uppfyllde kraven.³² Beloppet varierade stort mellan olika städer, och det förekom också en del specialarrangemang. Som exempel kan nämnas att stadsskrivaren i Nykarleby själv fick samla in sin lön.³³ I Åbo gjordes 1625 ett liknande avtal, som kan betecknas som typiskt för perioden. Den 11 maj 1625 hade Anders Sigfredsson beklagat sig över sin lön: "[...] dett han daghligen stort beswär vthj sin dienst se måste, och en ganska ringa Löhn för omaket, med hwilken han eij lenger kan wara belåten, och fördenskul begärade ett gunstigt förlof ther ifrå." Borgmästare och råd lovade då att ifall han stannade kvar på sin post skulle hans lön utökas genom att alla borgare skulle betala en summa: "den ringaste Bårghare i Stadhen boor, skulle här effter gifwa Åhrligen fyra öhre; dhe den better råd och leghenht hafwer, gifwe hwar effter sin rådh och empne."³⁴ Anders hade samma problem också tidigare, och frågan återkom: i april 1633 tog man i Åbo upp det faktum att borgmästare och råd inte hade betalat ut två års stadsskrivarlön till Anders Sigfredsson, vilket man nu skulle göra.³⁵

Också i Ekenäs gav lönerna upphov till problem. I protokollet från den 22 maj 1669 står det: ”Vpsade Borghmestaren, Rådmännen, Stadzshrifuaren, sampt Stadztienaren sijna tienster, effter såm dee ingen löön hafuer.”³⁶ I det här fallet var det alltså inte bara stadsskrivaren utan hela rådet som uttryckte sitt missnöje med avlöningen.

Om man jämför skrivare och rådmän så kan man konstatera att skrivaren hade ungefär samma sociala status som en rådmän, men högre lön.³⁷ Allmänt taget kan sägas att lönerna steg i takt med att arbetsbördan växte. Detta gällde hela riket, även om man i fattigare städer var tvungen att behålla de gamla lönerna. Det var inte ovanligt att magistratsmedlemmarnas löner sänktes under 1600-talet, men det gällde inte stadsskrivarna. Även om situationen var ansträngd kunde man höja skrivarens lön i takt med att han fick fler uppgifter, så skedde till exempel 1688 i Jakobstad. Man bör också beakta de inkomster som kom via extra uppgifter, till exempel kopiering av handlingar. I stora städer kunde de ge betydande summor. I Viborg uppgjorde magistraten 1634 en särskild taxa för de avgifter som borgerskapet skulle betala till stadsskrivaren för extra uppgifter.³⁸

5.4 Statsmakten skärper sin kontroll: exemplet syndikus

Enligt den stadga från 1619 som nämndes i inledningen kunde förmyndare städer anställa en syndikus, som bland annat skulle biträda borgmästare och råd. I stadslagen nämndes emellertid ingen sådan tjänst. Syndikus hörde egentligen till den tyska stadsvärlden, där man i takt med att förvaltningen växte och effektiverades hade börjat anställa personer med juridisk utbildning. Tjänsten förekom framför allt i stora handelsstäder, där stadsskrivaren hade svårt att klara av alla uppgifter. Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna ville införa en sådan administrativ tjänst också i det svenska riket.³⁹

I de städer där det fanns en syndikus skulle han väljas av borgmästare och råd, och bland annat assistera dessa i samband med rättegångar och ansvara för handlingar som skickades ut i stadens namn. Han skulle även övervaka stadsskrivarens arbete och se till att denne skötte handlingarna och stadens tänkebok (stadsboken/domboken) på ett korrekt sätt. Noteras kan att stadgan betonade att syndikus alltid skulle eftersträva ”vår, efterkomandhe kongers, faderneslandzens och stadzens besthå”.⁴⁰ Detta innebär att man måste betrakta stadgan som ett led i centraliseringen av förvaltningen i

det svenska riket under 1600-talet. Denna tendens syns också i tillsättningen av skrivare: i början av 1600-talet var det städerna själva som utsåg skrivarna, men från mitten av 1600-talet började kronan spela en alltmer aktiv roll när stadsskrivare tillsattes.⁴¹

Det kom emellertid att dröja innan man började anställa syndikus i de svenska städerna. Syndikusbefattningen blev inte särskilt långvarig inom stadsadministrationen, och Halila har antagit att syndikus i den ovan nämnda betydelsen helt saknades i Finland. Själva beteckningen syndikus förekommer emellertid ofta i handlingarna från 1600-talet, också för de finländska städerna. Enligt Halila är det möjligt att statsmakten på 1620- och 1630-talen försökte öka sitt inflytande genom att utnämna kungliga skrivare, som fick beteckningen syndikus. Det handlade om personer som skulle bidra till att förbättra rättspraxis och lokalförvaltning. På det sättet undvek man att inrätta nya tjänster och instanser inom förvaltningen, vilket redan av ekonomiska orsaker skulle ha väckt motstånd.⁴²

Det var inte alltid helt oproblematiskt att anställa en syndikus. Ett sådant exempel finner vi i Åbo stads dombok från första hälften av 1630-talet. I juni 1633 skulle man nämligen utse ett nytt råd och nya borgmästare. I protokollet antecknades: ”Joseph Jacobsson Stadzskrifuere, will icke lengre tiene, medan han hafwer förnumit, en annan ifrå Sverige wara hijtt förskrifuit, som syndicus wara skall.”⁴³ Josef Jakobsson fortsatte uppenbarligen ändå på denna post, vilket gjorde att man hade två skrivare i staden. Den 25 september 1633 diskuterade rätten bakom lyckta dörrar lönen till skrivarna Nicolaus (Nils) Bengtsson och Josef Jakobsson. De skulle bägge få 300 daler. Man konstaterade: ”huadh deeras accidentalia⁴⁴ vidkommer skole dhe huar andra halfparten tillstella, och den där nogot huar annan vndan stiker warder förfallen till fyratio [mk] böter.” Det noterades att Josef hade sin tjänst till mars 1634 och Nils till juli 1634.⁴⁵ När man i oktober 1634 behövde sända en person till Stockholm gällande skeppspenninghjälpen valde man just stadssyndikusen Nils Bengtsson.⁴⁶

Följande år omfördelades arbetsuppgifterna. Den 22 juni 1635 noteras nämligen att Nicolaus hade valts till stadsskrivare, och samtidigt hade Josef fått i uppdrag att föra protokoll i kämnärsrätten.⁴⁷ Nicolaus Bengtsson verkar ha innehått stadsskrivarposten en kortare tid, eftersom Lars Broke omnämns som stadsskrivare redan den 19 september 1636.⁴⁸ Denne omnämns lite senare som ”Stadz Syndicus Laurentius Brochius”.⁴⁹

Överlag verkar användningen av titlarna stadsskrivare och syndikus ha flutit ihop. Broke (Brochius) kallas ibland skrivare och ibland syndikus.⁵⁰ Halila har påpekat att det fanns en skillnad mellan dessa syndikus och de syndikus som omnämns i stadgan från 1619. I verkligheten var de närmast stadsskrivare, även om de kunde betrakta sig själva som överordnade stadsskrivaren. Syndikus förekom under första hälften av 1600-talet åtminstone i Viborg, Borgå, Gamlakarleby och Uleåborg samt under seklets senare hälft i bland annat Helsingfors, Ekenäs och Nystad. Ibland kallades de ”stadsskrivare”, och de var också i praktiken vanliga stadsskrivare, trots att de bar den aningen mer högtidliga titeln syndikus. Också i de tyska städerna kunde syndikus vara en vanlig stadsskrivare, vilket innebär att de finländska syndikus kan jämföras med denna grupp.⁵¹

Det är med andra ord svårt att avgöra vad beteckningen syndikus egentligen innebar. Stockholmarens Johan Bylow som var stadsskrivare i Vasa 1646–1648 använde beteckningen ”syndicus”, och det är därför möjligt att han var ett slags sändebud för kronan. Här kan man eventuellt dra en parallell till de kungliga borgmästarna. I just det här fallet kan en orsak vara att bokföringen i staden under flera år hade varit i dåligt skick och att också domböckerna gett anledning till kritiska anmärkningar. I varje fall har Armas Luukko noterat att Bylow tillträdde när man höll på att tillsätta kungliga borgmästare i Finland och när Per Siulsson nyss hade utnämnts till kunglig borgmästare i Vasa.⁵²

5.5 Stadsskrivarens status

Tjänsten som stadsskrivare var mycket viktig i staden, särskilt under den tid när det också bland magistratens medlemmar var ganska ovanligt att man kunde skriva och sätta upp handlingar. Enligt Halila stod stadsskrivarna närmast efter magistratsmedlemmarna i rang och befann sig på sätt och vis mellan magistraten och de andra tjänstemännen i staden. I Norden var det, precis som i de tyska städerna, vanligt att stadsskrivaren efter att ha tjänstgjort något år befordrades till rådmän eller i små städer direkt till borgmästare. Av sjutton stadsskrivare i Åbo på 1600-talet blev fyra borgmästare, fem rådmän och en professor vid universitetet. Av tolv skrivare i Viborg blev två senare borgmästare i staden och en borgmästare i Borgå medan fem blev rådmän. Av de arton stadsskrivarna i Vasa blev en borgmä-

tare och fyra rådmän. I residensstäderna var det vanligt att stadssekreteraren kunde bli länssekreterare.⁵³ Den 25 augusti 1642 valde man i Ekenäs den tidigare stadsskrivaren ”Erligh och förståndigh” Mats Simonsson till borgmästare, medan Mårten Andersson blev ny stadsskrivare.⁵⁴

Armas Luukko betonar å sin sida att stadsskrivaren i socialt hänseende stod ganska nära rådmännen, i viss bemärkelse till och med ovanför dem, eftersom han var ”boklärd”. Alla rådmän kunde inte skriva vid den här tiden. Genom sin tjänst måste stadsskrivaren vara närvarande vid alla rådstugurättens sammanträden. Han hörde ändå egentligen inte till rådet, om han inte särskilt valts in, och han saknade rösträtt. När borgmästarna och särskilt rådmännen byttes ut företrädde stadsskrivaren kontinuiteten och kunde vara mer insatt i stadens ärenden än någon annan.⁵⁵

Att vissa stadsskrivare kunde ha hög status framgår av exemplet Ekenäs. Under den senare delen av 1600-talet fanns det två officiella stadsskrivare i Ekenäs: Bertil Wulff och Nils Hindersson (dessutom förekom det andra personer som hjälpte till med att skriva protokoll). Den förstnämnde utförde en lång skrivargärning – han var stadsskrivare mellan 1650 och 1685,⁵⁶ och enligt Emmy Hultman är alla protokoll från 1652 till 1675 skrivna av honom.⁵⁷ Han hade en framträdande position i staden Ekenäs: han var under olika perioder rådmän och tullnär, och representerade staden vid riksdagarna 1672, 1678 och 1680. Han ägde dessutom, förutom en gård i staden, ett hemman i skärgården.⁵⁸ Släkten hade ursprungligen kommit från Tyskland, men varit bosatt i Ekenäs sedan början av seklet.⁵⁹

När magistratens och även stadsskrivarens uppdrag utvecklades och byråkratiserades blev det vanligare att personer utifrån sökte sig till stadsskrivarbefattningarna, för att sedan kunna avancera inom förvaltningen. Ibland kom de också att bli kvar på posten som stadsskrivare. Personer med akademisk utbildning sökte i Finland i allmänhet inte stadsskrivartjänster på 1600-talet, utan de siktade i stället direkt på en position som rådmän.⁶⁰

5.6 Stadsskrivarna i domboksmaterialet

En intressant fråga är på vilket sätt stadsskrivarna själva syns i domboksmaterialet. Ibland förekommer de i protokollen i egenskap av privatpersoner, ibland i sin roll som skrivare. I det sistnämnda fal-

let handlar det alltså om att de blivit indragna i konflikter i anslutning till sin ämbetsutövning. Så skedde till exempel i Åbo i början av 1630-talet, när den tidigare stadsskrivaren Anders Sigfredsson och den tidigare borgmästaren Erik Olofsson anklagades för oegentligheter i samband med skatteuppbörden.⁶¹

I juni 1633 beskylldes Anders Sigfredsson, som tidigare varit stadsskrivare, för att han utan rättens kännedom hade fogat ett gårdsbrev till stadens protokoll. Här gällde det en konflikt om tomter mellan Josef Jakobsson och Henrik Frågåre. Josef Jakobsson anklagade Frågåre för att ha utfört byggnadsarbeten ända in på hans tomt. Frågåre ansåg å sin sida att Jakobsson byggt sitt hemlighus på hans tomt. I protokollet noterades att Frågåre farit ut mot stadsskrivaren och sagt att han ”är falsk, så lång stoor och Tiock, som han är”.⁶² Ytterligare ett exempel finner vi i början av februari 1634, när stadsskrivaren Josef Jakobsson meddelade att han utanför sin port blivit antastad av en berusad båtsman vid namn Sigfred Karhu som sagt: ”du stadzskrifuere till skiälm och Tiuf, hafuer migh skrifuit till knecht; du skalt rätt nu derföre få ett tusende d^r [djävlar]”. Den 10 februari dömdes Sigfred till böter för okvädingsord mot stadsskrivaren och hans hustru.⁶³

Genom det här exemplet kommer vi in på en för 1600-talet högst central fråga, nämligen hederns betydelse. Hedern spelade en avgörande roll i samspelet människor emellan och fick inte kränkas. Skedde detta, var det viktigt att återupprätta den, och det är därför de tidigmoderna rättsprotokollen upptar en så stor mängd olika ärekränkingsmål. Det var viktigt att få sin heder återupprättad och bekräftad i rätten. I det exempel jag behandlade tidigare i det här kapitlet, där Anders Sigfredsson beklagade sig över att både han och vikarien blivit kränkta, är det av betydelse att han ställer en öppen fråga till de närvarande, och att han får en bekräftelse om att de bara har gott att säga om honom.

Även domboken för Ekenäs innehåller en mångfald mål som handlar om att någon kränkts. Som exempel kan nämnas rådstugudagen den 29 oktober 1642 då man utredde en härva av ärekränkningar. Först ålades borgmästaren Mats Simonsson, som tidigare varit stadsskrivare, att betala ersättning till Johan Wulff för en strömmingslast. Denne dömdes i sin tur för att ha anklagat Mats för stöld. Detsamma gällde Evert Hard och Anders Pistolmakare, som också de kallat Mats tjuv. Den nye stadsskrivaren Mårten Andersson kårade även han till

Evert Hard för att denne kallat honom ”huns fott”. Evert erkände och sade att han gjort det när han var berusad.⁶⁴

Stadsskrivaren var inte den ende som skymfades, utan det förekom med jämna mellanrum att rådet som kollektiv (eller delar av rådet) kränktes. Den 23 april 1634 anklagades Erik Målare i Åbo för att ha förtalat rådstugurätten och kallat dem ”swijnehundar och loppare, dem ingen dere wele meere achta än skarn under sin skoor, undentagendes Bårge mesteren”. Samma rådstugudag anklagades Simon Blom, en borgare som ofta förekommer i ärekränkingsmål, för att ha kallat borgmästaren Johan Knutsson ”den huttlaren, som min hustros arf, med sin Moder opätit hafwer” och ståthållaren ”flin-skalle och ståbbe”.⁶⁵

5.7 Avslutning

Materialet om stadsskrivare under 1600-talet är rätt så knappt, men visar ändå på viktiga tendenser. Det avspeglar den utveckling mot en utbredd skriftlighet som präglade århundradet och som var en del av den effektivisering och centralisering som genomsyrade statsmaktens strävanden. Samtidigt var det bara en liten del av befolkningen som verkligen kunde skriva, vilket gjorde att behovet av skrivare ökade. Skrivaren stod i status rätt så nära rådmännen, och i fråga om bildning ofta ovanför dem. Genom att rådmän och borgmästare byttes ut med jämna mellanrum kom stadsskrivaren att stå för kontinuiteten i rådet, vilket sannolikt också stärkte hans position.

Domboksmaterialet lyfter av naturliga skäl fram problem och konflikter i lokalsamhället och ger kanske i det avseendet en lite skev bild av vardagen i en stad under 1600-talet. Materialet innehåller mycket knappt med information om hur man resonerade kring till exempel tillsättandet av stadsskrivare, hur processen gick till och vilka krav som ställdes på den blivande skrivaren. För att komma åt denna problematik kan det därför löna sig att närma sig frågan från andra håll – när var man missnöjd, och varför? På så vis går det att få fram åtminstone en viss information om vilka förväntningar som fanns.

I domboksmaterialet förekommer skrivarna i olika roller: det är de som skriver själva protokollen, men de förekommer också som käre och svarande i olika mål – ibland som privatpersoner, ibland just i egenskap av skrivare och tjänsteman. Rätt så ofta handlar målen om anklagelser eller okvädande, vilket kan sägas vara

typiskt för domboksmaterialet överlag från den tidigmoderna tiden när den personliga hedern var avgörande för en människas roll och plats i lokalsamhället.

NOTER

1. Se t.ex. Villstrand 2005 s. 19, 22, 24.
2. Ett undantag utgörs av Halilas avhandling om förvaltningen i städerna på 1600-talet, där författaren också behandlar stadsskrivarna och ger exempel från olika städer. Se Halila 1942. Lönnroth, som gett ut en filologisk utgåva av Ekenäs stads dombok från åren 1678–1695, behandlar också stadsskrivarna i staden under perioden i fråga. Specifika stadsskrivare behandlas därutöver i en del lokalhistoriska verk, såsom *Vasa stads historia* av Luukko och *Åbo stads historia* av Ranta. För Vasas del har stadsskrivarna behandlats i en artikel av Åkerblom (1926). Se Luukko 1972; Ranta 1977; Åkerblom 1926. När det gäller skrivare överlag bör framför allt nämnas Rantanens doktorsavhandling om sockenskrivarna i Österbotten (Rantanen 2014). Sockenskrivarna i Jämtland har behandlats av Sörlin (t.ex. Sörlin 2014). Theresia Pettersson har i sin avhandling om tänkeböckerna i Stockholm 1476–1626 också i korthet presenterat skrivarna. Trots att det finns endast lite information om skrivarnas utbildning och liv har Pettersson kunnat konstatera att de tillhörde ”det absoluta toppskiktet bland stadens ämbetsmän”. Se Pettersson 2017 s. 56–58.
3. För de äldre utgåvornas del bör det noteras att det finns skillnader i förhållande till originaldomböckerna: de kan inte jämföras med moderna, editionsfilologiska utgåvor. När det gäller Åbo stads dombok är utgåvan komplett (med vissa smärre justeringar) för åren 1623–1624, de övriga är uttryckligen utdrag.
4. Holmbäck & Wessén 1966 s. 4. Se även Pettersson 2017 s. 54.
5. Sleman 1964 s. 308–309.
6. Sleman 1964 s. 309.
7. Halila 1942 s. 143. Se även Kostet 2000 s. 65.
8. Halila 1942 s. 147.
9. Halila 1942 s. 144–145.
10. Ekenäs stads dombok 27.5.1647, Rådstugurätternas renoverade domböcker, Borgå rådstugurätts domböcker, Domböcker 1643–1649, RA. Se även *Ekenäs stads dombok 1623–1675*, utg. Hultman 1913.
11. Halila 1942 s. 146.
12. Här avses rimligtvis Örebro stadga, som innebar att avfallingar från den evangeliska tron kunde bestraffas med döden eller landsförvisning.
13. Åbo stads dombok 6.9.1634. Se även *Utdrag ur Åbo stads dombok 1632–1634*, utg. Granfelt 1890.
14. Åbo stads dombok 6.3.1638. Se även *Utdrag ur Åbo stads dombok 1638*, utg. Hästesko 1905.

15. Åbo stads dombok 9.5.1638.
16. Åbo stads dombok 8.7.1626. Se även *Utdrag ur Åbo stads dombok 1626–1632*, utg. von Bonsdorff 1887.
17. Åbo stads dombok 8.7.1626.
18. Luukko 1972 s. 399.
19. Lönnroth 2007 s. 85–86.
20. Halila 1942 s. 152–153.
21. Halila 1942 s. 146.
22. Halila 1942 s. 146.
23. Halila 1942 s. 147.
24. Ett *charta sigillata*-papper var försett med officiella stämplrar och fordrade stämpelavgift. Se *charta sigillata i Förvaltningshistorisk ordbok*.
25. Halila 1942 s. 147.
26. Halila 1942 s. 148.
27. Åbo stads dombok 18.9.1633. Här kan understrykas att domböckerna ju i allmänhet avspeglar de problem som förekom i lokalsamhället. Det fanns ingen anledning att behandla sådant som fungerade väl.
28. Åbo stads dombok 6.8.1632.
29. Luukko 1972 s. 396, 398.
30. Halila 1942 s. 151–152.
31. Halila 1942 s. 148–149. Med prebende avses egendom vars inkomster användes som lön åt en befattningshavare.
32. Halila 1942 s. 148; *Åbo stads dombok* 13.6.1632.
33. Halila 1942 s. 149.
34. Åbo stads dombok 11.5.1625. Se även *Utdrag ur Åbo stads dombok 1624–1625*, utg. von Bonsdorff 1885. Samtidigt beklagade sig hela rådet över sin arbetsbörda och bristen på rimlig ersättning. Ärendet gick vidare till ”gubernatoren”, dvs. landshövdingen.
35. Åbo stads dombok 3.4.1633. Se även *Utdrag ur Åbo stads dombok* 1633, 3.4.1633, utg. Granfelt 1890.
36. Ekenäs stads dombok 22.5.1669, Rådstugurätternas renoverade domböcker, Ekenäs rådstugurätts domböcker, RA. Se även *Ekenäs stads dombok 1623–1675*, 22.5.1669, utg. Hultman 1924.
37. Lönnroth 2007 s. 86.
38. Halila 1942 s. 149–151.
39. Halila 1942 s. 154–155; Sleman 1964 s. 308–309.
40. Sleman 1964 s. 310.
41. Halila 1942 s. 144.
42. Halila 1942 s. 155–156.
43. Åbo stads dombok 3.6.1633.
44. Med ”accidentalia” avses accidenser, dvs. ”tillfälliga inkomster, biförtjänster, sportler”. Se SAOB, *accidens*.
45. Åbo stads dombok 25.9.1638.
46. Åbo stads dombok 8.10.1634. Den 25 februari 1635 beklagade sig samma Nicolaus över att han gått miste om ”accidentalia” medan han var i Stockholm i stadens ärenden. Åbo stads dombok 25.2.1635. Se även *Utdrag ur Åbo stads dombok* 1635, utg. Hartman 1891.
47. Åbo stads dombok 22.6.1635. Johan nämns som kämnärsrättens skrivare ett flertal gånger, bl.a. 15.2.1636, 31.8.1636, 6.9.1637, 11.11.1637, 2.5.1638 och 2.6.1638.

48. Åbo stads dombok 19.9.1636. Se även *Utdrag ur Åbo stads dombok 1636*, utg. Hartman 1896. Av en bilaga (inventarium) framgår att Nicolaus var stadsskrivare 20.11.1635.
49. Åbo stads dombok 22.10.1636.
50. Se t.ex. Åbo stads dombok 2.5.1638 (stadssyndikus). Halila konstaterar emellertid att Brochius var skrivare 1636, medan Haq. Fabricius var syndikus. Användningen av titlar är alltså något oklar. Halila 1942 s. 156.
51. Halila 1942 s. 156–157.
52. Luukko 1972 s. 394. Vid sidan om sin befattning som stadsskrivare omnämns Bylow även som rådman. Han lämnade sin uppgift redan 1648 för att bli köpman.
53. Halila 1942 s. 143–144, 153.
54. Ekenäs stads dombok 25.8.1642.
55. Luukko 1972 s. 392; Åkerblom 1926 s. 392. När det gäller förhållandet mellan medlemmarna av rådet finns en intressant detalj i domboken för Åbo från 1638. Den 4 juni slog rådet nämligen fast förseningsavgifter för de olika medlemmarna av rådet. Om någon borgmästare kom för sent till rådhuset skulle han betala en daler silvermynt, en rådman skulle betala två mark silvermynt (med andra ord en halv daler), och stadsskrivaren skulle betala lika mycket som en borgmästare, alltså en daler. Här kan man tänka sig att stadsskrivarens frånvaro störde arbetet mer än om en vanlig rådman kom för sent, och att han därför skulle betala samma summa som en borgmästare. Se *Utdrag ur Åbo stads dombok 1638*, 4.6.1638, utg. Hästesko 1905. Om rådmännens tämligen låga litteracitet, se t.ex. Pettersson 2017 s. 47.
56. Takolander 1930 s. 285.
57. Hultman 1924, förord. Även Lönnroth är av denna åsikt. Se Lönnroth 2007 s. 87. Wulff har inte skrivit protokollen under perioden 1678–1684, utan har då anlitat en medhjälpare. Det är möjligt att han var upptagen med andra uppdrag, t.ex. riksdagsarbetet. Se Lönnroth 2007 s. 88.
58. Lönnroth 2007 s. 88; Hultman 1924, förord; Takolander 1930 s. 211, 237.
59. Lönnroth 2007 s. 88; Takolander 1930 s. 247.
60. Halila 1942 s. 154.
61. De dömdes därför att betala en kontributionsrest till kaptenen Zacharias Simonsson. Dessutom hade de uppburit för mycket skatt, och summan skulle återbetalas på rådhuset så att den kunde komma staden till nytta. Detta ledde i sin tur till att de krävde pengar av andra som varit inblandade i uppbörden. Åbo stads dombok 30.3.1633, 3.4.1633, 8.4.1633, 10.5.1633, 5.6.1633, 2.12.1633, 22.3.1634, 10.11.1634.
62. Åbo stads dombok 1.6.1633.
63. Åbo stads dombok 1.2 och 10.2.1634.
64. Ekenäs stads dombok 29.10.1642.
65. Åbo stads dombok 23.4.1634.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkivkällor

- Åbo stads dombok, Åbo stadsarkiv.
Ekenäs stads dombok, Rådstugurätternas renoverade domböcker, Ekenäs rådstugurätts domböcker 1650–1695, Riksarkivets Digitalarkiv.
<http://digi.narc.fi/digi/slistaus.ka?ay=157770>.
Ekenäs stads dombok, Rådstugurätternas renoverade domböcker, Borgå rådstugurätts domböcker 1643–1649, Riksarkivets Digitalarkiv.
<http://digi.narc.fi/digi/slistaus.ka?ay=156217>.

Litteratur

- von Bonsdorff, Carl (utg.) 1885: *Utdrag ur Åbo stads dombok 1624–1625*. Bidrag till Åbo stads historia. Första serien 2. Bestyrelsen för Åbo stads historiska museum.
- von Bonsdorff, Carl (utg.) 1887: *Utdrag ur Åbo stads dombok 1626–1632*. Bidrag till Åbo stads historia. Första serien 4. Bestyrelsen för Åbo stads historiska museum.
- Förvaltningshistorisk ordbok*. Helsingfors: SLS 2016. <http://fho.sls.fi>.
- Granfelt, George (utg.) 1890: *Utdrag ur Åbo stads dombok 1632–1634*. Bidrag till Åbo stads historia. Första serien 6. Bestyrelsen för Åbo stads historiska museum.
- Halila, Aimo 1942: *Suomen kaupunkien kunnallishallinto 1600-luvulla*. Helsinki: SKS.
- Hartman, Torsten (utg.) 1891: *Utdrag ur Åbo stads dombok 1635*. Bidrag till Åbo stads historia. Första serien 7. Bestyrelsen för Åbo stads historiska museum.
- Hartman, Torsten (utg.) 1896: *Utdrag ur Åbo stads dombok 1636*. Bidrag till Åbo stads historia. Första serien 8. Bestyrelsen för Åbo stads historiska museum.
- Hartman, Torsten (utg.) 1898: *Utdrag ur Åbo stads dombok 1637*. Bidrag till Åbo stads historia. Första serien 9. Bestyrelsen för Åbo stads historiska museum.
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén 1966: *Magnus Erikssons stadslag i nusvensk tolkning*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Serien 1. Rättshistoriskt bibliotek 7. Stockholm: Nord. bokh. (distr.).
- Hultman, Emmy (utg.) 1913 och 1924: *Ekenäs stads dombok 1623–1675*. Elektronisk utgåva av Harry Lönnroth 2005. <http://urn.fi/urn:isbn:951-44-6392-7>.
- Hästesko, Alb. (utg.) 1905: *Utdrag ur Åbo stads dombok 1638*. Bidrag till Åbo stads historia. Första serien 13. Bestyrelsen för Åbo stads historiska museum.
- Kostet, Juhani 2000: *Från Åboråd till tingsrätt. Det aboensiska rättsväsendets skeden från medeltiden till slutet av det andra årtusendet*. Åbo stad och Åbo tingsrätt.

- Luukko, Armas 1972: *Vasa stads historia I. 1606–1721*. Vasa stad.
- Lönnroth, Harry 2007: *Ekenäs stads dombok 1678–1695 I. Rättsfilologisk studie av en 1600-talshandskrift*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 171. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Pettersson, Theresia 2017: *Stockholms stads tänkeböcker. Funktionell texthistoria 1476–1626*, Stockholm Studies in Scandinavian Philology New Series 66. Stockholms universitet.
- Ranta, Raimo 1977: *Åbo stads historia 1600–1721. Första bandet*. Åbo stad.
- Rantanen, Arja 2014: *Pennförare i periferin. Österbottniska sockenskrivare 1721–1868*. Åbo Akademis förlag.
- Sleman, Folke (utg.) 1964: *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer. Femte delen (1611–1620)*. Stockholm: Stadshistoriska institutet.
- Sörlin, Per 2014: I statens och böndernas tjänst. Aspekter på sockenskrivarna i Jämtland under senare 1600-talet. I: Stefan Dalin (red.), *Makt, myter och historiebruk. Historiska problem i belysning*. Sundsvall: Mittuniversitetet.
- Takolander, Alfons 1930: *Ekenäs stads historia 1. Till stora ofreden*. Ekenäs.
- Villstrand, Nils Erik 2005: Stormaktstidens politiska kultur. I: Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden*. Lund: Signum.
- Åkerblom, K. V. 1926: *Stadsskrivare i Vasa på 1600-talet. Suomen Sukututkimusseuran vuosikirja X*. Helsinki.

CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN
& JENNICA THYLIN-KLAUS

AKADEMISKT SKRIVANDE I 1700-TALET S ÅBO

I vetenskapshistorien är 1700-talet en viktig period som har konsekvenser också för skriftspråkets historia. Intresset för vetenskap, särskilt ”nyttiga” vetenskaper, exploderade under detta århundrade. Det gavs ut vetenskapliga journaler, encyklopedier samt allt fler och bättre ordböcker. Också korrespondensen mellan enskilda vetenskapsmän blev allt viktigare som ett sätt att sprida nya rön. Därtill lades mycket energi ned på att skapa terminologi på många områden. Under 1700-talet grundades dessutom ett flertal lärda sällskap, däribland Kungl. Vetenskapsakademien i Stockholm år 1739.¹

På 1700-talet uppstod nya vetenskapliga discipliner och man började allt mer tillämpa empiriska metoder; till detta bidrog inte minst den nya naturvetenskapliga världsbilden. Samtidigt som de enskilda vetenskapsgrenarna utformades och utvecklades, fann sin avgränsning och blev specialområden som bedrevs av en liten krets experter, skapades också ett vetenskapligt språk med svenska eller försvenskade ord och termer.²

I detta kapitel ligger fokus på den lärda miljön i Åbo. Akademin i Åbo hade grundats 1640 och var det svenska rikets tredje universitet efter Uppsala universitet, som hade grundats redan 1477, och Dorpat (Tartu), som hade grundats 1632.³ Grundandet av universitet var en del av den utbildningsreform som Gustav II Adolf lät genomföra från 1620. Reformen innebar bland annat att man skulle lösgöra undervisningen från kyrkans överhöghet och komplettera

den teologiska och latindominerade undervisningen med undervisning i realia. Samtidigt som de blivande prästernas och lärarnas bildningsnivå skulle höjas ville man tillgodose det växande behovet av ämbetsmän, vilket i sin tur var ett resultat av att förvaltningen byggdes ut och centraliserades. Syftet med reformerna var med andra ord både praktiskt och ideologiskt.⁴

Grundandet av akademien i Åbo skedde formellt genom ett fundationsbrev undertecknat av drottning Kristinas förmyndarregering i mars 1640.⁵ Det var en del av det mer övergripande arbetet med att förbättra förhållandena i den östra riksdelen, ett arbete som drevs på av Per Brahe, som hade utnämnts till generalguvernör över Finland sommaren 1637. Brahe var också universitetets första kansler mellan åren 1646 och 1680.⁶

Detta kapitel är en kulturhistoriskt inriktad redogörelse för språkvalet i akademisk prosa från Åbo. Det inleds i avsnitt 6.1 med en diskussion kring nyttotänkandets framväxt och dess roll i produktionen av vetenskapliga texter under 1700-talet. Över 2 000 akademiska avhandlingar producerade vid Kungliga akademien i Åbo under 1700-talet finns inskannade och tillgängliga i Nationalbibliotekets digitaliserade samlingar (Doria). De ger en bild av vilka frågeställningar som berördes inom olika vetenskapliga discipliner, och i hur hög grad man eftersträvade att vetenskapen skulle vara till nytta för samhället. Övergången från latin till svenska som vetenskapens språk hade ett samband med tidens nyttotänkande, och i avsnitt 6.2 diskuteras latinets och svenskans position i den akademiska världen. I avsnitt 6.3 ges en närmare beskrivning av konventionen vid utformningen av avhandlingar, dissertationer, från denna tid. De dedikationer och gratulationer som fogats till dissertationerna kommenteras i avsnitt 6.4. Fokus ligger här på valet av språk i dessa sammanhang. Avsnitt 6.5 avslutar vår framställning.

6.1 Samhällelig nytta

I Sverige delas 1700-talet av tradition in i två historiska perioder, frihetstiden (1719–1772) och gustavianska tiden (1772–1809). Frihetstiden präglades på många områden av ett nyttotänkande. Nyttan hade många dimensioner – den var såväl praktisk, ekonomisk och patriotisk som moralisk. Den hade också en religiös aspekt, särskilt inom ett område som kallades fysikoteologi, vilket betydde ungefär

teologi genom fysiken. I fysikoteologin gällde det att genom naturvetenskapliga iakttagelser visa på Skaparens storhet.⁷

Som ett led i nyttotänkandet uppstod också ett nytt ämne, ekonomi, vilket avsåg teoretisk och praktisk hushållning. På 1600-talet hade ekonomi ansetts höra till den praktiska filosofin, men under nyttans tidevarv fick de ekonomiska avhandlingarna en mer praktisk inriktning.⁸ År 1747 inrättades en lärostol i ekonomi i Åbo.⁹ Professuren i ekonomi tillföll, efter en invecklad tillsättningskonflikt, Pehr Kalm.¹⁰

Det fanns även ett stort intresse för naturvetenskap, med noggranna empiriska observationer av naturfenomen. Det vetenskapliga syftet var i hög grad praktiskt och ekonomiskt samt påverkat av ett utilitistiskt tänkesätt och av merkantilismen. Merkantilismen utgick från att exporten skulle vara så stor som möjligt medan importen skulle hållas nere. Utrikeshandeln ansågs vara grunden för ett lands välstånd, och en förutsättning för att exporten skulle öka var att man kunde förädla råvaror. Ett lands resurser bestod inte bara av naturresurser, jordbruk och industri, utan även av dess befolkning. En växande befolkning var en förutsättning för välstånd.¹¹ Den ekonomiska teorin var i hög grad borgerskapets – den handlade om handel, hur man skulle bedriva handel samt vilken betydelse produktionen och konsumtionen hade för handeln.¹² Det var universitetens uppgift att ta fram de för tiden nödvändiga kunskaperna och att utbilda män som kunde sprida kunskaperna vidare.

I det här sammanhanget bör man också beakta den politiska kontexten. I mitten av 1700-talet uppstod ett system som i princip kan betraktas som parlamentariskt – det fanns partier mellan vilka makten växlade, och ett rätt så stort medborgarinflytande. Att ekonomin tilldrog sig så stort intresse ledde till en rad initiativ för att hjälpa upp näringarna i riket.¹³ Genom tryckfrihetsförordningen 1766 fastslogs för första gången offentlighetsprincipen. Tryckfriheten möjliggjorde en intensivare och bredare debatt, och gav medierna en mycket framträdande roll i det politiska livet i riket.¹⁴ De som deltog i debatten utgick från de faktiska förhållandena i riket och fokuserade på att förbättra jordbruket, bygga upp manufakturindustrin, främja förädlingen av råvaror och utveckla sjöfarten.¹⁵

Ekonomiämnet innebar ett slags allians mellan borgerskap och naturvetare, och den tog sig uttryck i grundandet av naturvetenskapligt inriktade akademier. Den räckte emellertid inte till för att

inrätta professurer vid universiteten. För detta behövdes ytterligare en faktor, nämligen ämbetsmannaskiktet. Som Liedman har konstaterat var det ”endast i länder där statens äbetsmän fick ett direkt och självständigt inflytande över näringslivet som det kunde bli tal om en reglerad ekonomutbildning”.¹⁶

Gustav III:s statskupp 1772 innebar en övergång från frihetstiden till den gustavianska tiden. Kungamakten stärktes genom 1772 års regeringsform, och denna förändrade maktbalans medförde en förändring i kulturklimatet. Naturvetenskapen och ekonomiämnet började förlora i popularitet och en ny vitterhet vann terräng.¹⁷ Man kan ändå inte identifiera en ensam bakomliggande orsak till denna förändring, menar Frängsmyr, utan det handlar om resultatet av en kulturell och social mättnadsprocess. Förändringen skedde inte heller i ett slag, i samband med statskuppen 1772, utan den var resultatet av en längre utveckling. Redan på 1760-talet kunde man nämligen se vissa tecken på naturvetenskapens minskade aktualitet. Det visade sig närmast som en frånvaro av entusiasm och optimism. I och med att naturvetenskapen förlorade i ekonomisk betydelse tappade den också social status. Tidigare hade naturvetenskapen blivit applåderad av kungahuset, högadeln och ständerna; nu förlorade den gradvis sitt anseende och sina resurser. Det akademiska började framställas som någonting tungt och tråkigt, rentav löjligt. Inte bara naturvetenskapen ansågs trist, också den humanistiska vetenskapen utmålades som pedantisk och knappologisk.¹⁸

Ändå ska förändringen under gustaviansk tid inte överdrivas. Den nya estetiska kulturen bars upp av vittra kretsar i Stockholm, men var ingen folkrörelse. Vid universiteten fortsatte arbetet ungefär som förut.¹⁹ Därtill kan man notera att Gustav III var rätt välvillig mot universiteten och att han som en del av sin eriksgata till Finland till och med besökte Åbo 1775.²⁰ Mellan universitetet i Uppsala och hovkulturen i Stockholm uppstod konflikter under den gustavianska tiden, men akademin i Åbo låg vid sidan om dem och drogs inte in i konflikter. I Åbo drogs inga tjänster in, utan regeringen gick med på utvidgningar. Under den gustavianska tiden satte man bland annat i gång ett stort projekt i Åbo, en ny akademibyggnad. Övergången från frihetstidens ständervälde till envælde tog sig rent konkret uttryck i att ständerna inte längre försökte ingripa i utnämningarna vid universitetet så som de tidigare gjort, och att de inte längre försökte kontrollera förvaltningen i så hög grad som förr.²¹

6.2 Latin och svenska

Latinet var av tradition det lärda språket, forskarnas *lingua franca*. Vid mitten av 1600-talet började latinets ställning emellertid krackelera i Europa.²² Sin totala dominans som vetenskapsspråk i Sverige miste det på 1700-talet, då latinet fick ge plats åt en mer varierad språklig praxis. Reformationen på 1500-talet, med dess bibelöversättningar, hade berett väg för folkspråken, men inom vetenskapen höll latinet ställningarna ända till mitten av 1700-talet.²³ Då började forskarna publicera sig på folkspråken för att få en vidare spridning för sina rön, dvs. vara till praktisk nytta. När en professur i ekonomi inrättades i Uppsala 1741 stipulerades det att professorns undervisning skulle ske på svenska. Ett inte oviktigt faktum var att Kungl. Vetenskapsakademien (grundad 1739) valde svenska som publiceringsspråk för sina handlingar.²⁴ Vetenskapsakademien blev även i övrigt betydelsefull för universiteten i riket genom de idéer den förde fram i fråga om ekonomi, teknik och naturvetenskap. Universiteten skulle moderniseras för att kunna anpassa sig till de nya strömningarna och tillämpa de nya idéerna. Inflytandet syns bland annat i den disertation om utveckling av fosterlandets ekonomi genom akademier som Johannes Borgström i Åbo lade fram 1748, med professor Carl Fredrik Mennander som preses.²⁵ Ett effektivt sätt att föra ut de nya tankarna var de akademiska föreläsningarna – professorerna i ekonomi förutsattes popularisera vetenskapliga resultat för studenterna, och dessa kunde i sin tur sprida kunskapen i sina hemtrakter.²⁶ I sitt tal vid magisterpromotionen 1748 pläderade Mennander för en ökad användning av svenska i vetenskapliga sammanhang, och redan 1749 ventilerades under hans presidium två disertationer på svenska.²⁷

Samtidigt fördes samma diskussion som i dag förs om publicering på engelska eller på nationalspråken: många forskare ville publicera sig på latin för att nå en internationell publik. Latin (och grekiska) var också naturliga inslag i den vetenskapliga terminologin. Begreppsbenämningar och terminologier var en viktig aspekt av forskningen på 1700-talet.²⁸

Av konsistorieprotokollen från akademien i Åbo framgår att det språk som avhandlingarna skulle skrivas på hade blivit föremål för diskussion på 1740-talet. Den 4 april 1749 behandlade konsistoriet en kunglig befallning från året innan i vilken det slogs fast att

sedan disputationerna i natural historien, Svenska topographien, historien och antiquiteterne jemwål i physiquen och mathemati-
quen, när ämnet är tagit af här i Sverige yppade phaenomener eller
eljest angår svenska producter först blifwit skrefne och försvarade
på latinska språket, det derhos bör åligga hwar respondent samma
sin disputation sedermera at öfwersätta på svenska, då, i fall han
antingen sielf ei mägtar förlägga des tryckande, eller ock icke kan få
någon förläggare dertil, versionen bör lämnas til Consistorium Aca-
demicum, som har at draga al nödig försorg om förläggares anskaf-
fande; så at arbetet kan genom tryck blifwa publico almänt nyttigt.²⁹

Den 9 maj återkom konsistoriet till frågan om översättning till svenska av avhandlingar skrivna på latin. Akademiens prokansler hade nämligen övervägt beslutet och funnit det för svårt att genomföra. Två studenter, Pontin och Wasström, hade anhållit om att under professor Mennanders ledning få lägga fram sina dissertationer på svenska. Pontins avhandling handlade om nyttan av ”kunskapen om de dödas och föddas antal”, medan Wasströms avhandling var en ekonomisk beskrivning av Åbo stad. Avhandlingarna föll alltså inom det område som omfattades av det kungliga beslutet. Wasström hänvisade till att han ”såsom apothecare gesäll ei kunnat blifwa det latinska språket så mächtig, som wid en disputations försvar erfordras”. Pontin hänvisade å sin sida till fattigdom, och konsistoriet konstaterade att det dubbla upplägget blev för dyrt för studenterna. Man hänvisade till ett kungligt beslut om att man vid Uppsala universitet skulle försvara och utge alla ekonomiska dissertationer på svenska, och gav de två studenterna rätt att försvara och utdela sina dissertationer på svenska. Denna princip skulle också tillämpas i motsvarande situationer i framtiden.³⁰

Genom en förordning av den 6 december 1749 stadgades att dissertationer som rörde naturalhistoria, svenska topografien, historien och antikviteterna samt fysik och matematik, som skrivits och försvarats på latin, skulle översättas till svenska, och 1752 stadgades att alla sådana dissertationer genast kunde skrivas och försvaras på svenska.³¹ Vid denna tid började också föreläsningar i dessa ämnen hållas på svenska.³² Dessa stadganden gällde bara för universitetet i Åbo, inte för universiteten i Lund och Uppsala, varför avhandlingar på svenska från denna tid är vanligare i Åbo (se tabell 6.1).³³

Trots att det förekom uttalad kritik mot den utbredda användningen av latin vid universiteten, lyckades latinnet länge behålla sin dominerande ställning. Lindberg har betecknat svenskans land-

vinningar som informella, genom att man så småningom började använda svenska i till exempel undervisning, läroböcker, lärd korrespondens och samtal.³⁴

Ett viktigt inslag i undervisningen vid universiteten var disputationerna, där man kunde tilldelas uppgiften att antingen försvara eller opponera på en uppsättning teser eller en text.³⁵ Efter att offentligt ha försvarat två dissertationer, *pro exercitio* och *pro gradu*, kunde studenten promoveras till magister. Promotionerna var viktiga tillfällen i universitetsvärlden; under 1700-talet ägde de rum vart fjärde år. Officiella hyllningsdikter till promotionerna skrevs först på latin men redan på 1600-talet också på folkspråken, dvs. svenska och finska, samt dessutom tyska.³⁶

I Åbo var alltså andelen svenskspråkiga dissertationer betydligt större än i Uppsala och Lund. Andelen avhandlingar som under frihetstiden skrevs på svenska var drygt 4 procent för hela riket, men i Åbo stod de för närmare 13 procent.³⁷ Stadgandena om att avhandlingar kunde skrivas direkt på svenska och inte behövde översättas från latin gällde som sagt uttryckligen för akademien i Åbo. Av tabell 6.1 framgår fördelningen mellan avhandlingar på latin respektive svenska vid rikets olika universitet under frihetstiden.

Tabell 6.1. Dissertationer på latin respektive svenska under frihetstiden (1719–1772)³⁸

UNIVERSITET	LATIN	SVENSKA	ANDEL SVENSKA
Uppsala	3 580	61	1,7 %
Åbo	1 091	139	12,7 %
Lund	1 866	76	4,1 %
Totalt	6 537	276	4,2 %

En bidragande orsak till svenskans framträdande ställning som disputationsspråk i Åbo var uppenbarligen att utilitarismen var särskilt starkt förankrad i Åbo, särskilt inom fysikoteologin. Både Johan Browallius och Carl Fredrik Mennander var teologiskt intresserade naturvetare som slutade som biskopar i Åbo. Ett annat exempel på en person som utvecklats i den speciella miljön i Åbo var Anders Chydenius, som 1753 disputerade på svenska på ett ekonomiskt ämne för Pehr Kalm. Som kyrkoherde i Gamlakarleby ägnade han sin tid förutom åt själa- och församlingsvård också åt lanthushållning, ekonomiskt författarskap och sitt uppdrag som riksdagsman.³⁹

De första akademiska avhandlingarna på svenska lades alltså fram 1749, och vid 1751 års promotion i Åbo promoverades de första som disputerat på en svensk avhandling. Det allmänna promotionspoemet var skrivet på svenska och i dikten, *Swänsk Lyck-önskan och Fägnad*, hälsar författaren Gabriel Aspegren svenskan välkommen som lärdomens språk. Under frihetstiden blev promotionsdikter på latin alltmer sällsynta.⁴⁰

Eftersom varje student måste lägga fram en eller ibland två avhandlingar för att få sin examen producerades det sammantaget ett mycket stort antal avhandlingar. Dessa avhandlingar eller dissertationer trycktes också i rätt så stora upplagor. Från 1738 finns till exempel en uppgift om att en dissertation tryckts i 600 exemplar.⁴¹ Av de avhandlingar från Åbo som finns inskannade och tillgängliga i publikationsarkivtjänsten Doria har 2 136 publicerats på 1700-talet (1700–1799). För den senare delen av seklet (1749–1799) finns 1 412 avhandlingar i Doria.⁴² Av dem är 216 publicerade på svenska, vilket innebär att ungefär var sjätte avhandling från slutet av 1700-talet är publicerad på svenska.⁴³ I tabell 6.2 är de svenska avhandlingarna i Doria uppdelade enligt decennium.

Tabell 6.2. Antal avhandlingar i Doria skrivna på svenska under perioden 1749–1799, uppdelade enligt decennium

DECENNIUM	ANTAL AVHANDLINGAR SKRIVNA PÅ SVENSKA
1740-talet	2
1750-talet	57
1760-talet	50
1770-talet	62
1780-talet	35
1790-talet	20

6.3 Dissertationerna

Avhandlingarna skiljer sig från dagens avhandlingar i fråga om omfånget. De 453 avhandlingar som lades fram under professor Ihre vid Uppsala universitet var i genomsnitt 22 sidor långa.⁴⁴ De här aktuella Åboavhandlingarna omfattar i medeltal drygt 25 sidor (titelblad, försättsblad, dedikationer och gratulationer inkluderade). Till längden motsvarar de alltså avhandlingarna i Uppsala. Den längsta svensk-

Figur 6.1. Titelbladet till Niclas Wasströms avhandling 1749.

språkiga avhandlingen från senare delen av 1700-talet som finns att tillgå i Doria är *Academiskt försök til En physico-oeconomisk beskrifning öfwer Hwittis sokn i Björneborgs Län* (1759, respondent Ephraim Carenius, preses Pehr Adrian Gadd). Den är 84 sidor lång och innehåller ett flertal tabeller och en illustration. De kortaste svenskspråkiga

avhandlingarna omfattar 8 sidor, inklusive titelblad, alltså ett enda tryckark, vikt till oktavformat.

Avhandlingarna innehåller förutom själva brödtexten även titelblad, dedikationer och gratulationer, samt ibland illustrationer. Dedikationerna var ofta riktade till gynnare (fautorer) och mecenater som understött disputanden ekonomiskt. Dedikationerna var vanligen skrivna i prosaform, men även verser förekom.⁴⁵ Detsamma gäller gratulationerna, som dock var färre till antalet än dedikationerna.

Titelsidorna är tämligen formaliserade. De ser i stort sett likadana ut i varje avhandling, ett exempel är den första avhandlingen publicerad på svenska i Åbo (figur 6.1).⁴⁶

Att 1700-talet var nyttans tidevarv syns tydligt i de svenskspråkiga avhandlingarna. I en stor del av avhandlingarna finns ordet *nytta* i rubriken, som i dessa:

- *Wetenskapers nytta i krigskonsten* (1752, respondent Andreas Planman, preses Jacob Gadolin)
- *Oförgripeliga tanckar om sättet at anställa meteorologiska obserwationer, och theras nytta i oeconomien* (1754, respondent Andreas Gudseus, preses Pehr Kalm)
- *Oförgripeliga tankar om ogräsens hwarjehanda nytta* (1757, respondent Isaac Algeen, preses Pehr Kalm)
- *Enfaldige tanckar om fabriquernes nytta och nödwändighet uti ett land* (1759, respondent Gustav Friederich Wialenius, preses Pehr Kalm)
- *Academisk afhandling om nyttan af hallon i hushållningen* (1778, respondent Isaac Wargelin, preses Pehr Kalm).

I många avhandlingar framgår nyttoidealet av rubriken på något annat sätt, som till exempel i rubriken till en avhandling från 1751: *Velmente tankar Om landt-hushållningens förbettrande i Finland* (respondent Johan Welin, preses Henric Hassel) eller i avhandlingen *Tanckar om hushållningens uphjelpande i Carelen* (1756, respondent Johan Lagus, preses Johan Kraftman). Dessutom nämns nyttoaspekten ibland i brödtexten, som i avhandlingen *Americanska näfwerbåtar* (1753, respondent Anders Chydenius, preses Pehr Kalm):

Sedan jag nu således lagt den owälduga läsaren under ögonen den nytta, som äfwen vårt Fädernes land genom denna Americanska näfwerbåt kunde tilflyta, om han blefwe allmän, will jag äfwen sidst

fom mine Gunstige Låfare haft råt at fordra, och jag gärna önskat. Skulle detta arbete vinna min Fosterfads bifall, eller denne af dessa anmärkningar åtminstone få anledning, at uptänka bättre utvägar til sin Handels förbättrande, vore mig ej mindre fagnad än upmuntran, at på altlofligt fått arbeta därpå, at min Fosterbygd måtte komma til den högd af välmagt, fom möjelig är. Emedlertid behagade den välfinnade Låfaren, gynna mit rena upfat med et blidt omdöme, om detta korta och enfaldiga arbete.

GUDi til Åra!
Nystad til nytta!

Figur 6.2. Ur avhandlingen *Anmärkningar, syftande på handelns förbättrande i sjö-staden Nystad* (1771, respondent Jonathan Sundelin, preses Pehr Kalm).

korteligen nämna huru den hos oss är lika lätt möjelig at göras, som der. Hafwa wij icke samma biörck, som de i America, hwar af wij kunna få näfret? våra tall- och Gran-rötter äro så tienliga at sy i hop näfwern med, som trots någonsin deras. Beck och kåda hafwa wij til öfwerflöd, och i stället för deras Thuya kunna wij bruka vår gran til spiälor, wränger, twärträ och sudstänger, som dertil i anseende til sin lätt- och seg-het tyckes wara tienligast, eller ock något annat träslag.⁴⁷

En önskan att avhandlingarna skulle göra nytta kommer till uttryck i en avhandling om Nystad (1771, respondent Jonathan Sundelin, preses Pehr Kalm) som avslutas med devisen *GUDi till Åra! Nystad till nytta!* (figur 6.2).

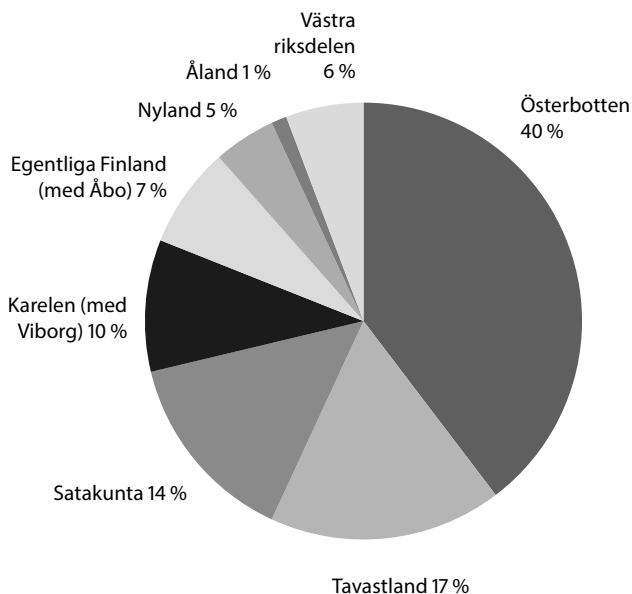
I den första avhandlingen på svenska i Åbo, *Oeconomisk beskrifning öfwer Åbo stad* (1749, respondent Niclas Wasström, preses Carl Fredric Mennander), jämförs historiska och ekonomiska avhandlingar med varandra med avseende på nytta, varvid de ekonomiska framställs som nyttigare:

Städers och orters beskrifningar kunna wara tväggehanda. Antingen kan man i dem utföra, huru våra förfäder lefvat; eller ock, huru vi lefwa, och hvad hopp vi lämne efterkommanderne, at kunna lefva efter oss. Man kan antingen endast afskiltra privilegier, hus och gator, eller ock tillika, huru de brukas och användas. Antingen kan man lysna til de gamlas härfärder och vapnebrak; eller til vår tids fredsrotter och slögdeslammer. Med et ord: sådane afhandlingar fördela sig i historiska och oekonomiska. Jag kan ej neka, at de förre äro artiga, men de senare äro dock nyttigare.⁴⁸

Även vitterheten, dvs. skönlitteraturen, kunde värderas enligt den nytta den gjorde, närmast för moralen, vilket i förlängningen gagnade samhället. Den skulle väcka kärlek till dygden och avsky för lasten, och uppmuntra och handleda till goda borgerliga seders bibehållande. I den ovannämnda *Afhandling, om medel, at förekomma borgeliga seders almenna fördärf* (1765, respondent Carl Henric Armfeldt, preses Pehr Adrian Gadd) lyfts bland annat poesin, estetiken och teatern fram som sådant som gagnar goda seder.⁴⁹

Respondenternas Orts- eller studentnationstillhörighet angavs ofta, men inte alltid, på titelbladet. Av de svenska dissertationerna i Doria har bara 6 procent respondenter som kom från västra riksdelen, resten av respondenterna kom från östra riksdelen. Av dem som kom från östra riksdelen var majoriteten från Österbotten och rätt många från Tavastland och Satakunta (figur 6.3).

Den stora andelen avhandlingar skrivna på svenska av respondenter från Österbotten kan jämföras med andelen österbottniska studenter överlag: under perioden 1750–1799 kom mellan 15 och 19 procent av studenterna från Österbotten.⁵⁰ Den österbottniska överrepresentationen i fråga om antalet svenska dissertationer kan förmodligen till en del förklaras med att den produktiva professorn i ekonomi Pehr Kalm under en lång tid var inspektor för Österbottniska nationen (1757–1779), som majoriteten av de studenter som responderade under Kalm tillhörde.⁵¹ Mer än hälften av alla öster-

Figur 6.3. Respondenternas hemort eller studentnations-tillhörighet enligt uppgifter som angetts på titelbladet till de svenskspråkiga dissertatio-nerna i Doria (1749–1799).

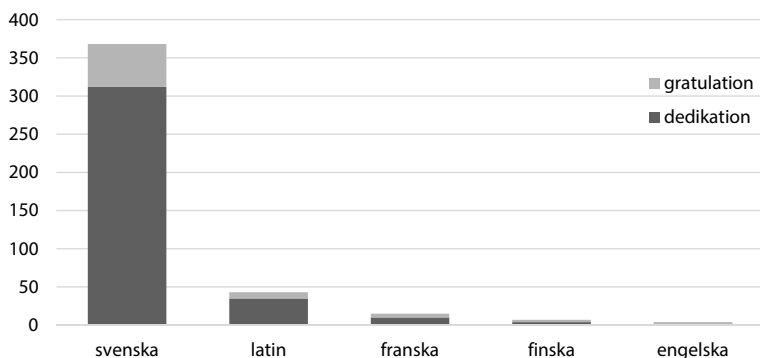
bottniska respondenter under undersökningsperioden hade Kalm som preses.⁵² Som Sven-Erik Åström har konstaterat var den utbildning som gavs i Åbo mycket passande både med tanke på det upplysningstida prästmannaidealet och på de behov som fanns bland det framväxande borgerskapet i de österbottniska städerna. Här kan också påpekas att flera betydande och populära lärare såsom Porthan var österbottningar, vilket antagligen också påverkade valet av studieort.⁵³

6.4 Dedikationer och gratulationer på svenska och andra språk

Som tidigare nämnts var det inte ovanligt att dedikationer till respondentens gynnare bifogades till avhandlingarna. Också gratulationer riktade till respondenten kunde bifogas. Dedikationerna var skrivna i en retorisk stil som var strikt knuten till romerska stilideal, och man ville i dem visa på sin språkkunskap, skriver Klinge. Han konstaterar att större delen av dedikationerna och gratulationerna var avfattade på latin och svenska, men att det från Åbotiden också finns dedikationer på hebreiska, franska, tyska, finska, engelska, italienska, holländska och lettiska. Han exemplifierar med Daniel Juslenius avhandling *Aboa vetus et nova* (1700), till vilken Juslenius bror och vänner hade författat gratulationsdikter på svenska, tyska, franska,

finska, hebreiska och grekiska.⁵⁴ Klinges uppgift gäller dock samtliga avhandlingar oberoende av publiceringsspråk och ända från universitetets grundande 1640. Språkmångfalden är betydligt mindre i fråga om de svenskspråkiga avhandlingarna från den senare delen av 1700-talet.⁵⁵ Flertalet dedikationer och gratulationer är skrivna på svenska, även om också latin, franska, finska och engelska förekommer (figur 6.4).⁵⁶

Figur 6.4. Antalet dedikationer och gratulationer på svenska, latin, franska, finska och engelska i de svenskspråkiga dissertationer från 1700-talets Åbo som finns i Doria (1749–1799).

När man fördelar materialet per decennium kan man iakttä att en viss ökning av andelen latin i dedikationerna och gratulationerna sker mot slutet av perioden, men svenskan fortsätter ändå att dominera.

6.5 Det svenska inslaget i Åbo

I detta kapitel har fokus legat på språkvalen i det akademiska skrivandet i Åbo under senare delen av 1700-talet. Vid denna tid började man skriva dissertationer på svenska vid sidan av latin i sådana ämnen som uppfattades som samhällsnyttiga, till exempel ekonomi och topografi. Tidsandan var präglad av ett nyttotänkande, som syntes tydligt i valet av ämnen för de svenskspråkiga dissertationer som lades fram vid akademien i Åbo. Respondenterna för dessa avhandlingar härstammade i mycket hög grad från östra riksdelen; särskilt Österbotten är väl företrätt. De svenskspråkiga dissertationernas andel av alla dissertationer var högre vid akademien i Åbo än vid universiteten i Uppsala och Lund.

Till dissertationerna fogades ofta dedikationer och gratulationer, som kunde vara skrivna på olika språk. Den språkliga mångfalden i fråga om dedikationerna och gratulationerna var emellertid mycket mindre i de svenskspråkiga dissertationerna än i de dissertationer som skrevs på andra språk.

Sammantaget kan konstateras att dissertationerna, och de ämnen som behandlas i dem, avspeglar såväl 1700-talets samhällsklimat som den vetenskapliga utvecklingen. De ingår som en del i den omfattande textproduktion som tillkom inom nationens lärda samfund bestående av universitet, akademier och sällskap. Avhandlingarna ger en inblick i 1700-talets nyttotänkande, då också universiteten i sin verksamhet skulle bidra till att förbättra förhållandena i riket. Samtidigt visar valet av språk i dissertationerna på en språkhistoriskt viktig period när svenskan vinner mark som vetenskapens språk.

Författaren Alexander Hacks (ca 1705–1740) verkade som tillfällespoet i Åbo, och åtminstone arton av hans dikter finns bevarade, vilket är ganska mycket för att vara tillfällesdiktning. Även om hans produktion är helt knuten till Åbo, kom han att bli en av 1700-talets mest spridda finländska författare. Orsaken var två oerhört populära tillfällesdikter, "Eskolagubbens visor", som är intressanta för att de avspeglar den svensk-finska språkart som förekom i Åbo i början av 1700-talet. Den ena dikten är en bröllopskrift till bröllopet mellan Josef Petrej den yngre och Annika Sigfridsdotter 1732, den andra en gravskrift till Josef Petrej den äldres begravning 1735. Josef Petrej d.ä. kallades Eskolagubben och därför kallas dikterna Eskolagubbens visor. Dessa två skrifter hör till de få skriftliga källor där man kan dra vissa slutsatser om talspråket i 1700-talets Åbo. De är nämligen skrivna på "Then Tötas eken Vänska Pråken" ('den dödas eget svenska språk'). Man ska ändå inte glömma att dikterna är litterära alster av en författare som tolkat och parodierat en talart som inte var hans egen.

När Josef Petrej – Eskolagubben – flyttade till Åbo från det helt finskspråkiga Loimijoki (numera Loimaa) måste han lära sig svenska. Kunskaperna i det nya språket inhämtade han i samspråk med svenska borgare i Åbo, men också i Sverige. Eskolagubbens svenska hade följaktligen influenser från hans egen finska, den svenska som Åboborgarna talade och den svenska han lärde sig under familjens vistelse i Sverige på flykt undan stora ofreden (1713–1721) och under senare resor till Sverige. Eskolagubbens språk var sannolikt gemensamt för det finska lägre borgerskapet i Åbo, vars medlemmar lärt sig svenska under samma förutsättningar som Eskolagubben. Nedan citeras en kort passage ur bröllopsdikten.

- 1 HEi/ si! Ku=Ta! säker ja/ I Ferumma Kuherrar härinnä/
- 2 Kranna Matamerna mä/ å Jomfrur af Tyktika Sinnä!
- 3 Hei gära hiertandes hei! huru ha ti här innä så fåja?
- 4 Woi huru kräckeli krant! ai=ai! ui hwasku ja säja?
- 5 Nå kära Tu/ ku ti nu hålla Pryllop i Afto mä Kamman?
- 6 Och uti Klätienes Lust/ nu just/ här pinta tisamman;
- 7 Äntli äntå/ thessa wå/ som älska hwarantra så mycki/
- 8 Å min=san/ ti hwarann hafwa ärlika gärlika Tycki?

Alexander Hacks: Dikt till Josef Petrejs och Annika Sigfridsdotters bröllop i Åbo 1732.

'Hej, se goddag säger jag, ni fromma goherrar härinne.
Granna madammerna med, och jungfrur av dygdigt sinne.
Hej kära hjärtanes hej, hur har de här inne så fejat?
Voj, hur förskräckligt grant! Aj aj, oj, vad ska jag säga?
Nå, kära tu, skulle de nu hålla bröllop i afton med gamman?
Och uti glädjens lust, nu just, här pynta tillsammans;
Äntlig ändå, dessa två, som älska varandra så mycket
Och minsann, till varann, hava ärligt och kärligt tycke?'

Lilius (1994) har analyserat de finska inslagen i dikterna och visat att Hacks framför allt har tagit fasta på ordens uttal. Finskans ljudstruktur slår igenom på flera sätt i de svenska orden, ibland med inskottsvokaler. I det citerade avsnittet ovan hittas ett exempel i *ferumma* 'fromma' (r. 1). Bortfall av konsonant i konsonantförbindelser som inleder ett ord förekommer också:

kräckeli < *skräckelig* (r. 4); *ku* < *sku* (r. 5); *wå* < *twå* (r. 7)

De tonande klusilerna *b*, *d* och *g* har ofta blivit tonlösa *p*, *t*, *k*:

Ku=Ta < God dag; *säker* < säger; *kuherrar* < goherrar (r. 1), *kranna* < granna; *matamerna* < madammerna; *tyktika* < dygdiga (r. 2), *ti* < di (de) (r. 3, 5), *krant* < grant (r. 4), *pryllop* < bröllop; *kamman* < gamman (r. 5), *klätienes* < glädjenes (r. 6), *hwarantra* < hwarandra (r. 7), *ärlika* < ärliga (r. 8)

Hyperkorrekta former förekommer också, t.ex. *boick* 'pojke', *dyskana* 'tyskarna' och *göp* 'köp'. Även om man i de citerade raderna inte hittar ord där tonlös frikativa ersatts med tonande, finns det på andra håll i dikterna, t.ex. *warlik* 'farlig', *wast* 'fast' och *win* 'fin'. Det fortfarande vanliga finländska uttrycket *fast vad skulle vara* påträffas också:

Alt/ alt måste han ha/ jumen wast hwas kulle wara
'fast vad skulle vara = vad än det gällde'

I dikten finns också ett antal direktlån från finskan: *mutta* 'men', *kauran* (fi. kaura) 'havren', *angara* (fi. ankara) här: 'utmärkt, bra', *pälimännerna* (fi. pelimannit) 'spelmännen'. Ahlbäck (1971) har i dikterna noterat drag från de svenska dialekterna i Åbotrakten. I citatet ovan hittar vi *bryllop* 'bröllop' (i dikten stavat *pryllop*, r. 5). Att blandningen skett så friskt i Hacks verser beror på den parodiska genren.

Dikterna kom att bli mycket populära, och i motsats till många tillfällesdikter skrevs de av och bevarades för eftervärlden. Under 1800-talet upplevde de en ny popularitet; 1839 trycktes de i *Åbo Tidningar*, och 1865 utkom en nyutgåva.

Charlotta af Hällström-Reijonen

Litteratur

- Ahlbäck, Olav 1971: *Svenskan i Finland*. Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 15. 2 uppl., fotografiskt omtryck av första upplagan 1956. Stockholm: Läromedelsförlagen.
- Burman, Carina 1999: Alexander Hacks och Eskolagubbens visor. I: Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 131–132.
- Dahlström, Svante 1997 (1954): *Promenader I. I: Promenader*. Faksimiltryck. Stiftelsen för Åbo Akademi.
- Lilius, Pirkko 1994: *Språkval och ordval i tillfällesdiktningen i Finland 1700–1749*. SNF 73. SLS 587. Helsingfors.

NOTER

1. Gunnarsson 2011 s. 3, 7. När det gäller korrespondens kan t.ex. nämnas H. G. Porthans brevväxling med professorn i juridik, Matthias Calonius (se Porthan 1886a och 1886b). Om lärda sällskap, se Lindroth 1967. Se även faktaruta om Porthan i denna volym.
2. Kukkonen 1989 s. 70, 205.
3. Klinge 1988a s. 27. Universitetet i Greifswald hade grundats 1456 och var svenskt åren 1648–1815. Lunds universitet grundades 1667. Se t.ex. Klinge 1988b s. 124.
4. Klinge 1988a s. 41–42, 50.
5. Klinge 1988a s. 82–84.
6. Klinge 1988a s. 65, 71.
7. Frängsmyr 2000 s. 191–192.
8. Klinge 1988c s. 401.
9. Burman 1999 s. 107–108.
10. Läs mer om Kalm i kapitel 7 i denna volym.
11. Liedman 1986 s. 27–28; Klinge 1988c s. 511–512; Gunnarsson 2011 s. 4; Magnusson 2003 s. 30–32.
12. Liedman 1986 s. 21–22.
13. Lindberg 2003 s. 13.
14. Skuncke 2003 s. 9.
15. Magnusson 2003 s. 25.
16. Liedman 1986 s. 24–25.
17. Frängsmyr 2000 s. 355; Lindberg 1984 s. 128.
18. Frängsmyr 2000 s. 355, 357, 366.
19. Lindroth 1981 s. 30. Det fanns inget universitet i Stockholm, men däremot fanns de kungliga akademierna där, t.ex. Vitterhetsakademien och Svenska Akademien, den förra grundad av drottning Lovisa Ulrika, den senare av konung Gustav III (Frängsmyr 2000 s. 363–365).
20. Akademin uppmärksammade det celebra besöket med en disputation, *Kärleken til fäderneslandet och dess utöfning*. Preses var Pehr Adrian Gadd och respondent Johan Kreander. Se Nordin 2002; Strömberg 2005.
21. Klinge 1988b s. 145–146.
22. Engelskan gör en första inbrytning som vetenskapsspråk under slutet av 1600-talet (Banks 2008 s. 23).
23. Nästan halva lästiden upptogs av latin, grekiska och hebreiska enligt 1724 års skolordning (Savin 2007 s. 255).
24. Gunnarsson 2011 s. 6.
25. Borgström 1748.
26. Klinge 1988c s. 512–516.
27. Lilius 1994 s. 65.
28. Gunnarsson 2011 s. 6.
29. Autio 1972 s. 196–197.
30. Autio 1972 s. 205–206. Wasströms avhandling kom att bli den första avhandlingen på svenska i Åbo.
31. Observera att den första disputationen på svenska hade ägt rum redan den 25 oktober 1749.
32. Heikel 1940 s. 114; Vallinkoski 1962–1966 s. XI. Dekanus ansvarade för förhandsgranskningen eller censuren av avhandlingarna. Granskningen

- gällde teologiska och politiska frågor, inte det vetenskapliga innehållet. Se Klinge 1988c s. 405.
33. Lindberg 1984 s. 40.
  34. Lindberg 1984 s. 39–40.
  35. För tydlighetens skull kan påpekas att det alltså inte var fråga om doktorsdisputationer eller doktorsavhandlingar, utan avhandlingar för erhållande av magistergraden. Avhandlingar kunde även skrivas av personer som sökte professurer och andra universitetstjänster.
  36. Burman 1999 s. 111, 114.
  37. Lindberg 1984 s. 100.
  38. Lindberg 1984 s. 100. Uppgifterna från Åbo baserar sig på Vallinkoski 1962–1966.
  39. Lindberg 1984 s. 102. Se faktaruta om Anders Chydenius i denna volym.
  40. Hultin 1910 s. 360–361.
  41. Legnér 2004 s. 36.
  42. Se Dissertationer vid Kungliga akademien i Åbo, Doria.
  43. Sökningar gjorda 18.11.2016. Resultatet motsvarar inte det verkliga antalet avhandlingar utan gäller uteslutande dem som finns tillgängliga i Doria. Vallinkoski (1962–1966 s. XII) skriver att det under perioden 1642–1828 med säkerhet utgavs 4 433 avhandlingar, och om man räknar med osäkra fall rör det sig om 4 467 avhandlingar. Enligt Lindberg (2006 s. 120) finns knappt 2 000 disputationstexter från Åbo bevarade från åren 1700–1799. Vissa avhandlingar finns i flera exemplar i Doria.
  44. Östlund 2007 s. 156.
  45. Klinge 1988c s. 448.
  46. Jfr även Östlund 2007 s. 156–160.
  47. Chydenius 1753 s. 6.
  48. Wasström 1749 s. 1–2.
  49. Hultin 1910 s. 328. Ett annat exempel är disputationen *Tankar om vittighet, såsom et medel at främja hyfsade seder i et land, förra delen* (1766, resp. Lars Johan Hedeens, pres. Pehr Adrian Gadd).
  50. Se tabell över studenternas regionala fördelning i Strömberg 1988 s. 308–309. Av professor Gadds 103 respondenter härstammade kring hälften från antingen Tavastland eller Satakunta, medan de övriga fördelade sig på de andra finländska landskapen, och sammanlagt sju kom från Småland eller andra svenska landskap (Strömberg 2005 s. 84). Se även Åström 1950.
  51. Strömberg 1996 s. 221.
  52. Till nationslivet hörde regelbundna muntliga disputationsovningar inför inspektör (Klinge 1988c s. 365–367). Därför var det naturligt att samma roller förflyttades till offentligheten vid akademien, med tryckta disputationer.
  53. Åström 1950 s. 121.
  54. Klinge 1988c s. 448.
  55. De disputationer som finns i Doria innehåller inte alltid dedikationer eller hälsningar. Det behöver inte innebära att sådana inte hade skrivits, utan kan bero på att de inte är inbundna i det sparade exemplaret. Uppgifterna är trots det av intresse, eftersom de visar på förhållandet mellan de olika språken i detta sammanhang.
  56. En disputation (Rahse 1759) har en gratulation på latin som också innehåller tre ord på grekiska.

Dissertationer från Doria som nämns i detta kapitel

- Algeen, Isaac 1757: *Oförgripeliga tankar om ogräsens hwarjehanda nytta*. Preses Pehr Kalm. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:fv-12750>.
- Armfeldt, Carl Henric 1765: *Afhandling, om medel, at förekomma borgeliga seders almenna fördärf*. Preses Pehr Adrian Gadd. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:fv-11909>.
- Borgström, Johannes 1748: *De oeconomia patriæ per academias promovenda*. Preses Carl Fredric Mennander. <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2014-00004493>.
- Carenius, Ephraim 1759: *Academiskt försök, til en physico-oeconomisk beskrifning öfwer Hwittis sokn: i Björneborgs län*. Preses Pehr Adrian Gadd. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:fv-11891>.
- Chydenius, Anders 1753: *Americanska Näfwerbåtar*. Preses Pehr Kalm. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:fv-12696>.
- Gudseus, Andreas 1754: *Oförgripeliga tanckar om sättet at anställa meteorologiska obserwationer*. Preses Pehr Kalm. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:fv-12716>.
- Hedeen, Lars Johan 1766: *Tanckar om vitterhet, såsom et medel at främja hyfsade seder i et land, förra delen*. Preses Pehr Adrian Gadd. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:fv-11916>.
- Juslenius, Daniel 1700: *Aboa vetus et nova*. Preses Johannes Bernhardi Munster. <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2014-00004866>.
- Lagus, Johan 1756: *Tanckar om hushållningens uphjelpande i Carelen*. Preses Johan Kraftman. <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2013-00003283>.
- Planman, Anders 1752: *Wetenskapers nytta i krigskonsten*. Preses Jacob Gadolin. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:fv-12024>.
- Rahse, Carl Didric 1759: *Oeconomisk beskrifning öfwer vår swenska hassel*. Preses Pehr Kalm. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:fv-12766>.
- Sundelin, Jonathan 1771: *Anmärkningar, syftande på handelens förbättrande i sjö-staden Nystad*. Preses Pehr Kalm. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:fv-12810>.
- Wargelin, Isaac 1778: *Academisk afhandling om nyttan af hallon i hushållningen*. Preses Pehr Kalm. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:fv-12834>.
- Wasström, Niclas 1749: *Oeconomisk beskrifning öfwer Åbo stad*. Preses Carl Fredric Mennander. <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2014-00003400>.
- Welin, Johan 1751: *Velmente tankar om landt-hushållningens förbättrande i Finland*. Preses Henric Hassel. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:fv-12495>.
- Wialenius, Gustav Friederich 1759: *Enfaldige tanckar om fabriquernes nytta och nödwändighet uti ett land*. Preses: Pehr Kalm. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:fv-12768>.

Litteratur

- Autio, Veli-Matti (toim.) 1972: *Turun Akatemian konsistorin pöytäkirjat. Consistorii Academici Aboensis protokoll 16. 1747–1751*. Helsingin yliopisto.
- Banks, David 2008: *The Development of Scientific Writing. Linguistic Features and Historical Context*. London & Oakville: Equinox.
- Burman, Carina 1999: I kyrkans och akademins hägn. I: Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS.
- Dissertationer vid Kungliga akademien i Åbo. Doria: <http://www.doria.fi/handle/10024/50699>.
- Frängsmyr, Tore 2000: *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år I. 1000–1809*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Gunnarsson, Britt-Louise (red.) 2011: *Languages of Science in the Eighteenth Century*. Berlin & Boston: De Gruyter.
- Heikel, Ivar A. 1940: *Helsingfors universitet 1640–1940*. Helsingfors universitet.
- Hultin, Arvid 1910: *Det ekonomiska tidevarvet i Finlands litteraturhistoria. Ur odlingens hävder under frihetstidens senare del*. SLS 94. Helsingfors.
- Klinge, Matti 1988a: Grundläggning och syfte. I: Matti Klinge m.fl. (red.), *Helsingfors universitet 1640–1990. Första delen. Kungliga akademien i Åbo 1640–1808*. Helsingfors: Förlagsaktiebolaget Otava. S. 12–107.
- Klinge, Matti 1988b: Universitetet som institution. I: Matti Klinge m.fl. (red.), *Helsingfors universitet 1640–1990. Första delen. Kungliga akademien i Åbo 1640–1808*. Helsingfors: Förlagsaktiebolaget Otava. S. 108–249.
- Klinge, Matti 1988c: Undervisning och studier. I: Matti Klinge m.fl. (red.), *Helsingfors universitet 1640–1990. Första delen. Kungliga akademien i Åbo 1640–1808*. Helsingfors: Otava. S. 355–552.
- Kukkonen, Pirjo 1989: *Från konst till vetenskap. Begreppet vetenskap och dess språkliga uttryck i svenskan under 400 år*. Meddelanden från institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet A:5.
- Legné, Mattias 2004: *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*. SLS 669. Helsingfors.
- Liedman, Sven-Eric 1986: *Den synliga handen. Anders Berch och ekonomiämnena vid 1700-talets svenska universitet*. Stockholm: Arbetarkultur.
- Lilius, Pirkko 1994: *Språkval och ordval i tillfällesdiktningen i Finland 1700–1749*. SNF 73. SLS 587. Helsingfors.
- Lindberg, Bo 1984: *De lärdes modersmål. Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige*. Gothenburg Studies in the History of Science and Ideas 5. Acta universitatis Gothoburgensis.
- Lindberg, Bo 2003: Inledning. Politisk kultur och idéer. I: Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol*.

- Frihetstidens politiska kultur 1766–1772*. SLS 649. Helsingfors. S. 13–22.
- Lindberg, Bo 2006: Den lärda kulturen. I: Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Frihetstiden*. Lund: Signum. S. 97–141.
- Lindroth, Sten 1967: *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818 1:1. Tiden intill Wargentins död (1783)*. Stockholm: Kungl. Vetenskapsakademien.
- Lindroth, Sten 1981: *Svensk lärdomshistoria. Gustavianska tiden*, utg. Gunnar Eriksson. Stockholm: Norstedts.
- Magnusson, Lars 2003: Den ekonomiska diskussionen under frihetstiden. Ett framlängesperspektiv. I: Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772*. SLS 649. Helsingfors. S. 25–38.
- Nordin, Jonas 2002: Om kärleken till fäderneslandet och dess utövning. I: Åsa Karlsson & Bo Lindberg (red.), *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*. Opuscula Historica Upsaliensia 27.
- Porthan, Henrik Gabriel 1886a (1791–1796): *Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius 1. Åren 1791–1796*. SLS 1. Helsingfors.
- Porthan, Henrik Gabriel 1886b (1797–1800): *Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius 2. Åren 1797–1800*. SLS 5. Helsingfors.
- Savin, Kristiina 2007: Språkets makt och mångfald. I: Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*. Stockholm: Signum. S. 249–277.
- Skuncke, Marie-Christine 2003: Förord. I: Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772*. SLS 649. Helsingfors. S. 9–11.
- Strömberg, John 1988: Studenterna. I: Klinge, Matti m.fl. (red.), *Helsingfors universitet 1640–1990. Första delen. Kungliga akademien i Åbo 1640–1808*. Helsingfors: Otava. S. 291–354.
- Strömberg, John 1996: *Studenter, nationer och universitet. Studenternas härkomst och levnadsbanor vid akademien i Åbo 1640–1808*. SLS 601. Helsingfors.
- Strömberg, John 2005: Nyttan och Lärdom. Pehr Adrian Gadds respondenter i samhällelig belysning. I: Tom Gullberg & Kaj Sandberg (red.), *Medströms – motströms. Individ och struktur i historien. Festskrift till Max Engman den 27 september 2005*. Helsingfors: Söderströms & Stockholm: Atlantis.
- Vallinkoski, Jorma 1962–1966: *Turun akatemian väitöskirjat 1642–1828*. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 30:1–5.
- Åström, Sven-Erik 1950: *Ståndssamhälle och universitet. Universitetsbesöken som socialt fenomen i Österbotten 1722–1808. En socialhistorisk undersökning*. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 95:1. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Östlund, Krister 2007: Några nedslag i disputationväsendet under 1700-talet. Exemplet Johan Ihre. *Sjuttonhundratalet. Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* 3–4. Uppsala. <http://septentrio.uit.no/index.php/1700/issue/view/246> (hämtad 23.3.2019).

ANN-MARIE IVARS

1700-TALSSVENSKA I FINLAND – I LJUSET AV PEHR KALMS BREV TILL C. F. MENNANDER

De dialektala inslagen kunna inte undanskymma det förhållandet, att skriftspråket i Finland i huvudsak var präglat av de former och mönster som hade utbildats i Sverige och att det inte var mer provinsiellt betonat än vad som var vanligt i moderlandet under denna tid. Ju mer skriftspråket i Sverige blev odlat, desto större blev också dess inflytande på den skriftsvenska, som brukades i Finland. Under 1700-talet försvinner allt mer det dialektalt provinsiella i ljudskick och böjning, särskilt i de högre stilarterna. I privatbrev och dagboksanteckningar från denna tid framskynta emellertid vardagligare språkdrag. I Pehr Kalms brev från senare delen av 1700-talet finner man reflexer från ett talspråk, som trots Kalms långvariga vistelser i Sverige kan förmodas rätt väl ha överensstämt med den dåtida Åbosvenskan på högre nivå. (Ahlbäck 1971 s. 27.)

7.1 Pehr Kalm

Pehr Kalm (1716–1779) föddes i en prästfamilj från Korsnäs som 1716 befann sig i Ångermanland på flykt undan stora ofreden. Fadern Gabriel Kalm dog vid tiden för sonens födelse, och mor och son återvände efter kriget till Österbotten. År 1730 skrevs Kalm in i Vasa trivialskola, och 1735 började han studera i Åbo. Där fann han en beskyddare och välgörare i friherre Sten Carl Bielke, som var

hovrättsråd i Åbo hovrätt och ägare till Lövsta gård utanför Uppsala. Sina senare studier i Uppsala 1740 kunde Kalm finansiera som ansvarig för driften på Lövsta, och 1744 följde han Bielke åt på en resa till Ryssland. Tidigare hade Bielke bekostat flera resor för Kalm inom Sverige, och det var också på hans förslag som Kungl. Svenska Vetenskapsakademien 1747 sände ut Kalm på hans forskningsresa till Nordamerika. Förhoppningen var att han där skulle finna och samla frön till nyttoväxter som kunde odlas i Sverige och Finland och höja hela rikets välförhållanden. Med reseskildringen *En resa til norra America* som kom ut i tre band 1753, 1756 och 1761 vann Kalm ära och berömmelse, även utomlands.¹

Redan före resan till Nordamerika 1747–1751 hade Kalm blivit utnämnd till professor i ”naturalhistorie och ekonomi” i Åbo, men professuren tillträdde han först efter hemkomsten från Amerika. Som professor presiderade han över 146 disputationer som främst behandlade fruktodling, skogsvård och lokalhistoria och i två tredjedelar av fallen var skrivna på svenska i stället för latin. Efter sin prästvigning 1757 blev Kalm som kyrkoherde i Pikis och senare S:t Marie en aktiv medlem av domkapitlet.²

”I Kalms skrifter finns en friskhet, som gör att de känns levande för en modern läsare”, skriver Carina Burman.³ Det är ett omdöme som väl stämmer in också på de brev som Pehr Kalm under en lång följd av år skrev till sin lärare och avlägsne släkting Carl Fredrik Mennander. Intet mänskligt är Kalm främmande i de förtroliga rapporter om livet i Åbo och Åbo stift som han förser Mennander med under dennes vistelser som riksdagsman i Stockholm. Som biskop representerade Mennander Åbo stift vid riksdagarna 1755–1772, som ärkebiskop företrädde han ärkestiftet vid riksdagen 1778/1779.⁴

Den språkart som Kalm 1740 kom i kontakt med i Uppsala och på Lövsta var uppländska. Det är en språkart som har stora likheter med standardspråket, för det är den som jämte den mellansvenska bildar stommen i det talspråk som blev riksgiltigt. Det uppländska inslaget i tal och skrift förstärktes av att riket regerades från Stockholm och att den högre utbildningen gavs i Uppsala. Umgängesspråket i Mellansverige har säkert i hög grad haft betydelse också i Finland, säger Gun Widmark, med hänvisning till Olav Ahlbäcks slutsats att 1700-talets Åbosvenska hade uppstått ”under ett kraftspel, vari skriftspråket, det centralsvenska talspråket och den gamla Åbodialekten utgjorde komponenterna”. Åbosvenskan var socialt

skiktad. I de högre samhällsklasserna skilde den sig knappast så mycket från det språk som vid samma tid talades på motsvarande sociala plan i Stockholm.⁵

Före rikssprängningen 1809 bör även Finland ha haft samma språkartsschema som det som rådde i Sverige, säger Widmark vidare. I Uppsala bör Kalm i varje fall ha lärt känna de språksociala regler som gällde för de tre språkarter som språkforskaren Sven Hof skiljer mellan i *Swänska språkets rätta skrifsätt* 1753, nämligen offentligt tal inför publik, umgängestal privat och ”gemene mans tal”, dialekterna. Av umgängestalet fanns det en prestigevariant, ”den Upländske talarten”, som namnet till trots inte var knuten bara till Uppland utan brukades även i förnämare hus i Stockholm och angränsande landskap. Snarare än en dialekt var den alltså en sociolekt.⁶

Ett välkänt uppländskt drag är sammanfallet av *e* och *ä* till s.k. stockholms-*e*, som gör att t.ex. *leva* och *väva* rimmar på varandra. Detta och många andra språkdrag är gemensamma för uppländskan och svenskan i Finland.

7.2 Kalms brev

Utgåvan *Pehr Kalms brev till samtida I* (1914) innehåller 85 brev, av vilka de tre första är skrivna i Stockholm 1747, de övriga i Åbo. Brev nummer 4 skrevs 1757, brev 5–51 på 1760-talet och brev 52–85 på 1770-talet. Till innehållet är breven fördelade på en officiell och en mer förtroligt hållen avdelning. I den förra rapporterar Kalm om lediga tjänster inom såväl stiftet som akademien, om sökande och tjänstetillsättningar. I den senare får sig läsaren till livs senaste nytt om enskilda människors liv och förehavanden – hälsa och sjukdom, födelse och död, romanser och äktenskap, tråtor och gräl, fattigdom och nöd – kort sagt om alla de sorger och glädjämnen som var en del av själva livet under de fyra decennier breven omspanner.

Tilltalet i breven skiftar, allt efter mottagarens tjänsteställning: från *Högvördige Herr Professor* 1747 till *Högvördigste Herr Doctor, Biskop och Procancellarie* 1757–1772 och *Högvördigste Herr Doctor, Årke-Biskop och Procancellarie* 1775–1779. Breven avslutas på motsvarande sätt med fraser som *högvördige Herr Professorens ödmiukaste tienare Pehr Kalm* (1747), *Framhärddar til min död högvördigste Herr Doctorens, Biskopens och Procancellariens allerödmiukaste tienare Pehr Kalm* (1766) och *Framhärddar med diupaste vörddnad högvördigste*

*Herr Doctoren, Ärke-Biskopen och Procancellariens allerödmiukaste tienare Pehr Kalm (1777). Inne i breven tilltalas Mennander inte med vare sig du, I eller ni, utan med titel: Herr professoren, Högvördigste Herr Biskopen och högvördigste Herr Ärke-Biskopen.*⁷

Nämnas kan att 1700-talssvenska i Finland redan tidigare har studerats i professorsbrev från Åbo. I uppsatsen ”Finländsk svenska på 1700-talet” (1902) ville Rolf Nordenstreng med hjälp av *Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius 1791–1800* (1–2,

HENRIK GABRIEL PORTHAN

Han var den morgondag,
Ur hvilkens rot en Lönnrot vuxit upp,
Ur hvilkens frö ett Kalevala grott,
Ur hvilkens aska uppstått Fänrik Stål
Och på hvars graf ett folk förstätt sig sjelf.

Zacharias Topelius promotionsdikt 1894, ”Sanningen i går, i dag och i morgon”, återspeglar det sena 1800-talets syn på Henrik Gabriel Porthan (1739–1804) som grundläggare av det finländska nationalmedvetandet. Porthan var en akademisk centralgestalt i Åbo och avancerade från magister 1760 till docent i vältalighet 1762, därefter till akademins bibliotekarie 1772 och slutligen till *eloquentiae et poëseos* professor 1777. Området för professuren var formellt de klassiska språken och deras litteratur. Latinet och grekiskan blev under Porthans ledning ett starkt nyhumanistiskt fundament för studier och lärdom vid akademien i Åbo.

Porthan har ofta betraktats som grundläggare av de nationella vetenskaperna i Finland: finska folkets tidigaste historia, medeltidshistorien, studiet av finska språket och den finska folkdiktningen samt Finlands geografi bland dem. Hans insatser för akademins bibliotek i Åbo var betydande, och bokbeståndet tredubblades under hans tid som bibliotekarie. Dessutom skötte han vid sidan av professuren även bibliotekets angelägenheter till sin död. Han var också den första som definierade en särskild finsk nationallitteratur. För biblioteket samlade han allt som kunde hänföras till ”nationens historia litteraria”.

Porthans liv och verk förenade två viktiga komponenter i samtidens idé- och lärdomshistoria. Å ena sidan ägnade han sig som klassisk

universallärd åt arvet från antiken, å andra sidan blev han en ”nationallärd” i sin finsk-patriotiska omgivning. Här uppträdde Porthan inom 1700-talets nyttoinriktade upplysningshorisont i det svenska riket. Därtill var han utomordentligt flitig som föreläsare, dissertationspreses och författare av dissertationer samt som handledare av skrivövningar. Av samtiden ansågs han inte vara något lysande litterärt snille, men man framhöll hans beläsenhet, hans nit och kritiska omdöme i vetenskapliga frågor. Porthans dominerande ställning gjorde att han effektivt kunde motarbeta oönskade nyheter inom vetenskap och filosofi. Han var en svuren motståndare till Immanuel Kants läror, och först efter hans död fick kantianismen insteg i Åbo.

Porthans tidigaste finska forskningar gällde finnarnas folkdiktning, folktro, ordspråk och dialekter, sammanfattade i dissertationsviten *De poësi Fennica* 1766–1778. Intresset för folkdiktningen och språken som historiska vittnesbörd över folkens ursprung och äldsta historia låg i tiden. Herder var den stora upptäckaren av ”folkens röster”, och Ossians sånger hade nått Åbo redan på 1760-talet. I de senare delarna av *De poësi Fennica* kunde Porthan stödja sig på den nyaste europeiska forskningen.

Porthan gjorde en enda utrikesresa, 1779 till det då nya och berömda universitetet i Göttingen. Här sammanträffade han med historieforskaren August Ludwig Schlözer, som hade norra Europas och särskilt Rysslands äldre historia som specialitet. Mötet blev avgörande för Porthans fortsatta forskargärning, som häfter riktade in sig på Finlands historia. Hans största historiska verk blev utgåvan av biskop Paul Juustens krönika över Fin-

utgivna 1886) påvisa att många finländska egenheter vid sekelskiftet 1800/1900 i själva verket fanns redan före 1809. Nordenstreng lyckades identifiera ett hundratal provinsialismer som på Porthans tid var i bruk i Finland men inte i Sverige, men också en grupp finlandismer som då tillhörde den dåtida svenskan i Sverige. Exempel på de förra är *junkare* 'skojare' och *helst* i betydelsen 'åtminstone', på de senare *nummer* som *den*-genus. Den språkliga differentieringen var alltså inte bara en följd av skilsmässan från Sverige 1809, utan

lands medeltida biskopar, ett verk på sammanlagt över 1 000 sidor i 56 dissertationer 1784–1800. I minutiösa fotnoter lade Porthan fram och kommenterade hela det då kända källmaterialet till Finlands medeltidshistoria.

Som akademisk lärare var Porthan också en av grundarna av Aurasällskapet 1770 och utgivare av sällskapets organ, *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* (1771–). Vid sidan av diktning och vitterhet hade tidningarna även ett patriotiskt syfte: att publicera historiska aktstycken, biografica och Ortsbeskrivningar.

Porthans akademiska språk i de otaliga dissertationerna var latin, men sina föreläsningar höll han åtminstone delvis på svenska. Till hans retoriskt mest bearbetade svenska texter hör hans inträdestal i Vitterhetsakademien 1788, "Anmärkningar rörande Finska folkets läge och tillstånd vid den tiden när det först lades under Svenska kronans vissa och varaktiga välde". Porthan ägnade sig inte åt det svenska språket i Finland; ett undantag är hans undersökning av dialekten i Kronoby, hans uppväxtort i Österbotten. I den första utgivna serien av Porthans *Opera selecta* (utg. av Finska Litteratursällskapet 1859–1873) bildar hans skrifter på svenska det

sista och femte bandet. Här ingår också Porthans tre idéhistoriskt intressanta promotionsdikter från 1766, 1769 och 1772, ett urval historiska uppsatser och levernesbeskrivningar samt "Tankar om Finlands upodling" från 1797. Porthan hörde också till de stiftande medlemmarna av Finska Hushållningssällskapet samma år.

Henrik Gabriel Porthans obestridda ställning som finländsk storman är ett resultat av en medveten konstruktion under 1800-talet. De österbottniska studenterna gick här i spetsen genom att på 1840-talet inleda firandet av hans födelsedag den 8 november – detta vid en tid då universitetets vicekansler A. A. Thesleff ännu förundrade sig över hur en "gammal svensk professor" kunde ha någon betydelse för ungdomen. Porthankulten växte under 1850-talet till nya dimensioner och hans staty – den första i sitt slag i hela landet – avtäcktes i Åbo i maj 1864, biografier och minnesord utgavs i olika former. En av Porthanrenässansens tongivande minnesskrifter utgavs 1843 av hans tidigare student Frans Michael Franzén i *Svenska Akademiens Handlingar* under titeln "Minne af kanslirådet Henrik Gabriel Porthan".

Rainer Knapas

Litteratur

- Freudenthal, A. O. 1892: Porthan, Finlands första svenska dialektforskare. I: *Förhandlingar och uppsatser* 6 (1890–1892). SLS 20. Helsingfors. S. 51–59.
- Porthan, Henrici Gabrielis 1939–2007: *Opera omnia* 1–13. Turku: Edidit Porthan-seura.
- Schybergson, M. G. 1908, 1911: *Henrik Gabriel Porthan. Lefnadsteckning* 1–2. SLS 83, 98. Helsingfors.
- Tarkiainen, Kari 2008: Porthan, Henrik Gabriel. I: Henrik Knif (huvudred.), *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*. SLS 710:1. Helsingfors. S. 552–557. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4550-1416928957156>.

hade börjat redan tidigare. Orsaken var i många fall en viss konservatism som gjorde att språkmaterial som hade fallit i glömska i Sverige levde kvar i Finland. Tendensen att divergera fanns och differentiering pågick, men motverkades av krafter som arbetade i motsatt riktning.

7.3 Bildat Åbospråk

Hur det lät när man talade svenska i bildade kretsar i Åbo under sent 1700-tal finns det få eller inga direkta vittnesbörd om. Ett sådant ges i alla fall i *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning* som gavs ut i tryck 2014. Pehr Stenberg (1758–1824) var en ung man ur allmogens led i Umeå som kom till Åbo för att studera, bara två veckor efter Pehr

---

ANDERS CHYDENIUS

Anders Chydenius (1729–1803) kan sägas vara en av 1700-talets finländska stormän. Prästen, politikern och den mångsidige författaren Chydenius inledde sin politiska bana under de första åren av 1760-talet då han uttalade sig i den ekonomiskt betydelsefulla frågan om stapelrättigheterna. Chydenius, då komminister (kaplan) i Nedervetil, deltog som prästeståndets representant i ståndsriksdagen 1765–1766. Denna riksdag blev på många sätt den mest betydelsefulla tiden i Chydenius liv, och det var också under den här tiden hans mest kända ekonomiska skrifter, *Käl- lan Til Rikets Wan-Magt*, *Den Nationnale Winsten*, *Rikets Hjelp*, *Genom en Naturlig Finance-System* och inläggen i tryckfrihetsfrågan tillkom. Han var oerhört produktiv, närmast frenetisk i sitt skrivande. På nätterna författade han memorial och pamfletter, på dagarna deltog han mycket aktivt i utskottens sammanträden. I några av utskottet intog han en ledande roll. Bäst ihågkommen är han för sina insatser i det så kallade tredje utskottet där frågorna om förhandscensur och skriv- och tryckfrihet behandlades. Chydenius formulerade inte ord för ord texten till *Kongl. Maj:ts Nådige Förordning, Angående Skrif- och Tryck-friheten* av den 2 december 1766, men hans roll i den process som ledde fram till att förordningen godkändes var helt avgörande. Riksdagen 1765–1766 slutade snöpligt för Chydenius när

han blev utesluten ur prästeståndet, men han återkom som riksdagsledamot 1778–1779 och 1792, då som kyrkoherde i Gamlakarleby.

Den röda tråden i Chydenius författarskap och den styrande principen för hans agerande är frihet. Chydenius tillämpade frihetstanken på frågor som rörde näringar, ekonomi, tjänstehjonnens anställningsvillkor, invandring, tillgången till information och rätten att offentligt uttrycka sin åsikt i skrift. I forskningen tillskrivs Chydenius ofta rollen som ensamt agerande frihetskämpe och radikal. Detta stämmer endast delvis. Chydenius var i allra högsta grad påverkad av idéströmningar och andra författare i samtiden och hade i många frågor ett nära samarbete med likasinnade. Han påverkades starkt av sina lärare Johan Wegelius d.y., Johan Browallius, Carl Fredrik Mennander och Pehr Kalm, kallade kommerserådet Anders Nordencrantz sin lärofader och samarbetade med bland andra boktryckarna Lars Salvius och Elsa Fougt. Vid riksdagarna författade han då och då memorial tillsammans med eller i samråd med andra ledamöter. Chydenius var sällan den förste som presenterade en viss idé, men hans styrka låg i förmågan att i tal och skrift reda ut komplicerade frågor och göra dem mer begripliga genom klagörande argument och välvalda exempel. Han agerade sällan helt ensam när viktiga frågor skulle drivas igenom,

Kalms död i november 1779. En fjärdedel av självbiografen utspelar sig i Finland, där Stenberg nyfiket iaktar sin omgivning, bland annat som informator hos förnäma familjer i regionen. År 1786 prästvigdes han i Åbo domkyrka, och 1789 promoverades han till magister. Samma år återvände han till Västerbotten, där han innehade olika prästtjänster, sist som komminister i Umeå landsförsamling från 1804 till sin död 1824.

Vad som speciellt stötte Stenberg i öronen vid mötet med Åbosvenskan var bruket av *sätta* och *lägga*, dubbel negering och konjunktionen *som*.

Det andra [vid sidan av naket bastubadande], som åter i början mycket stötte mina öron var: at höra dem, som skulle låddas tala svenska, ja till och med Herrskaper, inblanda i swenskan hwarje-

men när det hettade till i riksdagen eller när en fråga debatterades hetsigt i pressen, lämnades han ofta ensam med uppgiften att försvara principerna, vilket han också gjorde till synes outröttligt. Kännetecknande för Chydenius person var hans okuvliga rättspatos och den uthållighet med vilken han fortsatte att hävda sina ståndpunkter årtionde efter årtionde. Ännu 1799 i en skrift om jordbrukets upphjälpande i Finland upprepar han samma åsikter i ekonomiska frågor som han uttryckte redan på 1760- och 1770-talen.

Vid tiden för Anders Chydenius födelse den 26 februari 1729 var hans far Jakob Chydenius präst i Sotkamo i Kajanaland. Några år senare flyttade familjen till Kuusamo där fadern hade utnämnts till kyrkoherde. Sin tidiga undervisning erhöll Chydenius i hemmet av sin far, i trivialskolan i Uleåborg och vid pedagogien i Torneå. År 1745 inledde han sina akademiska studier i Åbo och vistades tidvis även vid universitetet i Uppsala. Sin första tjänst fick han 1753 som predikant i Nedervetil kapellförsamling och blev därigenom underställd sin far som utnämnts till kyrkoherde i Gamlakarleby 1746. I sin barn- och ungdom stod Chydenius nära sin äldre bror Samuel. Bröderna hade följts åt under skol- och studieåren, men Samuel drunknade redan som 30-åring i Kumo älv, vilket måste ha drabbat Chydenius hårt.

Barn- och ungdomsåren i de östligaste delarna av det svenska riket gav Chydenius goda insikter i de ekonomiska villkoren för de människor som bodde i periferin, tiotals mil från närmaste stad. Speciellt tydligt framkommer detta i hans skrift om lanthandeln från 1777 där han argumenterar för en uppluckring av den gällande lagstiftningen som förbjöd handel på landsbygden. Att Chydenius drev periferins intressen syns tydligt även i hans argumentation kring seglationsfrihet, näringsfrihet och handlingars offentlighet, och han gick till hårt angrepp mot att makten, pengarna och tillgången till information så tydligt ackumulerats hos ett fåtal personer i Stockholm. Tiden i Sotkamo och Kuusamo gav honom sannolikt även goda kunskaper i finska. Det första bevarade skriftliga alstret av Chydenius hand är en hyllningsdikt på finska från 1751 till den då femåriga kronprins Gustav, sedermera kung Gustav III. Från 1786 finns det bevarat en finsk översättning av ett tal som Chydenius höll i samband med en avrättning i Kronoby. Det är inte uteslutet att Chydenius själv står även för den finska versionen. Sina övriga skrifter författade han på svenska, även avhandlingen pro gradu om nordamerikanska näverkanoter från 1753.

Chydenius hyste ett särskilt intresse för uppsats- och skrivtävlingar utlysta av lärda sällskap och samfund. Mest omfattande blev hans täv-

handa Fennicismer och finska talesätt, utom hwad de kunde bryta på finskan medelst accenten på ordena. Jag wil för ro skull anföra några sådana finska idiotismer: såsom till exempel: *Sätt dörrn fast; sätt spjellet fast; lägg stopet fatet, bouteillen, Carafin, glaset et: på bordet*, i stället för: *sätt stopet et:* och åter tvärtom: *Sätt knifwen, bandet, skeden, mössan, näsduken et: på bordet*, i stället för: *lägg knifwen et:* Vidare: *Intet har jag ingen sax; Intet ser jag ingenting; intet hittar jag ingenting. Intet wet jag ingalunda.* och sedan: *Går jag nu straxt?* i stället för: *skall jag gå nu straxt?* Såsom ock: *Intet kan jag gå som jag är sjuk; Intet wet jag, som jag har warit borta.* Jag kunde ej hindra det, *som jag war borta*, eller: *som, jag såg det intet.* Så at de brukte ofta: *som*, i stället för: *eftersom, när, eller då.* Med mångfaldiga flere sådana, som i början ganska mycket stötte öronen; men till slut blef jag så wan derwid, at jag ej märkte det;

lingsbidrag till två skrivtävlingar arrangerade av Theologico-homiletiska sällskapet i Uppsala i början av 1780-talet. Chydenius tävlingsbidrag, predikningar över tio Guds bud och över andra huvudstycket i katekesen, utgör sidmässigt mer än en tredjedel av hans samlade skriftliga produktion. Bidragen utsågs till de främsta i respektive tävling. Han deltog också i skrivtävlingar utlysta av Kungl. Vetenskapsakademien, Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg och Kungl. Finska Hushållningssällskapet.

Anders Chydenius och hans hustru Beata Magdalena (Malin) Mellberg förblev barnlösa. Det oaktat fanns det många barn och unga som bodde i deras hem. Under årens lopp tog Anders och Malin hand om ett flertal obemedlade syskonbarn och yngre halvsyskon. Av system Marias söner utvecklade Chydenius ett särskilt nära förhållande till Jacob Tengström, senare det autonoma Finlands första ärkebiskop. I bevarade brev kan man läsa hur Chydenius aktivt försökte påverka de beslut Jacob Tengström tog angående sin framtid.

Även om alla Chydenius skrifter naturligtvis är bundna till sin tid och sitt historiska sammanhang, framstår en av dem som nästan tidlös. Den text som bibehållit sin aktualitet är *Memorial, Angående Religions-Frihet* från 1779 där Chyde-

nus för fram ekonomiska och medmänskliga argument för att tillåta en friare invandring för "fremande Tros-förwanter", dvs. att även de som inte var lutheraner (reformerta, katoliker och judar) oberoende av ålder, stånd, kön eller trosbekännelse skulle få bosätta sig i landet, livnära sig genom arbete och ostört utöva sin religion. Personer som tillhörde andra trossamfund utgjorde inget hot mot enheten i religionen i det svenska riket, hävdade Chydenius, men fick inte medhåll av särskilt många ståndsbröder. Religionsfrihetsmemorialet välkomnades visserligen av Gustav III, men för Chydenius själv var förslaget ett politiskt självmord. Memorialet översattes till franska och publicerades i sju franskspråkiga tidskrifter våren 1779 och blev därigenom den av Chydenius skrifter som fick den största internationella spridningen i samtiden. En tidig tävlingskrift om mosslopna ängar hade dock översatts till tyska redan 1765.

Chydenius fortsatte skriva ända fram till sin död. Under de sista åren skrev han bland annat om salpetertillverkning, koppypmpning, opiumframställning och potatisodling. Under sitt liv var Chydenius ett flertal gånger part i utdragna debatter, bland annat vid riksdagen 1765–1766 då *Källan Til Rikets Wan-Magt* väckte en debattstorm och vid riksdagen 1778–1779 då hans skrift

ja jag kunde väl ock ibland, sjelf säga så, sedan jag flera år hade varit i landet.⁸

Ja, det rätta bruket av *lägga, ställa, sätta* är en evighetsfråga för den svenska språkvården i Finland.⁹

Vill man komma åt talspråket i bildade kretsar i äldre tid ska man se på ”den litteratur som inte framträder med egentliga litterära anspråk: brev, dagböcker och memoarer”.¹⁰ I Kalms brev är det framför allt den personligt hållna delen av rapporterna som har något att berätta om det samtida talspråket i Åbo. När Kalm skriver om enskilda personer tar han ofta till ord som enligt SAOB hör hemma i bygdemål eller har ett vardagligt stilvärde, ord som i bästa fall går att lokalisera till en viss region inom språkområdet. Också

om tjänstehjonens rättigheter gav upphov till en tidningsdebatt vars like inte tidigare skådats. Mycket tyder på att Chydenius medvetet sökte debatt. Han var uppriktigt övertygad om att sanningen bäst kunde utrönas om medborgare fritt fick debattera en fråga och framföra argument för och emot. Ännu under de sista åren råkade Chydenius i konflikt med Finska Hushållnings-

sällskapet och medicine professor G. E. Haartman i en fråga rörande koppypmning, en tvist som inte löstes under Chydenius livstid. Anders Chydenius avled den 1 februari 1803 – bokstavligen med fjäderpennan i handen.

Maren Jonasson

Litteratur

- Chydenius, Anders 1877–1880: *Politiska skrifter af Anders Chydenius. Med en historisk inledning ånyo utgifna af E. G. Palmén*. Helsingfors: G. W. Edlunds förlag.
- Chydenius, Anders 2012–2016: *Anders Chydenius samlade skrifter* 1–5, utg. Maren Jonasson & Pertti Hyttinen. SLS 762:1–5. Helsingfors. <http://chydenius.kootuttekset.fi/?lang=sv>.
- Jonasson, Maren & Pertti Hyttinen (eds.) 2012: *Anticipating The Wealth of Nations. The selected works of Anders Chydenius (1729–1803)*. London & New York: Routledge.
- Nordbäck, Carola 2009: *Lycksalighetens källa. Kontextuella närläsningar av Anders Chydenius budordspredikningar. 1781–82*. Åbo: Åbo Akademis förlag. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-765-507-1>.
- Schauman, Georg 1908: *Biografiska undersökningar om Anders Chydenius jämte otryckta skrifter af Chydenius*. SLS 84. Helsingfors.
- Virrankoski, Pentti 1995: *Anders Chydenius. Demokratisk politiker i upplysningens tid*. Stockholm: Timbro & Helsingfors: Söderströms.
- Virrankoski, Pentti 2008: Chydenius, Anders. I: Henrik Knif (huvudred.), *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*. SLS 701:1. Helsingfors. S. 135–140. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4505-1416928957111>.

på andra språknivåer påträffas drag som kan avslöja brevskrivaren som brukare av den finländska svenskan. Bekräftande *nog* 'visst' som fundament i satsen (*Nog hålla brödlösa präster sig fram* och *Nog har han då god smak!*) var kanske redan på 1700-talet ett särmerke för svenskan som den talades i Åbo.¹¹

Som redan framgått hade Pehr Kalm genom sin uppväxt i Österbotten samt sina studier i Åbo och Uppsala tidigt kommit i kontakt med olika regionala varieteter som på sitt sätt reflekteras i breven. Huvudsyftet med den analys som följer är att ta reda på vad som i ljuset av Kalms brev till Mennander var likt och olik i 1700-talets Åbosvenska och i svenskan som den talades och skrevs i Uppland och Stockholm. Breven kommer ur den aspekten att granskas på olika språknivåer: ortografi och uttal, ordförråd, ordböjning, ordbildning, syntax och bildspråk. Jämförelser görs, framför allt med 1600-talsförfattaren Agneta Horn i Sverige, vars språk har beskrivits av Gösta Holm.¹²

7.4 Ortografi och uttal

När Kalm skrev sina brev till Mennander hade han redan viss erfarenhet av 1700-talets svenska skrivnorm. År 1746 kom *Pehr Kalms Wästgötha och Bahusländska resa förrättad år 1742* ut i tryck och 1753–1761 *En resa til norra America* 1–3. Båda resebeskrivningarna trycktes hos Lars Salvius i Stockholm, en boktryckare som är känd för att ha spelat en stor roll i reformen av stavningen på 1700-talet. På vissa punkter tog Kalm de nya skrivnormerna i bruk, på andra bevarade han ett äldre skrivsätt.¹³

Några decennier in på 1700-talet förekom det till exempel inte längre att man dubbeltecknade långa vokaler, att man skrev *ij* för långt *i*, att man skrev *dh* och *gh* (*ledh*, *dagh*) i stället för enkelt *d*, *g*, att man skrev *z* (*daghz*) och inte *s* som uttryck för genitiv eller att man sköt in ett *b* mellan *m* och *r*, *l*. På de här punkterna följer Kalm som regel den nya normen, t.ex. *flere dagar i veckan* och *fatta hvarandra i kragen*. Men det händer att han på gammalt vis dubbelskriver vokalen i enstaviga ord, t.ex. (han) *säger sig vela visa några feel jag begått*, (pigorna var) *vid åån at byka* och *prof. Hassel har svullna been*, *at han ej får stöflar på sig*. Och den äldre stavningen *ij* för långt *i* behåller han, t.ex. *med flijt* och *några bijn* samt *kall som ijs* och (professor Nääf) *har i vinter roat sig dermed, at med alfware frija till*

Gyllenstolpens äncka. Inkonsekvenser förekommer naturligt nog, ibland i ett och samma brev, såsom *fruentimbren* och *fruentimret* skrivna med och utan inskott av *b*.

På andra punkter hade bruket ännu inte hunnit stabilisera sig, utan en äldre och en nyare form kunde existera sida vid sida. Kalm väljer den äldre formen genom att skriva *ck* och inte *k* efter *l*, *n* och *r* i ord som *folck*, *yncka* 'ömka' och *starck*; *en hel påse med starcka skäl*. Han väljer också det äldre skrivsättet *et* i stället för *ett*, men det nyare *ej* i stället för *ei*, t.ex. *kan ej räckna*. Stavningen *d* i stället för äldre *th* i pronomen och adverb som *den*, *der*, *då* tar han däremot i bruk, t.ex. **det** *glunkas mycket derifrån*. På Salvius tryckeri var det de nyare varianterna som användes.

På en del punkter förekom det att Salvius bröt mot det allmänna bruket genom att välja ett annat alternativ än det etablerade. Det gjorde han bland annat genom att sätta in ett *e* i ord som *vatten* och *vapen* och genom att skriva *-ligt* i stället för *-ligit*, också i Kalms *En resa til norra America*. På de här punkterna tar Kalm inte till sig den salviuska skrivnormen utan behåller i breven den äldre stavningen *et elakt tekn* och på *vatn* och *bröd* samt *et ovanligt quickt genie* och ett *mycket beskedeligt folck*, precis som i *Resejournalen* tidigare.

Vilka av de äldre skrivformerna i breven kan tänkas reflektera Kalms talspråk? Valde han att skriva orden som han uttalade dem, så som de på 1700-talet uttalades i dialekterna i trakten av Vasa, Åbo och Uppsala? Det kan stämma för *letto* 'lät' som *getter* med en stavning som återger uttalet med långt *e* i både Finland och Uppland. Det kan likaså stämma för *vatn* och *tekn* utan inskott av *e*. Gemensamt för Finland och Uppland är uttalet *dymbelvecka* och *damb* med ålderdomligt *mb* i stället för *mm*. Stavningen *toma* händer och *en eller flera timar* speglar ett fornärvt uttal med lång vokal före *m*, som än i dag är levande i Finland utom Åland. Bakgrunden till *ij* i *bij* och *frija* kan vara det centralsvenska, sydösterbottniska och väståboländska efterslaget av *j* efter långt *i*, och till *folck* och *starck* kvantitetstypen [starkk] med utbredning i norra Österbotten, åländska Brändömålet, östra Åboland och västra Nyland.¹⁴

Ett "rikssvenskt" intryck gör stavningen *ll* och *nn* i stället för *ld* och *nd*, i t.ex. *den villbasaren Ross*, *den enfalliga tankan*, *stod i skull öfver öronen* och *margfallig* 'mycken' *sveda* samt *Spinnelväfs maskarna*.¹⁵ Assimilerat *ll* och *nn* har en stor utbredning i dialekterna i Sverige och bidrar därför i ringa mån till dialektlokaliseringen. Helt

okänd är assimilationen heller inte i Finland: i åländska, åboländska och nyländska dialekter uttalas t.ex. *hund* som *hunn/honn*.¹⁶

7.5 Ordförråd

En viktig aspekt på ordförrådet i Pehr Kalms brev till Mennander är bruket av dialektord och ord med vardaglig stilfärg. I breven förekommer av naturliga skäl en hel del ord och betydelser som numera känns föråldrade, såsom *stickfluss* 'sjukdom med akuta andningsbesvär' och förstärkande *vida vägnar* 'långa vägar'. Tidstypiskt är inslaget av franska ord, som nådde en höjdpunkt just under senare delen av 1700-talet. Latinska ord förekommer, jämte tyska ord som lätt smälter in i sammanhanget och kan vara svåra att identifiera som ursprungligen tyska och inte svenska ord. För lånordens del kommer fokus därför att ligga på franska och latinska ord.¹⁷

7.5.1 Vardagsord och dialektord

Substantiv

Orden med vardaglig stilfärg och förankring även i dialekterna i Finland uppträder till en del i personbeteckningar med nedsättande innebörd. En prost som hade blivit besviken på Mennanders efterträdare som biskop i Åbo omtalar denne med skällsordet *buffel* 'ohyfsad person': *en annan biskop hade vi förut, mot hvilcken denne **båffelen** ej kan i något förlikna sig*. *Bönhas* 'person som utövade ett hantverk utan att tillhöra skrået' förekommer i ett brev där Kalm ondgör sig över att akademien inte har råd att hålla sig med goda trädgårdsmästare *utan måst taga **bönåsar**, och dem som oftast ömsa*. Två försupna präster i församlingen i Riga kallar han rätt och slätt för *stora fyllhundar*. Det kostar på *en latoxe*, säger Kalm om sig själv, efter en termin med extra mycket arbete. En arkaiserande stilklang har yrkesbeteckningen *orgbyggare*, bildad till *orgor* 'orgel' som fortfarande förekommer dialektalt. *Spögubbe* är ett ord som i äldre tid användes skämtsamt om kyrkväktaren: (kyrkoherden ber) *spögubben tilsäja honom at gå ut* (ur kyrkan). Exklusivt finländskt är *junkare* 'gynnare, skålm' som i sverigesvenskt språkbruk motsvaras av *junker*. *Stympare* 'fuskare, klåpare' är däremot inte belagt dialektalt i Finland, *den **stymparen** mag[ister] Aulin* (på Salvius tryckeri).¹⁸

Ordet *bövel* använder Kalm inte i dess dialektala betydelse 'fan, djävul', utan i dess ursprungliga, numera utdöda betydelse 'bödel': *Om onsdagen ger böfveln Blackväll des välförtienta lön*, dvs. Fredrik I:s livmedikus Alexander Blackwell avrättades den 29 juli 1747 efter anklagelser om förräderi. En svordom av det lindrigare slaget som Kalm gärna gör bruk av är *raggen* 'fan, djävulen', t.ex. *Hvem raggen har trodt, at högvördigste Herr Biskopen skulle gifva sig ut i sådant oväder* och (nästa år ska Flora Canadensis bli färdig) *om ej raggen är lös*. *Raggen* verkar ha brukats i stadsmiljö, för det är inte belagt i dialekterna i Finland.

Många av Kalms sakord och abstrakter har numera en arkaiserande klang eller hör hemma bara i bygdemålsfärgat språk. Särreget för Finland är dialektordet *gruta* 'kärna i spannmål' som Kalm använder på tal om årets skördeutsikter: *2/3 av rågaxen stå nu hel hvita och utan minsta gruta uti*. Arkaiserande är återigen *loven* i sådana uttryck som *hålla loven* 'hålla löfte', i Finland belagt bara i ordspråket *Lovan är bra, men hålten är en skälm*. Fullt gångbart på Kalms tid var *skyldskap* för 'släktskap': (Kalm räknade sig) *i någon skyldskap med Herr Professorn, fast det går något långt*. *Buller* i dess gamla betydelse 'bråk, krakel' (*men hvad buller lärer då icke blifva*) är i Finland belagt bara i Tenala. Som *lappri*, av medellågtyskans *lapperie* 'bagatell', betecknar Kalm ibland sina *magra rader* från Åbo, t.ex. *när man af sysslor är trött händer det att man griper til några gamla slagdängor af lappris historier*. Också *lappri* 'småsak' är svagt belagt i Finland, bara i Kimito, Liljendal och Pyttis.

En kategori för sig bildar alla de namn på sjukdomar som förekommer i Kalms rapporter om hälsa och ohälsa bland kollegerna i konsistorierna eller bland Åboborna och prästerna i stiftet i allmänhet. Om äldsta fröken Stakelberg berättar han att hon låg *illa sjuk i rötfebern* och om handelsman Thilman att han var *helt eländig i pleuresie och scarlakans febern*. *Domprobsten Pryss* hade låtit *sticka starren på sig*, och professor Pryss plågades av *båldar* 'bölder'. Doctor Mesterton hade *rosen* i fötterna, *en sådan roos* som kunde *förvandla sig i kallbrand i hela kroppen*, och leutenant Lode hade *fått slag*. *Domprosten Pryss* hade *genom döden mistat sin son afförre gifftet*, för klockan 12 om natten hade sonen dött *af stickfluss i sin faders kammare*. Kyrkoherden i Urdiala (nu Urjala) hade varit *plågad av stark stenpassion*, och kapellan Dahl i Kimito *låg ganska illa siuk i en svår vattusot*. Gamle häradshövding Stålhandske hade *mistat sit*

förstånd, men nu hade han *par dagar varit hel redig*. En magister Utter grubblade så mycket över en sak, *at han blef aldeles tokot och från förståndet*. Doctor Ross infann sig sällan i konsistoriet: han var *annors frisk*, men **minnet totaliter borta**.

Sällan eller aldrig hörs numera i vanligt tal sådana sjukdomsnamn som *gyllenåder* 'hemorrojder', *pleuresie* 'lungsäcksinflammation', *podager* 'gikt i stortåled', *rosfeber* 'bältros', *rötfeber* 'febersjukdom som enligt en äldre föreställning berodde på "röta" i kroppsvätskorna', *stenpassion* 'lidande orsakat av stenbildning, särskilt njursten', *stickfluss* 'sjukdom med andningsbesvär eller kvävning som symtom' och *vattusot* 'ödem'. Av namnen i fråga är bara *rosfeber* belagt dialektalt i Finland, i åländsk, åboländsk och nyländsk dialekt. Känt från både Finland och Sverige är det eufemistiska uttrycket *Tysklandsresa* 'barnsbörd' (*fara till Tyskland* 'vara gravid', *göra en Tysklandsresa* 'föda barn'): *lieut[enant] Lode kom hem en vecka efter des frus Tysklands resa*.

Adjektiv

Två adjektiv som direkt lokaliserar brevskrivaren till Finland är *bös* 'förargad', t.ex. *Nääfen är hel bös deröfver*, och predikativt *skymt*, t.ex. (han) *väntade der, tils det blef skymt* 'mörkret föll'. Välbelagt dialektalt i Finland är *nidsk* 'snål, girig', t.ex. *Gumman har blifvit otroll[igt] snål och nisk*, liksom också *kirrog* 'gnällig', *kitslig* 'trätlysten' och *sticken* 'arg', t.ex. *Någon kitslig studerande har varit fram med en art av pasquill* 'nidskrift' och *jag blef hel sticken på mig sielf, at jag icke skrifvit förr*.¹⁹

Adjektivet *liderlig* använder Kalm i den numera föräldrade betydelsen 'omättlig i mat eller dryck', t.ex. *han började på slutet blifva hel liderlig*, dvs. drack mycket. Föräldrat är likaså *förlägen* i betydelsen 'redlös', t.ex. (då) *fick han se Nordstedt ligga mot mit trögårdsplanck, så förlägen, at han ej kunde röra sig*. En vardaglig färg har *hängsjuk*, *slät* och *flat*, t.ex. *hon var hängsjuk en del afhösten*, (frun ska ha) varit en nog så *slätt* 'dålig' *hushållerska* och *jag blef hel flat* 'överraskad', *då jag fick se alla hans mulbärsplanteringar*. *Usel* använder Kalm för att beteckna 'starkt nedsatt till hälsan', t.ex. *Prof. Wallenius är än lika ussel*, och 'dålig' i fråga om kunskaper, t.ex. *N. söker bevisa at H. är uslare finne än han*, dvs. kan finska sämre. I kretsen kring Kalm fanns det också personer som förtjänade omdömet 'utmärkt' eller 'dugand'. Den egenskapen betecknar Kalm med det tyska lånordet *käck*, t.ex. *Nog kan en yr yngling bli en käck karl* och *käckare schol-karl kan ej gifvas*.

Verb

Verb som har ett vardagligt stilvärde eller förekommer främst i folkligt språk finns det flera prov på i Kalms brev till Mennander. Vardagligt till både stil och form är *gapa* 'glodde' i exemplet *när han kom fram, at se hvad det var pöbeln gapa på*. Samma stilvärde har *häva ur sig*, t.ex. *mer än groft han häfde ur sig*, och *mucka* 'säga emot, knorra', t.ex. *De tordes ej mucka så mycket då*. Till vardagsorden hör ytterligare *kuska* i den intransitiva betydelsen 'färdas, åka, köra', t.ex. *Får jag icke snart svar, så sätter jag mig i chaisen och kuskar sielf til Nousis, at få reda på alt*. Klart dialektalt är *kräka* som i Finland allmänt betyder 'krypa', t.ex. *Hallenius säger sig förr skola kräka til scholan, förr än Wrangen skal blifva hans vicarius*. Känt även från österbottnisk, åländsk och nyländsk dialekt är *hinna* i betydelsen 'förmå, orka', t.ex. (han) *tror at assess[or] Haartman näppeligen hinner lefva til våren*.

Orden *jämka* och *ömka* skriver Kalm dialektentligt *jäncka* (*söka jäncka emellan desse*) och *yncka* (*Tusende gångor hafva flera mina vänner med mig ynckat högvördigste Herr Biskopen*). *Slippa* i finskpåverkad betydelse 'få komma' hör alltjämt till språkbruket i Finland, t.ex. (gubben Hassel längtar att) *slippa bort på landet*.²⁰

Numera utdöd i svenskan är förbindelsen *fanga an* 'gripa sig an med något', t.ex. *bara jag får juldags predikan från mig, så skal jag tredje dag juhl fanga an* (med Flora Canadensis). En ålderdomlig klang har *ärna* som i modern svenska har ersatts med *ämna*, t.ex. *I vår ärnar dock prof. Nääf öfver til Sverige, at dricka Medevi brunn*. Numera arkaiserande eller bygdemålsfärgat är *råda* i betydelsen 'göra någon med barn', t.ex. (hon hade) *af honom blifvit rådd med det nu mördade barnet*.

Adverb

Värda att nämnas är slutligen två adverb, nämligen det vardagliga *bus* 'strax, tvärt' (*nu måste jag bus stadna af*), och det förstärkande *vida vägnar* (såsom *vida vägnar äldst af alla sökande*). Ordet *bus* är belagt i Närpes, *busbas* i samma betydelse på flera håll i Nyland. *Vida vägnar* var ännu i början av 1900-talet bevarat i finlandssvenskan, men i Sverige då ersatt med det enkla *vida*. Numera mindre brukligt i svenskan är *vida* som förstärkning till ett adjektiv i superlativ, liktydigt med 'allra, absolut'.²¹

7.5.2 Lånord

Att ett ord i svenskan härrör från ett visst annat språk behöver inte betyda att ordet har kommit till svenskan direkt från just det språket. Många ord med rötter i de klassiska språken grekiska och latin har förmedlats via ett eller flera andra språk, såsom tyskan, danskan eller franskan. De många senmedeltida lågtyska orden är så väl integrerade i svenskan att det inte längre är så lätt att känna igen dem som lånord. Särskilt vanliga blev lånen från högtyskan på 1600-talet. Ett tyskt lånord som ofta förekommer i Kalmbreven är *braf* 'bra', t.ex. *Braf vore, om han ej låge och sölade för länge i Stockholm*.²²

Franska inslag

Kalms korrespondens med Mennander inföll under den period då det franska inflytandet nådde sin höjdpunkt i Sverige, frihetstiden 1718–1772. En stor del av 1700-talets franska ord lever kvar i den moderna svenskan, och några av dem har spritt sig också till dialekterna. Ett sådant är *estimera* (uttalat *ekstomä:r* o.d.) 'sätta värde på' som är belagt i hela det svensktalande Finland. Franskan lämnade också bidrag till ordbildningen i form av en lång rad suffix, såsom *-era* (*dirigera*) och *-tion* (*direktion*).²³

I Kalms brev är det lätt att identifiera de franska orden, för på 1700-talet skrevs de fortfarande på franskt sätt, t.ex. *en bale* (bal), *en batallions predikants sysla* (bataljon), *bibliotheque* (bibliotek), *capitain* (kapten), *chaise* (schäs), *en starck colique* (kolik), *musique* (musik), *sin parapluie* (paraply), *pasquill* 'nidskrift' (paskill), *raison* 'orsak' (reson), *residence* 'avträde' (residens), *revenge* (revansch), *secretair* (sekreterare), *tort* numera utdött 'skada, oförrätt', *vigueur* (vigör). En professor blev föremål för åtlöje för att ha *satt sin chaise ej långt från det rum, der fruentimbren gå och afbördas natursens fodran* och dessutom suttit med sin fru *i det residence, som endast tilhörde fruentimret*. *Kommoditet* använder Kalm på tal om många präster i stiftet: *deras commoditet* 'maklighet' *börjar blifva för stor, och missbruket med adjuncter går för långt*. En församling var *ej gjord för de gamle orcklöse, utan den borde förses med sådana* (präster), *som än hade någorlunda vigueur*, ansåg Kalm. Franskans *peuple* skriver Kalm avvikande på danskt och tyskt vis *pöbel*, t.ex. *på Slåttsgatan midt mot min gård fick han se en myckenhet pöbel* församlad.

På 1700-talet kunde man i Åbo vara *commode* 'maklig', *pultron* 'feg' och *sensible* 'känslig'. Man kunde också vara *timide* 'blyg, försiktig', t.ex. adverbialt *jag har deremot alltid talt nog **timide** derom*. Eller *subjetté* i den numera utdöda betydelsen 'utsatt eller benägen för sjukdom': *han är så utsvag til hälsan, och andra i hans slägt [har] varit **subjetté** at blifva galne. Gud hjelpe honom!* (Jfr SAOB *subjett*, av franskans *sujet*.)

Exempel på ordbildning med suffixet *-era* är de franska eller fransk-tyska verben *ackordera* 'avtala' och *cedera* 'avstå något åt någon', t.ex. *Enlund är den med hvilcken han **accorderat** och hans svärmor har **cederat** honom mera (av arvet), än hon genom lag varit skyldig, at göra*. Dessa verb har allmänt vunnit insteg också i de svenska dialekterna i Finland.

Latinska inslag

När Kalm framträdde som professor hade latinets i många århundraden haft stor betydelse för det svenska ordförrådets utveckling, inte minst som kyrkans och vetenskapens språk. Latinska inslag är således bara vad läsaren har att förvänta i underrättelser om förhållandena vid akademien och domkapitlet i Åbo.

Kalm vill ej nämna de gröfre *corollarier* 'slutsatser' *de gjordt och dragit häraf* (nämligen det världsliga ståndet om predikoståndet). Själv hade han varit *drifven som af **enthusiasmus** för acad[emi] trädgården och des i stånd sättande*. Han hoppas Mennander ser till att trädgårdsmästaren *ej blifver aldeles bortskämd, och får som en **habitus** 'vana' at dricka och suppa*. Doctor Ross *anfall af slag skal mycket likna en fallande siuka eller **epilepsia***. Kalm är rädd för att *hela **Consistorium** ska skada sin **reputation** 'rykte', hvad finska bibelarbetet angår, ty flera lära nu arbeta, at visa mycket fel deri*. Totaliter 'totalt' förekommer ofta, t.ex. om mullbärsträd som hade *frusit **totaliter** bort*.

Klassiska latincitat har en speciell funktion och ger egen färg åt breven. Sådana tar Kalm till för att kommentera någon känslig fråga som han förtroligt har gett Mennander del av. En tjänsteutnämning som inte går vägen föranleder slutkommentaren *Dixi, et salvavi animam meam* 'jag har talat och räddat min själ'. Oro för att medicinska fakulteten skulle *komma i fullkomligt lägervall* om en viss person med tvivelaktig moral blev professor där utmynnars i kommentaren *Meliora speramus* 'vi hoppas på bättre ting'. År 1772 lät sig Kalm övertalas att bli rektor för akademien, något han kommenterar med

Cum nemini obrudi potest, itur ad me 'eftersom ingen kan tvingas, går det till mig'.

7.6 Ordböjning

Kalms brev speglar ett formsystem som har nått långt i förenkling jämfört med det fornsvenska systemet. Substantiven böjs i grundform och genitiv som i modern svenska, och tre genus har blivit två, *den-* och *det-*genus. Bara sporadiskt påträffas *han* och *hon* med syftning på substantiv som i fornsvenskan var *han-* och *hon-*ord, t.ex. *när lungsoten bröt löst hos honom, så gick **hon** i fullt yrsprång och ty färdig skal **hon*** (nämligen Flora Canadensis) *blifva i nästa år*. En gammal, inre genitivböjning ger i vissa sammanhang texten en högtidlig karaktär, t.ex. (Med. prof. Avellan hade) *2:ne gångor varit i **dödsens** käftar*. Dubbel genitiv förekommer dessutom i en förskönande omskrivning för 'uträtta sina naturbehov', (det rum) *der fruentimbren gå och afbörda **naturesens** fodran*.

Substantiv

Bland substantiven märks särskilt typen *backe* som i fornsvenskan hade grundform på *-e* och böjd (oblik) form på *-a*. Kalm använder på dialektalt finländskt och uppländskt vis den böjda *a*-formen som grundform och skriver t.ex. *grafbackan, hara, holma, rese-slädan, tancka, timma, värma; han dog i **slädan** hastigt under körande*. Formen *backa* använder också Agneta Horn.²⁴

Kalm har ändelsevokalen kvar i bestämd form singularis av maskulina ord som *karlen, orgbyggaren, professoren, vinteren och sommarren*, t.ex. *En estländsk bibel hade **karlen** ock med sig til herr Biskopen samt Lundo boen* 'Lundobon'. Han följer här ett regionalt finländskt mönster, eftersom dialekterna i större delen av Österbotten samt på Åland och i västra Åboland bevarar vokalen i *karin* 'karlen' etc. Formen speglar antagligen Kalms eget tal, liksom *himelen, vinteren* hos Agneta Horn anses spegla hennes, i det här fallet icke-uppländska, språkvanor. Undantag gör Kalm för ord som slutar på *-n*; de synkoperar ändelsen i bestämd singularis, t.ex. *fradgan stod honom ur **mun*** 'munnen' och *kröningstermin* 'kröningsterminen' är *upskuten*.²⁵

Redan i fornsvenskan började neutrer som slutar på vokal få *n*-plural, *diken, frön*, men först i slutet av 1700-talet blev *n*-pluralen mer allmän i skriftspråket.²⁶ Hos Kalm växlar pluralformerna av *bi*

och *frö*, t.ex. några *bijn* och *bijn til tusendetal* men även (flera torde vara) som *haft eller hafva bij*, vidare *en myckenhet frön* men även *gamla odugliga frö*. Kalms bestämda pluralform är *bijen* och *desse frön*. Växelformerna hos Kalm motsvarar den skiftande böjningen av typen *frö* i dialekterna i Finland.²⁷

Som brukligt var på 1700-talet böjer Kalm två- och flerstaviga neutrer som slutar på konsonant och har betoning på sista stavelsen med *er*-ändelse i pluralis. Ordgruppen består främst av lånord från romanska språk, t.ex. *Limingo, Orihvesi och Jomala pastorater* och *alla nationens documenter*. Också typen *för* + enstavig efterled får *er*-böjning; Kalm skriver t.ex. *inga förslager hafva blifvit uprättade*. Efter 1870 började *er*-pluralen avvecklas, till en del genom medveten språkvård av tal och skrift i Sverige. Dialektalt förekommer *er*-plural på sina håll alltjämt i Finland.²⁸

Verb

Kalm pluralböjer verben i satser med pluralt subjekt, i presens alla verbtyper (*Nu lefva vi här som i en mörck säck*, utan post *öfver hafvet*), i preteritum de starka verben (*rågåkrar, som lågo nära till kärr och sumpiga ställen*). En del verb som i nutida svenska böjs som *kasta*-verb böjer Kalm som *köpa*- eller *kläda*-verb i preteritum och supinum, t.ex. *derpå litte jag* samt *hvaraf han så skaddes, at han 3 timmar derefter dödde* och *han sielf [hade] lånt det*. Böjningen *mente, talte* är inte ovanlig i finlandssvenskan men okänd i dialekterna, varför den enligt Olav Ahlbäck är övertagen från Sverige.²⁹ Svagt böjt *dödd, dödde* 'dog' är däremot normalform i de svenska dialekterna i Finland.

Kalm skriver *blifva, gifva* och *hafva*, men i presens singularis är det kortformerna *blir, ger, har* som gäller, t.ex. (han) *lärer ock, då han blir väl hemvarm, blifva nog näsvis* och *doctor Mesterton har blifvit sjuk* men *de hafva varit hetare än eld* 'mer uppretade'.

Konjunktivformer bildade till starka verb använder Kalm i såväl *om*-inledda som *icke*-inledda villkorssatser för att ange att utsagan är överklig eller oviss. Bildad till supinum är *sluppe* i *om*-satsen i *Nog vore ganska väl, om Academiens ringare folck sluppe* 'slapp' *den besvärliga tull- och accissaken*. Preteritum konjunktiv kan också uttrycka en förmodan, t.ex. *Hon såge sig då ingen annan utväg än taga påsen på ryggen och tiggjarstafven i handen*. Presens konjunktiv, s.k. *optativ* bildad med *e*-suffix till presensstammen, är i flitigt bruk som uttryck

för önskan, t.ex. *Gud gifve de ville hålla sig bort från vår surbrunn i Mariae!* och *Gud låte det gå lyckeligen!*³⁰

Vissa verb som i nutiden böjs svagt böjer Kalm starkt, liksom svenska 1600- och 1700-talsförfattare i allmänhet. Exempel på sådana är *gälla, hjälpa, läsa, löpa* som i supinum blir *gullit, hulptit, läsit, lupit*. *Löpa* blir i preteritum pluralis *lupo*, t.ex. *jag har sagt dem, at om de lupo natt och dag, blir deri ingen ändring.*³¹

Det halvsvaga verbet *vilja* skriver Kalm i infinitiv och pluralis *vela*, t.ex. *I dag synes det vela klarna upp* och *bönderna vela hafva änckan conserverad*, dvs. de vill att den nya prästen ska gifta sig med föregångarens änka. Infinitivformen *vela* kan vara inhemsk; jfr *vel* med lång vokal och bortfall av slutvokalen i sydösterbott-nisk dialekt.

De starka verben *finna, hinna, hålla* böjer Kalm i preteritum på ett sätt som var vanligt i äldre svenska fram till slutet av 1700-talet, nämligen *fant* 'fann', *hant* (jämte *hinte*) 'hann', *hölt* 'höll', t.ex. *Herr probsten fant sig ej nöjd dermed* samt *Fingerros, den försupne prästen hant ändtl[igen] dö, innan lagen fick taga prästsysslan från honom*. Stöd för *fant* etc. kan Kalm också ha funnit i åländsk, åboländsk, nyländsk och uppländsk dialekt.³²

Skillnaden mellan *-et* i participets neutrumform och *-it* i supinum hos de starka verben stabiliserades inte förrän på 1800-talet, är *kommet* gentemot *har kommit*.³³ På 1700-talsvis har Kalm i båda fallen *-it*, t.ex. *Det är derföre för groft liugit* och *har brutit* lös. Vid participen skriver han *e* framför *n* men *i* framför *t*, t.ex. *förleden veka* men *Messuby vahl är inkommit*. *Hjälpa* har som particip *e*-form i båda fallen, t.ex. *Cavander förgås af fattigdom, om han ej blir hulpen* och *det är ändå ej hulpet*.

7.7 Namn- och ordbildning

Den vardagliga stilfärgen i breven understryks av sättet att omtala personer. Så är fallet när Kalm fogar bestämd slutartikel – post-propriell artikel – till efternamnet på personer som är kända för både brevskrivaren och mottagaren:

Professor Wallenius mistade sin syster ock; vid denne sednares begrafning funno **Gadden, Näfven** och **Rossen** sig ej så nögda med de ställen de fått; til kyrckan gingo de så, **Ross, Gadd, Nääf**; från kyrckan lagade **Näfen** sig främst, hvilken föranlät **Gadden**

at på vägen taga afträde från processen, och gå hem. (Brev nr 5, 6.2.1760.)

Totalt är det ett trettiotal olika namn på manspersoner som konstrueras med artikel, och inte bara korta namn som *Bången*, *Soncken* och *Wrangen* utan också längre som *Garbergen*, *Gyllenstolpen*, *Lidbecken* och *Stålhandsken*. Lärda namn på *-(i)us* och *-ander*, såsom *Alopaeus*, *Browallius*, *Cavander*, får inte artikel.³⁴

Bruket att i skrift foga slutartikel till efternamn förknippas framför allt med äldre nysvenska (1526–1732), men i svenskt språkbruk i Finland har det en historia som sträcker sig fram till vår egen tid. Särskilt vanligt är det att öknamn på lärare eller smeknamn på idrottsidoler bildas med tillägg av *-in/-en* för män och *-on* för kvinnor. Som *Sjösson* omtalades t.ex. en kvinnlig lärare med efternamnet *Sjöström* på 1950-talet i Kristinestad.³⁵

Adjektivbildningen varierar hos Kalm mer än den gör i modern svenska, där det lågtyska *ig*-suffixet har konkurrerat ut de nordiska *ug*- och *ot*-suffixen.³⁶ För Kalm kan *kirrog* och *skallot* ha varit hemtama ordformer, för i Finland lever de gamla formerna kvar som nord- och mellanösterbottniskt *brokog*, sydösterbottniskt *brokot* (även i stadsspråk) och sydfinländskt *brokoger*. Adjektiv på *-ug* hör dessutom till uppländskan, t.ex. *bläsug* 'bläsig, som har bläs'. Exempel på *-ug* hos Kalm: *hon har ett underligt och kirrogt sinnelag* och (Capellanerna i Åbo är) *komne i utrop 'fått rykte om sig' såsom varande ganska giruge*. Exempel på *-ot*: *Par veckor för än han blef tokot, talade jag med honom och rådstugu rättens tokota dom mot Stålhandsken samt under kinkota tider*. Nyare *ig*-adjektiv är ändå vanligast hos Kalm, t.ex. *vår grälīga biskop*. Alla tre varianterna använder också Agneta Horn.³⁷

Specifikt finländskt är bruket av *ut-* som förstärkande prefix i adjektiv. Det prefixet använder Kalm på tal om personers hälsa, t.ex. *han är så utsvag til hälsan* och (gamle Mælin) *blir ock nu utskröplig*. Han fogar det också till adjektiv som betecknar sätt att uppträda: *om deri mig ej gehör gifves, blir iag ut-ovettig och skamlösare än en garfvarhund*.³⁸

En adjektivtyp, som för moderna läsare ter sig ålderdomlig, är bildad med inskott av *e* före *-lig*, t.ex. *hvad en Gadd eller Kalm skryta om deras dråpelīga planteringar*. Adverb på *-lig* och *-ligen* får samma inskott av *e*, t.ex. (han) *lamenterade grufveligen deröfver, at der voro*

för få präster och hos dompr[osten] har han varit **grufvelig** ovettig 'oförskämd'. Dylika *e*-former förekommer i någon mån dialektalt i Finland, t.ex. *anskrämmelig* i Vårdö, *faselig* i Närpes och *gruvelig* i Närpes och Lappfjärd. Agneta Horn använder regelbundet *ynkelig* etc.³⁹

7.8 Fraser och satser

Nominalfraser

En fornsvensk och äldre nysvensk frastyp använder Kalm för att ange 'del av helheten'. Det handlar om frasen *en din sven* 'en av dina svenner', där *en* följs direkt av attributet *din sven*.⁴⁰ Kalm skriver ***en min bekant*** 'en av mina bekanta', ***en Herr Professorens goda vän*** 'en god vän till herr professorn' och ***Regements commissarien Schlagter har inom en månad mist 3 sina barn***.

Kalm skriver *par karlar*, *par veckor* med utelämnad obestämd artikel, t.ex. ***Par timar sedan*** och *om de ej hinna, kan jag sedan taga par karlar til* (för takbygget). Frastypen var vanlig i äldre litteratur före 1800 och förekommer alltjämt i Finland (jämte ***en par dar*** och ***ett par dagar***).⁴¹

Hos Kalm kan nominalfraser som anger årstider eller högtider vara adverbial utan att inledas av preposition, på finlandssvenskt och uppländskt vis t.ex. *Thomasmässodagen* (firade de bröllop) samt *Bröllopet sägs skola stå midsommarstiden* och *I fall det skal påsktiden företagas*.⁴²

Fram till mitten av 1700-talet var det vanligt att substantiven konstruerades med slutartikel efter *denna*, *detta*, t.ex. ***desse orden*** i stället för ***desse ord*** som i modernt skriftspråk.⁴³ På Kalms tid kan den här, numera väst- och sydsvenska uttryckstypen ha hört till talspråket i Åbo liksom den antas ha hört till talspråket i 1600-talets Central sverige.⁴⁴ Som rektor längtar Kalm efter Mennanders hemkomst för att kunna avbörd sig ***en del af detta träldoms arbetet***. Frastypen påträffas också i personbeteckningar med vardagligt stilvärde, vilket talar för förankring i talspråket: ***denne bäffelen*** och ***denne högfärdige oxen är et fää*** samt ***nöden har ock, tör hända, lärt denna junckaren blifva spakfärdig***.

Påfallande vanlig hos Kalm är konstruktionen *objektiv genitiv*, t.ex. *dammars timrande* där *dammars* motsvarar objektet i en sats och *timrande* anger handlingen i satsen. Konstruktionen är sällsynt i svenskan i Sverige men vanligare i svenskan i Finland som följd

av påverkan från finskan. Kalm skriver t.ex. *S:t Mariae prästgårds åkrars och ängars flitiga skötande* och *de börja* 'började' *då på, at roa sig med brännvins supande*.⁴⁵ Mycket tyder på att Kalms riktiga bruk av konstruktionen var ett särdrag för svenskan i Finland även på 1700-talet.

Med syftning på subjektet använder Kalm som possessivt pronomen i singularis *sin, sit*, men i pluralis *deras*. Exempel är *Ekenberg har mist sin lilla son* och (han dog) *i sin faders kammare* men *Thomasmässodagen frade en Fock och fröken Rehbinders deras bröllop i Wehmo*. *Deras* med syftning på ett pluralt subjekt följer traditionen från medeltida lagspråk och reformationstidens bibelspråk.⁴⁶ *Des* i stället för *sin* eller *hans* finns det också exempel på, såsom *Doctor Ross har nu med hela sit hushåll flyttat ut til des i Lehmo sokn köpte rusthåll Monnois* och (några Pargasbönder) *sade sig önska, at prästman Timenius komme på förslag efter des fader*.

Verbfraser

Bland verbfraserna märks framför allt några fall av s.k. dubbel-supinum. Detta talspråkliga drag kan Kalm ha med sig från syd-österbottniska, åländska och västabiländska dialekter i Finland eller från uppländskan i Sverige: (jag går) *med klagomålet så långt, at de gerna skolat sedt det de satt mig på förslaget* (till professor) och *huru har högvördigste Herr Biskopen kunnat härdat ut mot den förfärliga kiöld, som vi flera resor 'gångar' haft denna vinter*. Konstruktionen har medeltida anor och är väl belagd hos 1600-talsförfattare som Johan Ekeblad och Agneta Horn i Sverige.⁴⁷

Vidare märks bruket att ansluta pronomen *han* och *det* till en verbform som slutar på vokal, t.ex. *beskyllan* 'beskylla honom' samt *Consist[orium] lofvade giörat* 'göra det' och *de skulle bära honom på händerne, om han villet* 'ville det'. Sådana enklitiska pronomen hör hemma i dialekterna i Åboland och Uppland, men hade på 1700-talet hävd i skrift sedan Gustav Vasas bibel 1541.⁴⁸

Hjälperbet *hafva* utelämnar Kalm som regel i bisatser, ett bruk som berodde på tyskt inflytande och blev vanligt mot slutet av 1600-talet och ännu vanligare på 1700-talet.⁴⁹ Exempel på *ha*-bortfallet är *Hade jag då haft högvördigste Herr Biskopens halfrasande ålänningar om händer, tror jag, at jag klöst ögonen ur dem och nu har leken så slutat sig, at Nääfen fått korgen*.

Satser

Satser som inleds med *och* har ofta eller som regel omvänd ordföljd. De börjar följaktligen med verbet och inte som i modern svenska med subjektet, t.ex. *han ligger nu i Nagu ganska illa siuk i rötfebern, och har i dag et rykte kommit til staden, at han vore död* och *Men rättnu är tiden för postens afgång inne, och är det redan i sednaste laget*. Den omvända ordföljden, inversionen, är känd från fornsvenskan och var i flitigt bruk under 1500- och 1600-talen, bland annat hos 1600-talsförfattarna Agneta Horn och Johan Ekeblad.⁵⁰

Levande i äldre nysvenska var frågesatser inledda med *mon* som hjälpverb följt av infinitiv: **Mon** *han komma snart?* Den ursprungliga konstruktionen med infinitiv ändrades med tiden till **Månne** *han kommer snart?* med subjektet följt av det finita verbet. Med *mon*-inledda satser av den senare typen uttrycker Kalm en undran som inte nödvändigtvis kräver svar, såsom **Mon** *jag var en san spåman?* och **Mon** *något höres af mag. Wilh. Ross?* En försynt begäran framför han i satsen **Mon** *man intet kunde i höst få en eller par bijstockar hjt*. En särfinländsk utveckling kan det vara fråga om i satser med finit verb där *månne* fogas till ett frågeord. Kalm skriver t.ex. **När månne** *vi få hugna oss af Kongl. Maj:ts allernädigaste lofven 'löfte'?* I nutida svenska är *månne*-satser sällsynta i Sverige men vanligare i Finland – det påpekade redan Bergroth 1917. I Finland har de tydligen utbildats och bevarats i stadsmiljö, för i dialekterna är de så gott som okända. *Månne* är belagt bara i Tenala, Sjundeå och Sibbo och är där sannolikt infört från stadsspråk.⁵¹

7.9 Bildliga uttryck

Liv och färg får Kalmbreven av en rad bildliga uttryck och liknelser som är hämtade dels från bibeln med dess många bevingade ord och ordspråk, dels från det samtida vardagsspråket.

Plöja med andras kalvar kommer från Domarboken 14:18 i Karl XII:s bibel 1703. Det uttrycket påträffas i ett brev som handlar om professorstillsättningen i Åbo 1747: *at den kalf han ärnade plöia med ei skulle skrämma många*, dvs. konkurrenten skulle inte kunna påvisa fel i Kalms Bohuslänska resa med en annan persons hjälp. Konkurrenten valde i stället att *ta sin Matts ur skolan*, ta tillbaka sin ansökan. Om en annan professur skriver Kalm: *skedde honom denna tort 'oförrätt'*, dvs. att inte komma på förslag till professuren i historia,

är jag säker, at han **rör upp himmel och jord**, med ett uttryck hämtat från Haggai 2:7 (1703). Från 2 Moseboken 3:21 (1917) kommer *med tomma händer*: För den, som **med 2 toma händer** måst begynna, ville lönen ej räcka till, än mindre till att **lägga något på kistbotten**. Och *i tisdags regnade som himmelen varit öppen* går tillbaka på 1 Moseboken 7:11 (1917) ”och himmelens portar öppnade sig”.⁵²

Ofta är det tvister i konsistorierna som Kalm levandegör med bildliga uttryck. En träta i domkapitlet hade försatt Näfven och Haartman *så i eld och furie mot hvarandra at man fruktat, de skulle fatta hvarandra i kragen*. I samma träta hade de *grufveligen legat hvarandra i håret*, så att Kalm fruktade att *H. skulle springa N. i lufven*. Just som de varit på väg att förlikas, hade *elden i hast åter brutit lös*. Senare *kom de åter i hack med hvarandra*. I en sak som gällde Kalm själv fann han det bättre att ligga lågt än *at vela ränna hufvudet genom väggen*. *Man bör akta, at ej gifva lastaren för öppet hugg på sig*.

I andra, mer vardagliga sammanhang hände det sig att någon fick *sitta på vatn och bröd* eller *gå från gård och grund* och *giöra hustru och barn blotta och bara*. Herr archiatern och riddaren Linneæus hade *tagit til med storslefven* genom att generöst skänka frön till rara plantor i akademiträdgården. Akademien gick miste om ett testamente sedan testatorn blivit oense med sin fru *som satte för långa horn på honom* ’var otrogen’. Nääfen hade friat till *Gyllenstolpens äncka och fått korgen*, men var *glad han fick draga sin foot tillbaka*. Om Haartman sökte språkprofessuren vid akademien, *då kom det studium i dess rätta flor!*, där utropstecknet anger ironi ’skulle det börja blomstra’. En prästänka såg *ej annan utväg, än taga stafven i hand*, och *gå omkring och tigga*, om hon inte blev *hugnad med dubbelt nådår*, dvs. fick rätt till inkomst av prästtjänsten. En präst som ville avstå från prästämbetet hade gjort en återkallelse som nog var *ställd på skrufvar* ’oklart formulerad’. Kalm gissar att rådmän Neuman *går miste om syslan* (som sekreterare), *då han spänner strängen för högt*, ett uttryck som har ersatts av *spänna bågen för högt*. *Ty det är svårt att klippa den skallota*, dvs. få ut pengar av den som inte har något att betala med, säger Kalm om en mag. Högman som *stod i skull öfver öronen*.

Många är liknelserna med utsatt jämförelseled *som, än*. I en tvist om en adjunktur hade Gadden varit *hel kall som ijs*, medan andra hade varit *hetare än eld*. (Haartman hade) *i alla sina dagar varit så rädd för lectioners hållande, som haran för trumman* (jfr talesättet

Man skall ha tur om man skall fånga haren med trumman). Om en annan professor visste man att han var *mera skyldig, än hår finnas på hufvudet*. Nääfen hade rivaler, några officerare, men han skröt, at han skulle *slå dem utur brädet*, så at de skulle *flyga som damb* för honom. Budet att Cancellarius skulle lämna akademien blev för oss *som et dunderslag* 'äskslag'. Studenter som nekats pastoralexamen *hafva sedan i går lupit som gråkatten*, berättar Kalm, men om de så *lupo natt och dag* skulle det inte bli någon ändring i konsistoriets beslut.⁵³

Döden inbjuder till eufemistiska omskrivningar, såsom *komma alt närmare och närmare til sin jordiska vandrings slut* och (domprosten hade) *genom döden vandrat från detta jordiska läger*. *Afsomna och slockna af* är vanliga uttryck för 'dö': Cancellierådet Scarin *afsomnade* äntligen, *mattheten tog til tils han slocknade af som et lius*. En högre stil representerar uttryck där döden är tänkt som verksam eller handlande, t.ex. domprosten var i julhelgen *i dödsens käftar af stenpassion; men är nu frisk igen*. Unge Sidensnöre måste däremot *följa dödsens bud*, för när lungsothen bröt löst hos honom, så gick hon *i fullt fyrsprång* 'galopperade'.

Som avslutning må anföras Kalms eget omdöme om sina brev: *jag skrifver just som det kommer mig i minnet; därför hänger somt tilhopa som leer och långhalm* ' (ironiskt) saknar somligt allt sammanhang'; *men jag vet, at det ändå roar högvördigste Herr Biskopen*.

7.10 Språkprov

Villbasaren Ross

Jag har talt med mag. Rosses fru om hennes mans nu varande svåra tillstånd. Jag har ömt förestält henne hans omständigheter: jag har deruti gått längre än hans närmaste anhöriga och egna bröder och svåger gått; ty de äro aldeles af samma tancka som hans fru, hvarom nu skal nämnas. Hon har på det nogaste tagit saken i öfvervägande: hon har ofta nästan velat smälta i tårar, så at det ock giordt mig ej mindre än andra, som sedt henne, af innersta hierta ondt. Hon har lämnat til svars, at hon vore så villig som skyldig, at efter yttersta förmåga bidra til hans hielp; men det står aldeles intet i hennes förmåga: hon har ej annat qvar, än gården hon bor uti; den lön, som för hans tjenst inflyter, är nu under hans frånvaru ganska liten, och det mästa deraf går ut til deras aflönande, som giöra hans sysla. [...] Alla de påskpenningar han fick samma år han reste, behöllt han sielf, och gaf ej henne eller barnen en halföre deraf.

Skulle hon nu gå och sätta sin gård i pant, at få 6000 d:r til honom, och han ej komme hem; huru mäktade hon med, at betala interesse derföre och när skulle capitalet betalas? Hon såge sig då ingen annan utväg än taga påsen på ryggen och tiggarsafven i handen, och gå ut på landsvägen med sit barn.

Brev nr 25, 19.7.1765.

Ostyriga studenter

Uti par prof. Olof Prysses publ. lectioner samlade de sig til 60 à 70 stycken, leto i Acad. förstugan som getter, grisar, tuppar, gökar; inne i audit. spelte somliga kort under lection; en tog fram sin tobakspipa, och med eldstålets gnidande mot flintan tände eld derpå; par kläfvö på musicantlectarn, och under lection ibland stodo der på hufvudet. Probsten Lizelii son är väl förnämsta anföraren härföre; äfven skal en af probst. Idmans söner [vara med]; några österbotningar äro ock ej fria. Pryssen måste sluta midt i lection och gå ut. Nu undersökes saken, som bäst; de lära få tilgift, sedan de nu säga: pater, peccavi 'fader, vi förgick oss'; med starck förmaning etc. I dag beslöts, at de studerande nästa vecka upkallas i Acad. och få af Procancelleren förmaning och varning.

Brev nr 71, 28.5.1777.

7.11 Avslutning

Pehr Kalms brev till Carl Fredrik Mennander bjuder läsaren på mängder av intressanta iakttagelser, vad gäller både språk och innehåll. Dialektgeografiskt är det inte så mycket som knyter Kalm till just Åbo eller som skiljer honom från samtida författare i Sverige: ett och annat dialektord som saknas i SAOB (*bös, skymt, utsvag*), ett rikligt bruk av konstruktionen *hvad vind herr Biskopen behöft til sin resas fortsättande*. Granskningen av olika aspekter på språket i Kalmbreven gör det lätt att instämma i Olav Ahlbäcks konstaterande att 1700-talets skriftspråk i Finland inte var mer provinsialt betonat än vad som var vanligt i Sverige vid samma tid. Det mesta var gemensamt för Kalm och hans kolleger västanhavs. I både den östra och den västra riksdelen förfogade man dessutom över ett gemensamt kulturarv som kom till uttryck i de bildliga uttryck och klassiska latin- och bibelcitater som bidrar till att ge breven till Mennander deras speciella prägel.

NOTER

1. Om Kalm: Burman 1999 s. 147–150; *Uppslagsverket Finland*, Kalm, Pehr; Kallinen 2014; Kerkkonen 1966 s. v–xv.
2. Om Kalms insatser för svenskan som vetenskapligt språk, se kapitel 6 i denna volym. Se även kapitel 11 om standardspråkets utveckling.
3. Burman 1999 s. 149.
4. C. F. Mennander, 1712–1786, blev professor i Åbo 1746, biskop i Åbo 1757 och ärkebiskop i Uppsala 1775, se Tarkiainen 2014.
5. Källskog m.fl. 1993 s. 67–75; Ahlbäck 1971 s. 28–29.; Widmark 2000 s. 47–49.
6. Widmark 2000, särskilt s. 24–25. Sven Hofs språkarter är också aktuella i kapitel 8 i denna volym.
7. Jfr Widmark 2000 s. 57–66.
8. Stenberg 2014 s. 237–238.
9. Reuter 2014 s. 217.
10. Bergman 1968 s. 99–100.
11. *Nog* i SAG 4 s. 118; Bergroth 1917 s. 168; Reuter 2014 s. 212; Thelander 2008.
12. Holm 2000.
13. Om 1700-talets stavning, se Pettersson 1996 s. 144–147. Om språkvården på Salvius tryckeri, se även Santesson 1986.
14. FO I [båtn] s. 268; Ahlbäck 1971 om typen [to:m] s. 35, [starkk] s. 42; Se Källskog m.fl. 1993 om *mb* och lång vokal + *m* s. 72; Bruce 2010 om långt *e* s. 115, *ij* s. 118; Ivars 2015 om *ij* s. 133, 237, [starkk] s. 196. Se även faktarutan om Adolf Noreens syn på svenskan i Finland kring 1900 i denna volym.
15. Ahlbäck 1971 s. 27.
16. FO II *hund* s. 612; Pamp 1978 s. 26–27.; Holm 2000 s. 123–125, 155; Widmark 2000 s. 34.
17. För uppgifter om betydelse, stilvärde, ursprung och livskraft hänvisas generellt till respektive ordartikel i SAOB, för uppgifter om förekomst i svenska dialekter i Finland till FO och FOreg.
18. *Junkare*, Bergroth 1917 s. 82.
19. *Skymt*, *kirrig*, *kitslig*, Bergroth 1917 s. 194, 329, 334. Bergroth betraktar *kitslig* som personattribut som ett språkfel, men ordet används enligt SAOB ”något vardagligt” om personer också i Sverige.
20. Bergroth 1917 s. 216; Ahlbäck 1971 s. 68; *Finlandssvensk ordbok* s. 156. Se även kapitel 9 i denna volym.
21. Bergroth 1917 s. 293–294.
22. Pettersson 1996 s. 118–130. Om *bra* och dess historia, se Widmark 2000 s. 187–203.
23. Pettersson 1996 s. 126–128.
24. Ahlbäck 1946 s. 30–34; Källskog m.fl. 1993 s. 85; Holm 2000 s. 131; vanliga i svensk diktning på 1700-talet och långt in på 1800-talet var *a*-former som *måna*, *tanka*, se Bergman 1968 s. 165.
25. Icke-synkoperande dialekter, Ahlbäck 1946 s. 99–100; uppländskan har artikelsynkope, se Källskog m.fl. 1993 s. 71; Holm 2000 s. 134–135. Svenska

- Akademiens grammatik 1836 har *spegeln, åkern, professorn* med tillägg av *-n*, se Bergman 1968 s. 165.
26. Bergman 1968 s. 78; Pettersson 1996 s. 156.
  27. Ahlbäck 1946 s. 76–78.
  28. Palm 2006 om dominansen för *-er* 1720–1869 s. 92–152, om avvecklingen efter 1870 s. 153–208; Ahlbäck 1946 s. 68–71; Ivars 2015 s. 141, 253.
  29. Ahlbäck 1971 s. 26, 34–35; *mente, talte* i Källskog m.fl. 1993 s. 92. *Litt 'litade'* är dialektalt belagt i Sydösterbotten, Houtskär och Tenala. Jfr kapitel 9 (9.4.1) i denna volym.
  30. *Konjunktiv och optativ* i SAG 2 s. 549–550.
  31. Bergman 1968 s. 107–108, 138–139.
  32. FO I *finna* s. 50, *hinna* s. 563; FO II *hålla* s. 20; Bergman 1968 s. 107–108.; Källskog m.fl. 1993 s. 93; Holm 2000 s. 141–142.
  33. Bergman 1968 s. 143–144., 168; Pettersson 1996 s. 164.
  34. Postpropriell artikel i Ivars 1997.
  35. Wessén 1965 s. 39; Ahlbäck 1971 s. 25; Pettersson 1996 s. 167; Ivars 1997.
  36. Bergman 1968 s. 81, 113.
  37. Källskog m.fl. 1993 s. 109; Holm 2000 s. 150–152.
  38. Jfr Bergroth 1917 s. 96: ”*Utusel* har sin högsvenska motsvarighet i *ur-usel*.” *Ut-svag* och *ut-skröplig* saknas i SAOB. Som specifikt finländskt betecknar SAOB ordet *garvar-hund* i betydelsen ’stor, farlig hund’ och i liknelser som *Skälla som en garvarhund*.
  39. Holm 2000 s. 113–114. Enligt Holm 2000 s. 155 har typen *dråpelig* numera götisk och (nord)norrländsk, inte centralsvensk utbredning.
  40. Wessén 1965 s. 49; typen finns i Gustav Vasas bibel 1541 men är i modern svenska ogrammatisk enligt SAG 3 s. 59.
  41. Bergman 1968 s. 113; Ahlbäck 1971 s. 49; *Finlandssvensk ordbok* s. 130.
  42. Bergroth 1917 s. 147; Källskog m.fl. 1993 s. 100.
  43. Bergman 1968 s. 139; Pettersson 1996 s. 166.
  44. Jfr Agneta Horn och hennes adliga omgivning på 1600-talet, i Holm 2000 s. 145, karta 6 s. 147.
  45. SAG 3 s. 32; Reuter 2014 s. 97–98.
  46. Wessén 1965 s. 76.
  47. Källskog m.fl. 1993 s. 100; Ivars 2006 s. 28.
  48. Bergman 1968 s. 113–114, 138; Källskog m.fl. 1993 s. 89; Ivars 2015 s. 256.
  49. Bergman 1968 s. 139–140; Pettersson 1996 s. 173.
  50. Wessén 1965 s. 208; Bergman 1968 s. 114; Pettersson 1996 s. 170.
  51. Bergroth 1917 s. 130–131; Wessén 1958 s. 211; Ahlbäck 1971 s. 51; SAG 4 s. 742–743, 746; FO IV *månne* s. 474; satser med *månne* som hjälpverb (*Mon det vara käringar?*) har inte påträffats i Kalmbreven.
  52. Söderbäck 1989 s. 17, 50, 75, 102.
  53. *Gräkatten*, jfr FO II *grå* s. 300 som namn på vargen i 1800-talsdialekter i Finland och SAOB *grå-katta* använt som skällsord.

LITTERATUR

- Ahlbäck, Olav 1946: *Studier över substantivböjningen i Finlands svenska folkmål*. SNF 33–34. SLS 299. Helsingfors.
- Ahlbäck, Olav 1971: *Svenskan i Finland*. Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 15. 2 uppl. Stockholm: Läromedelsförlagen.
- Bergman, Göran 1968: *Kortfattad svensk språkhistoria*. Stockholm: Prisma.
- Bergroth, Hugo 1917: *Finlandssvenska.Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift*. Helsingfors: Schildt.
- Bruce, Gösta 2010: *Vår fonetiska geografi. Om svenskans accenter, melodi och uttal*. Lund: Studentlitteratur.
- Burman, Carina 1999: Upplysningens tidevarv. I: Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria 1. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 142–170.
- Finlandssvensk ordbok*, se af Hällström-Reijonen & Reuter 2008.
- Hjelt, Otto E. A. & Alb. Hästesko 1914: *Pehr Kalms brev till samtida 1. Pehr Kalms brev till C. F. Mennander*. SLS 114. Helsingfors.
- Holm, Gösta 2000: *Uppväxtmiljö och språk. Agneta Horns språk i dialektgeografisk belysning. Ett bidrag till textlokaliseringens metodik*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 75. Uppsala.
- af Hällström-Reijonen, Charlotta & Mikael Reuter 2008: *Finlandssvensk ordbok*. 4 uppl. Helsingfors: Schildt.
- Ivars, Ann-Marie 1997: *Gadden, Näfven och Rossen*. Omtal av personer i 1700-talets Åbo. I: *Ord och några visor tillägnade Kurt Zilliacus*. Meddelanden från Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet B:18, utg. Ann-Marie Ivars & Mirja Saari.
- Ivars, Ann-Marie 2006: Dubbelsupinum i Finland. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 332. S. 17–30.
- Ivars, Ann-Marie 2015: *Dialekter och småstadsspråk*. *Svenskan i Finland – i går och i dag* I:1. SLS 798. Helsingfors.
- Kallinen, Maija 2014: Kalm, Pehr. I: *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*. Helsingfors: SLS. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4558-1416928957164>.
- Kalm, Pehr 1966 (1753): *Resejournal över resan till Norra Amerika I*, utg. Martti Kerkkonen. SLS 419. Helsingfors.
- Kerkkonen, Martti 1966: Förord. I: Pehr, Kalm, *Resejournal över resan till Norra Amerika*. SLS 419. Helsingfors. S. V–XV.
- Källskog, Margareta m.fl. 1993: *Uppländska. Språkprov med kommentarer*. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala A:22.
- Nordenstreng, Rolf 1902: *Finländsk svenska på 1700-talet*. I: *Förhandlingar och uppsatser* 16. SLS 56. Helsingfors.
- Palm, Tage 2006: *En ändelses uppgång och fall. Svensk pluralbildning med -er hos neutrala substantiv med final konsonant*. Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 69.
- Pamp, Bengt 1978: *Svenska dialekter*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Pettersson, Gertrud 1996: *Svenska språket under sjuhundra år. En historia om svenskan och dess utforskande*. Lund: Studentlitteratur.

- Reuter, Mikael 2014: *Så här ska det låta. Om finlandssvenska och språkriktighet*. Vasa: Scriptum.
- Santesson, Lillemor 1986: *Tryckt hos Salvius. En undersökning om språkvården på ett 1700-talstryckeri med särskild hänsyn till ortografi och morfologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Stenberg, Pehr 2014 (1758–1784): *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder 1. 1758–1784*, utg. Fredrik Elgh, Göran Stenberg & Ola Wennstedt. Forskningsarkivet vid Umeå universitet.
- Söderbäck, Helmer 1989: *Bevingade ord och ordspråk från Bibeln*. Emmaboda: Text & Tanke Förlag.
- Tarkiainen, Kari 2014: Mennander, Carl Fredrik. I: *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*. Helsingfors: SLS. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4469-1416928957075>.
- Thelander, Kerstin 2008: *Nog är mer än tillräckligt*. I: Marianne Nordman m.fl. (red.), *Svenskans beskrivning 29*. Skrifter utgivna av Svensk-Österbottniska samfundet 70. Vasa. S. 292–295.
- Uppslagsverket Finland*. Schildt 2009–2012. SFV 2012–. <http://uppslagsverket.fi>.
- Wessén, Elias 1958: *Svensk språkhistoria 1. Ljudlära och ordböjningslära*. 5 uppl. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Wessén, Elias 1965: *Svensk språkhistoria 3. Grundlinjer till en historisk syntax*. 2 uppl. Stockholm: Norstedts.
- Widmark, Gun 2000: *Boksvenska och talsvenska. Ett urval uppsatser samlade till författarens 80-årsdag 31 juli 2000*. Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 50.

KERSTIN THELANDER OCH HENRIKA TANDEFELT

SPRÅKLIG VARIATION I EN ÖSTNYLÄNSK ADELSFRÖKENS DAGBOK 1799–1801

Vid sekelskiftet 1800 skrev en trettonårig flicka på en herrgård i sydöstra Finland en dagbok som fortfarande finns kvar i original. Dagboken är författad av Jacobina Charlotta Munsterhjelm, född den 16 april 1786 på Tavastby gård i Elimä socken i Östra Nyland.¹

Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok från åren 1799–1801 är på många sätt en unik källa. Det finns inte ett överflöd av bevarade brev och dagböcker från 1700-talet i finländska arkiv, men också i en svensk kontext är dagboken ovanlig.² En inventering av kvinnors dagböcker i offentliga arkiv och bibliotek i Sverige under tiden 1650–1989 redovisar cirka 700 bevarade dagböcker i handskrift eller senare utgåvor. Av dem har bara femton tillkommit mellan åren 1650 och 1800, medan det finns ett hundratal bevarade dagböcker från 1800-talet.³ Som dagboksskribent är Jacobina Charlotta Munsterhjelm typisk för sin tid genom att hon är en ung adelsdam, inte piga eller borgardotter. Hon levde i ståndssamhällets övre skikt, talade och skrev svenska, och hon ingick i en social krets och elitkultur där också kvinnor förutsattes skriva, särskilt brev.⁴ Brevens stora plats och betydelse framkommer också i dagboken där Jacobina Charlotta ofta nämner brev som skickats och anlänt. Den 24 oktober 1800 antecknar hon till exempel: ”Cousine Ulla fick i dag et så galant bref af mamsell silverdal”.⁵

Dagboken ger en inblick i en ung adelsfrökens värld och hennes språk omkring sekelskiftet 1800. Syftet med det här kapitlet är

att beskriva Jacobina Charlotta Munsterhjelmss skrivna språk samt studera drag från de språkarter som kan bidra till karakteriseringen av en särskild språkmiljö, den östnyländska herrgårdsadelns språk vid 1700-talets slut. Kapitlet börjar med en presentation av den unga skribentens sociala och språkliga miljö, dagbokens struktur och utformning samt av Jacobina Charlotta Munsterhjelmss skrivande, läsande och utbildning. Därefter följer en genomgång av dagbokens språk och kommentarer om de språkliga mönsterkällor som texten tyder på. De språkliga mönsterkällor som behandlas är skriftspråk (offentligt tal), umgängesspråk och lokalt språk.⁶

8.1 Familj och miljö

Jacobina Charlotta Munsterhjelm var näst yngsta dottern till kapten Anders Gustaf Munsterhjelm och hans fru Ester Sofia Nohrström. Hon hade vid dagbokens tillkomst två bröder och tre systrar i livet och hon befann sig näst sist i syskonskaran. Då levde också båda hennes föräldrar, och i hushållet fanns förutom tjänstefolk alla hennes systrar, en moster, en kusin och barnens mormor. Den äldste brodern tjänstgjorde som kapten vid Nylands jägarbataljon och den yngre genomgick militär utbildning vid Kgl. Krigsakademien på Karlberg i Stockholm.⁷

Jacobina Charlotta Munsterhjelm mötte i sin omvärld flera språk och olika varianter av talad svenska. Hon föddes in i en adlig släkt i det svenska rikets östra gränstrakter, i en herrgårdsmiljö som var hierarkisk och socialt skiktad.⁸ Fadern, kapten Anders Gustaf Munsterhjelm, hade gjort karriär som officer inom Tavastehus regemente, men hade lämnat officersbanan redan 1777. Modern Ester Sofia Nohrström var dotter till bruksinspektorn Anders Nohrström på Strömfors bruk – som ligger något söder om Tavastby – och hans fru Ester Sidonia von Raschau, som kom från en adlig släkt inskriven på riddarhuset på Ösel.⁹ Jacobina Charlotta Munsterhjelmss syskon, kusiner och mostrar gifte sig alla inom adelsståndet.

Dagboken visar tydligt att det i en herrgårdsmiljö som Tavastby i praktiken inte gick några vattentäta skott mellan herrskapet (den adliga familjen och andra ståndspersoner) och tjänstefolkets världar. Tjänstefolket var en del av hushållet och en närvarande del av livet. Systrarna Munsterhjelm sydde, plockade svamp och sysslade i trädgården tillsammans med hushållets pigor, som alla kom från

de omgivande trakterna.¹⁰ I dagboken förekommer också fruar och mamseller som representerade ett oadligt lokalt mellanskikt, till exempel lantmätarens fru Johanna Ottelin och mamsell Fortelin, som ryckte in då det behövdes hjälp med finsömnad eller då det skulle bakas pepparkakor, veteskorpor eller annat som var avsett enbart för herrskapets behov.¹¹

Den unga Jacobina Charlotta Munsterhjelm s kretsade i hög grad kring vardag och fest på gården med familjen, tjänstefolket och gäster, ibland också från mera fjärran orter, som en ”fransos som ej kounde tala stort annat än fransyska”, som omnämns i dagboken i november 1799.¹² Döttrarnas liv var i grunden mycket lokalt förankrat i östra Finland. Bröderna sändes till Stockholm för att utbildas, den äldre som page vid hovet och den yngre till officer, men döttrarna fick sin undervisning hemma på gården.¹³ De resor som Jacobina Charlotta Munsterhjelm företog och skrev om förde henne till de närbelägna städerna Borgå och Lovisa, och till släkten i Savolax. På ett för herrgårdskulturen typiskt sätt tog man ändå på Tavastby gård ständigt emot gästande vänner, släktingar och bekanta, vilket gav vidgade vyer. Det lokala livet på gården knöts till en större krets av ståndspersoner och herrskap genom besök och visiter.¹⁴

Umgängeskretsen bestod av familjer och släkt på herrgårdar i Elimä och omgivande socknar samt ofrälse tjänstemannasläkter och präster i trakten, men bland besökarna som nämns i dagboken förekommer också ryska officerare vid flera tillfällen.¹⁵ Samtidigt fanns adelsståndets vidare kontext och vyer närvarande, till exempel genom den två år äldre brodern Bernt Otto Munsterhjelm, kadett vid Karlberg i Stockholm.¹⁶ Det var han som i november 1799 kom till gården med den ovannämnde fransosen som bara talade franska. Mormodern som var av baltisk adel och mostern Jacobina Sara Maria Reh binder, vars söner levde i Livland, vittnar om den östfinska adelns närhet till den övriga Östersjöregionen. Under de år då Jacobina Charlotta Munsterhjelm förde dagbok bodde ”moster Reh binder” med sin dotter Ulrika (Ulla) på Tavastby gård som en del av familjen. Jacobina Charlotta Munsterhjelm s andra moster, Ulrika Eleonora Nohrström, hade 1777 gift sig med major Adolf Aminoff, som senare blev generalmajor och chef för Savolaxbrigaden.¹⁷

Kontakterna med och försänkningarna i rikets västra del var också många. De frekventa besöken och de influenser på till exempel klämodet som kom från Stockholm ser man också prov på i dag-

boken. I september 1799 skriver Jacobina Charlotta: ”5te på förmiddagen kom hit en Luilenant stålhammar ifrån sverie”, och i november 1799 berättar hon att äldsta brodern Anders Johan ”hemtade syster annetts Koafyr och och [sic] syster ullas röda och gröna plymer som baron Carl Wrede hemtat med sig ifrån stockholm”.¹⁸ Följande månad besökte baron Wrede själv Tavastby och beskrev eller visade kanske medhavda gravyrer med nyaste modet i huvudstaden. ”i dag har baron Wrede visat moderna på hvad sett det nu brukas i dag”, skrev Jacobina Charlotta i dagboken.¹⁹

Bland ståndspersonerna i umgängeskretsarna kring Tavastby fanns också vänner och bekanta som härstammade från de västra delarna av riket, till exempel krigsrådinnan Margareta Charlotta af Forselles på Peippola i Elimä, gift med krigsrådet Jacob af Forselles – i dagboken *kriksrådinnan* och *kriksrådet*. Hon var född Carlschöld på Görväln i Järfälla socken utanför Stockholm och hennes syster Virginia Christina Sofia af Forselles var vid den här tiden ägare till Strömfors bruk efter sin make.

Vid sidan av gästande herrskapspersoner skriver Jacobina Charlotta också om besökare som både socialt och språkligt representerade helt andra kretsar, nämligen de ryska gårdfarihandlarna och de affärer som gjordes med dem:

en liten stun för än vi skulle äta qvels vard kom de ryssarna hit som var här i sistes, och då fick söta mor rov frön af dem til senks.²⁰

I en kommentar framkommer det att den ryska handlanden måste ha tolk för att kunna göra sig förstådd:

om afton kom hit egen en ny rysse som ej förr varitt här men kunde ej tala annat än bara ryska derfor var Evas Eric här och tolkade för honom.²¹

Jacobina Charlotta Munsterhjelmns liv och vardag var på ett annat sätt än brödernas knutna till det lokala och till hushållet på Tavastby. En herrgård var vid denna tid ändå inte en sluten plats, utan öppen för gäster. I dagboken har Jacobina Charlotta dokumenterat gårdens och sitt eget liv med alla dess besökare av olika slag. Anteckningarna visar att hon mötte och umgicks med människor ur flera sociala skikt. I dagboken förekommer familjen, inklusive mormor, moster och kusin Ulla, den adliga umgängeskretsen på de omgivande gårdarna, släktingar spridda på olika håll, de ofrälse tjänste-

mannasläkterna i omgivningen, tjänstefolket och tidvis gårdsfolket som Jacobina Charlotta inte umgicks med, men som utgjorde en fond åt livet på gården.

8.2 Dagbokens struktur och utformning

Dagboksanteckningarna inleds den 8 maj 1799 då Jacobina Charlotta Munsterhjelm har fyllt tretton år. Den sista anteckningen är från den 6 januari 1801. Avsnittet från december 1800 till slutet av dagboken är delvis förstört och oläsbart, men vissa fragment kan tydas. Hela dagbokstexten består av 30 836 ord som med prydlig och barnlig handstil fyller 186 sidor i oktavformat. Sidorna hålls samman med bomullsgarn och pärmar av gråpapper.²²

Dagboken är en kronologiskt löpande text med daterade avsnitt i vilken den unga skribenten berättar om vad hon har gjort och om händelser omkring henne på Tavastby gård där hon växer upp. Dagbokens första anteckning i maj 1799 lyder:

8 år det mulit väder och kalt, jag har äfven i dag läst helt och holle, det fiärde capitlet i min möllers katkes, eftermiddagen böriade jag egen at läsa det Femte kapitlet.²³

De följande anteckningarna handlar om en bortsprungen ko, besök av en mamsell Alm och pastor Uppström samt Jacobina Charlottas egna handarbeten. Den här sortens korta beskrivande anteckningar är typiska för tidens dagböcker, även om det också finns exempel på mera introspektivt dagboksskrivande och skribenter under denna tid som tolkar sina känslor och upplevelser.²⁴

Dagbokens uppställning är enhetlig; för varje dag består texten av en uppräknig av fakta och upplevelser. Stilen är sakligt refererande. Satsar och meningar åtskiljs av kommatecken och det förekommer få versaler (i princip endast vid namn). Punkt eller komma – eller båda – används som avslutning för det som skrivits om en dag. Jacobina Charlotta Munsterhjelm avslutar också i många fall en dagsnotering med ett tankstreck, till exempel så här:

i qväll har jag tillika Ulla Aminoff skrifvit til Fredrickqve Mäther, ty vi fick veta af Cousin Berndt at hon är i Borgå, –.²⁵

Avstavning av ord förekommer ibland. Oftast överensstämmer avstavningen med de regler som gäller i dag, dock inte alltid. Versaler

används vid namn eller titlar, men inte konsekvent. Texten består av rättkonstruerade meningar, som ibland också innehåller underordnade satser. Att särskilja satser med kommatecken och att avsluta ett avsnitt med punkt är alltså en konvention som Jacobina Charlotta känner. Det finns inga andra meningsavskiljande tecken i dagboken, som till exempel frågetecken eller utropstecken.

4 i dag är det vacker väder och för middagen dansade vi kadriljer och en lång dans och en duckti polska, efter middagen reste baron fabian Wrede bort, och straxt depå for vi alla ynga til et stelle med båt längs med ån, som är rett vackert, det är nu och så rett vacker och lungt, i dag kom vår siäs hit -.²⁶

3ode var bror anders' rest til Abborfors' eller vid grensen för för [sic] at råka en släcktige, ty han kan ej kom hit då det är så strängt at jngen kan komma öfver.²⁷

Trots att dagboken bara omfattar ett år och nio månader kan man ändå se en utveckling i den språkliga formen. Noteringarna blir över tid längre och mer komplexa, till exempel ökar antalet bisatser. Det är tydligt att skribentens skrivvana och förmåga förbättras och stabiliseras.

8.3 Jacobina Charlotta Munsterhjelm som dagboksskribent

Vi vet ingenting om hur Jacobina Charlotta Munsterhjelm har tillägnat sig skriftpraktiken dagboksskrivande eller hur själva skrifthändelserna har gått till. Det är möjligt att hon gjorde sina anteckningar i nära anslutning till den dag som beskrevs. Ofta innehåller de första meningarna uttrycket ”i dag” eller så bygger hon in dagens datum i inledningen till sin text, som här:

9. sickade syster Ulla, Lisa [pigan] till Koskestå med sit bref, i dag är det söndag, och i qvell dansade pigorna.²⁸

Varför Jacobina Charlotta Munsterhjelm har gjort dessa anteckningar nämner hon inte i dagboken. Bo Lönnqvist föreslår att dagbokens funktion kan ha varit att dokumentera händelser och besök för att stödja brevskrivning. Jacobina Charlotta skrev nämligen regelbundet brev, ofta till väninnan Ottiliana Sofia Adlercreutz på Boe gård i Borgå.²⁹ En annan möjlig förklaring är att dagboksskrivandet var

ett medel för den unga skribenten att öva sig att skriva. Brevskrivande, men också dagboksskrivande, var nämligen en viktig del av barnens hemundervisning vid denna tid. Både flickor och pojkar inom denna krets av ståndspersoner fick fram till 15-årsåldern sin undervisning i hemmet. Barnen övades på detta sätt både i att skriva det egna språket och andra språk – särskilt franska.³⁰

Det finns en kommentar i dagboken som antyder att brevskrivningen övervakades. Den 8 juni 1800 skriver Jacobina Charlotta: ”jag hölt på at skrifva til Otteliana i dag men det som jag skref dugde ej”, och följande dag den 9 juni skriver hon: ”sen skref jag om Ottelianas bref”.³¹ Det framkommer inte vem det var som granskade 13-åringens brev, eller hur institutionaliserat systemet var, men det är tydligt att Jacobina Charlotta Munsterhjelmns skrivförmåga fortfarande var skral och behövde tränas. Hennes ortografi och okonstlade avsaknad av textstruktur vittnar om att den bokliga bildning som Jacobina Charlotta själv hade fått inte var omfattande. Systemen Beata, som år 1800 fyllde tio år, kunde kanske inte alls skriva vid den här tiden. Jacobina Charlotta noterar nämligen i dagboken hur hon skrivit Beatas brev till brodern Otto, som var kadett vid Karlberg i Stockholm, och att hon för systemen läst avsnitt ur Joachim Henrich Campes roman för ungdomar: *Robinson den yngre, sedolärande roman (Robinson der Jüngere, 1779)*.³²

Kvinnliga skribenter var på den här tiden ofta osäkra på både textstrukturering och stavning.³³ Det fanns kvinnor som behärskade skrivkonsten väl, till exempel Årstafrun Märta Helena Reenstierna i sina dagböcker (1793–1839), eller den i Finland verksamma Catharina Charlotta Swedenmarck (1744?–1812) som med sin diktning till och med gjorde anspråk på att konkurrera med den unge Kellgren.³⁴ De adliga kvinnornas förmåga att skriva, liksom deras utbildning överlag, var mycket varierande. Det här beror på att det inte fanns fastställda normer för eller krav på kvinnornas utbildning. De skulle inte bli tjänstemän eller officerare och behövde inte drillas i sitt skrivande på samma sätt som sönerna, och det fanns inga yttre krav på att de skulle lära sig andra språk eller realämnen av olika slag. Att döttrarna lärde sig läsa och skriva samt inhämtade kunskaper i moral och kristendom räckte för många familjer som boklig bildning. Döttrarna hade inte tillträde till den offentliga utbildningen vid universitet eller kadettskolor, och deras bildningsnivå kom i hög grad att bero på faderns vilja och syn på kvinnors utbildning. Variationen var därför mycket stor.³⁵

Att Jacobina Charlotta och Beata Munsterhjelm fick en så begränsad utbildning beror bland annat på att de var yngst i syskonskaran, och att deras äldre bröder inte längre fick undervisning hemma av en informator. Om det i hemmet gavs undervisning åt sönerna kunde döttrarna också få åtnjuta delar av den.³⁶ Äldste brodern Anders var 21 år äldre än Jacobina Charlotta, medan brodern Otto, som bara var två år äldre än hon, skrevs in vid kadettskolan i Karlberg redan 1796.³⁷ Möjligen tyckte fadern inte heller att det var så viktigt att döttrarna fick en särskilt avancerad utbildning. Anna-Maria Åström har om döttrarna i herrgårdssamfundet i Savolax vid denna tid konstaterat att de uppfostrades och utbildades för att klara sig i en umgängesfär, en bildningssfär och en hushållssfär.³⁸ För de sammanhang som döttrarna Munsterhjelm skulle fostras att leva i, bland östnyländska adelsfamiljer och ståndspersoner, räckte det enligt Anders Gustaf Munsterhjelm tydligen med att de klarade av att umgås på svenska och att de hjälpligt kunde läsa och skriva. De skulle leva och verka i de lokala umgänges- och hushållssfärerna. Främmande språk och fördjupad undervisning behövde enbart sönerna som skulle göra en karriär i offentligheten.³⁹

Av dagboken framkommer ändå att de vuxna i familjen understödde och uppmuntrade barnens skrivande, även om någon organiserad utbildning inte gavs åt vare sig Jacobina Charlotta eller Beata Munsterhjelm under åren 1799–1800. Ofta beställde Jacobina Charlotta papper genom brodern Anders eller fadern: ”beata fick sin kast bok och vi fick alla paper och lack af söta Far”, skriver hon den 5 november 1799, och en månad senare: ”i dag har de plockat gessena och då fick vi skrif pennor af söta mor”.⁴⁰

Som dagboksskrivent är Jacobina Charlotta Munsterhjelm inte driven eller verserad. Hennes skrivna språk har inte formats av drillning i grammatik och retorik tillsammans med en informator. Hon skriver ofta enkelt, men i uttryck, ordval och användning av titulatur kan man se att det handlar om språk i högreståndsmiljö.

8.4 Titlar, ord och fenomen i herrgårdsmiljön

Dagboken beskriver vardagslivet på en liten herrgård. Företeelser som förekommer inom de högre stånden sätter sin prägel på det ordförråd som påträffas i dagböckerna. Franska lånord och andra så kallade kulturord ingick i det talade språk som herrskapet använde.

I stor utsträckning handlar det om ord för kläder, finare matlagning, sällskapslekar och annat som ingick i herrgårdens livsstil i övrigt.

Ett utmärkande drag för det hierarkiska ståndssamhället är titulerandet som också har sin givna plats i Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok. Alla benämns med titlar som uttrycker personens status, ibland också skribentens egen relation till personen i fråga. Förmågan att benämna och titulera människor rätt var central i den högreståndsvärld som Jacobina Charlotta Munsterhjelm levde i. Kunskapen om hur olika personer skulle benämnas och tituleras beroende på social rang hade hon internaliserat fullständigt. Det var något som var lika relevant i tal som i skrift, och därför ingår titulerandet också i Jacobina Charlottas skrivna språk. Den slutsats som man kan dra är att Jacobina Charlotta i sin dagbok i de flesta fall benämner personerna på samma sätt som hon tilltalar dem.

Jacobina Charlotta omnämner utan undantag sina föräldrar som *söta mor* och *söta far*. Detta är ett vanligt mönster inom de högre stånden. I Årstadagboken 1793–1839 använder Märta Helena Reenstierna samma omtal om sina föräldrar.⁴¹ Ibland omtalar Jacobina Charlotta föräldrarna som *herskapet* eller *vårt herskap*. Det var så de benämndes på gården. Systrarna kallas *syster Annette*, *syster Ulla* och *syster Beata/Biata*. Bröderna omnämns som *bror Anders* och *bror Otto*. *Cousine/cousin* är benämningen på kusinerna, av vilka en, *cousin Ulrika/Ulla*, bor på Tavastby tillsammans med sin mor, *moster Rehbinder*. Även om Jacobina Charlotta Munsterhjelm inte lärde sig franska stavar hon här som vi i dag skulle uppfatta det på franska, dvs. *cousine* eller *cousin* i stället för det ljudhärmande *kusin*.

Att man i Jacobina Charlottas kretsar inte var opåverkad av franska och fransk kultur framgår för övrigt också av försvenskade franska lånord som ”-rndt [Berndt] *suprenerade oss*”, dvs. han överraskade oss.⁴² Ett annat franskt verb är *desedera* (desidera, ’besluta’). Andra ord med franskt ursprung som används i dagboken, och som man lätt förknippar med en högreståndslivsstil, är till exempel *kjirridoner* (’geridoner’) och *partern* (’trädgården’, ’parterren’). Vid användningen av franska och andra främmande ord verkar Jacobina Charlotta Munsterhjelm ha följt sitt öra för att finna ett sätt att stava. Stavningen av den här typen av ord var överlag varierande vid denna tid. Geridoner kunde bland annat stavas *chiridon*, *keridon* och *gueridon*.⁴³

Umgänget bestod av traktens adel: *baroner*, *grefvinnor*, *kriksråd/kriksrådninnor* och en *bergsrådinna*. Kvinnliga ogifta adelsdamer titu-

leras *fröken*. Anders Munsterhjelm tillkommande Vendela Glansenstierna omnämns som *fröken Glansenstierna* eller *fröken Wendla*. Tant kallar Jacobina Charlotta Munsterhjelm sin brors svärmor, Vendelas mor grevinnan Glansenstierna. Medlemmar i traktens tjänstemannafamiljer, som familjen Munsterhjelm har ett tätt umgänge med, ges titlarna *mamsell* eller *mademoiselle*, *fru*; familjefadern benämns enligt sitt yrke till exempel *ensjönör*, *jinsinöör* ('ingenjör'). Det förekommer att hustrun får en titel av mannens yrke: *fru ensjönören*, *öfversteluitenalskan*. Familjer omnämns med samlingsnamn: *capten nandelsledts*, *Linholms*, *afdetör Malms*.

Militärer presenteras alltid med sin militära grad: *major*, *fänrik* (som stavas *fändrik* eller *fendrik*), *general*. En person som ofta besöker familjen är fortifikationskonduktören Jakob Magnus Tandefelt som är stationerad på den närliggande Willikkala fästning. Jacobina Charlotta benämner honom oftast bara med efternamn *Tanfelt* och hans titel stavas på olika sätt: *counducktör*, *condudsör*, *conducttör*.

Jacobina Charlottas två vänner som hon brevväxlar med, Annette Enehjelm och Otteliana Adlercreutz, nämns nästan alltid med både för- och efternamn. Enbart tjänstefolket på Tavastby omnämns med bara förnamnet, till exempel *Eva*, *Matts*, *Ulla*, *Greta*, *Stina*, *Jacob*. I oktober 1799 har Jacobina Charlotta Munsterhjelm enligt detta mönster antecknat: "emot afton kom våra nya pigor hitt båda ifrån laptresk lisa och greta".⁴⁴ Ett annat sätt att omtala kvinnor möter man i *Sundila hustrun*, *Nyströms Hedda*, *svertar gumman i Svenskby*, *Käisskan*. De här benämningarna visar att det handlar om gårdsfolk eller andra allmogekvinnor.

I dagboken förekommer olika slags tillställningar som *assangble* (fra. *assemblée* 'baler'). När Jacobina Charlotta tillsammans med sin mor drack brunn i Lovisa sommaren 1800 fick hon delta i många sociala evenemang. Danser som dansades var till exempel *kadriljer* och *menuetter* (stavas av Jacobina Charlotta *menuvetter*). Sällskapslekar man roade sig med var att spela *triset* eller *lotteri* (ett slags lotto).⁴⁵

Kläder, tyger och prydnader av mer exklusivt slag som nämns är till exempel *koafyr* och *plymer*, *kamblats päls*, *salvetter*, *ploröser*, *blåa siden sars band*, *lenong*. I synnerhet ger dagboken en uppfattning om hur familjen klädde sig under sorgetiden när mormodern hade dött. Den 12 februari 1800 skriver Jacobina Charlotta: "efter middan kom mamsell fortelin hit, för at binda åt oss salvetter at hafva på hufvodet i sorgen".⁴⁶

Vid tillställningar och högtider nämns särskilda maträtter och bakverk som *spån bakelser* ('sockerspån'), *makronner*, *maxpaner*, *appelsiner*, *krak mandlar* och *krak russin*, *insyltade pomerans skall* och *insyltad ingefära*. Ofta har man i hemmet eller på visiter fått smaka något exotiskt som Jacobina Charlotta finner värt att nämna, som till exempel meloner hos bergsråddinnan af Forselles:

Var jag tillika med söta mor moster och syster ulla resta til strömfors' på en vesit och då åt jag för första gongen meloner med, jag tycker aldeles intet om dem.⁴⁷

8.5 Språket i Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok

Den miljö där Jacobina Charlotta Munsterhjelm växte upp var adlig, men också lokalt förankrad i det omgivande samhället. Hon mötte människor från flera sociala skikt och med olika regional bakgrund. Det språk som Jacobina Charlotta talade och skrev kan därför antas ha fått influenser från många håll, och dagboken kännetecknas också av en språklig variation som representerar flera olika språkarter. Jacobina Charlotta stavade till exempel talspråkligt, och också i övrigt uttryckte hon sig säkert i mycket högre grad med talspråket som mönster än någon som hade fått träning i att stava och strukturera text enligt de konventioner som styrde offentligt tal och skrift.

Det fanns ett flertal språkarter i den samtida miljön: det allmänsvenska skriftspråket, adelns umgängesspråk, östnyländsk dialekt, språk som talades i den närbelägna staden Lovisa och av tjänstemannafamiljerna i Tavastbys närområde.⁴⁸

Ett första intryck av dagboken är att den är språkligt heterogen. Viss analys hjälp kan fås av Gun Widmarks schema över de olika stilarterna i äldre talspråk.⁴⁹ Tabell 8.1 återger Sven Hofs indelning från 1753 i *Swänska språkets rätta skriftsätt*, men också senare indelningar av Adolf Noreen (1908) och I. A. Lyttkens & F. A. Wulff (1889).

Sven Hof var född i Skara 1703 (d. 1786) och räknas som en av de tongivande och betydelsefulla svenska språkforskarna under 1700-talet. De senare indelningarna av Noreen och Lyttkens & Wulff visar att Hofs schema inte heller var främmande för 1800-talet. Intressant är att man upprätthöll en så noggrann skiljelinje mellan tal och skrift och att det först under 1900-talet blev skriftspråket som kom att påverka talspråket. Talspråket var under 1800-talet och tidigare en storhet i sin egen rätt och det var inte lämpligt "att tala som en bok".⁵⁰

Tabell 8.1. Jämförelse mellan stilarter hos Lyttkens & Wulff, Noreen och Hof (källa: Widmark 1992 s. 163)

LYTTKENS & WULFF 1889		
Högspråk Offentligt Högtidligt/Vårdat	Mällanspråk Socialt Umgängligt/Ledigt	Lågspråk Ohyfsat Hvardagligt/Vulgärt
NOREEN 1903		
Högre stil Oratorisk stil/Normalstil	Mellanstil Vårdad/Familjär	Lägre stil Hvardaglig/Vulgär
HOF 1753		
Offentligt tal	Omgängestal el. Gement tal	Gemene mans tal

I Hofs tredelning av talspråket (tabell 8.1) är umgängesspråket (*Omgängestal* el. *Gement tal*) det naturliga samtalspråket i de högre samhällsklasserna. Detta har relevans för beskrivningen av Jacobina Charlotta Munsterhjelmns språkliga repertoar eftersom hennes dagboksspråk har drag från det talade språket. Sven Hofs genomgångar av skillnader mellan det talade och skrivna svenska språket under 1700-talet är till hjälp vid kategoriseringen av de språkliga drag som Jacobina Charlotta använder.

I det följande ska drag från tre olika språkarter i Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagbok behandlas: **skriftspråket** (och det offentliga talspråket), **umgängesspråket** och det **lokala talspråket/dialekten**. Här diskuteras också när stavningsvariationen kan ge upphov till frågor, till exempel om kortstavighet i talet. En heltäckande redovisning kan inte göras, eftersom variationen i dagboken är mycket omfattande, men några representativa exempel tas upp som också har stöd i annan litteratur.

Eftersom det förekommer en hel del **uttalspåverkad, ljudenlig stavning** i dagböckerna är det inte alltid klart om ett tecken är utelämnat av slarv eller om det har betydelse som variantform. I vissa fall är det alldeles klart att det är fråga om slarvfel då ett streck eller några punkter har utelämnats som i *beslelte* för *bestelte* ('beställde') eller *harskap* i stället för *härskap* ('herrskep'), *forän* ('förrän'), *poleter* ('potäter'), *lillika* ('tillika'), *slekta löjor* ('stekta löjor'), *lalte* ('talte'). Bokstäver kan också falla bort som i *spete* ('spelte'), *haslias* ('has-

tigast'). Uppenbara teckenfel ger sällan tolkningssvårigheter, men den stora variationen vid till exempel dubbeltecknad konsonant är en svårare komplikation, eftersom enkelteckningen kan stå för kortstavighet som har betydelse i den östnyländska dialekten och i den finländska svenskan överlag.

I ett flertal fall kan man hävda att Jacobina Charlotta Munsterhjelm skrev ”på gehör”. Tillfällen när hennes stavning är påverkad av ljudbilden är till exempel då hon återger namn och ordformer från andra språk som hon inte behärskar. Då stavar hon enligt det uttal hon uppfattar, till exempel *iånsu* eller *jonso* (Joensuu by) och *kläjls*, *klejls* eller *kleils* (familjenamnet Clayhills). När Jacobina Charlotta skriver *för oskuld* ('för ros skull') är det troligt att hon inte har haft en skriftbild för uttrycket och inte heller har kunnat tolka det som avsett. Ett par andra exempel är *lafis införnalis* ('lapis infernalis', silvernitratt för medicinskt bruk) eller folketymologin att *skrifva på skriftum* ('postskriptum').

Variationen i dagbokens språkbruk kan alltså ha flera orsaker. En sådan är Jacobina Charlotta Munsterhjelmns bristande utbildning. Hennes dagliga språkmiljö påverkade säkerligen hennes skriftspråk, men det finns inget i dagboken som avslöjar hur mycket och på vilket sätt hon själv deltog i samtal och umgänge. Mer intressanta än uppenbara slarvfel är förstås de drag i hennes dagbok som säger något om det talspråk som finns i hennes omgivning och som därför speglar den samtida språkmiljön. Men först något om drag som kommer från skriftspråket och det offentliga språkbruket.

8.5.1 Spår av tidens skriftspråk och offentliga tal

För att få en uppfattning om den påverkan som Jacobina Charlotta Munsterhjelm har hämtat från skriftliga källor kan information om hennes läsvanor vara intressanta. Här ger dagboken några upplysningar. Hon läser till exempel *Möllers katkes*⁵¹ och noterar också: ”jag har talat om robinson för biata och tillika läst den lilla komedin för henne som är i den boken”.⁵² I en annan notering våren 1800 skriver Jacobina Charlotta att hon har skrivit av en vers till sin syster Ulla ur Olof von Dalins verk, och tre till sin mor.⁵³ Hon finner det värt att nämna att moster Rehbinder läser Richardsons brevroman *Clarissa*, och hon skriver också att det kommer *avisor* 'tidningar' med tillresta: ”hemta koskestå flickan bref och avisor”.⁵⁴ Hon berättar dessutom

att hon läser högt för andra. I januari 1800 har hon antecknat ”las jag en hestoria som heter Melusina det är Cousine Alms’ hestoria”, och i maj konstaterar hon ”las jag för moster Avisorn och en bok om Gref Hårds rese beskrifning”.⁵⁵

Här avses troligen en välkänd medeltida legend om en skotsk kungadotter Melusina. Man kan i alla fall konstatera att Jacobina Charlotta Munsterhjelmns läsning var både profan och religiös och att hon läste olika slag av text och litteratur som var populär i tiden. Hon hjälpte också tjänstefolket att skriva brev: ”17de skref jag för hus greta til en bekant i laptresk”.⁵⁶

Att Jacobina Charlotta Munsterhjelm även har skriftliga förebilder för sitt dagboksskrivande visar sig i stavningen och andra skriftspråkliga konventioner som hon behärskar. Hur man utmärker lång konsonant med hjälp av nasalstreck över *m* och *n* kan till exempel bara förklaras med mönster från skriftspråket eller utbildning. Sådana markeringar förekommer ett antal gånger – som i *sōmar* och *kāmare*, *tvēne*, *Gūma*, *okkola gūman* (Uckola är namnet på ett frälsehemman).

En annan detalj som hon måste ha läst sig till är hennes sätt att datera. Variationen är stor och dagsnotiserna kan inledas på bland annat följande sätt:

8 är det mulit väder; den 1 eftermiddagen kom kricksrådes’ forselles; 17 idag slutade jag at nysta min trå; den 1ta var det vackert väder; 28de om eftermiddagen kom mamsell fortelin; 9. sickade syster Ulla, Lisa til Koskestå med sitt bref, i dag är det söndag, och i qvell dansade pigorna.⁵⁷

Kanske har hon här hämtat sina förebilder från andra dagböcker, brev eller möjligen notiser i ”avisorna”. Det fanns helt enkelt varierande sätt att datera. Man kan inte se någon tydlig utveckling i dagboken i det här avseendet, och kanske är variationen framför allt ett uttryck för att hon tar ganska lätt på, eller är omedveten om, normering. En titt i texter ur andra 1700-talsdagböcker skrivna av kvinnor visar också på stor variation vid datering.⁵⁸

Under 1700-talet fanns inte en ortografisk standardisering, och stavningsnormen på svenska blev hjälpligt konsoliderad först när Leopold 1801 kom ut med *Afhandling om Svenska Stafsättet*.⁵⁹ Den slog naturligtvis inte igenom omedelbart, men bringade viss ordning i den variation som tidigare kännetecknat skriftspråket. I Sven Hof-

redan nämnda *Swänska språkets rätta skrifsätt* finns också utredningar av stavningen under 1700-talet och hur den skiljer sig från det talade språket. Sven Hof konstaterar:

Swänska språket har icke i vår tid warit skrifwit, såsom det blifwit talt.

Men om man [...] will jämföra gement tal med skriften [...] lärer man nogsam t finna, huru långt det afwiker ifrån talet.⁶⁰

I Hofs uppräknin g av ljud som skrivs annorlunda än de uttalas finns till exempel återgivningen av *k*-ljudet.⁶¹ Här kan man säga att Jacobina Charlotta Munsterhjelm behärskade skriftspråkskonventionen. Hon skriver konsekvent *qv* för initialt *kv* (som i *qvarn*, *qvell*, *qvälsvard*, *qvarter*). *K*-ljudet kan också skrivas med *c* (företrädesvis i lånord) och det gör hon i bland annat *cousin(e)*, *crok cam*, *cavalrist*, *capten*, *capitel*, *comision/comesion*, *coumfeckt/comfeckt/comfekt* och *congser* 'konsert'.

När det gäller *v*-ljudet är Jacobina Charlotta också i det närmaste konsekvent. Skriftspråkskonventionen att *v*-ljudet skrivs med *f* i ordslut och *fv* inne i ord följs. Mellan vokaler skriver hon *blifva* (också *blifwa*), *lifvet*, *hafva*, *äfven*, *öfver*, *hufvud*, och i ordslut *blif*, *blef*, *bref*, *skref*. Några få undantag finns: ett par exempel på *huvud* med *v*, ett exempel på stavning av *även* med *v* (mot flertalet *äfven*) och ett enstaka *giv* i *gäst givare gård*.

Förutom stavning och teckenval kan man till skriftspråksnormen också föra användningen av långa variantformer, till exempel *taga* i stället för talspråkets *ta*. Jacobina Charlotta har två exempel på *taga* (och två kortformer *ta*). Verbet *kläda* har endast den längre variantformen. Supinum skrivs omväxlande med participformens *-dt* och *supinum -t/-tt*, till exempel *trädt* (i stället för *trätt*), *sendt* (*sänt*) och *spodt* (*spått*):

mamsel alm har äfven i dag spått i kaffe ått oss, hon har spodt ått mig at jag ej skulle lefva till tiugu år⁶²

Bland negationsuttryck väljer Jacobina Charlotta Munsterhjelm det skriftspråkliga *ej* (och aldrig *icke*) med hundratals belägg. I 41 fall använder hon formen *intet*. Enligt Lyttkens & Wulff hör *icke* hemma i offentligt talspråk, medan *inte* används i umgängesspråket och mer informella stilarter.⁶³ *Intet* är enligt SAOB en skriftspråksform som

brukas i vitter stil under perioden 1521–1889.⁶⁴ Jacobina Charlotta har inga exempel på det talspråkliga *inte*; detsamma gäller i den tidigare nämnda Årstadagboken. I en annan 1700-talsdagbok, nämligen Metta Magdalena Lillies dagbok (1737–1750) möter en blandning mellan *inte*, *intet*, *icke* och *ej* med en stor övervikt för det talspråkliga *inte*.⁶⁵ Andra skriftspråkliga ord eller former som man finner hos Jacobina Charlotta är *ty*, *ehuru* och *huru*.

Ett fåtal konjunktivformer påträffas också i dagboken, alla av verbet *vara*:

efter middagen satt syster Annette och Cousine Ulla och gorde betractelse huru roligt det vore om Cousin Berdt Rehbinder skulle komma hit.⁶⁶

Dagböckerna följer i hög grad skriftspråksnormerna, dvs. stavningen är den gängse för tidsperioden. Jacobina Charlotta Munsterhjelm var bekant med många skriftkonventioner, och när det förekommer variation i hennes text skulle det både kunna bero på hennes egen språkliga osäkerhet och på att skriftspråket vid den här tiden var mycket varierat och saknade vedertagen norm.

8.5.2 Spår av tidens svenska umgängesspråk

Enligt Gun Widmark uppstod ett riksgemensamt umgängesspråk i de högre klasserna i Sverige vid början av 1600-talet. Detta språk grundades i huvudsak på den uppländska talarten. Under 1800-talet hade det blivit ett socialt viktigt språk som markerade tillträdet till det Sverige där en god del av makten och inflytandet fanns. Widmark skriver: ”Det hade blivit det naturliga språket för det högre borgerskapet, i en mera dialektal form också för de lägre.”⁶⁷

När inflytelserika språkforskare under 1700- och 1800-talet började arbeta mera målmedvetet för en normering av det svenska skriftspråket blev också skriftspråkets påverkan på talspråket så småningom gradvis starkare.⁶⁸ Jacobina Charlottas dagbok skrevs alltså innan denna skriftspråkliga påverkan på talspråket hade slagit igenom och när det talade umgängesspråket fortfarande hölls isär från det offentliga skriftspråkspräglade talet.⁶⁹ Om det finns drag i dagboken från det samtida umgängesspråket är det en indikation på att umgängesspråket var det förhärskande talspråket i Jacobina Charlotta Munsterhjelmns miljö. Hade hon varit utbildad och vuxen

hade hennes språk förmodligen varit mera skriftspråkligt. Att undersöka Jacobina Charlottas delvis ljudhärmande skriftspråk kan alltså ge underlag för slutsatser om hur man talade svenska i den östnyländska herrgårdsmiljö som Tavastby representerar.

Att umgängesspråket inom adeln i den finska riksdelen var svenska kan man utgå ifrån. Allmogen runt de olika herrgårdarna kunde tala svensk eller finsk dialekt beroende på var gårdarna befann sig geografiskt i Finland. I de högre stånden kunde männen också ofta finska, medan behovet av finska inte verkar ha varit lika stort för kvinnorna. Eftersom ämbeten och tjänster bara kunde innehas av män hade dessa både ett större behov av att behärska finska och flera praktiska möjligheter att lära sig och hålla liv i språket.⁷⁰

Enligt Loman var det i stort sett inte någon skillnad mellan bildat svenskt talspråk i Finland och Sverige under 1700-talet. Vad han då avser är språket i Åbo som var den största staden i den finska riksdelen. Hur språket såg ut i Östra Nyland uttalar han sig inte om.⁷¹ Han skriver:

Det stockholmska talade riksspråket överfördes troligen redan under 1600-talet till den finländska centralmiljön i Åbo. Då kunde det blandas med drag från de omgivande svenska folkmålen och kanske speciellt från äldre Åbo-dialekt. Under 1800-talet ändrades förhållandena. När Helsingfors blev huvudstad flyttade åbosvenskan dit. Grunden var fortfarande det rikssvenska skriftspråket.⁷²

Enligt Loman behöll det bildade svenska talspråket i Finland alltså drag från 1700-talsspråket när svenskan i Finland började utvecklas i egen riktning. Liknande tankar finns hos Ståhle som säger att det i Finland under frihetstiden (1718–1772) växte fram ett bildat svenskt tal som sökte sina förebilder snarare ”i Stockholms adliga och borgerliga miljöer än i de finlandssvenska dialekterna”.⁷³

En fråga som man kan ställa sig är i hur stor utsträckning drag från det allmänna (riks)svenska umgängesspråket fanns i Jacobina Charlottas talspråksmiljö. Jacobina Charlotta Munsterhjelmssläkt kom delvis från Sverige, bröderna fick sin utbildning i Sverige – den äldre som page vid hovet och den yngre som kadett vid Karlberg – och i det sällskapsliv (inom en snäv krets av mestadels adliga släktingar) som hon deltog i är det troligt att umgängesspråket var det man kommunicerade på. Därtill kom andra impulser från de lokala

tjänstemannafamiljer som man umgicks med och tjänstefolket från den omgivande trakten.

Tabell 8.1 ovan redovisar hur det talade språket uppdelades i språkarter efter användningsområden. En bildad person (man) skulle dels behärska ett offentligt tal, dels ett umgängesspråk. Som ett exempel kan Jacobina Charlottas äldre bror Anders Munsterhjelm nämnas. Han var en vuxen man med utbildning som behärskade skriftspråket, vilket dokumenteras i hans brev.⁷⁴ Hof skriver:

I dageligt tal och omgiänge plägar man för wigheten, bruka många förändrade, men särdeles kortare och lättare giorde ord, än annars; hwilket sätt att tala, må kallas **gement** eller **omgiängestal**.⁷⁵

Med utgångspunkt i Sven Hofs nämnda genomgång av 1700-talets språkarter, särskilt skillnaderna mellan tal och skrift, ges nedan några prov på drag i umgängesspråket som förekommer i Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok. Förklaringar till Jacobina Charlottas formval i dagboken kan ofta hämtas ur Hofs exempel.

Ord och ordformer

Till umgängesspråket kan på ordnivå räknas att Jacobina Charlotta genomgående väljer varianten *bara* (i stället för *blott* eller *allenast*) och att hon använder *ochså/också/ock så/och så* i ganska jämn växling med *äfven/afven*. Här varierar alltså ord ur umgängesspråket med stelarare varianter från den offentliga stilnivån.

Exempel på Hofs ”kortare och lättare giorde ord” är bland annat *sen* som i dagboken är betydligt vanligare än *sedan*, liksom kortformer av verb som *ha* och *ta*. Konsekvent är Jacobina Charlotta dock inte i vare sig formval eller stavning:

26 [...] söta fär har i dag tenckt ta tor hö på hem engen men det har regnat. 27 I dag tenckte söta Far äfven taga tor hö men han hant ej bara litet refsa[.]⁷⁶

Av verbet *hafva* har dagboken belägg på såväl *ha* som *hafva* och *hava*. Just detta verb har för övrigt sitt särskilda intresse i och med att kortformen *ha* kan ha funktion inte bara som presensform (med *r*-bortfall) utan också som infinitiv. I januari 1800 skriver Jacobina Charlotta Munsterhjelm ”dä ha [presens] alt sket i dag”.⁷⁷ Hösten innan skrev hon däremot ”jag har [presens] i dag lagat bly för at ha [infinitiv] örorna”.⁷⁸ Formen *ha* kan också fungera som hjälpverb i

preteritum när satsens tempus är pluskvamperfekt: ”och sen vi ha ätit middag for vi til kåskistå öfver ån”.⁷⁹

Om denna sistnämnda konstruktion har Bengt Nordberg skrivit under rubriken ”När betyder *ha* ’hade’?”⁸⁰ Han har funnit den i nutida talspråk i Eskilstuna, men framför allt i Agneta Horns dagboksprosa från 1600-talet. Man kan därför inte utesluta att detta har varit ett drag i 1700-talets umgängesspråk som Jacobina Charlotta plockat upp. Av de fall som låter sig avgöras kan ett 40-tal av dagbokens konstruktioner uppfattas som pluskvamperfekt. I dem skriver Jacobina Charlotta hjälpverbet 23 gånger *hade*, 7 gånger *hadde* och 9 gånger *ha*.

Ett viktigt inslag i Jacobina Charlottas språkbehandling är att hon utan undantag väljer verbens singularform vid pluralt subjekt. Här skiljer sig umgängesspråket mycket tydligt från samtidens skriftspråk. Såväl Agneta Horn som Metta Magdalena Lillie har växling mellan den plurala och singulara verbformen, men Jacobina Charlotta Munsterhjelm är alltså konsekvent talspråklig på den här punkten.⁸¹

Flera verb som i dag tillhör första konjugationen har hos Jacobina Charlotta en böjning i preteritum efter den andra konjugationen, till exempel *lånste*, *smakte* och *lagde*.⁸²

Ett drag i umgängesspråket som är väl betygat är bortfall av ändelsen *-de* i preteritum av första konjugationens verb. Detta drag har finlandssvenskan gemensamt med det mellansvenska och norrländska talspråket.⁸³ Här växlar Jacobina Charlotta. Av verbet *meta* används i preteritum fyra gånger *meta* och två gånger *metade*, till exempel ”var jag och meta”.⁸⁴ Ett annat exempel är verbet *dansa*, där den långa preteritumformen har fler belägg (*dansade*) än den korta formen: ”fruarna såg en stund på när de dansa”.⁸⁵ Verbet *hemta* uppvisar liknande variation (fler fullformer än kortformer): ”hemta hon ägg åt söta mor”.⁸⁶ Ytterligare ett exempel från dagboken gäller verbet *prata*, till exempel ”hela efter middan sat vi i mormors kamare och prata”.⁸⁷ Fullformen *pratade* förekommer också. Generellt kan man ändå säga att fullformerna hos Jacobina Charlotta är fler än talspråkets kortformer.

Jacobina Charlotta har åtskilliga exempel på bortfall av finalt *-t* i supinum av verb (*dansa* i stället för *dansat*), i bestämd form av neutrala substantiv (*huse* för *huset*): *holle*, *herskape*, *råde* och i adverb som *mycke* i växling med *mycket*.

Några drag i Jacobina Charlottas substantivböjning som förtjä-

nar att nämnas är till exempel de bestämda pluralformerna i neutrum: *rummena*, *gessena*, *främmandena*, *träna* ('träden'), *barnena* och *låsen* – samtliga välbelagda drag i tidens umgängesspråk (till exempel i Hof 1753). Vid utrala substantiv kan pluraländelsen *-arna/-erna* i stället förkortas till *-ana/-ena*: till exempel *damena*, *mamselena*, *stolana*, *versena*, *fruana*, *drengana*, *her(r)ana* och *systrana*.⁸⁸

När en substantivstam slutar på *d*, *l*, *n*, *r*, *s*, *t* förekommer hos Jacobina Charlotta ibland synkoperade former blandade med fullformer: *skåln*, *qvåln/kvåln*, *baln*, *foln* ('fållen'), *bon* ('bonden'), *skradarn/skräddarn*, *partern*, *felsiern* ('fältskären'), *aln* (*på femte aln*), *koungsern* ('konserten'), till exempel så här: "kom bon hem ifrån stan och hadde med sig vara varor som kommitt ifrån stockholm".⁸⁹

Däremot har Jacobina Charlotta inga belägg på bestämda former som *böndren*, *föttren*, *böckren*, vilka enligt Ståhle var levande både i Åbo och i Stockholm på 1600-talet, men då endast i dialekterna.⁹⁰

Ett annat tidigt drag som också finns både i Agneta Horns levnadsbeskrivning och i Metta Magdalena Lillies dagbok är användning av bindevokalen *e*. Enligt Holm är stavningen *skadelig* uttalsenlig medan Eriksson betraktar den som ålderdomlig på 1700-talet.⁹¹ Hos Jacobina Charlotta finns ett antal exempel av vilka de flesta gäller ordet *faselig*. Hon har också exempel på *herteligen* och *änteligen*.

Uttal och stavning

Några reflektioner ska också göras över vad vi kan sluta oss till om Jacobina Charlottas uttal av vissa ord och språkljud utifrån hennes stavning.

När det gäller återgivande av ord med långt *ä* skriver bland annat Noreen att det allmänna uttalet i umgängesspråket var *e*-uttal. Gösta Holm uppger i sin genomgång av Agneta Horns språk att uttal med *e*-ljud används i norra Sverige, ned till Mälaren, *ä*-ljud i Götaland och Sydsverige.⁹²

Också i Jacobina Charlottas dagbok finns stor variation vid *e*- och *ä*-ljudet, och samma ord kan skrivas med ömsom *e*, ömsom *ä*. Kanske Jacobina Charlotta uttalar med *e*, men hon är samtidigt medveten om att det finns en skriftnorm som föreskriver *ä*? Vid vissa ord är *ä*-skrivningen i majoritet, men lika ofta kan det vara tvärtom.

I frasen *vackert väder*, som ofta förekommer i dagboken, har hon fler än 140 exempel på stavningen *väder*, 45 på *veder* och ett på *vedär* som förmodligen är den mest uttalsliktande stavningen. Ett annat

återkommande tema är *kläder* och där överväger skrivningen med *ä* jämfört med *e*-skrivningar. Exemplet ”var vi med vårt fremman och let väga oss” visar hur variationen kan se ut.⁹³ Här finns både kort och långt *e* och dessutom långt *ä*.

Också vid kort *ä*-ljud förekommer en variation i stavningen. Vid verbet *tänka* överväger skrivningen med *e* (*tenka*). Andra exempel på variation är *krefta/keftor* respektive *kräfta/kräftor*, *fegna* respektive *fägna*, *qväl* respektive *qväll* och *regna* respektive *rägna*. *Bläck* växlar också med *bleck* som i exemplet ”bleck til at skrifa”.⁹⁴

Spår av uttalslättnader och assimilationer präglar Jacobina Charlottas text, till exempel *hanskar*, *stan*, *mida* (’middag’), *riksta* (’riksdag’), *trå* (’tråd’), *gull* (’guld’), *stass trädgården* (’stadsträdgården’), *röa* (’röda’), *ferdit* (’färdigt’), *namsdag*, *älsta*, *ja* (’jag’), liksom preteritumformen *så* för *såg* i anteckningen ”och så på när de bryger öl”.⁹⁵

Som närapå prototypiska inslag i äldre umgängesspråk nämns gärna uttal som *dronning* (’drottning’) och *körka* (’kyrka’). Lyttkens & Wulff har till exempel parallella stavningar *kyrka*, *körka* i sin uttalsordbok från 1889. Säkert är det också uttalet som har fått bestämma hur Jacobina Charlottas stavar dessa ord; hon har inga exempel på stavningen *kyrka*. Just ordet *körka* hade Jacobina Charlotta särskilda svårigheter med att stava. De vanliga varianterna hos henne är *kjörka*, *körka*, *tiörka*, *kiörka*, *kjörk*, *tiröka*, *kjorka* och *skjörk*. Rimligtvis är det här *tje*-ljudet snarare än stamvokalen som har vållat henne svårigheter med stavningen.

Det finns ett antal företeelser i dagboken som hört till ett tidigare umgängesspråk och sedan blivit kvar i det lokala språket (se nedan 8.5.3). Dessa drag kan ofta beläggas i SAOB, i Gösta Holms undersökning av Agneta Horns levnadsbeskrivning och i Jessica Erikssons undersökning av Metta Magdalena Lillies dagböcker.⁹⁶ Det finns alltså skäl att tro att just dessa lokala drag hos Jacobina Charlotta en gång har haft stor utbredning.

Det kan gälla kvantitetsförhållanden som i *söckt* (’sökt’) och *lick kjistan* (’likkistan’) eller formen *vackna* (’vakna’), *räckna* (’räkna’) eller *doter* (’dotter’) liksom verbformer som *snöga* (’snöa’) och *stog* (’stod’). *Stog* är enligt Holm en vanlig form i uppländskan.⁹⁷ Jacobina Charlotta skriver *kjöfte*, *knafft* och *slefft* som Hof kommenterar som brukliga i umgängesspråket: ”För p brukat i offentiligit tal sättes f när t följer.”⁹⁸

Att Jacobina Charlotta har drag från umgängesspråket i sin dag-

bok tyder på att formerna fanns i den talspråksmiljö som hon levde i. Det måste ändå påpekas att hon växlar mellan skriftspråkliga former och talspråkliga.

Jämförelse med Några mil från Stockholm av Adolf Ristell (1787)

En uppfattning om hur umgängesspråket i Stockholm lät vid samma tid som dagboken tillkom erbjuder en välkänd svensk 1700-talspjäs i adelsmiljö skriven 1787. Pjäsen heter *Några mil från Stockholm*, och den är skriven av Adolf Ristell (1744–1829), bördig från Uppland. Författaren har avsiktligt skrivit pjäsens repliker på ett talspråksnära umgängesspråk för att hjälpa skådespelarna att tala naturligt.

I umgängesspråket och i Jacobina Charlottas dagbok finns åtskilliga drag som också Ristell använder i sin dialog, till exempel uteslutande singularformer av verbet vid pluralt subjekt. I supinumformerna har *-t* strukits (*vari, blifvi, låti*). Ristell använder liksom Jacobina Charlotta *bara* i stället för *blott* och *endast*, men där Ristell mest brukar den talspråkliga negationen *inte* i jämförelse med ett fåtal *icke* och *ej*, har Jacobina Charlotta alltså de skriftspråkliga *ej* och *intet*.

Liksom Jacobina Charlotta använder Ristell också kortformer som *sa, ren, dar, dan* och struket *-t* i bestämd form singularis av neutrer som *rägne, herrskape, förnufte, pudre* och *håfwe*.

Ristell har också vardagsformer som *ha* (till exempel i en replik som *ha ni vela*), *va* ('vara'), *älsta, goa, måron, midda, rolit* och *fasli*. Kortformen *ha* används i stor utsträckning hos Ristell, dels i infinitiv, dels som perfektbildande hjälpverb i presens. Endast ett fåtal *har* förekommer. Ristell har inga exempel på *ha* för *hade* som finns hos Jacobina Charlotta, i stället använder Ristell den vanliga formen *hade* i pluskvamperfekt.

Ristell skriver i dialogen (men inte i scenanvisningarna) *di* för *de* och *dä* för *det*. Jacobina Charlotta har bara ett exempel på *di* och ett *dom* (skrivet *dåm*). Hon har två exempel på *dä* (det) men väljer i övrigt alltid *de* respektive *dem*. *Dom* som subjektsform blev på 1700-talet vanlig i Stockholm enligt Holm.⁹⁹ Ristell har fler förekomster av *dem* i objektsställning än *dom*. Som en jämförelse kan nämnas att hos den samtida Metta Magdalena Lillie är *dom* i objektsform mycket vanligare än *dem*.

Ristell har inga *e*-stavningar vid kort eller långt *ä*, men däremot ett flertal med *ä* som i *däj, mäj, dä* ('det') och *ä* ('är'). Det talar för att här inte används ett *e*-uttal.

Jacobina Charlotta har generellt *a*-former vid attribut med maskulint huvudord som *gamla baron Vrede*, *gamla Wikman*, *lilla Hofström* (i stället för *gamle*, *lille* etc.), vilket indikerar att det är fråga om talspråkliga och informella former. Detsamma gäller hos Ristell: *vår älsta sons födelseda*, *min söta vän* (till baron).

Som hos Jacobina Charlotta tilltalas fadern i pjäsen (baron) med *Söta Far*, modern däremot med *maschär mär* (fra. *ma chère mère*). Franska ord stavas hos Ristell på ett uttalsenligt sätt: *acksang* ('accent'). Det kan jämföras med att Jacobina Charlotta i åtskilliga fall också skriver främmande ord med uttalslättnader, till exempel: *assangble* (fra. *assemblée*, 'ensemble'), *komfeckt/komfekt* ('konfekt') och *desär* ('dessert').

Ristell har liksom Jacobina Charlotta former som *barnena* i bestämd form pluralis av neutrala substantiv. Hos Jacobina Charlotta påträffas ett flertal exempel (se ovan). Detta böjningsmönster är känt ifrån östnyländskt stadsspråk, västnyländsk dialekt och sydfinländskt talspråk.¹⁰⁰ Enligt Gösta Holm är det en uppsvensk företeelse.¹⁰¹ Den östnyländska dialektformen är här *bå:nen* (barnen).

8.5.3 Spår av östnyländsk dialekt och lokalt talspråk

I detta avsnitt behandlas några företeelser i dagboken som kan betraktas som speciella för det lokala talspråket och för dialekten i Östra Nyland. Vissa drag är gemensamma med centralsvenskt talspråk, andra är särfinländska och några representerar den östnyländska dialekten.¹⁰²

Trots att det adliga umgängesspråket förmodligen var förhärskande som språkart i Jacobina Charlottas miljö, var Tavastby gård också en del av en vidare östnyländsk språkmiljö. Kontakterna med närmaste stad, Lovisa, nämns ofta i dagboken. Många besökare på Tavastby gård representerade det lokala borgerskapet, och man hade också andra kontakter med den omgivande landsbygden, till exempel med inbyggare på torp och gårdar som var underställda Tavastby och med annat tjänstefolk från trakten. Av dagboken får man intrycket att de pigor och drängar som tjänstgjorde i hushållet, det vill säga hade inre tjänst, också deltog i det dagliga livet och var samtalspartner till Jacobina Charlotta och hennes systrar. De äldre systrarna hjälpte pigorna med deras bröllopsförberedelser, och pigorna deltog ibland i barnens sällskapslekar. I ett av få värderande uttryck i

dagboken skriver Jacobina Charlotta om pigan Eva som flyttar från Tavastby: ”eftermiddagen reste kjöcks eva bort som var rett ledsamt at skillias vid en bekant”¹⁰³

Även om man också får intrycket att folk under den här tiden i huvudsak umgicks inom sin egen sociala klass förekom det alltså kontinuerlig påverkan från annat håll. Man kan ändå utgå ifrån att det fanns en rangskillnad mellan språkarterna som berodde på talar-nas klasstillhörighet.

De lokala drag som möter i Jacobina Charlottas dagbok har alltså flera källor. Drag i det lokala stadsspråket har beskrivits av till exempel Ivars och Gullmets-Wik. Enligt Ivars talades i kust-städerna sedan 1700-talet lokala stadsmål.¹⁰⁴ Hon hänvisar också till Gullmets-Wiks undersökning av de nutida stadsspråken i fyra finländska städer.¹⁰⁵ Enligt Ivars är bland annat ett flertal syntaktiska särdrag i Lovisaspråket sådana som sedan gammalt är kända som typiska finlandismer.¹⁰⁶ Lehti-Eklund har till exempel studerat substantivböjning av typen *rummena* och verbböjning som *betalte* i Jacobina Charlottas dagbok.¹⁰⁷ Lehti-Eklund citerar Nordenstreng som 1902 påstår att flera finlandismer på 1800-talet var fullgott riksspråk på 1700-talet (jämför 8.5.2, ”Ord och ordformer”). Den lokala, östnyländska dialekten har beskrivits av bland andra Ivars och Harling-Kranck.¹⁰⁸

Traktens herrgårdar och invånarna på Tavastby kan alltså ha tagit intryck också av lokala stadsmål och den omgivande dialekten. Som redan framkommit är Jacobina Charlotta inte konsekvent i sitt skriftspråk, utan blandar former från skriftspråket, umgängesspråket och östnyländskan. Variationen gör det svårt att dra säkra slutsatser om vilka impulser som har betytt mest.

Ord och ordformer

Det förekommer ord och uttryck i dagbokstexten som kan betraktas som exklusivt finländska. De tas upp av Bergroth som finlandismer och används dessutom i den östnyländska dialekten.¹⁰⁹ Hit hör till exempel användningen av verbet *slippa* med prepositionen *till* (’få besöka’): ”om vi skulle slippa til lovisa baln”.¹¹⁰

Adverb som anger mål i stället för befintlighet används frekvent och nästan konsekvent av Jacobina Charlotta. Hon skriver till exempel: hästarna var *ner*, de var *bort*. Andra exempel är ”derföre tordes vi ej vara ut så lenge; i natt satt jag syster Ulla och lagårs’ anna up

och vakade”.¹¹¹ Hon skriver också vara *hem*, som motsvarar den i dialekten förekommande ordformen *heim*.

Jacobina Charlotta använder *fast* i den finländska betydelsen ’tillsluten’ i uttrycket *sjön har frusit fast*, det vill säga ’isen har lagt sig’.¹¹² Ett annat uttryck som förekommer är verbet *hämta* i betydelsen ’föra med sig’: ”när Eva kom hit hemta hon ägg åt söta mor”.¹¹³

Till ord som endast används i dialekten och finländsk svenska hör *iordhalon* (’åkerbär’), *vispel* (’visp’), *qvarter* (’bostad’), *fodmor* (’hustru till gårdens fogde’), *spåna* (’spunnet garn’). Enligt *Ordbok över Finlands svenska folkmål* växlar formen *fo:d* med *fo:gd* (’fogde’) i östnyländska dialekter. Ordet *birong*, *birånger* (’byrå’) är enligt SAOB en finländsk form. Ståhle uppger dock att *birå* var det gängse uttalet i gammal stockholmska.¹¹⁴

Några andra exempel på ord som används i dialekten är *sår* för ’sårad’, *öm*, *låta* i stället för *låta*, *sjölf* i växling med *sjelf*, *höra åt* i växling med *höra efter* och *tala* i stället för *berätta*. Till exempel: ”i dag har an sophi talt sagor för för [sic] mig”.¹¹⁵

Till de dialektala orden hör också några vardagsord med finskt ursprung som fortfarande i dag används i den östnyländska dialekten: *nippa* (fi. *naaran nippa*, ’blemma’, ’kvissla’), *kååkå* (fi. *kokko*, ’midsommarbrasa’), *til tomes* (fi. *tuomiset*, ’förning’, i östnyländskan: *tåmis*): ”och då fick vi fikon til tomes”.¹¹⁶

Ett i dag inte längre använt dialektord som påträffas i dagboken är *kaso* (fi. *kaaso* ’brudkläderska’, ’brudföljerska’). Därtill finns ett antal finska ortnamn som Jacobina Charlotta stavar mer eller mindre fonetiskt, till exempel *ellemä kiörka* (’Elimä kyrka’), *kolleseva* (’Koli-seva’), *perhäneme* (’Perheniemi’).

Det finns också speciella böjningsmönster i Jacobina Charlottas dagbok som är karakteristiska för den östnyländska dialekten och för östnyländskt stadsspråk.

Östnyländskan använder former på *-a* av ord som vanligtvis slutar på *-e*, som i *havra*, *kålka*, *släda*. Sådana exempel finns hos Jacobina Charlotta i *baga* (’båge’), *skara*, *vinga*, *backa* och *rulla*. Hon använder också former som *boda* (’bod’, i dialekten *bo:do*) och *tåna* (’tå’). När Jacobina Charlotta exempelvis använder substantivet *boldo* (’böld’) i variation med *bolda*, *docko* (*lindan docko*, ’lindocka’) eller *baston* parallellt med *bastu* är *o*-formerna östnyländska dialektformer.

I den östnyländska dialekten har bestämd form av neutrer liksom i standardspråket pluraländelsen *-en* (som i *fåren*). Använd-

ningen av former som slutar på *-ena*, till exempel *rummena*, har ovan behandlats som ett drag i umgängesspråket. Att Jacobina Charlotta använder former med *-erna* som i *golffverna*, *brefverna* och *fårerna* förklarar Lehti-Eklund med att det kan vara fråga om hyperkorrektioner.¹¹⁷ Lehti-Eklund menar att Jacobina Charlotta förmodligen sade *arana* och *gummona*, men skrev *armarna* och *gummorna*. Om hon också sade *golvena* och *fårena* skrev hon kanske analogt *golverna* och *fårerna* trots att dessa former inte är korrekta.

Dessutom finns några böjningsformer som enligt SAOB klassas som finländsk svenska, de saknar alltså motsvarighet inte bara i sverigesvenskan utan även i den lokala dialekten. Sådan är *julklapper* (av *julklapp* med genus maskulinum eller reale), grundformen *rädis* ('rädisa') med plural *rädiser* (hos Jacobina Charlotta *rejdser*) och pluralformen *posliner* ('porslin').¹¹⁸

I huvudsak använder Jacobina Charlotta fullformer av verbet i infinitiv, som till exempel *binda*, *plocka* och *laga*, men det finns också ett fåtal exempel på apokoperade former som "han kan ej kom hit" och "bad honom lag min ring".¹¹⁹ Ivars skriver om den villkorliga apokope som finns i den nutida östnyländskan, att apokoperade former av verbet kan förekomma när det följs av ett objekt och partikeladverbial.¹²⁰ Böjningen av *röja* enligt första konjugationen *rödjade* liksom det starka verbet *skrinna*, *skrann*, *sk(r)unnitt* är finländska former, till exempel "bror anders' skran på skritskor".¹²¹

En företeelse som tas upp av Lundström är att de nyländska dialekterna i preteritum och supinum för passiver har ändelsen *-st*.¹²² Jacobina Charlotta använder ett flertal passivformer på *-st* i preteritum och supinum: *lagast/lagadest*, *bakast*, *dansadest*, *hämtadest*, *ladest*, *sickadest*, *lyckadest*, *packadest*, vilka motsvaras av *s*-former i umgängesspråket och den offentliga svenskan. Hon skriver till exempel "och sen dansadest det en kadrilg".¹²³

Varken pronomenformer eller adverbformer är anmärkningsvärda från dialektsynpunkt. Jacobina Charlotta använder en gång adverbet *annors* som är den normala formen i nyländskan.¹²⁴ Den östnyländska böjningen på *-er* av adjektivet i maskulinum har endast ett exempel hos Jacobina Charlotta, nämligen *liker*. Hon växlar mellan formen *blå* och *blåa* i bestämd böjning av adjektivet *blå* i singularis och har lika många exempel av vardera. Hon kan skriva *min blå randiga klädning* eller *på min bomuls klädning den blåa*.¹²⁵ Enligt SAOB är formen *blå* den enda förekommande i äldre nysvenska

medan formen *blåa* börjar uppträda under 1700-talets senare hälft för att på 1800-talet bli vanlig.

En undersökning av Jacobina Charlottas dagbok med fokus på syntaktiska företeelser skulle vara givande. Ett exempel som ska nämnas här är användningen av possessiv genitiv vid namn som förekommer ofta i dagboken. Av Gudrun Lundström tas detta drag upp som utbrett i östnyländskan. Jacobina Charlotta skriver till exempel *iakops' lena, fodens johanes, malmgårds begrafningen*: ”och då for bror anders til malmgårds begrafningen”.¹²⁶

Uttal och stavning

Uttalet i dagens Lovisaspråk avviker inte från finlandssvenskan i stort, skriver Ivars: ”Vokalsystemet visar för övrigt inte någon större släktskap med dialekterna i regionen, för när stadsspråket kom till byttes flera starkt markerade dialektdrag ut mot standardspråkliga.”¹²⁷ Hit hör de gamla diftongerna (som inte heller finns representerade i dagboken). Däremot möter en annan ljudåtergivning som dels representerar äldre språkbruk, dels är del av dialekten.

Uttalsdrag som representerar det äldre språkbruket är till exempel formen *rimsa*, som behållits i dialekten i stället för *remsa* med sänkt *e*. Ståhle skriver att man i det sena 1800-talets stockholmska vardagsspråk använde *si, sitt* för *se, sett* samt *ripa* och *rimsa* för *repa* och *remsa*, vilket talar för att det var vanligt på Jacobina Charlotta Munsterhjems tid.¹²⁸ Jacobina Charlotta har dock inga exempel på *si* utan bara formen *se*. Hon har lika många förekomster av *vitta* (dialektformen är *vita*) som *veta*. Räkneordet *tre* skrivs i dagboken *tri*, räkneordet *nio* skrivs omväxlande *nio, nie* och *niie*. Både *tri* och *nie* är normaluttal i dagens östnyländska.¹²⁹

Äldre lokalspråk är det också fråga om när Jacobina Charlotta använder stavvokalen *u* i *putet* jämsides med *potet*. Andra exempel är skrivningarna *pläntor* (med *ä*), *rysse* (med *e*-slut) och *förkel* och *äpell/äppel*. Bergroth tar upp de senare omkastningarna som exempel på metates och kategoriserar formerna som finlandismer.¹³⁰

En svårförklarlig företeelse utan motsvarighet i östnyländskan är att Jacobina Charlotta har ett flertal ord med *i* sänkt till *e*, till exempel i *medda* (’middag’), *pestol*, *vesit*, *hestoria*. Liknande exempel finns också i Metta Magdalena Lillies dagbok, vilket av Eriksson förklaras som västgötsk påverkan.¹³¹

Jacobina Charlotta Munsterhjelm skriver också *bryti* (’brytit’),

en parallellform till *brutit* som enligt SAOB användes ännu under 1800-talet. Former som *bryti* och *flygi* är gammal stockholmska men används också i finlandssvenskan.¹³² Andra exempel ur hennes dagbok är *tyv* ('tjuv'), som i denna form enligt SAOB användes ännu 1795, och *gyst* ('just'), som också är det dialektala uttrycket. Ett annat adverbtryck som finns hos Jacobina Charlotta är *tillbaka* som uppträder i tre olika former: *tibakas*, *til bakas* och *tilbakas*. Dessa varianter har också Agneta Horn och Metta Magdalena Lillie.¹³³ Däremot saknar Jacobina Charlotta Munsterhjelm exempel på *tillbakars* som förekommer hos Horn och Lillie.

Ett dialektalt och lokalspråkligt drag i dagbokstexten som förtjänar särskild uppmärksamhet, men som det är svårt att uttala sig om på grund av den stora variationen i Jacobina Charlottas skrivsätt, gäller kvantitetförhållanden. Eftersom östnyländskan i likhet med svenskan i Finland i stort kännetecknas av kortstavighet, och eftersom dialekten dessutom har överlånga stavelser, är det lockande att ge några prov på skrivningar i dagboken som kan tolkas som försök att återge talspråket och dialekten.¹³⁴

Då Jacobina Charlotta skriver *såker*, *ströming*, *pepar kakor*, *rusin* eller *kuna* kan skrivningen förklaras som en återgivning av den dialektala kortstavigheten. Enligt Reuter har till exempel kortstavighet i uttalet av *ströming* i dagens finlandssvenska en klart dialektal och lågspråklig prägel.¹³⁵ Svårare är det att tolka exemplen *hella*, *frusitt*, *minna* (pron. 'mina'), *fogell*, som förekommer parallellt med *hela*, *mina* och *fogel*; på *frusit* finns inget exempel. I exempelmeningarna nedan möter tre olika skrivningar av *socker* i dagboken, nämligen *såker*, *säckrett*, *socker*:

böriade moster på at laga til säckrett som som [sic] skall bli til såker brön och til makronner¹³⁶

och det var socker erter gula turska bönor rosen bönor moröter långa redjser och korta redjser¹³⁷

När dagboken växlar mellan kort och lång stavelse, som till exempel i *såker* och *socker/socker* eller *kamare/kammare*, kan man konstatera att de dubbeltecknade varianterna alltid är fler, men själva förekomsten av enkelteckning talar för att det korta uttalet fanns i Jacobina Charlottas språkmiljö. När Jacobina Charlotta skriver *syt* i stället för *sytt* eller *blot* för *blått* vill man gärna tro att orden uttalas med överlånga stavelser.

8.6 Sammanfattning och slutsatser

Det generella intrycket är att Jacobina Charlotta Munsterhjelm i sin dagbok syftade till att skriva ett korrekt skriftspråk och att hon också ofta lyckades med det. Att talspråkliga inslag finns hos henne är på inget sätt unikt utan nära nog normalt hos samtida skribenter.

Den blandning av språkarter som sätter sin prägel på Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok representerar i huvudsak ett skriftspråk med tydliga inslag av umgängesspråk, det talspråk som användes i de högre samhällsskikten. Därutöver finns det språkdrag som kan spåras till den lokala språkmiljön. De många inkonsekvenserna i stavningen kan dels bero på slarv, dels på okunskap om skriftbildningen. Då den unga skribenten inte riktigt har vetat hur orden brukar skrivas har hon fått lov att utgå från uttalet.

Det är lockande att utifrån språket i dagboken försöka skapa sig en bild av hur språket lät i den miljö där Jacobina Charlotta Munsterhjelm levde. En osäkerhetsfaktor utgör dock hennes ringa ålder. Hon är bara 13 år då hon skriver sin dagbok och lever dessutom i en rätt så sluten värld där de språkliga modellerna är få. Språket i brodern Anders brev ger en helt annan bild av tidens skriftspråk, men om hans talspråk vet vi ännu mindre. I Anders Munsterhjelm's brev möter man ett korrekt språk och en elegant uttrycksförmåga. Brodern hade fått utbildning och han hade varit ute i världen. Dessutom var han en vuxen man när han skrev. Jämförelsen med den unga systemens språk haltar alltså.

Det är troligt att det var det gängse umgängesspråket i högreståndskretsar som utgjorde den huvudsakliga basen för talspråket på Tavastby. Det var ett språk som vid den här tiden var gemensamt för det högsta ståndet i såväl den östra riksdelen som rikets centrum. Den uppsvenska adeln hade över huvud taget täta förbindelser österut, inte minst genom adelsmännens militära och civila uppdrag i Finland.¹³⁸ Genom ständsriksdagarna hade de finländare som representerade den östra riksdelen ett livligt utbyte med Stockholm. De finländska högreståndskretsarna hämtade sina språkliga förebilder från Stockholms adliga miljöer snarare än från de lokala dialekterna.¹³⁹

Det är alltså ett sannolikt antagande att högreståndsspråket skilde sig från det lokala språket. I huvudsak handlade det om en ganska sluten krets där man ofta umgicks med varandra. På Tavastby hade

herrskalet visserligen också ett borgerligt umgänge, men man kan tänka sig att påverkan snarare skedde uppifrån ned än tvärtom. De ord som representerade olika kulturfenomen, kulturinfluenser från utlandet och det övriga Sverige, släktskapsbeteckningar, maträtter och kläder, skilde adeln från den övriga befolkningen.

Förutom skriftspråk och drag från umgängesspråket finns i Jacobina Charlotta Munsterhjems dagbok samtidigt inslag från det lokala stadsspråket (Lovisa) och dialekten. Inslaget av östnyländsk dialekt är inte särskilt starkt i dagboken, men här förekommer drag som knappast kan ha annat ursprung. Hippings påstående att adeln (och borgerskapet) i Finland ännu vid sekelskiftet 1800 talade dialekt i så kallat ”ovårdad dagligt tal” kan dock inte verifieras utgående från dagboken.¹⁴⁰

Om man ska dra slutsatser om talspråket på Jacobina Charlotta Munsterhjems tid och i hennes miljö är det just brotten mot skriftspråksnormen som är intressanta. Här har gjorts några iakttagelser i ett mycket rikt material där en hel del ännu är outforskat.

NOTER

1. Jacobina Charlotta Munsterhjems dagboksanteckningar 1799–1801 finns i dag i Svenska litteratursällskapets arkiv: *En nyländsk herrgårdsdagbok 1799–1801*, SLS 950. Dagboken är också utgiven i en textkritisk och kommenterad utgåva av Bo Lönnqvist, se *Jacobina Charlotta Munsterhjems dagböcker 1799–1801* (1970). Då vi i det följande citerar utdrag ur dagboken hänvisar vi till *Jacobina Charlotta Munsterhjems dagböcker* datum och år samt till både dagbokens paginering (inom parentes) och sidorna i den tryckta utgåvan. Stavning och interpunktion har inte normaliserats. Vi hänvisar till Lönnqvist 1970 då vi avser utgivarens introduktion till dagboken.
2. Vainio-Korhonen 2006 s. 135.
3. Hættner m.fl. 1991 s. 11–17; Sjöblad 1997 s. 10–11. Inventeringen gjordes i dagens Sverige och inkluderade således inte dagböcker som bevarats i arkiv och samlingar i Finland.
4. Vainio-Korhonen 2011 s. 141–144; Hansson 2006.
5. *Jacobina Charlotta Munsterhjems dagböcker* 24/10 1800 (s. 168) s. 81.
6. Kapitlet är upplagt så att Henrika Tandefelt i första hand ansvarar för beskrivningen av dagboken, Jacobina Charlotta Munsterhjems utbildning och hennes sociala miljö. Kerstin Thelander har skrivit avsnitten om språket.

7. Lönnqvist 1970 s. 8.
8. Se Carpelan 1958 s. 752–761 om släkten Munsterhjelm.
9. Lönnqvist 1970 s. 8; Vainio-Korhonen 2006 s. 138. Släkten von Raschau var alltså av tysk-baltisk härkomst. Adeln i Estland var inskriven på riddarhuset i Reval (Tallinn) eller i Arensburg på Ösel (i dag Kuressaare på ön Saaremaa).
10. Vainio-Korhonen 2006. Följande utdrag ur dagboken beskriver hur familjen förbereder pigan Heddas bröllop: ”7de i dag är det heddas bröllop, och om morgonen var vi helt bittig up och då for vi med bruden kungsböle, och syster ulla klädde hånne i gönsas kammaren när hon var klädd kom söta mor tillika med moster syster annett bror anders och biata dit til middagen. och upström vigde dem under tiden vi åt middag kom Lovisa dit från stan, tillika med en trädgårds mä s tare ty hon var ock en brud-jungfru, Fruarna såg en liten stund på när de dansa och sen for de bort men vi blef kvar.” *Jacobina Charlotta Munsterhjelm s dagböcker 7/11 1799* (s. 41–42) s. 39.
11. Vainio-Korhonen 2006 s. 142. Se även Lönnqvist 1970 s. 12.
12. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm s dagböcker 30/11 1799* (s. 48) s. 41.
13. Lönnqvist 1970 s. 8–9; Vainio-Korhonen 2012 s. 274.
14. Jfr Åström 1993 s. 75–76, 190–195, 205–235, 259; Steinrud 2008 s. 65–102.
15. Lönnqvist 1970 s. 10–12.
16. Lönnqvist 1970 s. 9; Larsson 2005 s. 351.
17. Lönnqvist 1970 s. 8. Den unga Ulrika – i dagboken kallad Ulla – gifte sig på Tavastby med överste Otto Henrik von Fieandt.
18. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm s dagböcker 5/9 1799* (s. 25) s. 34 och 21/11 1799 (s. 45–46) s. 40. Här avses med ordet *koaffyr* syster Annettes hårdekorationer eller hårklädsel. Se SAOB.
19. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm s dagböcker 14/12 1799* (s. 53) s. 42.
20. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm s dagböcker 19/5 1800* (s. 104) s. 60.
21. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm s dagböcker 22/5 1800* (s. 107) s. 61.
22. Lönnqvist 1970 s. 21. Ingenting är känt om huruvida det har funnits dagböcker som föregår den text som bevarats eller om dagboksanteckningarna fick en fortsättning. I Munsterhjelm s arkivet på SLS finner man en brevsamling av den äldste brodern Anders Munsterhjelm, som var 21 år äldre än dagboksskriverskan, och ett fåtal andra brev från familjen och bekantskapskretsen. Vi tackar Gustav Munsterhjelm för tillgång till släktens arkiv (SLS 1319).
23. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm s dagböcker 8/5 1799* (s. 1) s. 27. ”Möllers katekes” var prostén, sedermera biskopen Johan Möllers *Försök til en, i naturlig ordning inrättad, lärobok i christendoms-kunskapen, innefattande et kort begrep af vår salighets-lära, i frågor och svar; jämte bihang af 50 barnafrågor, och Luthers lilla cateches*, som gavs ut i flera utgåvor 1769, 1775 och 1778.
24. Sjöblad 1997 s. 13–19.
25. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm s dagböcker 15/9 1800* (s. 156) s. 77.
26. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm s dagböcker 4/6 1800* (s. 113) s. 62–63.
27. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm s dagböcker 30/1 1800* (s. 68) s. 47. Abborfors var en gränspost på gränsen mellan Sverige och Ryssland. Den här anonyma släktingen var uppenbarligen en tidigare svensk undersåte

- som hade flytt till Ryssland efter det misslyckade Anjalaupproret 1788, då ett antal officerare under Gustav III:s ryska krig (mot Ryssland) försökte avsluta kriget genom att vända sig till Katarina den stora. Var gränsen hade dragits 1743 framgår av karta 15.1 i kapitel 15 i denna volym.
28. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 9/11 1800 (s. 173) s. 83.
  29. Lönnqvist 1970 s. 10. Jfr Gustaf Mauritz Armfeldts resedagbok från Italien och Frankrike under åren 1783–84 (utg. Knapas 1997) som tydligt har tjänat som dokumentation för bl.a. brev.
  30. Detta är belagt i internationell, finländsk och svensk forskning. Se Ruberg 2011 s. 113–124. Johanna Ilmakunnas har t.ex. tolkat *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagbok på detta sätt. Se Ilmakunnas 2013 s. 162.
  31. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 8–9/6 1800 (s. 114–115) s. 63. Se även Vainio-Korhonen 2011 s. 143–144 och Vainio-Korhonen 2012 s. 273–274.
  32. Vainio-Korhonen 2008 s. 224; Vainio-Korhonen 2012 s. 274; *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 19/1, 9/4, 27/5 1800 (s. 65, 92, 109) s. 46, 55, 61. Lönnqvist 1970 har identifierat boken som Campes bearbetning av Daniel Defoes roman *Robinson Crusoe*.
  33. Se t.ex. Parland-von Essen 2005; Hansson 2006; Vainio-Korhonen 2012.
  34. Se Burman 2004.
  35. Lagerstam & Parland-von Essen 2010 s. 188–194; Vainio-Korhonen 2012.
  36. Lagerstam & Parland-von Essen 2010 s. 190; Vainio-Korhonen 2012 s. 267–278.
  37. Lönnqvist 1970 s. 9; Larsson 2005 s. 351.
  38. Åström 1993 s. 261.
  39. Vainio-Korhonen 2012.
  40. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 5/11 och 6/12 1799 (s. 41 och 50) s. 39, 41. En kastbok var ett slags spelbok till vilken man skulle ställa frågor och med hjälp av tärningskast hitta roliga svar. År 1799 utkom t.ex. boken *Ödets bok, öpnad med twänne tärningar. Et tidsfördrif på syslölösa stunder, efter samma plan som kast-boken, men med nya swar*.
  41. *Årstadagboken. Journaler från åren 1793–1839* 1–3, Stockholm 1993. Också utgiven 1946–1953.
  42. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 1/1 1801 (s. 185) s. 87.
  43. SAOB, *geridon* 'pelare att ställa ljus på'.
  44. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 1/10 1799 (s. 31) s. 36.
  45. Lönnqvist 1970 s. 95, 106.
  46. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 12/2 1800 (s. 74) s. 48.
  47. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 12/9 1799 (s. 27) s. 35.
  48. För en tidig skildring av den nyländska dialekten, se Freudenthal 1870.
  49. Widmark 1992, figur 1 s. 163.
  50. Widmark 1992 s. 157–199.
  51. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 8/5 1799 (s. 1) s. 27.
  52. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 10/4 1800 (s. 92) s. 55.
  53. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 14/5 1800 (s. 102) s. 59.
  54. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 19/6 1799 (s. 9) s. 27; 26/11 1800 (s. 175) s. 84.
  55. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 12/1 1800 (s. 63) s. 45; 11/5 1800 (s. 100) s. 58.

56. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 17/11 1799 (s. 44) s. 40.
57. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 8/5 1799 (s. 1) s. 27; 1/6 1799 (s. 6) s. 28; 17/7 1799 (s. 15) s. 31; 1/10 1799 (s. 31) s. 36; 28/5 1800 (s. 87) s. 53; 9/11 1800 (s. 173) s. 83.
58. Se t.ex. Sjöblad 1997 s. 304–333; Edlund 2007; Edlund & Haugen 2013.
59. Språkets standardisering på 1600- och 1700-talen behandlas av Teleman 2002 s. 63–109.
60. Hof 1985 (1753) § 323, 324.
61. Hof 1985 (1753) § 323.
62. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 11/5 1799 (s. 8–9) s. 27.
63. Lyttkens & Wulff 1889 s. 12–13.
64. SAOB, *inte*.
65. Eriksson 2004 s. 98.
66. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 25/4 1800 (s. 97) s. 57.
67. Widmark 1992 s. 195. Standardspråkets utveckling i Finland beskrivs i kapitel 11 i denna volym.
68. Se t.ex. Loman 1998.
69. Widmark 1992.
70. Om tvåspråkigheten på denna tid, se kapitel 12 i denna volym.
71. Loman 1998 s. 167.
72. Loman 1998 s. 167.
73. Stähle 1981 s. 105.
74. En brevsamling finns i SLS arkiv i Helsingfors (Släkten Munsterhjelms arkiv, SLS 1319).
75. Hof 1985 (1753) § 118.
76. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 26–27/7 1799 (s. 17–18) s. 32.
77. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 3/1 1800 (s. 60) s. 44.
78. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 28/11 1799 (s. 48) s. 41.
79. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 8/12 1799 (s. 50) s. 41.
80. Nordberg 1985.
81. Eriksson 2004 s. 91.
82. Detta drag förekommer också hos J. L. Runeberg och kommenteras närmare i kapitel 9.
83. Melin-Köpilä 1996 s. 64
84. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 14/5 1799 (s. 3) s. 27.
85. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 7/11 1799 (s. 42) s. 39.
86. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 19/3 1800 (s. 84) s. 52.
87. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 14/3 1800 (s. 83) s. 52.
88. Detta drag nämns av Adolf Noreen, se faktaruta i denna volym.
89. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 2/12 1800 (s. 178) s. 85.
90. Stähle 1981 s. 108.
91. Holm 2000 s. 113; Eriksson 2004 s. 69.
92. Holm 2000 s. 104.
93. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 12/7 1799 (s. 14) s. 31.
94. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 28/7 1799 (s. 18) s. 32.
95. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker 19/11 1799 (s. 44) s. 40.
96. Holm 2000; Eriksson 2004.
97. Holm 2000 s. 30.
98. Enligt SAOB, *knappt*, användes stavningen *knäfft* 1667–1727; Hof 1985 § 338.

99. Holm 2000 s. 111.
100. Gullmets-Wik 2004 s. 175; Reuter 2014 s. 80; Ivars 2015 s. 309, 329, 331–332, 425.
101. Holm 2000 s. 157.
102. Harling-Kranck 1998; Reuter 2014; Ivars 2015.
103. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 4/10 1799 (s. 32) s. 36.
104. Ivars 2015 s. 439.
105. Gullmets-Wik 2004.
106. Ivars 2015 s. 431 f.
107. Lehti-Eklund 2007.
108. Ivars 2015; Harling-Kranck 1998.
109. Bergroth 1928.
110. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 22/11 1799 (s. 46) s. 40.
111. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 9/7 1799 (s. 13) s. 31; *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 9/2 1800 (s. 72) s. 48.
112. Bergroth 1928 s. 243.
113. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 19/3 1800 (s. 84) s. 52.
114. Ståhle 1981 s. 110.
115. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 5/11 1800 (s. 172) s. 83.
116. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 26/9 1800 (s. 159) s. 78.
117. Lehti-Eklund 2007 s. 29.
118. Bergroth 1928 s. 61 f., 274.
119. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 30/1 1800 (s. 68) s. 47; *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 19/7 1800 (s. 136) s. 70.
120. Ivars 2015 s. 426.
121. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 8/12 1799 (s. 50) s. 41.
122. Lundström 1939 s. 96.
123. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 14/9 1800 (s. 156) s. 77.
124. Den finns också hos Porthan enligt Nordenstreng 1902.
125. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 5/7 1800 (s. 127) s. 67; *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 10/7 1800 (s. 129) s. 67–68.
126. Lundström 1939 s. 28; *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 18/2 1800 (s. 77) s. 49.
127. Ivars 2015 s. 423.
128. Ståhle 1981 s. 110.
129. Harling-Kranck 1998 s. 149.
130. Bergroth 1928 s. 45.
131. Eriksson 2004 s. 67.
132. Ivars 2015 s. 394.
133. Eriksson 2004 s. 96.
134. Ivars 2015 s. 424; Reuter 2015.
135. Reuter 2015 s. 27.
136. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 2/4 1800 (s. 89) s. 54.
137. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* 23/5 1800 (s. 108) s. 61.
138. Holm 2000 s. 100.
139. Ståhle 1981 s. 109.
140. Hipping 1847 s. 112.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Källor

- Svenska litteratursällskapets arkiv, Helsingfors
SLS 950: En nyländsk herrgårdsdagbok 1799–1801.
SLSA 1319: Släkten Munsterhjelm's arkiv.

Litteratur

- Bergroth, Hugo 1928: *Finlandssvenska.Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift*. 2 uppl. Helsingfors.
- Burman, Carina 2004: *Den finländska Sapfo. Catharina Charlotta Swedenmarcks liv och verk*. Uppsala: Lunne böcker.
- Carpelan, Tor 1958: *Ättartavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna ätterna 2. H–R*. Helsingfors: Frenckell.
- Edlund, Ann-Catrine 2007: *Ett rum för dagen. En studie i två kvinnors dagboksskrivande i norrländsk jordbruksmiljö*. Kulturens frontlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgräns Norr 53. Umeå.
- Edlund, Ann-Catrine & Susanne Haugen (red.) 2013: *Människor som skriver. Perspektiv på vardagligt skriftbruk och identitet*. Nordliga studier 4. Vardagligt skriftbruk 2. Umeå universitet & Kungl. Skytteanska Samfundet.
- Eriksson, Jessica 2004: *Mette Magdalena Lillies dagbok. En 1700-talstext och dess språk*. Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.
- Erixon, Sigurd & Gunnar Broman 1993: *Årstadagboken. Journaler från åren 1793–1839 I. 1793–1812*. 3 uppl. Stockholm: Norstedts.
- Freudenthal, A. O. 1870: *Om svenska allmogemålet i Nyland*. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 15. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Gullmets-Wik, Marie-Charlotte 2004: *Backa och backe, glader och glad. Formväxling i talspråket i Jakobstad, Kristinestad, Ekenäs och Lovisa*. SNF 82. SLS 674. Helsingfors.
- Hansson, Stina 2006: *Konstens regler och hjärtats bud. I: Jakob Christensson (red.), Signums svenska kulturhistoria. Frihetstiden*. Lund: Signum. S. 413–437.
- Harling-Kranck, Gunilla (utg.) 1998: *Från Pyttis till Nedervetil. Tjugonio prov på dialekter i Nyland, Åboland, Åland och Österbotten*. SLS 610. Helsingfors.
- Hipping, And. Joh. 1847: *Om svenska språkdialecten i Nyland. (Föredr. för Vet. Soc. d. 29 April 1846.)* Acta Societatis scientiarum Fennicæ II:4. Helsingfors. S. 1077–1176.
- Hof, Sven 1985 (1753): *Sven Hofs Swänska språkets rätta skriftsätt (1753) med ordstatistik och flera register*, utg. Mats Thelander. Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 16.
- Holm, Gösta 2000: *Uppväxtmiljö och språk. Agneta Horns språk i*

- dialektgeografisk belysning. Ett bidrag till textlokaliseringens metodik.* Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi 75. Uppsala.
- Hættner, Eva, Lisbeth Larsson & Christina Sjöblad 1991: *Kvinnors självbiografier och dagböcker i Sverige 1650–1989*. Lund University Press.
- Ilmakunnas, Johanna 2013: Arbete och vardag på 1700-talets svenska herrgårdar. Johan Gabriel Oxenstierna och Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker. *Historisk tidskrift för Finland* 2. S. 156–184.
- Ivars, Ann-Marie 2015: *Dialekter och småstadsspråk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:1. SSSL 798. Helsingfors.
- Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker 1799–1801, utg. Bo Lönnqvist 1970. *Folklivsstudier* 7. SSSL 440. Helsingfors.
- Knapas, Rainer (utg.) 1997: *Resan till Italien. Gustaf Mauritz Armfjelts resedagbok 1783–1784*. Stockholm: Atlantis.
- Lagerstam, Liisa & Jessica Parland-von Essen 2010: Aatelin kasvatus. I: Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1266:1. Helsinki.
- Larsson, Esbjörn 2005: *Från adlig uppfostran till borgerlig utbildning. Kungl. Krigsakademien mellan åren 1792 och 1866*. *Studia historica Upsaliensia* 220.
- Lehti-Eklund, Hanna 2007: Svenskan i Finland på 1800-talet. Variation mellan dialekter och standard, tal och skrift. I: Lars Wollin, Anna Saarukka & Ulla Stroh-Wollin (utg.), *Studier i svensk språkhistoria* 9. *Det moderna genombrottet – också en språkfråga?* Skrifter från Svenska institutionen vid Åbo Akademi 5/2007. S. 13–34.
- af Leopold, Carl Gustaf 1801: *Afhandling om Svenska Stafsättet*. Svenska Akademiens Handlingar I från år 1796. 1:a delen. Stockholm.
- Loman, Bengt 1998 (1981): Om svenskan i Finland. I: Gunilla Harling-Kranck (utg.), *Från Pyttis till Nedervetil. Tjugonio dialektprov från Nyland, Åboland, Åland och Österbotten*. SSSL 610. Helsingfors. S. 161–175.
- Lundström, Gudrun 1939: *Studier i Nyländsk syntax*. Svenska Landsmål och svenskt folkliv B 38. Stockholm: Norstedts.
- Lyttkens, I. A. & F. A. Wulff 1889: *Svensk Uttals-Ordbok*. Lund.
- Lönnqvist, Bo 1970: Inledning. I: Bo Lönnqvist (utg.), *Jacobina Charlottas Munsterhjelm's dagböcker 1799–1801*. *Folklivsstudier* 7. SSSL 440. Helsingfors. S. 7–23.
- Melin-Köpilä, Christina 1996: *Om normer och normkonflikter i finlandssvenskan. Språkliga studier med utgångspunkt i nutida elevtexter*. Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 41.
- Nordberg, Bengt 1985: När betyder *ha* 'hade'? Ett sätt att uttrycka modalitet. I: *Det mångskiftande språket. Om variation i nusvenskan*. Ord och stil 14. Malmö: Liber. S. 75–87.
- Nordenstreng, Rolf 1902: Finländsk svenska på 1700-talet. I: *Förhandlingar och uppsatser* 16. SSSL 56. Helsingfors. S. 20–84.
- Noreen, Adolf 1908: *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning* I. Lund: Gleerup.

- Parland-von Essen, Jessica 2005: *Behagets betydelse. Döttrarnas edukation i det sena 1700-talets adelskultur*. Stockholm: Gidlund.
- Reuter, Mikael 2014: *Så här ska det låta. Om finlandssvenska och språkriktighet*. Vasa: Scriptum.
- Reuter, Mikael 2015: Finlandssvenskt uttal. I: Marika Tandefelt (red.), *Gruppspråk, samspråk, två språk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:2. SLS 799. Helsingfors. S. 19–34.
- Ristell, A. F. 1974 (1787): *Några mil ifrån Stockholm. Lustspel i två akter*, utg. Gösta Langenfelt & Bo Thörnqvist, språkligt kommenterad av Berit Holmqvist. Studier i stockholmskt talspråk 7. Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet.
- Ruberg, Willemijn 2011: *Conventional Correspondence. Epistolary Culture of the Dutch Elite, 1770–1850*, transl. Maria Sherwood-Smith. Egodocuments and History 4. Leiden & Boston: Brill.
- Sjöblad, Christina 1997: *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*. Stockholm: Carlssons.
- Steinrud, Marie 2008: *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfär i 1800-talets svenska högreståndskultur*. Stockholm: Carlssons.
- Stähle, Carl-Ivar 1981: Stockholmspråket och finlandssvenskan. I: *Stockholmsnamn och Stockholmspråk*. Stockholm: Norstedts. S. 104–119.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2006: Piikojen arkea ja juhlaa Hämeenkylä kartanossa noin 1800. I: Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1092. Helsinki. S. 134–152.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2008: *Sophie Creutzin aika. Aateliselämä 1700-luvun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1183. Helsinki. (På svenska 2011: *Sophie Creutz och hennes tid. Adelsliv i 1700-talets Finland*, övers. Camilla Frostell. SLS 752. Helsingfors.)
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2011: Sisaruksia ja sukulaisia. Suomalaisten aatelisnaisten kirjeenvaihtoa 1600- ja 1700-luvulla. I: Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Kirjeet ja historiantutkimus*. Historiallinen Arkisto 134. Helsinki: SKS. S. 141–162.
- Vainio-Korhonen, Kirsi 2012: Oklanderlig franska och skrivsvårigheter. Adelsdöttrars edukation i det tidigmoderna Finland. I: Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red.), *Svärdet, ordet och pennan. Kring människa, makt och rum i nordisk historia*. Skrifter utgivna av Historiska Samfundet i Åbo 12. S. 267–278.
- Widmark, Gun 1992: Boksvenska och talsvenska. Om språkarter i nysvenskt talspråk. *Språk och stil* 1991:1 NF. *Tidskrift för svensk språkforskning*. Uppsala. S. 157–199.
- Åström, Anna-Maria 1993: 'Sockenboarne'. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*. Folklivsstudier 19. SLS 585. Helsingfors.

ELIAS LÖNNROT

Elias Lönnrot (1802–1884) har kallats det finska skriftspråkets andre fader – Mikael Agricola räknas som den förste. Lönnrots liv och verk är för alltid knutna till nationaleposet *Kalevala* och dess två versioner, den första från 1835 och den mera omfattande från 1849. Under tolv olika forsknings- och insamlingsfärder i Finland, Fjärrkarelen och Estland 1828–1844 upptecknade han en enorm mängd av dittills mestadels okänd finsk och karelsk episk och lyrisk folkdiktning, runor, sånger, ordspråk, besvärjelser, gåtor och övrigt språkligt material. Ur dessa samlingar sammanställde han sina första tryckta häften med folkdikter, *Kantele* 1829–1831, därefter runorna för *Kalevala* i dess två utgåvor och samlingen *Kanteletar* med lyriska dikter och ballader (1840). Han publicerade också gåtorna, ordspråken och besvärjelserna i särskilda utgåvor.

Intresset för den finska folkdiktningen hade vaknat redan före Lönnrots tid som student i Åbo på 1820-talet, och hans avhandling för filosofie kandidatexamen behandlade Väinämöinen som fornfinnarnas gud. Efter Åbo brand 1827, då universitetets verksamhet låg nere, begav sig Lönnrot sommaren 1828 på sin första runosamlingsfärd till Tavastland och Savolax. Hans fortsatta studier gällde emellertid medicinen. Han blev medicine licentiat och doktor 1832 på en avhandling som behandlade finnarnas magiska medicin. Därefter tjänstgjorde han som provinsialläkare i Kajana – nära de karelska runosångartrakterna – i tjugo års tid 1833–1853. Sina resor i tjänsten som läkare kunde han utnyttja för att samla in nya runor och annat filologiskt material.

I Helsingfors hade Lönnrot ett starkt stöd i Finska Litteratursällskapet, som han hade varit med om att grunda 1831. Sällskapet utgav hans skrifter och stödde hans forskningsresor. Finska Litteratursällskapet var också det forum som iklädde sig den nya rollen som normgivande akademi för finska språket och litteraturen. Vid denna tid fanns det inte entydiga regler för finskans rättskrivning eller böjningsformer, och striden stod hård mellan anhängarna av östfinska respektive västfinska dialekter som grund för en modern, i hela landet gångbar finska. Lönnrot intog en medlande roll och hans synsätt, med västfinska dialekter som dominerande inslag, antogs så småningom som normalspråk i skrift.

Lönnrot gjorde en stor insats för att skapa finska ord för begrepp som fanns i svenskan men ännu saknades i finskan. Detta gällde i synnerhet abstrakta, filosofiska, juridiska, matematiska, grammatiska och allmänvetenskapliga begrepp. Lönnrot har bland annat lanserat över tusen juridiska termer på finska, och tre fjärdedelar av den botaniska terminologin är skapad av honom.

Lönnrot efterträdde M.A. Castrén som universitetets professor i finska språket 1853–1862 – lärostolen hade inrättats 1851 som ett led i det ryska rikets akademiska nationalitetspolitik. Efter professorstiden ägnade sig Lönnrot åt arbetet med den första stora finsk-svenska ordboken, *Finskt-svenskt lexikon*, som utkom häftesvis 1866–1880.

Av 1800-talets akademiska stormän var Lönnrot den enda som kunde uttrycka sig obehindrat i tal och skrift både på finska och på svenska – J.L. Runebergs, J.V. Snellmans och Zacharias Topelius finska var åtminstone i skrift högst rudimentär. Lönnrot skrev sina folkupplysande skrifter och artiklar på finska, sina akademiska specimina på latin, andra artiklar och polemiska inlägg på svenska. Han medverkade också som publicist på svenska i *Helsingfors Morgonblad*, *Borgå Tidning*, *Saima* och *Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning*.

Elias Lönnrot fick redan under sin livstid en ställning som levande legend. Han var en man av folket som genom egen begåvning och flitigt arbete hade givit finnarna en plats bland kulturnationerna genom att upptäcka deras gömda kulturskatt: folkdiktingen som skulle bli grunden för en ny nationallitteratur. Lönnrot var son till en fattig byskräddare från Paikkari torp i Sammatti socken i västra Nyland och därmed ett lysande exempel på hur en bildningsgång via skola och universitet kunde leda till vetenskapens och samhällslivets högsta höjder. Lönnrot kom från ett finskspråkigt hem, men rörde sig obehindrat i de mest olika språkmiljöer och hade kanske just därför en virtuos förmåga att uppodla och utveckla finskan till ett fullvärdigt språk för förvaltning, vetenskap och litteratur.

Rainer Knapas

Litteratur

- Lönnrot, Elias 1908, 1911: *Elias Lönnrots svenska skrifter 1–2*, utg. Jenny af Forselles. SLS 87, 99. Helsingfors.
- Lönnrot, Elias 1990–1993: *Valitut teokset 1–5*, toim. Raija Majamaa. Helsinki: SKS.
- Lönnrot, Elias 2002: *Vandraren. Reseberättelser från Karelen 1828–1842*, utg. Rainer Knapas. SLS 645. Helsingfors.
- Majamaa, Raija 2009: Lönnrot, Elias. I: Henrik Knif (huvudred.), *Biografiskt lexikon för Finland 2. Ryska tiden*. SLS 710:2. Helsingfors. S. 569–576.
<http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4590-1416928957196>.

CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN

OM J. L. RUNEBERGS FINLANDISMER

Skolgossar i förrgårdagens skola har kanske fått höra sin modersmålslärare säga: ”Skriv som Runeberg, gossar, så skriver ni bra.” På finska kan man än i dag hänvisa till Runeberg och säga att någon ”puhuu kuin Ruuneperi”, dvs. talar som Runeberg.¹ Nationalskalden Johan Ludvig Runebergs symbolvärde är fortfarande stort även om hans dikter inte längre får något större utrymme i modersmålsundervisningen och få elever behöver lära sig utantill mer än kanske första och sista strofen ur *Vårt land*. En viss kunskap om vem han var och om hans livsverk torde de flesta finländare ändå ha. Runeberg hör helt enkelt till finländarnas kanon.

Forskarnas intresse för Runeberg har varierat; helt har det aldrig försvunnit. De flesta som har studerat hans verk är litteraturvetare eller historiker och deras produktion är imponerande. I Runebergs-samlingen i Svenska litteratursällskapets bibliotek finns 1 485 poster, vilket motsvarar cirka 13 hyllmeter litteratur som behandlar Runeberg och hans verk ur olika synvinklar.² Många doktorsavhandlingar har skrivits om Runeberg, men det är endast ett fåtal språkvetare som har tagit sig an skaldens språkbruk. Det finns alltså orsak att ta fasta på hans språk, bygga på den kunskap som finns och försöka gå vidare med de metoder som i dag står till buds.

9.1 Provinsialismer i poesi och prosa

I detta kapitel undersöks finlandismerna i J. L. Runebergs svenska.³ Det har sina sidor att leta finlandismer i ett material som till allra största delen består av dikter. Bunden vers återspeglar givetvis inte ett naturligt språk eftersom det valda versmåttet styr författarens val av ord och form. Men som det kommer att visa sig kan rimmen ge information om uttal och betoning, något som är svårt att få upplysningar om när man undersöker prosa. Runebergs prosa – t.ex. sakprosa, skönlitterär prosa, dramatik, dagboksanteckningar och brev – ingår givetvis också i det undersökta materialet.

Exempel på de behandlade språkliga dragen är hämtade från *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg* som finns i digitaliserad form i Litteraturbanken.⁴ *Samlade skrifter* utkom i tryck i tjugo band under perioden 1933–2005. Verken omfattar sammanlagt 3 600 sidor och kommentarerna till dem 4 500 sidor.⁵ Litteraturbanken kan utnyttjas för enkla sökningar med språkvetenskapligt syfte även om den inte är uppbyggd som en regelrätt språkkorpus. Litteraturbankens tekniska begränsningar har i någon mån styrt genomförandet av denna studie.

Johan Ludvig Runebergs språk är självfallet inte representativt för all svenska i 1800-talets Finland. Dels tillhörde han en bildad samhällsklass, dels var han skönlitterär författare. Men hans språk får här utgöra exempel på ett regionalt standardspråk med vissa personliga egenheter. Så här sammanfattar Olav Ahlbäck (1962) sin uppfattning om Runebergs svenska:

Runebergs språkbruk överensstämmer givetvis på det hela taget med samtidens skriftsvenska, men det har samtidigt en märkbar prägel av språkbruket i Finland, dels av språkvanor som var gångbara överallt i landet där bildad svenska talades, dels av mera lokalt begränsade egenheter och med tydlig övervikt för österbottniska drag.⁶

Här diskuterar jag finlandismer som Runeberg använt, men jag gör givetvis inte anspråk på att täcka alla finlandismer i hans produktion. Finlandismerna diskuteras kategorivis och exempel ur Runebergs texter ges. De finlandismer som tas upp är till stor del excerperade av Berg 1900, Ahlbäck 1962 och Solstrand-Pipping 1988, eller nämnda i kommentarer till *Samlade skrifter*. I kapitlet behandlas ett urval om cirka 90 finlandismer.

De finlandismer som diskuteras i kapitlet har uppstått av olika orsaker. De kan vara resultatet av att språkutvecklingen i Finland har varit långsammare än i Sverige. Detta fenomen har Hugo Bergroth kallat *passiv differentiering*, eftersom det inte krävt någon förändring i den finländska svenskan. De finlandismer som har uppstått genom passiv differentiering är arkaismer, dvs. drag som fortfarande används i den finländska svenskan men är föråldrade i svenskan i Sverige. I detta kapitel avses med arkaismer i första hand sådana drag som var föråldrade i Sverige redan på Runebergs tid. I fråga om andra finlandismer har betydelseutvecklingen skett aktivt i Finland, t.ex. genom inlån från finskan, vilket Bergroth har kallat *aktiv differentiering*. Då handlar det om en särutveckling i svenskan i Finland, dvs. om språkliga innovationer.⁷

9.2 Tidigare studier i Runebergs språk

I detta avsnitt presenteras tidigare studier i Runebergs språk, alla gjorda under 1900-talet. Anledningen till att så få språkvetare har studerat Runebergs språk närmare kan vara att man har ansett att poesi ligger utanför den språkvetenskapliga domänen, och Runeberg har i första hand betraktats som skald trots att han också publicerade sig i andra genrer. En annan anledning kan ha varit den kolossala respekten för Runeberg; han uppfattades som språkligt närmast ofelbar t.ex. av litteraturhistorikern Carl Gustaf Estlander:

Runebergs språkbruk, grundadt på ett ovanligt säkert gehör och utveckladt under läsning af de i seklets början ansedde diktarne, förblef sig i hufvudsak likt under hans hela skriftställarverksamhet. Modersmålets grammatik studerades icke den tiden, men att han gjorde sina iakttagelser rörande de språkliga företeelserna, liksom han med granskande öga följde naturlifvets företeelser, och att han på grund däraf gjorde sig ett slags naturligt system för bruket af orden och deras former kan man se af vissa afvikelser, dem han fasthåller konsekvent. Då han stod till språket väsentligen i samma omedelbara, förtroliga, af vetenskapen oberoende förhållande som till lifvet och naturen öfver hufvud, är blott förvånansvärdt att hans språkbruk upptagit så litet af provincialismer.⁸

Svensken Ruben G:son Berg⁹ publicerade 1900 en artikel med titeln ”Runebergs språkbruk”. Artikeln kan ses som en fortsättning på den

artikel om Tavaststjernas språkbruk som han publicerat året innan.¹⁰ Berg skriver att Runebergs språkbruk ”i högre grad än hvad man merendels plägar anta – och i tryck påstått – skiljer sig från det rikssvenska”. Artikeln är en genomgång av språkdrag Berg hittat i verken *Samlade skrifter, svenska folkets upplaga* (1876–1877), *Efterlemnade skrifter* (1878–1879), *Dikter I–III* (1830, 1833, 1843), *Nadeschda* (1841), *Elgskyttarne* (1832) och *Smärre berättelser* (1854). Genomgången är något katalogartad, men trots det till stor nytta eftersom de noterade särdragen är många, närmare bestämt cirka 400. Alla är inte regelrätta finlandismer, utan även tillfälliga och individuella drag återfinns. Bland dem finns också särdrag som inte hade hunnit bli finlandismer på Runebergs tid, men senare skulle bli det, t.ex. *fälla* ’tappa’.¹¹

Ruth Hedvalls avhandling från 1915 är skriven av en litteraturvetare, men i den tas också ett antal språkliga drag upp, särskilt i den tredje och sista delen som ägnas Runebergs ordval. Av särskilt intresse för detta sammanhang är de behandlade vardagsorden, där Hedvall noterar finlandismerna *täckas* och *slippa*. De vardagsuttryck som Runeberg använde tillhörde inte ”språkets pöbel”, anser Hedvall, som menar att många av dem under 1600- och början av 1700-talet användes ”i fullt vårdat skriftspråk”. Som exempel ger hon fraserna *bita i gräset*, *vara i klämma*. Runeberg var inte den första som använde vardagsord i sin diktning, ”men han är efter Bellman den första, som använder dem på ett fullt naturligt och levande sätt”, anser Hedvall. Som ”älderdomliga och dialektiska ord” tar Hedvall bl.a. upp några av de finska lånord som finns i *Elgskyttarne*, nämligen *kalja*, *mujkor*, *mecka* och *elda* ’slå gnistor’.

Olav Ahlbäcks artikel ”Språk och stildrag hos Runeberg” är en skriftlig version av det föredrag han 1960 höll på Svenska litteratursällskapets årsfest. Drygt hälften av artikeln ägnas språkdrag. Ahlbäck diskuterar vilka drag som verkar ha uppstått i Runebergs österbottniska hembygd och vilka som förmodligen härrör från hans tid i Åbo respektive Helsingfors och Borgå. Finlandismerna hos Runeberg är flera hundra, menar Ahlbäck, men förekommer mer i prosan än i dikterna. Trots de många provinsialismerna vann Runeberg framgång i Sverige, vilket till en del kan förklaras av andra faktorer än rent språkliga. ”Det svenska litteraturspråket var på Runebergs tid ännu mycket vacklande i sina former. De stränga språkriktighetskravens tid kom senare, i slutet av 1800-talet, och häri ligger ju också en förklaring till publikens tolerans”, skriver

Ahlbäck.¹² Ahlbäck tar upp sammanlagt ett tjugotal Runebergska finlandismer i sin artikel.

Helena Solstrand-Pipping behandlar i sin licentiatavhandling från 1988 finlandismerna i *Fänrik Ståls sägner*.¹³ Avhandlingens syfte är att lokalisera, beskriva och försöka stil- och åldersbestämma finlandismerna i *Fänrik Ståls sägner*, och därtill ett försök att ta ställning till hur medvetet Runeberg använde finlandismer.

Solstrand-Pipping behandlar sammanlagt 48 språkdrag, indelade i tre kategorier: uttal, morfologi samt ord, uttryck och konstruktioner. Dessa drag är alla sådana som tidigare kommentatorer har förklarat som finlandismer. Solstrand-Pipping har försökt bestämma om de i tidsspannet 1845–1860 kan betraktas som finlandismer, eller om de blev det först senare under 1800-talet. Hon skriver att det i flera fall har visat sig att de tidigare har misstolkats som finlandismer. Alla 48 språkdrag som hon tar upp var alltså inte finlandismer på Runebergs tid.

Enligt Solstrand-Pipping visar distributionen av finlandismer i de olika dikterna i *Fänrik Ståls sägner* att vissa av finlandismerna för Runeberg var vardagliga eller talspråkliga, eftersom de förekommer i repliker och humoristiska skildringar, men inte i högstämda dikter. ”Runebergs arbete med sina manuskript visar en språkligt mycket medveten skald”, skriver hon.¹⁴ Vissa finlandismer är engångsbelägg och ”väl applicerade färgklickar” i Runebergs produktion, medan andra är belagda i Runebergs brev, vilket visar att de var etablerade i hans språk. Som exempel på sådana finlandismer ger hon *fast*, *helst*, *slippa* och *täckas*. De är alla semantiska finlandismer, med vilket avses svenska ord som används i en avvikande betydelse i Finland jämfört med i Sverige. De behandlas nedan i avsnitt 9.4.4.¹⁵

Till största delen handlar dessa undersökningar om hur Runeberg skrev svenska. Hur han talade svenska är också intressant, men svårare att komma åt. Det lilla man kan veta om hans sätt att tala redogörs för i nästa avsnitt.

9.3 Vad vet vi om Runebergs sätt att tala?

Om Runebergs sätt att tala kan vi inte veta mycket annat än att hans uppväxt och vistelse i olika språkliga miljöer bör ha lämnat spår. Runeberg var född 1804 i Jakobstad i Österbotten, gick i skola i Uleåborg och Vasa, studerade vid akademien i Åbo. Under åren 1824–1825

vistades han som informator i Saarijärvi och Ruovesi hos kronofogden Danielson respektive kapten af Enehjelm. År 1828 flyttade han till Helsingfors där han bl.a. arbetade som läroverkslärare, tidningsman samt lärare vid universitetet. Till Borgå i östra Nyland flyttade han 1837, och verkade där först som lektor och sedan som rektor vid Borgå gymnasium. I Borgå bodde han till sin död 1877.¹⁶ Fredrika Runeberg (1807–1879) faller i den postumt utgivna *Min pennas saga* en kommentar om Runebergs språk:

Så vidt jag kan erinra mig, kunde redan vid den tid då Runeberg blef student icke på hans tal märkas någon brytning av hemnejdens hvardagsspråk, dock hörde jag många år sednare någon påstå att ännu då stundom något ord derom påminnte. Men kom det an på att skämtande citera något uttryck då var han mäktig äfven språket med all dess egendomliga naivité.¹⁷

Vad Fredrika Runeberg menar är att hennes make inte talade dialekt, utan hade ett regionalt standarduttal, även om han kunde härma dialekten i sin hemtrakt.¹⁸ Med ”hemnejdens hvardagsspråk” torde hon avse det starkt dialektala stadsmål som var skolungdomens och det lägre borgerskapets språk i Jakobstad och Vasa. Detta språk framskymtar i olika sammanhang i Runebergs skrifter.¹⁹

I det följande utgår jag från Ahlbäcks, Bergs och Solstrand-Pippings iakttagelser av uttalsdrag som avviker från det samtida uttalet i Sverige, och som också kan ha förekommit i Runebergs eget tal.²⁰

Så kallade Stockholmsrim (rimpar med långt *e* och långt *ä*, t.ex. *fel/väl*) är ovanliga hos Runeberg. Även om det finns några exempel på sådana rim hos Runeberg (*smed/städ, tillbedja/glädja, lefval/bäfva*) menar Ahlbäck att Runeberg troligen undvek dem: ”Det är sannolikt att Runeberg i sitt uttal skiljde mellan långt *e* och *ä*, något som i så fall härrörde från Jakobstadsspråket. De nämnda undantagen [...] beror snarast på inflytande från språkomgivningen i södra Finland.”²¹

Berg har noterat stavningen *trior* ’treor’, som förekommer en gång i Runebergs produktion, i farsen *Den olycklige nyårsgratulan-ten* (1833).²² Ordet (här med fet stil) läggs i munnen på en herr A i en replik som också innehåller många andra talspråkliga drag.

Låt se, Excellencen B. fem minuter, C. fem minuter, D. fem minuter, E. fem, F. fem. Huru många femmor har jag här? Fördömdt, här äro ej mindre än elfva. Hvad gör det, sammanräknadt? Närmare en hel timme. Om jag kunde lemna bort helst en enda; men de äro

ändå i knappaste laget tilltagna. — De öfriga äro **trior** i medeltal. Jag får dröja par timmar på blotta besöken, oberäknadt färden af och till. Kommer jag till Sophie klockan tolf, är lyckan god. Min Gud, ändå de angelägna visiterna hos G. H. J. K.? Jag kan bli galn, då jag tänker härpå. (*Den olycklige nyårsgratulenten*, SS VI s. 328.)

Formen verkar vara en medveten talimitation och ska inte ses som ett bevis på att Runeberg själv skulle ha uttalat ordet så. Själv använde Runeberg formen *tre*, åtminstone i skrift, det finns många belägg på det t.ex. i hans brev.²³

Pronomenet *det* förekommer fem gånger i betonad rimställning i *Fänrik Ståls sägner*. *Det* rimmar i dessa förekomster konsekvent på *ett*, *rätt* eller *slätt*. Härav drar Solstrand-Pipping slutsatsen att uttalet var kortvokaltiskt för Runeberg, dvs. att Runeberg själv uttalade *det* som /dett/. Uttalet var allmänt i Finland på 1800-talet.²⁴ Ett känt exempel hittas i ”Sandels” i *Fänrik Ståls sägner*:

Det kom ett bud, ett ilbud kom:
”Den är bruten vår convention;
Brusin har vändt med vår förpost om,
Man hinner ej rifva bron.
Vårt ur var tolf, och vi följde **det**,
Men den ryska klockan är **ett**.”
(”Sandels”, *Fänrik Ståls sägner*, SS V s. 79.)

När Runeberg har rimpar som *du/ljuv* avslöjar han ett österbottniskt uttalsdrag, nämligen med en typ av v-efterslag.²⁵ Ett exempel finns i ”Den femte juli” i *Fänrik Ståls sägner*:

Men vet du hvad jag syftar på,
Kan du den tysta tår förstå,
Som i mitt öga sitter?
Och denna dag, säg anar **du**
Hur den kan vara mig så **ljuf**
Och likafullt så bitter?
Det är den femte Juli **nu**.
(”Den femte juli”, *Fänrik Ståls sägner*, SS V s. 48.)

Berg har hittat 19 belägg på denna rimtyp hos Runeberg. Rimmet avspeglar ett uttal som Runeberg sannolikt själv också hade.²⁶

Ett enskilt uttalsdrag är *dold*, som av Runeberg uttalades på samma sätt som *våld* i varje fall att döma av rimmet i Psalm 103:

Hvart vill jag fly, der jag kan **dold**
För dinom Anda blifva?
Ifrån din åsyn, ur ditt **våld**
Hvart kan jag mig begifva?
(Psalm 103, SS IV:1 s. 29.)²⁷

Noteras kan även det finländska uttalet av *räkna* som rimmar på *teckna*.²⁸

Jag varit färdig, lätt och snar
Min nästas fel att **räkna**,
Men trög, när sjelf jag felat har,
Att det i minnet **teckna**;
(Psalm 212, SS IV:1 s. 78.)

I Runebergs rim ser vi vissa betoningar som avviker från de vanliga svenska. Betoningen på den senare stavelsen i ordet *löjtnant* är ett exempel på detta. Solstrand-Pipping har noterat att accentueringen för ordet varierar fritt efter meterns krav. Betoningen på den senare stavelsen är i varje fall mer frekvent, och detta är alltså ett drag som har uppfattats som avvikande i Sverige redan på Runebergs tid.²⁹

Som icke-standardsvenska betoningar noterar Berg förutom betoningen av *löjtnant* även uttalen *tobak* och *bakfram* med betoning på den senare stavelsen, *förråd* med betoning på första stavelsen och *förbisedd* med betoning på den mittersta stavelsen.³⁰ Av dessa verkar särskilt *tobak* och *förråd* avvikande från dagens finlandssvenska språkbruk.

Förråd med betoning på första stavelsen har förekommit parallellt med betoningen på den senare stavelsen. Enligt Sixten Belfrage är denna betoning vanlig i vers ända till mitten av 1800-talet.³¹ Men det sista belägget som ges i SAOB är ur finländaren Frans Michael Franzéns (1772–1847) produktion. Under Runebergs tid kan man därför tänka sig att betoningen på första stavelsen redan blivit ålderdomlig i ett sverigesvenskt perspektiv.

Även beträffande betoningen av *tobak* på sista stavelsen kan man ana att Runebergs uttal börjat bli föråldrat i det samtida Sverige. I Westes svensk-franska ordbok från 1807 ges betoning antingen på första eller sista stavelsen, men i Dalins ordbok (1850–1853) anges endast betoning på första stavelsen.

Sedan man helsat, manade Anna sin ärade broder
Genast att sätta sig ned, och viste den yppersta platsen,
Högst vid bordet, der bänk med bänk i vinkel förenas.

Denne satte sig der, påtände sin messingsbeslagna
Pipa och rökte **tobak**, som han sjelf planterat och skurit,
Medan med nöje han svarte sin syster, som frågade mycket,
Så om hans blomstrande barn, som hans bördiga hemman i Kuru.
(*Elgskyttarne*, SS III s. 40.)

Utan att bli alltför spekulativ kan man alltså dra vissa slutsatser om detaljer i Runebergs uttal utgående från hans dikter, även om en del säkerligen också kan förklaras av versmåttets (i citatet ovan hexameter) krav.

9.4 Finlandssvenska särdrag av olika slag

Resten av denna studie handlar om drag i Runebergs skriftspråk, vilket naturligtvis inte behöver utesluta att samma drag också har funnits i hans tal. Fokus ligger här på finlandismer, indelade i kategorierna morfologiska, lexikala, fraseologiska, semantiska och syntaktiska finlandismer. Därtill diskuteras russicismerna i avsnitt 9.4.6. Exempelen är tagna ur Runebergs produktion, men kunde ofta lika väl förekomma i texter producerade av någon annan person i samma sociala position.

9.4.1 Morfologi

Med morfologiska finlandismer avses fall där böjningen i finlandssvenskan avviker från böjningen i Sverige. Det kan t.ex. handla om ett avvikande böjningsmönster hos vissa verb eller avvikande genus hos en del substantiv. Vissa av de morfologiska avvikelser som förekommer i Runebergs texter är försvunna ur dagens finlandssvenska, andra påträffas fortfarande.

Du lofte skrifva till mig

På 1800-talet uppvisar svenskan på båda sidor av Bottniska viken en viss brokighet i fråga om verbböjningen. Lehti-Eklund har jämfört det tidiga 1800-talets verbböjning i Finland med Rydqvists *Svenska språkets lagar* (1850) och *Svenska Akademiens ordbok* (SAOB) för att se om det finländska språkbruket på denna punkt avviker från det sverigesvenska. Det finländska 1800-talsmaterial hon har använt består av brev, memoarer och dagböcker av fem manliga yrkesmilitärer och en 13-årig högreståndsflicka: Georg Jägerhorn från Savolax,

Carl Leijstén från Bjärnä, Carl M. Möllersvärd från Borgå, Fredrik Nyberg från Helsingfors, Herman Wärnhjelm från Sveaborg samt Jacobina Charlotta Munsterhjelm från Elimä.³²

Lehti-Eklund har bl.a. sett på böjningen av verb som i dag böjs enligt första konjugationen, men där preteritum-, perfekt particip- och supinumformerna på 1800-talet ofta följde andra konjugationens mönster. Man har t.ex. använt formerna *lånte*, *lånt* i stället för *lånade*, *lånat*. Lehti-Eklund jämför sitt finländska material med Rydqvist och delar utgående från jämförelsen in verben i tre grupper:

1. sådana som hör till andra konjugationen i bägge länderna
2. sådana där bruket vacklar och böjningsformer enligt andra konjugationen uppfattas som vardagliga
3. sådana som i Finland men inte i Sverige kan böjas enligt andra konjugationen.

När dessa former förekommer i Finland i icke-vardagliga sammanhang är språkbruket i fråga om grupp 1 gemensamt med Sverige och i fråga om grupp 2 ett uttryck för en stilistisk skillnad mellan Finland och Sverige. I grupp 3 handlar det om klart finländska särdrag.³³ Denna indelning tjänar som bas också för denna studie. Fokus ligger på sådana verb där det föreligger en skillnad mellan svenskan i Finland och i Sverige (grupperna 2 och 3). Jag kommer i detta sammanhang att kalla dem grupp A respektive grupp B. Verb som i Lehti-Eklunds studie tillhör grupp 1 undersöks alltså inte alls.

Jag har studerat hur Runeberg böjer följande verb: *bruka*, *låna*, *löna*, *mena*, *ropa*, *spela*, *tala*, *visa*, *fråga*, *lofva* (*läfva*), *råka*, *smaka* och *svara*. För enkelhetens skull har jag i denna undersökning begränsat mig till de aktiva preteritumformerna av dessa verb (första konjugationen *brukade*, *lånade* osv., andra konjugationen *brukte*, *lånte* osv.) även om den avvikande böjningen även syns i andra former (t.ex. *frågtes*).

Jag har utgått ifrån att den samtida normen finns i Rydqvists ordbok och första upplagan av *Svenska Akademiens ordlista* (SAOL 1, 1874).³⁴ Jag har undersökt frekvenserna av preteritumformerna enligt första och andra konjugationen i Runebergs produktion, och delat in verben efter om de förekommer i poesi eller prosa (t.ex. sakprosa, dagboksanteckningar, brev). Därtill har jag jämfört Runebergs verb-användning med samtida skribenters verbanvändning i Sverige och i Finland. I Språkbanken ingår texter som kan användas som jäm-

förelsematerial.³⁵ Syftet med jämförelserna är att få svar på följande frågor: Hur böjde Runeberg de undersökta verben i preteritum? Böjde han verben olika i poesi och i prosa? Var Runebergs verbböjning typisk för den finländska svenskan på 1800-talet? Skilde sig den finländska svenskan från sverigesvenskan på denna punkt? Resultatet av dessa jämförelser åskådliggörs senare i figur 9.1.³⁶

För de olika verbformernas förekomst i Finland på 1800-talet har jag använt delkorpusen *Äldre finlandssvenska* i Språkbanken, med tidsbegränsningen 1.1.1800–31.12.1899.

För jämförelsen med sverigesvenskt språkbruk har jag använt delkorpusen *Historiskt* i Språkbanken, dels med samma tidsbegränsning som ovan, dels med tidsbegränsningen 1.1.1700–31.12.1799. 1700-talet undersöks för att se om draget har varit i bruk både i Sverige och i Finland redan före Runebergs tid, men senare på 1800-talet har blivit en arkaism som lever kvar endast i Finland.³⁷

I tabell 9.1 listas de undersökta verbens böjningsparadigm med stilanvisning enligt första upplagan av *Svenska Akademiens ordlista*. Till grupp A hör *bruka, låna, löna, mena, ropa, spela, tala* och *visa*. Det är alltså ord där böjning enligt andra konjugationen kunde förekomma i mindre vårdad prosa på 1800-talet också i Sverige. Till grupp B hör *fråga, lofva, råka, smaka* och *svara*, som enligt SAOL bara kan

Tabell 9.1. De undersökta verben och deras böjning enligt *Svenska Akademiens ordlista* (1 uppl., 1874)

VERB (GRUPP)	BÖJNING ENLIGT SAOL I (1874)
bruka (A)	-ar, -ade, -at, -ad; böjningen <i>brukte, bruk</i> nyttjas ej gerna i vårdad prosa
låna (A)	-ar, -ade, -at, -ad; formerna <i>lån</i> te, <i>lån</i> t användas ej gerna i vårdad prosa
löna (A)	-ar, -ade, -at, -ad; formerna <i>lön</i> te, <i>lön</i> t användas ej gerna i vårdad prosa
mena (A)	-ar, -ade, -at, -ad; formerna <i>men</i> te, <i>men</i> t brukas ej gerna i vårdad prosa
ropa (A)	-ar, -ade, -at, -ad; formerna <i>ropt</i> e, <i>ropt</i> brukas ej gerna i vårdad prosa
spela (A)	-ar, -ade, -at, -ad; formerna <i>spel</i> te, <i>spel</i> t brukas ej gerna i vårdad prosa
tala (A)	-ar, -ade, -at, -ad; formerna <i>tal</i> te, <i>tal</i> t användas ej gerna i vårdad prosa
visa (A)	-ar, -ade, -at, -ad; böjningsformerna <i>viste, vist</i> användas ej gerna i vårdad prosa
fråga (B)	-ar, -ade, -at, -ad
lofva (B)	-ar, -ade, -at
råka (B)	-ar, -ade, -at, -ad
smaka (B)	-ar, -ade, -at, -ad
svara (B)	-ar, -ade, -at, -ad

böjas enligt första konjugationen, men som i Finland ibland böjdes också enligt den andra på Runebergs tid.

Böjning enligt andra konjugationen i preteritum, supinum och perfektparticip är okänd i finlandssvenska dialekter och därmed alltså ett drag som kommit med riksspråket från Sverige menar Ahlbäck, som har noterat detta drag i urkunder från Åbo på 1600-talet.³⁸ Lehti-Eklund anser att verbböjningen i grupp B före 1800-talet har följt samma mönster i både svenskt och finländskt språkbruk.³⁹ Jämförelser med sverigesvenskt material från 1700-talet stöder detta i fråga om verben *svara*, *råka* och *lofva*, men inte i fråga om verben *smaka* och *fråga*. *Svarte*, *råkte* och *lofte* förekom alltså i Sverige på 1700-talet, men inte *smakte* och *frågte*.⁴⁰ För grupp A visar jämförelsen att böjningen enligt andra konjugationen i Sverige gick tillbaka i frekvens på 1800-talet jämfört med på 1700-talet. I fråga om dessa verb har böjning enligt andra konjugationen levt kvar längre i Finland och alltså blivit en arkaism.⁴¹

En genomgång av Runebergs skrifter visar att Runeberg använde både sådana böjningsformer som var stilistiskt markerade (grupp A) och sådana som utgjorde rent finländska särdrag (grupp B).

Huldén påpekar att formväxlingen inte är konsekvent hos Runeberg, medan Haskå tar fasta på att en form som *talte* särskilt i tvåstavelseaktigt vers är mer lätthanterlig än en form som *talade*.⁴²

Rydaqvist skriver 1850 om verben i grupp A:

Väl säges icke gerna i vårdad prosa, men hvardagligt och i vers, *talte, talt, delte, delt, spelte, spelt, mante, mant, mente, ment, lånte, lånt, lönte, lönt, viste, vist*. [...] I god prosa nyttjas sällan *brukte, brukt, skapte, skapt, ropte, ropt*. [...] Verskonsten tillåter sig dock en och annan frihet, icke alltid med fördel, icke alltid utan offer af uttryckets ädelhet.⁴³

Denna frihet har Runeberg alltså tillåtit sig; ett exempel bland många andra finns i den kända dikten ”Den enda stunden”:

Allena var jag,
han kom allena,
förbi min bana
hans bana ledde.
Han dröjde icke,
men tänkte dröja,
han **talte** icke,

men ögat **talte**.

(”Den enda stunden”, SS I s. 281.)

Runeberg använde sig också av andra konjugationen i verb som hör till grupp B, dvs. de rent finländska formerna. Exempel kan hittas både i Runebergs brevväxling och i *Fänrik Ståls sägner*.

Du **lofte** i går skrifva till mig oftare under denna tid. Gör det, älskade, Du kan ej tro huru kära dessa dina små bref äro för mig och hvilken skatt jag tycker mig bära hem i hvarje sådant. Att få sluta mig in i min kammare och läsa och åter läsa dem, det är att vara med Dig, att äga Dig, att äga allt. (Brev till Emilie Björkstén januari 1849, SS IX s. 150.)

Har hafvets bottenlösa svall
Det i sin afgrund sänkt
Har himlens blixtr har oskans knall
Dess fasta murar sprängt
Fanns ingen man på vallen qvar?
Det **frågetes** blott, det gafs ej svar.
(”Sveaborg”, *Fänrik Ståls sägner*, SS V.)

Vi suto, efter slutad dag
Vid aftonbrasans sken
Den gamle fändrik Ståhl och jag
Så var vår vana ren.
En stund flöt bort vid glam och skämt
Då **råkte** Sveaborg bli nämndt.
(”Sveaborg”, *Fänrik Ståls sägner*, SS V.)

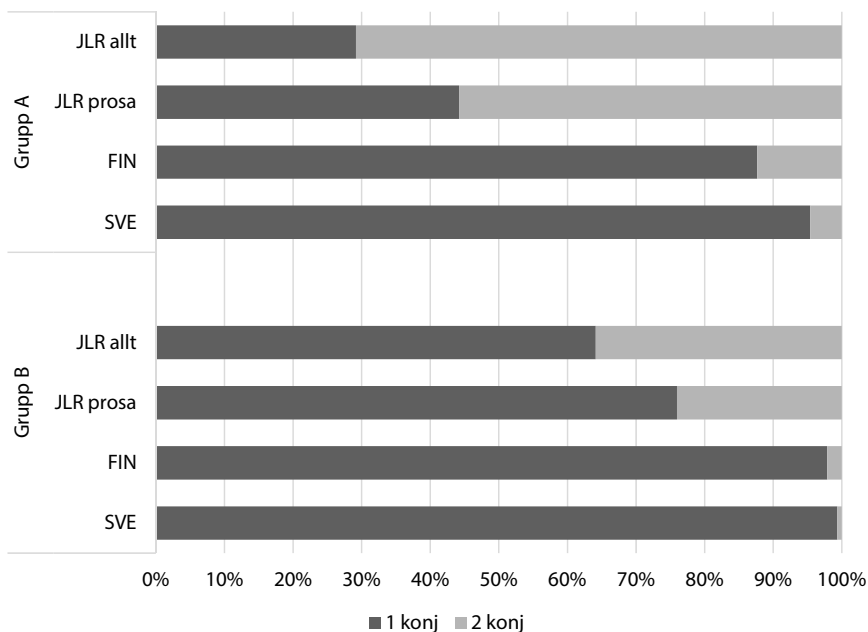
När han kom till Lintulax.
Bad han om en halmkärf strax,
Sökte sömn på all sin möda,
Smakte ej en bit till föda.
(”Otto von Fieandt”, *Fänrik Ståls sägner*, SS V s. 76.)

I fråga om nästan alla undersökta verb använde Runeberg preteritumformer enligt både första och andra konjugationen. Ibland är fördelningen jämn, som i fråga om *låna* och *råka*, medan skillnaden t.ex. i fråga om verbet *mena* däremot är stor. I prosa är andelen preteritumformer enligt andra konjugationen genomgående mindre utom i fråga om verben *mena* och *tala*. Överlag är böjning enligt

andra konjugationen vanligare i fråga om de verb som hör till grupp A, dvs. där andra konjugationen enligt tidens sverigesvenska norm uppfattades som vardaglig. Det betyder dock inte att Runeberg själv, i likhet med andra samtida finländare, behöver ha uppfattat dessa former som vardagliga.

Det sverigesvenska 1800-talsmaterialet i Språkbanken kännetecknas av färre former böjda enligt andra konjugationen, och man kan konstatera att Språkbanken ganska väl återspeglar den norm som SAOL beskriver. Verben *fråga*, *lofva*, *smaka* och *svara* (grupp B) böjs nästan uteslutande enligt första konjugationen. En genomgående skillnad mellan Finland och Sverige i 1800-talsmaterialet i Språkbanken är att andra konjugationens former är vanligare i det finländska materialet, även om de är långt ifrån lika vanliga som hos Runeberg. *Lofte* finns i det finländska materialet i Språkbanken, men inte alls i Sverige.⁴⁴

Figur 9.1 åskådliggör det förda resonemanget. Av den framgår hur Runeberg hanterar verben i grupperna A och B dels i hela sin produktion (samtliga genrer), dels uttryckligen i prosan. Hans verbböjning kan sedan jämföras med samtida skribenter dels i Finland (FIN), dels i Sverige (SVE).

Figur 9.1. Sammanställning av preteritumformerna för alla verb i grupp A och grupp B. Procentuell andel förekomster av första respektive andra konjugationen hos Runeberg (JLR) och hos samtida skribenter i Finland (FIN) och Sverige (SVE).

Man kan alltså se att Runeberg jämfört med sin samtid hade en klar förkärlek för de tvåstaviga preteritumformerna (dvs. andra konjugationen), som t.ex. *mente*, *frågte*, *svarte*. Runeberg var långt ifrån ensam om att använda dem, men andelen är mycket större i hans texter än i andras. I bunden vers använder Runeberg dem mer än i prosa, vilket torde bero på de rytmiska krav som det valda versmåttet ställer.

Gnagar eller gnager

Vissa verb böjdes alltså enligt andra konjugationen i Finland när de i Sverige böjdes enligt den första, men det fanns också verb som i Finland böjdes i första konjugationen när böjningen i Sverige normalt var andra konjugationen eller stark böjning (fjärde konjugationen). Runeberg har exempel på detta åtminstone i verben *gnaga*, *hvina*, *mala* och *rödja*. Dessutom noteras imperativformen *gala!* 'gal!'; även där har första konjugationens böjningsmönster följts.⁴⁵ I fråga om alla dessa verb, utom *mala*, böjer Runeberg verben också enligt svensk standard.

Nu **hvinade** strängen. En blix
Flög salen genom. Skälfvande klang en sköld,
Träffad å motsatt vägg, men pilen
Darrade djupt bakom den i furans mærg.
(*Kung Fjalar*, SS III s. 266.)

Jag längtar att slippa ur den qvarn av göromål i hvilken jag **malats**
denna sednaste tid. Sen jag till slut fått skölja allt gymnasii damm
af mig i hafsvattnet hoppas jag komma mig rätt före igen. (Brev
till Fredrik Tengström 18.5.1855, SS IX s. 240.)

Ett östfinländskt drag hos Runeberg

Det har ansetts vara ett övervägande östfinländskt, eller närmast viborgssvenskt, drag att böja verb på *-era* i preteritum *-erte*, t.ex. *frukostera*, *frukosterte* eller *spatsera*, *spatserte*.⁴⁶ Enligt Ahlbäck är böjningen belagd redan på 1600-talet, men endast i Finland. Runeberg använde denna form, trots att han inte hade någon östfinländsk anknytning. Formerna är ändå så ovanliga i Runebergs produktion att de knappast kan anses typiska för hans språk. Endast fem belägg förekommer i hans texter, samtliga lånord: *courtiserte*, *etablerte*, *gesticulerte*, *profanerte*, *sekunderte*.⁴⁷

Han **courtiser**te Etta just med ifver. (*Speglen er!* SS VI s. 348.)⁴⁸

För fyra år sedan flyttade äfven han sin boklåda från en aflägsnare del af staden till Newska Perspectivet och **etabler**te den der i en praktfull local af S:t Petri Kyrkobyggnader. (Litterära notiser om Ryssland, SS VIII:2 s. 124.)

Hvad **gesticul**erte den der token, som gick framför oss. (*Röster utanför mitt fenster, hörda och upptecknade en Junii-afton*, SS XIX s. 19.)

Den pipan der! nej kan man höra!
En helgedom kanske den är.
Som **profan**ertes, om mitt finger här,
Kantänka, kom att den beröra.
(*Speglen er!* SS VI s. 361.)

Herr Burrenborg höjde sjelf på sitt basbölande och **sekund**erte Lasse, så att det blef en jämmerlig musik. (*Jätten Burrenborg*, SS VII s. 280.)

Att avundsjukas i tysthet

Enligt Berg hade finländska författare en förkärlek för deponens, alltså s-former av verb som inte har passiv funktion (t.ex. *andas*). Detta menar han märks också hos Runeberg.⁴⁹ Solstrand-Pipping konstaterar att denna benägenhet var på frammarsch under 1800-talet. Någon arkaism som tidigare förekommit i Sverige var det inte fråga om; många deponensverb i svenskan i Finland var helt utan motsvarighet i Sverige.⁵⁰ Runebergs texter innehåller dels sådana deponensformer som fortfarande förekommer i finlandssvenskan (*hållas, fånas*), dels sådana som i dag känns främmande, t.ex. *ljummas, förljummas* 'bli ljum', *lättjas* 'lata sig', *röras* 'röra sig'.

De komma, de komma,
De vingade skaror, som flytt,
Till lunder, som blomma,
Till sjöar, som **ljummas** på nytt
(”Värvisa”, SS I s. 254.)

Onsdag förmiddag gjorde jag visiter, otaliga, fast jag sjelf säger det; hör nu: hos Domprostén, Pinello, Heurlin, Greve och sluteligen hos Ekman, som jag träffade vid sina taflor i fullt arbete,

men som gjorde mig laterman den glädjen att i ögonblicket kasta bort penseln och **lättjas** med mig. (Brev till Fredrika Runeberg 7.9.1849, SS IX s. 167–168.)

Äfven jag har, kort förän Mamma sjuknade, haft ett rosanfall för första gången i min lefnad. Min ros blomstrade i hufvudet, så att min kala hjessa lyste eldröd, men min sjukdom var öfvervunnen inom en vecka, så att jag nu är fullkomligt frisk och **rörs** ute som vanligt. (Brev till Walter Runeberg 10.12.1859, SS IX s. 344.)

Bloden, bottnet och hake

I *Fänrik Ståls sägner* har Solstrand-Pipping noterat bl.a. följande morfologiska särdrag som var arkaismer redan under Runebergs tid: *botten* i neutrum (*bottnet* i stället för *bottnen*), *rysse* 'ryss' och *skara* 'skare'.⁵¹ *Blod* i utrum (*bloden* i stället för *blodet*) var ett språkdrag som fortfarande förekom även i Sverige på Runebergs tid, men som hade börjat bli ovanligare och alltså påbörjat utvecklingen mot att bli en arkaism. Solstrand-Pipping konkluderar: "Sammanfattningsvis kan förmodas att Runebergs ymniga bruk av reale representerade ett redan under 1800-talets förra hälft något föråldrat bruk av genus hos *blod*."⁵² I fråga om ordet *busse* 'buss' menar Solstrand-Pipping att formen levde kvar i Finland under hela 1800-talet, även om det sista belägget i SAOB är från 1837.⁵³ Förmodligen gäller alltså även för detta ord att formen *busse* förekom i Sverige ännu på Runebergs tid, men hade börjat konkurreras ut av *buss*.

Piske 'piska' är en form som uppstod på 1800-talet i Finland och som inte alls har förekommit i Sverige.⁵⁴ Ahlbäck nämner därtill bl.a. följande drag som exempel på sydfinländskt inflytande: *bullor* 'bullar', *hake* 'haka', *åre* 'åra'.⁵⁵

Men på hans **hake** såg du det tätt framskjutande skägget?
(*Elgskyttarne*, SS III s. 67.)

9.4.2 Lexikon: *aftonvard*, *kalja* och *mujkor*

Runeberg var förmodligen en av de första svenskspråkiga författarna som medvetet införde fennicismerna i sitt språk som stilmedel i skildringen av folkliga miljöer.⁵⁶ Fennicismerna är mestadels lexikala. I de första raderna i *Elgskyttarne* (1832) ingår exempel på sådana:

Aftonvarden var nyss fulländad i torpet. En lemning
Låg på det rymliga bordet ännu, kring stäfvan med **kalja**

Stycken af **hålkaksbröd**; och i **koppar** potäter och **mujkor**.
(*Elgskyttarne*, SS III s. 37.)⁵⁷

I citatet hittar vi två direktlån från finskan: *kalja* 'svagdricka' och *mujka* 'sicklöja' (fi. *muikku*). Dessutom kan vi notera andra finländska ord i det korta citatet, t.ex. de typiskt finländska *hålkaksbröden*. Med *kopp* torde Runeberg här ha avsett ett urgröpt träkärl, en skål, ordet förekommer dialektalt i Finland. *Aftonvard* i betydelsen 'kvällsvard' är också en finlandism, eftersom den sverigesvenska normalbetydelsen på Runebergs tid var ett tidigare mellanmål.⁵⁸ *Kalja*, *koppar* och *mujkor* var ord som Runeberg säkert använde avsiktligt för att bidra till realismen i skildringen av miljön.

Bland andra ord som Runeberg använde, och som var finlandismer redan på Runebergs tid, finns *gelag* 'sällskap, lag', *hållig* 'som håller, stark', det vardagliga *kuppa* 'knycka' och *kyttland* 'svedjeland'. Även *pärta* och *pörte* var finlandismer redan på Runebergs tid, närmare bestämt oegentliga finlandismer, dvs. de betecknade något som inte fanns i Sverige.

Skyndsamt började sen den förståndige Petrus att klä sig,
Drog med förnöjelse på de bepröfvade, **hålliga**, gråa
Vallmarskläder, som skylde mot köld hans fylliga lemmar,
(*Elgskyttarne*, SS III s. 49.)

Eller hans **kyttlands-tegar**, som, midt i det sumpiga kärret,
Sträcka sin längd och, mellan beständigt flödande diken,
Synas som holmar af guld, när grödan mognar om hösten.
(*Elgskyttarne*, SS III s. 78.)

9.4.3 Fraseologi: Å, *stickor heller!*

Särdrag återfinns också inom fraseologin hos Runeberg. I detta avsnitt diskuteras finländska flerordsfraser, prepositionsfraser och idiomatiska uttryck. Exemplifieringen är på inget sätt fullständig. Vissa av fraserna hade blivit föråldrade i svenskan i Sverige redan på Runebergs tid, men levde ännu kvar i Finland, dvs. de var arkaismer. Andra hade uppstått i Finland och kan alltså kallas novationer.

Arkaismerna på Runebergs tid utgör exempel på hur språkutvecklingen i Sverige skapar finlandismer när svenskan i Finland inte utvecklas i samma takt. Till de fraser som hade förekommit i äldre svenska men som på Runebergs tid blivit finlandismer hör bl.a.

gå till kost 'gå till spillo, gå under, stryka med',⁵⁹ *hemma från* 'från, bördig från' och *synd med* 'synd om'.⁶⁰ När Runeberg använde fraser av det här slaget framstod hans språk troligen för samtida svenskar som något gammaldags.

Gud förbarme sig öfver den, som skall lita på vatten och vind –
hu! hvad den båten kränger – det är inte en ensam som **går till
kost**, det är två och tre och hundrade. (*Den väntande*, SS VII s. 92.)

Jag mins hans stämman, fostrad högt i nord
Ljöd den som nordan skarp inför plutonen;
Till målet bar, som kulan, hvart hans ord
Och trängde in, ty det var krut i tonen;
Det låg ett vittne ren i denna röst,
Att den var **hemma från** ett trofast bröst.
(”Fänrikens hälsning”, *Fänrik Ståls sägner* II, SS V s. 36.)

Frasen *underst bittida* 'mycket tidigt på morgonen' var inte en finlandism under 1800-talet, men kom att bli det senare. Inte heller *på punkten* 'på pricken' verkar ha varit en finlandism under Runebergs tid, även om det var ett försvinnande drag som numera gått förlorat både i Finland och i Sverige. Uttrycket *synd med* är belagt i svenskan sedan 1753 och använt av bl.a. Gustaf III (1788), men också av författarna Emilie Flygare-Carlén (1842) och August Blanche (1847).⁶¹ Mot slutet av 1800-talet verkar *synd om* ha börjat dominera och *synd med* blivit en arkaism. Frasen *synd med* har fortfarande stöd i de finländska dialekterna.⁶²

Stålman. Ja munderingar få vi taga af de dödsjutna, och i morgon **underst bittida** opp på vallarna med gevär på axeln, det hjälper ej annat. (*Belägringen*, SS VI s. 394.)

Utomordentligt glad tycktes gubben vara öfver att omsider få komma till sitt eget rike tillbaka, så att det sannerligen varit **synd med** Påfven Pius, om han råkat få se honom och anställa jernförelse mellan resande prelaters olika fägnad öfver att slippa⁶³ hem.
(Brev till G. A. Montgomery 9.9.1850, SS IX s. 174.)

Vissa fraser som Runeberg använde var finländska novationer, alltså sådana där utvecklingen hade skett aktivt i Finland. Bland fraserna finns exempelvis *allt efter litet* 'så småningom', *i sista somras* 'i som-

ras, *inte ur en fläck* 'inte ur fläcken', *till först* 'till en början, till att börja med'⁶⁴ och den milda svordomen *stickor heller!* 'så tusan heller, tusan också'.

Ledsamt var att omständigheterna **sista somras** lade sig så bestämt emot hans resa hemifrån, då de godhetsfulla anbudena från Eder med så stor fördel kunnat begagnas af honom eljest; dock hoppas jag af Din vänskap att Du gör hvad Du kan för att för instundande sommar bereda honom samma fördelar, som då olyckligtvis gingo honom ur händerna. Låt mig, hjertans Broder, få svar härpå, såsnart Du hunnit få något att svara. (Brev till J. G. Leistenius 26.4.1856, SS IX s. 249.)

Med er kommer man **icke ur en fläck**. (*Trassel*, SS VI s. 476.)

De i dag utdöda fraserna *gå till kost, allt efter litet* och *inte ur en fläck* användes inte bara av Runeberg, utan också av andra finländare på 1800-talet. I Språkbanken finns belägg på alla dessa fraser. Däremot finns där inga belägg på *stickor heller*, vilket kanske kan förklaras av att uttrycket var ett vardagligt kraftuttryck och därför sällan förekom i skrift.

9.4.4 Semantik: *Då höjde löjtnanten ännu sin arm*

En semantiskt förskjutet finlandism (semantisk finlandism) är ett ord eller uttryck som används i en annan betydelse i finlandssvenskan än i standardsvenskan. Även dessa finlandismer kan delas in i dels sådana där den finländska betydelsen tidigare förekommit också i Sverige, dels sådana som är följden av en finländsk särutveckling. Särutvecklingen kan ha skett genom inverkan från t.ex. finskan, ryskan eller dialekterna, men den kan också vara resultatet av intern språkutveckling.

Bland de ord som förekommit tidigare i svenskan i Sverige, men som blivit föråldrade där, finns i Runebergs språkbruk *helst* 'åtminstone, ändå' och *trumf*'slag, örfil, stöt'.⁶⁵

Om du komme att bli hemma så länge **helst** att du skulle hinna skriva till mig och jag åt dig tillbaka så skulle jag skicka dig en hop med verser som jag skrivit för att lämnas åt henne de skulle tydligt nog röja mit hjerta ehuru ej så helt och hållet med öppna ord som brevet du vet. (Brev till Henric Kurtén 3.7.1825, SS IX s. 23.)

Du säger att min makt öfver Dig är stor. Jag begärde sist två saker af Dig, få se nu om den är **helst** så stor att den kan utverka af Dig dem. (Brev till Emilie Björkstén 17.3.1848, SS IX s. 118.)

Han fick knappt ur mustaschen sitt sista ord,
När för en **trumpf** af Brasken han damp till jord;
Det var dock nästan mera än svar på tal,
Det hade han ej väntat af sin korporal.
("von Konow och hans korporal", SS V s. 63.)

Ordet *föga* i betydelsen 'knappast, näppeligen, svårligen' är också ett exempel på en finländsk arkaism, men det är svårt att avgöra om denna betydelse hade hunnit bli föråldrad i Sverige redan på Runebergs tid. I SAOB är det sista svenska belägget från 1834. Men även om betydelsen inte hade försvunnit helt i Sverige på Runebergs tid, så hade den ändå vid det laget börjat tyna bort. Detsamma gäller *fälla* i betydelsen 'ofrivilligt släppa, tappa', där sista svenska belägget i denna betydelse i SAOB är från 1831.⁶⁶

Ändteligen kan jag nu tillsända dig manuscriptet till »Kungarna på Salamis». Renskrifningen dröjde längre än beräknadt var. Få se hvad du nu menar om mitt opus. Sederholm har redan börjat tryckningen, torde dock **föga** komma till slut med den förr, än i slutet af November. (Brev till Abraham Bohlin 28.9.1863, SS IX s. 404.)

Lite mer komplicerat är verbet *slippa*, som förekommer i två särfinländska betydelser hos Runeberg. Den ena har förekommit tidigare även i Sverige, nämligen 'lyckas komma någonstans'. Den andra användningen av *slippa*, *slippa till ngt* 'bli, lyckas bli ngt' (t.ex. trolovad, student) har inte använts i Sverige och är alltså ett exempel på särutveckling.⁶⁷

Hvarför ser jag ej här vår dotter, den goda Maria?
Strax med en nigning svarade då den goda Pastorskan.
Lika så gärna som hon, jag sett att hon kunnat oss följa
Nu, men många bestyr om qvällsvarsredning åt folket
Hindrade henne, vi äga ej der en annan åt hvilken
Nycklarne kunde förtros, ty man vet hvad som händer då pigan
Slipper i bod och i skåp.
(*Midsommarfesten*, SS III s. 32.)

Utan er vilja och afsigt, af pur ovetenhet, ja visst. Mången, som fröjdats sig då han sett er komma och trott sig nu ändteligen **slippa till liqvid**, har kanske för andra, tredje, fjerde gången nödgats lemna allt på långbänken för ert förbannade ... (*Trassel*, SS VI s. 448–449.)

Till de ord som råkat ut för betydelseförskjutning i Finland hör också exempelvis *bål* i betydelsen 'kaxig, övermodig, högfärdig' (i stället för den standardsvenska betydelsen 'stor' eller 'förträfflig'), *fast* 'om det så vore, till och med', *mur* 'murad ugn, murad eldstad', *täckas* 'inte skämmas att', *värd* 'husbonde', *värdinna* 'husmor, bondhustru' och *ännu* 'ännu en gång, ytterligare, dessutom'.⁶⁸

Nu hörs om dig ej annat än klagomål,
Hvar menska talar om hur du blifvit **bål**
(”von Konow och hans korporal”, *Fänrik Ståls sägner*, SS V s. 61.)⁶⁹

Hvad det skall kosta innan jag dem alla
Har putsat, så de **täckas** visa sig;
Ty vid den fasliga kölds-vådan miste
De sina kläder nästan rubb och stubb,
Och ha ej annat än de gå och stå i. –
(*Himla kropparnas upvaktning*, SS II s. 83.)

Gif blott sålunda akt på mig och mitt förhållande, och Du skall snart komma till den öfvertygelse, att allt misstroende mot mig är öfverflödigt, och att hvart uttryck af intresse som jag visar andra är blott en skugga af den känsla jag hyser för Dig. En sak skall jag **ännu** be Dig om. Nämn ej så ofta i Dina bref den mulna aningen att »vår kärlek förr eller sednare skall taga slut». Hvarför skulle den behöfva göra det? (Brev till Emilie Björkstén 28.2.1849, SS IX s. 154–155.)

Då höjde löjtnanten **ännu** sin arm,
Der på blodiga sanden han satt,
Hans anlet sken, hans sårade barm
Steg högt i dödsminuten,
Han svängde sin slitna hatt:
(”Löjtnant Zidén”, *Fänrik Ståls sägner*, SS V s. 43.)

Eftersom ordet *kännspak* på denna tid ännu förekom i svenskan i betydelsen 'som har lätt att känna igen', ska den finländska betydelse-

utvidgningen 'som är lätt att känna igen' räknas till de semantiska finlandismerna på 1800-talet. *Kännspek* använder Runeberg i brev-växling med hustrun:

I Österbotten mötte oss åter den sterilaste eller rättare ointressantaste natur. Deremot utgjorde folket der vår förtjusning. Så mycken fågning har jag icke trott skulle finnas hos vårt folk, och mitt hjerta är så fullt af nya hyresgäster åter, att jag icke skulle vara i stånd att hitta på Dig ibland dem alla, om Du icke vore **känspak** genom deras utomordentliga skönhet. Märker Du huru fint jag vet att ställa mina ord. (Brev till Fredrika Runeberg 25.6.1847, SS IX s. 108.)

9.4.5 Syntax: ... *Som jag vet visst att dig besvära*

I detta avsnitt diskuteras endast ett syntaktiskt drag hos Runeberg. Draget är långt ifrån passé, tvärtom är det frekvent i dagens finlandssvenska såväl i tal som i skrift och oavsett stilnivå.

Av de äldre forskarna har Berg noterat den finländska *att*-konstruktionen i satsfläta som här ska behandlas. Konstruktionen noterade Berg i Runebergs lustspel *Friaren från landet* (1834).⁷⁰

Nå gläd dig nu, min goda Emelie;
När helst du önskar kan du vara fri
Och slippa dessa band af flärden bära,
Som jag vet visst **att** dig besvära.
(*Friaren från landet*, SS VI s. 271.)

I en satsfläta har ett satsled som egentligen är ett led i en bisats fått bli fundament i huvudsatsen. I sådana satsflätor där subjektet är placerat tidigare i meningen och predikatet senare, tenderar många svenskspråkiga finländare att lägga in ett *att* framför predikatet, något svenskar i Sverige uppfattar som oriktigt. Om vi ändrar Runebergs formulering ovan så att den liknar modern finlandssvenska blir detta tydligare för dagens läsare: "... och slipper bära dessa band av flärd, som jag vet *att* besvärar dig". I modern standardsvenska skulle ett sådant finlandssvenskt *att* strykas och frasen lyda: "... och slipper bära dessa band av flärd som jag vet besvärar dig".

I "Prins Mustaphas sjukdom" (*Serviska folksånger*, 1830) finns ett annat exempel på samma konstruktion:⁷¹

Sådan sjukdom, som den tappre Prinsens,
Önskar jag, **att** må min broder träffa,
(”Prins Mustaphas sjukdom”, SS IV:2 s. 47.)

Det är oklart om det handlar om särutveckling eller om det kan vara en arkaism som genom finskt inflytande bevarats och fortfarande förekommer i svenskan i Finland.⁷²

9.4.6 Ryska is han icke studera

Då Finland, kort efter Runebergs födelse 1804, hade blivit ett storfurstendöme inom det ryska imperiet kan man föreställa sig att kontakten med ryskt språk och rysk kultur ökade åtminstone för finländare med professionella kontakter med imperiet.⁷³ Men syns ryskan alls i Runebergs texter?

Runeberg hade skrala kunskaper i ryska och föga kontakt med östra Finland. Att Finland under 1800-talet var en inkorporerad del av Ryssland verkar inte ha haft någon stor inverkan på Runebergs språkanvändning.

Trots sina skrala eller obefintliga kunskaper i ryska var Runeberg positivt inställd till ryskan och rysk kultur.⁷⁴ Detta vittnar bl.a. hans vänskap med Jakov Grot om. Grot var professor i ryska och Rysslands historia.⁷⁵ Runebergs umgänge med Grot och hans intresse för Ryssland gav upphov till den episka dikten *Nadeschda* (bestående av nio sånger) som utkom 1841. Verket representerar det mest ryska i Runebergs produktion.⁷⁶

I *Nadeschda* (1841) blir läsaren genast placerad i den episka dikstens miljö, dvs. Ryssland, genom namnen på tre floder, Wolga, Okà och Moskwa:

Wolga mottar i sin famn **Okà**,
Af **Oka** emottas gul **Moskwa**,
Till **Moskwa** sig skyndar glad en bäck
Med sin perlbestänta böljas skatt.
(*Nadeschda*, SS III s. 147.)

Språket i *Nadeschda* är vad Ekman kallar ”överbäggande höglitterärt”.⁷⁷ Runeberg har inte använt sig just alls av ryska ord, russicismer, för att bidra till miljöskildringen.⁷⁸ I dikten återfinns bara ett ryskt lånord, *balalajka* ’rysk typ av luta’⁷⁹ och en russicism, nämligen *pikett* ’soldat kommenderad som vaktpost’. Förutom dessa två ord noteras titeln

på verket och huvudpersonen, *Nadeschda*, som är ryska för 'hopp' (ry. *nadezjda*), samt ett antal andra ryska personnamn.⁸⁰ Det finns alltså inte särskilt mycket ryskt i språket i *Nadeschda*, även om dikten utspelar sig i Ryssland. Man får söka i andra verk av Runeberg för att hitta fler uttryck som verkligen kan kallas russicism, dvs. finlandismer som uppstått genom inflytande från ryskan.

I det följande baserar jag mig på Berg samt kommentarer i *Samlade skrifter*. Även om detta inte är en heltäckande undersökning av russicism hos Runeberg går det att visa på vilka typer av russicism och ryska lån som förekom i hans produktion.

Bland de lexikala russicismerna som noterats hos Runeberg är den övervägande delen substantiv, nämligen *prenika* 'pepparkaka', *iswotschik* (*isvostschik*) 'hyrkusk', *kiver* 'militär huvudbonad', *russaka* 'kacklerlacka', *stakan* 'dricksglas, bägare' och *saja* 'typ av bröd'.⁸¹ Ett verb återfinns också, nämligen *pratschaja* 'ta farväl', samt tre svordomar *short* 'fan', *serkalo* och *suckensin* 'son av en hynda'.

Herr A. (pustar och torkar svetten ur pannan): Anders, väntar min **Iswotschik** ännu? (*Den olycklige Nyårsgratulanten*, SS VI s. 334.)

Vi sitta i jubel vid vår aganipp
Bland vänner, som tömma **stakaner**,
Men doktorn måst gå till herr Feber, herr Gripp,
Hans gamla och torra kumpaner.
(”Till doktor Georg Wallgren”, SS II s. 259.)

Serkalo är ett intressant fall, eftersom ryskans *zerkalo* 'spegel' inte alls används som svordom.⁸² Detta kan kanske tolkas som ett tecken på Runebergs svaga kunskaper i ryska.

Rasky. **Schort**, hvad säger du, femtio man?
Briihl. Femtio man.
Rasky. Dödsjutna?
Briihl. Dödsjutna.
Rasky. I går aftse?
Briihl. Vid stormningen, ja.
Rasky. Ah, ah, ah! Drick här en droppe, Feodor Petrovitsch,
drick ut stakan, drick till botten, drick som jag, min vän. Hvad
är det du säger, femtio man? **Serkalo**, diable, drick ut ditt glas;
du ljuger!
[---]

Rasky. Ah, kalla hit Ivan Ivanovitsch. Hvar är Ivan Ivanovitsch, hvar är min tappre kapten? Han orkar.

Briihl. Han är skjuten.

Rasky. Ivan Ivanovitsch skjuten? **Suckensin**, Stålman skall hängas i en hamptross. Ivan Ivanovitsch, min broder, är du död, skall du aldrig dricka en stakan med mig mer? Ah – Stålman skall hängas i ett bastrep.

(*Belägringen*, SS VI s. 405–406.)

I dag används *prenika* (*prärika*) i överförd betydelse om medalj eller ordenstecken, men på Runebergs tid förekom det bara i sin ryska betydelse 'pepparkaka':

”Tål det icke, höglärde herre”, sade han med ifver, ”att man plundrar resandes lass här, såsom denne satan nu stulit ur min påse en half **prärika** och ätit opp den, innan jag hann få den af honom tillbaka”. (*Fragmenter ur en roman från 1808 års krig*, SS VII s. 145.)

Kiver är benämningen på en militär huvudbonad som kommer från ryskans *kiver* 'kask'.

Han hade i detta afseende alltid liknat den gamle soldaten bland hans vapenbröder, som då han kände kulan pipa genom sin hatt, aftog densamma, betraktade hålet och sade med harm: ”Se den förbannade hunden, som förderfvade mitt nya **kiver**,” utan att med en enda tanke besinna, att det dock var en lycka, att icke besagde hund förderfvade hans gamla panna, som han den gången var hardt nära att göra. (*Fragmenter ur en roman från 1808 års krig*, SS VII s. 155.)

En *russaka* är benämningen på en kackerlacka, förmodligen inlånad i svenskan i Finland via finskans *rusakka* från ryskans *prusak* 'preussare'.⁸³

Dåren, han äger ej **russakan** ens, som springer i väskan, Mindre en sidenduk, den fattiga narren. (*Elgskyttarne*, SS III s. 67.)

Verbet *pratschaja* 'säga farväl' (ry. *prosjtjatsia* 'säga farväl', *prosjtjaj* 'adjö') är lånat från ryskan.⁸⁴

Hvad jag gärna skulle vara helst några ögonblick hos er nu i jul, så mycket blott att jag fick omfamna er alla, se edra julljus brinna, dricka Thildas the af Rosa bjudet, och så **pratschaja** och fara. (Brev till Adolf Sirén 21.12.1854, SS IX s. 229.)

9.5 Det obekanta, det välbekanta

Runeberg använde sig alltså av finlandismer på alla nivåer av språket: uttal, morfologi, lexikon, fraseologi, semantik och syntax. För frågan huruvida Runebergs språk var representativt för den svenska som talades i Finland vid denna tid kan vi konstatera att det hade många drag som förekom allmänt i det bildade regionala standard-språket. Men vi kan också se att vissa drag var vanligare hos Runeberg än hos andra svenskspråkiga finländare.

Vissa av finlandismerna hos Runeberg används inte längre, medan andra fortfarande förekommer. Vi kan känna igen oss ibland, och ibland förundra oss över i dag okända särdrag.

Till de ord som dagens finlandssvenskar använder hör *mujka* 'siklöja', och *kuppa* 'knycka' förekommer fortfarande i vardagligt språk och slang. *Stakan* 'glas' kan man höra i något äldre slang i uttrycket *vara i stakan* 'vara berusad', men betoningen är inte längre på den senare stavelsen som på Runebergs tid, utan ordet uttalas kortstavigt med betoning på första stavelsen. *Prenika* används i dag inte längre om pepparkakor, utan i en överförd betydelse om medaljer. Av de finlandismer som företer en semantisk glidning förekommer *fast* 'om det så vore', *fälla* 'tappa', *täckas* 'inte skämmas att', *ännu* 'dessutom', *slippa* 'lyckas komma någonstans, lyckas bli något' och *kännspak* 'lätt att känna igen' fortfarande i finlandssvenskan, de flesta fast förankrade.

Hos Runeberg finns också sådana språkdrag som inte längre hör till finlandssvenskan och därför ska hänföras till den svenska som talades i Finland på 1800-talet. Det gäller inte minst verbböjningen, exempelvis deponensformerna *afundsjukas*, *ljummas*, *lättjas* och *röras*. Adjektivet *hållig* 'stark' används inte heller längre i dag. De semantiskt förskjutna finlandismerna *föga* 'knappast' och *trumf* 'slag' känns också främmande för dagens finlandssvenskar.

Bland de nu försvunna fraseologiska finlandismerna återfinns *allt efter litet* 'så småningom', *inte ur en fläck* 'inte ur fläcken', *gå till kost* 'gå till spillo' och interjektionen *stickor heller* 'tusan också'.

Fritz. Nej, nog dricker jag ändå, ty jag tänker såhär: får jag två att sörja för, har jag förstånd för två, och får jag flere, har jag förstånd för dem alla, om de vore flere ännu. Den tanken, herre, gör det möjligt för mig att få ned ett glas **allt efter litet**. (*Trassel*, SS VI s. 462.)

Å, stickor heller!

Det går väl af med en, ifall det gäller.

(*Kan ej*, SS VI s. 36.)

I jämförelse med andra svenskspråkiga finländare överanvände Runeberg former som *frågte* (böjning enligt andra konjugationen), och hans svenska var alltså inte särskilt typisk för sin tid på just denna punkt. Det har att göra med att skönlitteraturen, särskilt poesin, är underkastad andra krav än vanlig bruksprosa. Detta har naturligtvis styrt Runebergs formuleringar. Men trots det är det anmärkningsvärt att det finländska materialet i Språkbanken ligger närmare det sverigesvenska i fråga om dessa verbformer, och för de flesta verben är det bara en liten del av beläggen som är böjda enligt andra konjugationen.

Dessa verbformer förekom även i Sverige. Det här är således ett exempel på hur finlandismer inte alls behöver vara absoluta i den meningen att ingen i Sverige någonsin skulle ha använt dem. Formerna *ropte*, *talte*, *spelte*, *frågte* och *svarte* förekom nämligen länge i äldre stockholmares bildade talspråk.⁸⁵ Det handlar snarare om språkliga tendenser, i det här fallet dels hos Runeberg, dels i den svenska som skrevs i Finland. Genom att undersöka tendenser av detta slag, och inte bara absoluta finlandismer, får vi mer nyanserade insikter om hur vår finländska varietet såg ut på 1800-talet i allmänhet och, som i detta kapitel, i Runebergs tappning.

NOTER

1. Varifrån det svenska citatet ursprungligen härstammar är okänt, men det används i en uppsats av Ernst Lagus i *Tidskrift utgifven af Pedagogiska föreningen i Finland* 1886 samt av K. A. Tavaststjerna i en artikel 1892 s. 228. Se kapitel 10 om K. A. Tavaststjerna i volym III:2, Thylin-Klaus 2015 s. 170 samt Kihlman 1935 s. 313–322. Citatet används knappast längre. Det finska uttrycket är däremot fortfarande fullt levande, och betyder antingen att tala väl eller att tala mångordigt och utan pauser.
2. E-post från Martin Ginström, SLS, 10.2.2016.
3. Läs mer om finlandismer i Reuter, af Hällström-Reijonen & Tandefelt 2017.
4. *Samlade skrifter* förkortas i fortsättningen SS som följs av en romersk siffra för bandet i fråga, t.ex. SS VI.
5. Forssell 2009 s. 171.
6. Ahlbäck 1962 s. 106–107.
7. Bergroth 1917 s. 12.
8. Estlander 1902 s. 142–143.
9. Läs mer om litteratur- och språkvetaren Ruben G:son Berg (1876–1948) i kapitel 3 i volym III:2.
10. Berg 1899.
11. Se Solstrand-Pipping 1988 s. 82 för diskussion kring verbet *fälla*.
12. Ahlbäck 1962 s. 107.
13. Avhandlingen har titeln *Kommentarer till en kommentar. Om finlandismerna i Fänrik Ståls sägner*. En förkortad version är publicerad i FMS 1989.
14. Solstrand-Pipping 1988 s. 115.
15. Förutom de här refererade studierna kan även Catharina Östmans artiklar (1985, 2003) om ändringar som gjorts i Runebergs psalmer nämnas i detta sammanhang. Inom översättningsvetenskap finns Sonja Bjelobabas avhandling *Översättning i nationens tjänst. J. L. Runeberg och de central-sydslaviska folksångerna* (2014). Huldén (1980) presenterar arbetet med en Runebergskonkordans, och redogör bl.a. för de vanligaste orden hos Runeberg. Huldén (1985) redogör för interjektionerna i Runebergs lyrik. I Wretö (1972) diskuteras ett litet urval finländska särdrag i Runebergs hexameterdiktning.
16. Läs mer om Runeberg i Klinge 2014.
17. F. Runeberg 1946 s. 11.
18. Detta behöver inte ha gällt för de första åren av Johan Ludvig Runebergs vistelse i Åbo, eftersom Fredrika blev närmare bekant med honom först 1826. Man kan alltså anta att J. L. Runeberg hann anpassa sig till Åbosvenskan på några år i Åbo.
19. Ahlbäck 1962 s. 102.
20. I detta sammanhang behandlas inte uttalsdrag som genomgående är typiska för svenskan i Finland, t.ex. avsaknaden av grav accent och uttalet av u-ljudet. Se Reuter 2015. Hugo Pipping (1892) beskriver det bildade Helsingforsuttalet vid slutet av 1800-talet.
21. Ahlbäck 1962 s. 102.
22. Berg 1900 s. 70.

23. Ståhle (1981 s. 6) skriver att uttalet *si, sir, sitt* och *tri* förekom i stockholmskt vardagsspråk under slutet av 1800-talet, och belägg på dem finns så sent som på 1940-talet. Om uttalet *tri* i dagens finlandssvenska kan man läsa i Leinonen 2015 s. 17–18.
24. Solstrand-Pipping 1988 s. 56–57, 115–116.
25. Solstrand-Pipping 1988 s. 59–61. Se Ivars 2015 s. 133 för förekomst i Sydösterbotten. Det förekommer även norrut. FO redovisar t.ex. uttalet *fru:w, fru:war* 'fru, fruar' som noterats i Pedersöre och Purmo av Vendell 1893 s. 365. Pedersöre är grannsocken till Jakobstad.
26. Berg 1900 s. 73. Även Appelqvist (1899 s. 121) nämner denna typ av rim, som han hittat i bl.a. "Gamle Lode" i *Fänrik Ståls sägner*: "Hade han ej nog af striden? / Var dess hågkomst honom ljuf? / Var, fast kampen var förliden, / Han ej mätt på blod ännu?" Uttalet ligger också bakom tveksamheten till stavningen av *ho* i Runebergs handskrift till *Elgskyttarne*. Solstrand-Pipping (1988 s. 60) nämner därtill en struken strof ur *Vårt land* med rimmet *bebo/rof/mo*. Antagandet styrks därtill av hyperkorrektionen *skruarna* (skruvarna), som han använder i ett brev till Jakob Grot (21.4.1839), och stavningen *korkskru* i *Wargen*, SS III s. 9.
27. Ahlbäck 1962 s. 105. Detta uttal kan förekomma fortfarande, se Reuter 2015 s. 28.
28. Belfrage 1964 s. 154. Uttalet förekommer fortfarande.
29. Solstrand-Pipping 1988 s. 61–62.
30. Berg 1900 s. 69–70.
31. Castrén & Belfrage 1938 s. 63.
32. Lehti-Eklund 2007.
33. Lehti-Eklund 2007 s. 24–27.
34. Ralph 2009 s. 40–48 skriver om sambandet mellan Rydqvist och SAOL 1. En jämförelse med förekomsten av dessa böjningsformer i det sverigesvenska materialet i Språkbanken visar att Rydqvists och SAOL:s norm ganska väl stämmer överens med bruket på 1800-talet. Man kan alltså lita på normkällorna i detta hänseende. Se af Hällström-Reijonen 2018.
35. Se faktaruta om Språkbanken i denna volym.
36. När prosan undersökts separat har jag använt SS band VI, VII, VIII:2, IX och XIX som material.
37. De olika materialen i Språkbanken är av varierande storlek, men eftersom jag har jämfört andelen böjningsformer, inte antalet, påverkar det inte resultatet nämnvärt, även om resultatet naturligtvis är mer representativt i de större materialen, särskilt i fråga om mindre frekventa ord.
38. Ahlbäck 1971 s. 26, 34–35.
39. Lehti-Eklund 2007 s. 26.
40. Se även af Hällström-Reijonen 2018 s. 138–139.
41. af Hällström-Reijonen 2018 s. 140.
42. Huldén 2004 s. 20; Haskå 1982 s. 24. Se även Wretö 1972 s. 237.
43. Rydqvist 1850 s. 60.
44. Noteras bör att det finns två homonymer som ökar förekomsten av andra konjugationen, nämligen *svarte*, som förutom preteritum av *svara* även kan vara adjektivet *svarte* (*svarta*), samt *viste*, som kan vara preteritum av *visa*, men också av *veta* (*visste/viste*) eller substantivet *viste* 'vistelseort'. Detta påverkar dock inte helhetsbilden.
45. Solstrand-Pipping 1988 s. 67–68.

46. Bergroth 1928 s. 74; Ahlbäck 1971 s. 35.
47. *Signaliserade* förekommer i ett manus, ändrat till *tillkännagaf* (SS XVI s. 36). *Annoncerte* förekommer i en struken kommentar i en handskrift (SS XX s. 60).
48. Eftersom *Speglen er!* är en översättning av den danska författaren Johan Ludvig Heibergs *Seer jer i Speil!* (1830) som i sin tur är en bearbetning av Carl Töpfers *Nehmt ein Exempel dran* (1828), kan man också i detta sammanhang förmoda att det danska källspråkets form påverkat Runebergs språkanvändning. Inte heller tysk interferens är otänkbar.
49. Berg 1900 s. 72.
50. Solstrand-Pipping 1988 s. 74. Wretö (1972 s. 243–244) har noterat liknande deponensformer i den episka dikten *Hanna*. Se även Bergroth 1928 s. 87, 329.
51. Solstrand-Pipping 1988 s. 63–67, 72–73.
52. Originallets understrykning har i citatet ersatts av kursiv.
53. Solstrand-Pipping 1988 s. 63–67, 72–73.
54. Solstrand-Pipping 1988 s. 71–72.
55. Ahlbäck 1962 s. 105.
56. Solstrand-Pipping 1988 s. 6. Se även Hedvall 1915 s. 333.
57. Inslaget av finlandismer i *Elgskyttarne* är större än i något annat av Runebergs verk. Enligt Brändström (1977 s. 165) förekommer lexikala finlandismer (t.ex. *värdinnan*, *hålliga*) och semantiskt förskjutna finlandismer (t.ex. *rede* 'seldon') inte i så stor utsträckning på något annat håll i Runebergs diktning. Samma sak gäller inte de morfologiska och fraseologiska finlandismerna.
58. Brändström 1977 s. 175–176. Däremot är *potäter* inte särfinländskt; SAOB betecknar det som bygdemålsfärgat.
59. SAOB *kost* (publicerad 1937).
60. Solstrand-Pipping 1988 s. 107–108. Man kan hitta belägg på *hemma från* även i Sverige på 1800-talet; frasen förekom provinsiellt.
61. Ahlbäck 1971 s. 54.
62. Solstrand-Pipping 1988 s. 109.
63. Även verbet *slippa* är en finlandism, se avsnitt 9.4.4 i detta kapitel.
64. Solstrand-Pipping 1988 s. 105.
65. Solstrand-Pipping 1988 s. 85, 99.
66. Solstrand-Pipping 1988 s. 81, 84.
67. Solstrand-Pipping 1988 s. 94.
68. Solstrand-Pipping 1988 s. 78–79, 90, 99, 102–103; Hedvall 1915 s. 325.
69. Observera dock att *bål* i betydelsen 'högfärdig' enligt Ståhle (1981 s. 3) har förekommit i äldre stockholmska: "Både Bergroth och Freudenthal tar t.ex. upp *bål* 'högfärdig', välbekant från Runebergs von Konow och hans korpral [...]. Men alldeles samma ord kunde man vid samma tid och i nästa [sic] samma vändning läsa i Wilhelm von Brauns 'En stockholmskas förtvivlan', där han låter stockholmspigana klaga över sin kavaljer 'Jössus, hva du blifvi bål!'"
70. Berg 1900 s. 81. Berg jämför denna konstruktion med dem han tar upp i sin artikel från 1899 om K. A. Tavaststjernas språk (s. 205): "ett leende som jag kunde förstå att inte anslagit", "den finska visan som Ben tyckte att var vacker" och "mottagandet har inte varit så hjärtligt som den

- ärlige folkvännen önskat att skulle komma honom till del”. Läs mer om konstruktionen i af Hällström-Reijonen 2015 samt i Ivars 2015 s. 417, 433. Se även SAOB *att* konj. 1 j β.
71. Haskå 1982 s. 94.
  72. af Hällström-Reijonen 2015 s. 274 och där nämnda källor.
  73. Se kapitel 15 i denna volym.
  74. Jakov Grot uttalar sig om Runebergs ryskkunskaper 1839: ”Runeberg behärskar inte ryska men han frågade ut mig och visade ett stort intresse för den ryska litteraturen.” (Byckling 2013 s. 85.)
  75. Läs om Grot i Väisänen 2014.
  76. Wrede, Solstrand & Terling-Hasán 1983, s. 9, 11; Byckling 2013 s. 92.
  77. Ekman 2003 s. 162.
  78. Jämför användningen av fennicism i *Elgskyttarne* som metod att skildra miljön, se avsnitt 9.4.2 i detta kapitel.
  79. Ekman (2004 s. 174) påpekar att textstället är det äldsta belägget för ordet i SAOB.
  80. Ekman 2003 s. 171.
  81. Därtill nämner Berg (1900 s. 74) *schupp* ’päls av tvättbjörn eller mårdhund’ som enligt honom kommer från ry. *schuba*, men som enligt SAOB *sjub* inte har ryskt ursprung. Samma typ av ryska lån förekom också i det viborgska språkbruket, se kapitel 13 i denna volym.
  82. E-post från Olga Mezhevich 30.8.2016.
  83. SAOB *russaka*. Se även Tandefelt 2002 s. 230 och Paunonen 2016 s. 420–421.
  84. Panelius 1973 s. 128; e-post från Olga Mezhevich 30.8.2016. I registret till FOreg finns interjektionen *prasjaj* ’sjas!’, ’försvinn’, ’adjö nedtecknad i Petalax och Korsnäs i södra Österbotten.
  85. Stähle 1981 s. 6.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Ahlbäck, Olav 1962: *Språk- och stildrag hos Runeberg*. SLS 391. Helsingfors. S. 101–114.
- Ahlbäck, Olav 1971: *Svenskan i Finland*. Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 15. 2 uppl., fotografiskt omtryck av första upplagan 1956. Stockholm.
- Appelqvist, Hj. 1899: *Varianterna till Fänrik Ståls sägner. Förhandlingar och uppsatser* 12. SLS 39. Helsingfors. S. 40–121.
- Belfrage, Sixten 1964: *Kommentar till Psalmer. I: Gunnar Castrén & Sixten Belfrage (red.), Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg XIII:1*. SLS 403:1. Helsingfors.
- Berg, Ruben G:son (pseud. Lennart Hennings) 1899: *Språkliga iakttagelser i K. A. Tavaststjernas arbeten. Finsk Tidskrift* 1899:2. S. 185–207.
- Berg, Ruben G:son 1900: *Runebergs språkbruk. Pedagogisk tidskrift* 36. S. 69–83.
- Bergroth, Hugo 1917: *Finlandssvenska.Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift*. Helsingfors: Schildt.

- Bergroth, Hugo 1928: *Finlandssvenska. Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift*. 2 uppl. Helsingfors.
- Bjelobaba, Sonja 2014: *Översättning i nationens tjänst. J. L. Runeberg och de centralsydslaviska folksångerna*. Göteborgs universitet.
- Brändström, Kjell-Arne 1977: *Elgskyttarne*. Kommentarer. I: Gunnar Tideström & Carl-Eric Thors (red.), *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg XII:2. Kommentarer till Episka dikter 1:2*. SSSL 448:2. Helsingfors.
- Byckling, Liisa 2013: Jakov Grot och J. L. Runeberg. HLS 88. SSSL 780. Helsingfors. S. 81–116.
- Castrén, Gunnar & Sixten Belfrage 1938: Kommentarer till Dikter I–III. I: Gunnar Castrén & Martin Lamm (red.), *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg X*. SSSL 270:1. Helsingfors.
- Ekman, Michel 2003: *Nadeschda*. Kommentarer. I: *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg XII. Kommentarer till Episka dikter 2:2*. SSSL 536:2. Helsingfors.
- Ekman, Michel 2004: *Kaos, ordning, kaos. Människan i naturen och naturen i människan hos J. L. Runeberg*. Helsingfors: Schildt.
- Estlander, C. G. 1902: Normalupplagans redaktion. I: C. G. Estlander (red.), *Johan Ludvig Runebergs samlade arbeten 8. Psalmer. Runebergs skaldskap*. Helsingfors: G. W. Edlunds förlag. S. 137–152.
- Forssell, Pia 2009: *Författaren, förläggarna och forskarna. J. L. Runeberg och utgivningshistorien i Finland och Sverige*. SSSL 726. Helsingfors.
- Haskå, Inger 1982: Kommentarer till lyriska översättningar. I: Carl-Erik Thors, Tore Wretö & Inger Haskå (red.) *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg XIII:2*. SSSL 506. Helsingfors.
- Hedvall, Ruth 1915: *Runebergs poetiska stil. Studier*. SSSL 122. Helsingfors.
- Huldén, Lars 1980: Runeberg belyst av sina ord. Föredrag vid Samfundet Sverige–Finlands runebergsfest i Stockholm den 5 februari 1979. HLS 55. SSSL 487. Helsingfors. S. 41–54.
- Huldén, Lars 1985: Ack, O, Ve! Interjektioner i Johan Ludvig Runebergs diktning. HLS 60. SSSL 521. Helsingfors. S. 59–64.
- Huldén, Lars 2004: Inledning. I: Barbro Ståhle Sjönell & Lars Huldén (red.), *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg XV. Kommentarer till dramatik*. SSSL 670. Helsingfors. S. 7–20.
- af Hällström-Reijonen, Charlotta 2015: En konstruktion som jag vet att intresserar. I: Caroline Sandström m.fl. (red.), *Perspektiv på lexikografi, grammatik och språkpolitik i Norden*. Helsingfors: Institutet för de inhemska språken. S. 271–288. <http://scripta.kotus.fi/www/verkkokjulkaisut/julk39/antologi2015.pdf>.
- af Hällström-Reijonen, Charlotta 2018: ”Han talte icke, men ögat talte.” Om verbböjningen hos Runeberg, Topelius och några till. I: Harry Lönnroth m.fl. (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 14. Vaasan yliopiston tutkimuksia 305. S. 132–147.
- Ivars, Ann-Marie 2015: *Dialekter och småstadsspråk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:1. SSSL 798. Helsingfors.
- Kihlman, Erik, 1935: Johan Ludvig, den ende, tyrann. I: *Nordiska profiler. Essayer, kritiker och tal*. Helsingfors: Söderströms. S. 313–322.
- Klinge, Matti 2014: Runeberg, Johan Ludvig. *Biografiskt lexikon*

- för Finland 2. Ryska tiden. Helsingfors: SLS. URN:NBN:fi:sls-4596-1416928957202.
- Lehti-Eklund, Hanna 2007: Svenskan i Finland på 1800-talet. Variation mellan dialekter och standard, tal och skrift. I: Lars Wollin, Anna Saarukka & Ulla Stroh-Wollin (utg.), *Studier i svensk språkhistoria 9. Föredrag vid nionde sammankomsten för svenska språkets historia i Åbo 19–20 maj 2006*. Skrifter från Svenska institutionen vid Åbo Akademi.
- Leinonen, Therese 2015: *Talet lever! Fyra studier i svenskt talspråk i Finland*. SNF 86. SLS 796. Helsingfors.
- Litteraturbanken: <http://litteraturbanken.se>.
- Lönnrot, Elias 2002 (1828–1842): *Vandraren. Reseberättelser från Karelen 1828–1842*, utg. Rainer Knapas. SLS 645. Helsingfors.
- Panelius, Olav (red.) 1973: *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg XVIII. Kommentarer till brev*. SLS 455. Helsingfors.
- Paunonen, Heikki 2016: *Sloboa Stadissa. Stadin slangin etymologiaa*. Jyväskylä: Docendo.
- Pipping, Hugo 1892: Om det bildade uttalet av svenska sproket i Finland. *Nystavaren. Tidskrift för rättskrivningsfrågor på uppdrag av Rättstavningsällskapet utgiven av Otto Hoppe* 4:3. Uppsala: Lundequistska bokhandeln.
- Ralph, Bo 2009: När ordboken blev en ordlista. I: Martin Gellerstam (red.), *SAOL och tidens flykt. Några nedslag i ordlistans historia*. Stockholm: Norstedts. S. 31–52.
- Reuter, Mikael 2015: Finlandssvenskt uttal. I: Marika Tandefelt (red.), *Gruppspråk, samspråk, två språk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:2. SLS 799. Helsingfors. S. 19–34.
- Reuter, Mikael, Charlotta af Hällström-Reijonen & Marika Tandefelt 2017: Finlandismer i skreven finlandssvenska. I: Marika Tandefelt (red.), *Språk i prosa och press*. Svenskan i Finland – i dag och i går II:1. SLS 809. Helsingfors. S. 16–31.
- Runeberg, Fredrika 1946: *Anteckningar om Runeberg. Min pennas saga*, utg. Karin Allardt-Ekelund. SLS 310. Helsingfors.
- Runeberg, Johan Ludvig 1933–2005: *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg I–XX*. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet & Helsingfors: SLS.
- Rydqvist, Johan Er. 1850: *Svenska språkets lagar* I. Stockholm: Joh. Beckman.
- Solstrand-Pipping, Helena 1988: *Kommentarer till en kommentar. Om finlandismerna i Fänrik Ståls sägner*. Licentiatavhandling i nordiska språk vid Helsingfors universitet (opublicerad).
- Språkbanken vid Göteborgs universitet: <http://spraakbanken.gu.se/korp>.
- Stähle, Carl-Ivar 1981: Stockholmsspråket och finlandssvenskan. FMS 27. S. 1–13.
- Tandefelt, Marika (red.) 2002: *Viborgs fyra språk under sju sekel*. Helsingfors: Schildt.
- Tavaststjerna, Karl A. 1892: ”Hårda tider”. Själförsvar. *Finsk Tidskrift* 1892:1. S. 227–231.
- Thylin-Klaus, Jennica 2015: *Särdrag, stavning, självbild. En idéhistorisk studie av svensk språkplanering i Finland 1860–1920*. SLS 793. Helsingfors.

- Vendell, Herman 1893: Pedersöre-Purmo-målet. Ljud och formlära samt språkprof. *Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk* 52. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten. S. 191–420.
- Väisänen, Maija 2014: Grot, Jakov. *Biografiskt lexikon för Finland 2. Ryska tiden*. Helsingfors: SLS. URN:NBN:fi:sls-4675-1416928957281.
- Weste, Erik Wilhelm 1995 (1807): *Svenskt och fransyskt lexicon*. Faksimilupplaga. Lund: J. Lindell.
- Wrede, Johan, Helena Solstrand & Ulla Terling Hasán 1983: Inledning. I: Johan Wrede, Tore Wretö & Carl-Eric Thors (utg.), *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg XIV:1. Kommentarer till Fänrik Ståls sägner*. SSLS 515:1. Helsingfors. S. 5–34.
- Wretö, Tore 1972: Om språk och vers i Runebergs hexameterdiktning. HLS 46. SSLS 449. S. 227–248.
- Östman, Catharina 1985: Psalm och språk. Finlandssvenska revisioner av Runebergspsalmer 1865–1983. I: Lennart Elmevik & Gun Widmark (red.), *Nysvenska studier. Tidskrift för svensk stil- och språkforskning* 65. Lund. S. 78–158.
- Östman, Catharina 2003: Språkliga ändringar i Runebergs psalmer. I: Birgitta Sarelin (red.), *Runeberg i psalmboken*. Åbo Akademis förlag. S. 35–58.

CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN

DIAKRONA JÄMFÖRELSE MELLAN SVENSKAN I FINLAND OCH SVERIGE

Språkhistorisk forskning kan indelas i synkrona och diakrona studier, där de förra undersöker språket vid en viss tidpunkt eller under en begränsad tidsperiod, och de senare språkutvecklingen under en längre period. Även om de två sista böckerna i denna bokserie behandlar språkets historia, har större delen av kapitlen ett synkront angreppssätt. Detta kapitel består däremot av några diakrona fallstudier som baseras på svenskt respektive finlandssvenskt material i Språkbanken.¹

I kapitlet undersöks fyra olika språkdrag i ett längre perspektiv, och utvecklingsgången i Sverige respektive Finland jämförs med varandra. Vanligen förväntar man sig att svenskan i Sverige alltid går före i utvecklingen medan svenskan i Finland följer efter. Här är avsikten att något nyansera denna uppfattning och visa att utvecklingen i fråga om vissa språkdrag kan gå i ungefär samma takt i bägge varieteterna och i sällsynta fall rentav vara den motsatta, dvs. att svenskan i Finland går först. Det är fråga om tentativa punktundersökningar som också har som syfte att visa på de nya möjligheter som Språkbankens material kan erbjuda språkforskare.

10.1 Materialbeskrivning

Materialet för denna undersökning består av utvalda korpusar som ingår i Språkbanken. Sökningar har gjorts i följande korpusar i Språkbanken:

Material från Sverige:

- Historiskt; Åkerbruk och gödsel² (1727, 1740–1778, 118 600 ord)
- Runebergtidskrifter³ (1810–1891, 1901–1940, 28,5 miljoner ord)
- Moderna; Tidningstexter och Tidskrifter (1923–2013, tillsammans 592,9 miljoner ord)

Material från Finland:

- Äldre finlandssvenska, alla genrer (1723–1959, 6,78 miljoner ord)
- Moderna; Finlandssvenska texter (1960–2014, 77,96 miljoner ord)

Materialet är indelat i följande tidsperioder:

- P1: 1723–1799
- P2: 1800–1849
- P3: 1850–1899
- P4: 1900–1959
- P5: 1960–1999
- P6: 2000–2014

I materialet som ingår i Språkbankens korpusar härstammar de äldsta texterna från den tid då Finland var en del av Sverige (fram till 1809). De yngre är från storfurstendömet Finlands tid och de yngsta från republiken Finlands tid (efter 1917). För enkelhetens skull kommer jag genomgående att använda benämningarna *Finland* och *Sverige* oavsett vilken historisk period det är fråga om. Jag kommer också att använda termen *finlandssvenska*, även om den egentligen härstammar från början av 1900-talet, och *sverigesvenska*, som för dagens språkforskare betecknar svenskan i Sverige (i Finland ofta benämnd rikssvenska).

10.2 Bristande kontakt med svenskans kärnområde påverkar

Det är ingen tvekan om att finskan har satt många spår i den svenska som talas och skrivs i Finland. Men alla skillnader mellan svenskan i Finland och svenskan i Sverige handlar inte om finskans inflytande på

svenskan i Finland. De kan också vara resultatet av utebliven språkutveckling eller av en språkutveckling som gått i en annan takt än i Sverige. Då handlar det om brist på språkkontakt, närmare bestämt om bristande kontakt med svenskans kärnområde. Det kan dröja ett tag innan novationer i språket får fotfäste i Finland.

I denna studie står skriftspråket i fokus. De drag som tas upp i detta kapitel som exempel på olika slag av språkutveckling är indelade i drag där språkutvecklingen i Finland släpar efter (avsnitt 10.3) och sådana där språkutvecklingen i Finland hållit ungefär samma takt som i Sverige (avsnitt 10.4). Slutligen ges exempel på ett drag där språkutvecklingen i Finland varit snabbare än i Sverige (avsnitt 10.5).

10.3 Drag där språkutvecklingen i Finland släpar efter

En del av finlandismerna i dagens finlandssvenska är så kallade arkaismer, dvs. det handlar om fall där svenskan i Finland inte har hållit jämna steg med svenskan i Sverige. Ett exempel gäller variationen mellan *flere*, *flera* och *fler* där *flere* är den form som länge har levt kvar i finlandssvenskan. Ett annat är böjningen av *besluta*, där den starka böjningen (*besluta*, *beslöt*, *beslutit*) med tiden fått ge vika för den svaga (*besluta*, *beslutade*, *beslutat*) i sverigesvenskan. Det här är exempel på drag där utvecklingen har skett långsamt över tid.

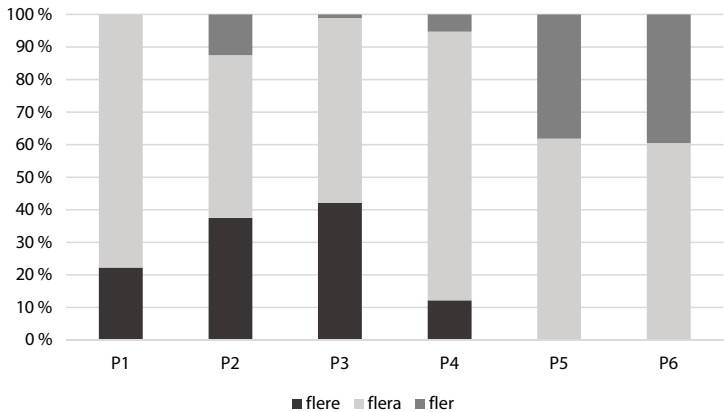
10.3.1 Flere/flera/fler

Formen *flere* har alltså ansetts vara en arkaism i finlandssvenska. I dag är den rätt ovanlig även i Finland, men variationen mellan formerna *flere*, *flera* och *fler* utgör ett intressant exempel på språkutveckling. Av figur 10.1a framgår att *fler* kommer in i språkbruket i Sverige under början av 1800-talet (P₂), men också att utvecklingen inte är helt linjär. Formen *flere* ökar i frekvens under 1800-talet (P₂–P₃), för att sedan minska igen. Under slutet av 1900-talet (P₅) har den försvunnit helt ur sverigesvenskan.

Figur 10.1b återger utvecklingen i Finland. Här dominerade *flere* under hela 1800-talet och första hälften av 1900-talet (P₂, P₃, P₄). Också i Finland dyker *fler* upp under början av 1800-talet (P₂), men förekommer sällan. Först under senare hälften av 1900-talet (P₅) blir formen vanlig. På 1800-talet (P₂, P₃) är *flere* vanligare i Finland än i Sverige. Formen förekommer ännu under senare delen av 1900-

Figur 10.1a. Fördelningen av formerna *flere*, *flera* och *fler* i sverigesvenskt material i Språkbanken från 1727 till 2013.

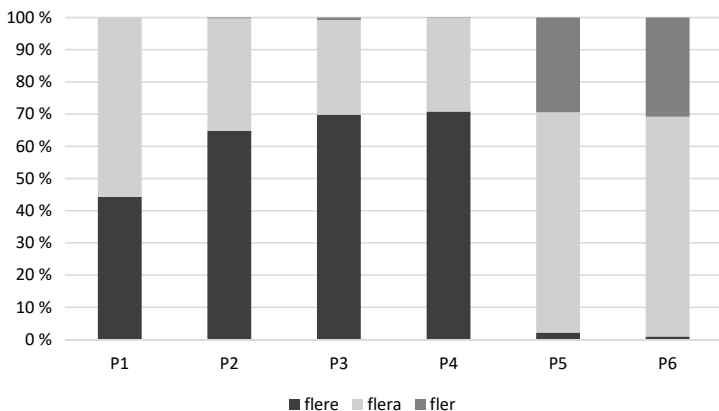
talet i Finland, men inte alls så mycket som man kanske kunde ha förväntat sig. *Flere* påträffas även, om än mycket sparsamt, i det finländska materialet från början av 2000-talet (P6).

10.3.2 Stark och svag böjning av besluta

Verbet *besluta* har alternativt kunnat böjas svagt efter första konjugationen (*beslutar*, *beslutade*, *beslutat*) eller starkt efter fjärde konjugationen (*besluter*, *beslöt*, *beslutit*). I dag är den svaga böjningen dominerande i sverigesvenskan, medan den starka böjningen fortfarande dominerar i finlandssvenskan.

I *Svenska Akademiens grammatik* (SAG) tas *besluta* upp som exempel på ett verb som utan betydelseskillnad växlar mellan böjningsparadigmen. SAG anger också att presensformen *beslutar* och supinumformen *beslutat* har neutralt stilvärde och är vanligast, vilket alltså inte gäller formerna *besluter* och *beslutit*. *Beslutade* och *beslöt* uppges vara jämbördiga former i detta sammanhang.⁴ Att böjningen av *besluta* har varit vacklande länge, även i Sverige, kan man se i *Svenska språkets lagar* (1850) vars författare skriver att *besluta* böjs ”än efter 1, än efter 4 konjug.; i mäklare-stil vanligen efter 1:a”.⁵

Om man jämför olika upplagor av *Svenska Akademiens ordlista* (SAOL) kan man få en uppfattning om hur språkutvecklingen har gått i fråga om detta verb. Första upplagan av SAOL (1874) ger både svag och stark böjning (*besluta*, *beslutar*, *beslutade*, *beslutat*, *beslutad* eller *besluter*, *beslöt*, *beslutit*, *besluten*). I elfte upplagan av SAOL

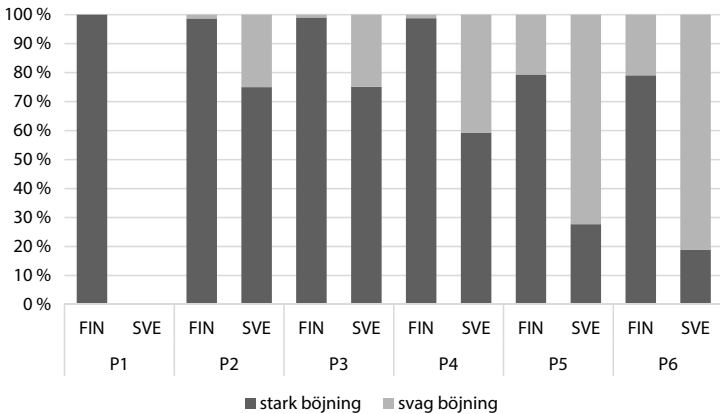
Figur 10.1b. Fördelningen av formerna *flere*, *flera* och *fler* i finlandssvenskt material i Språkbanken från 1723 till 2014.

(1986) har formerna *besluter*, *beslutit*, *besluten*, *beslutet* blivit s.k. även-former, medan *beslöt* fortfarande är en s.k. eller-form. I förordet till SAOL 11 förklaras att den form som står först i ordlistan rekommenderas i första hand, medan den form som föregås av *el.* ('eller') rekommenderas i andra hand och den som föregås av *äv.* ('även') rekommenderas bara i tredje hand. En sådan form är inte en neutral normalform, men den accepteras ändå inom normen.⁶ Ordlistan ger alltså den starka böjningen (bortsett från *beslöt*) en lägre normstatus. Denna rekommendation står fast i SAOL 12 (1998) och SAOL 13 (2006), men i SAOL 14 (2015) finns bara den svaga böjningen kvar. Endast den starka böjningens preteritumform *beslöt* står fortfarande kvar som en eller-form.⁷

I det följande presenteras resultat av sökningar i Språkbanken på böjningen av *besluta*.⁸ Eftersom *beslöt* har en annan acceptans i SAOL än de andra starka formerna har jag gjort separata sökningar dels på *beslutar*, *beslutat*, *besluter*, *beslutit*, dels på *beslutade*, *beslöt* och pluralformen *beslötö*.⁹ Av figurerna 10.2a (svag respektive stark böjning) och 10.2b (preteritum av *besluta*) framgår utvecklingen över tid i Sverige respektive Finland.

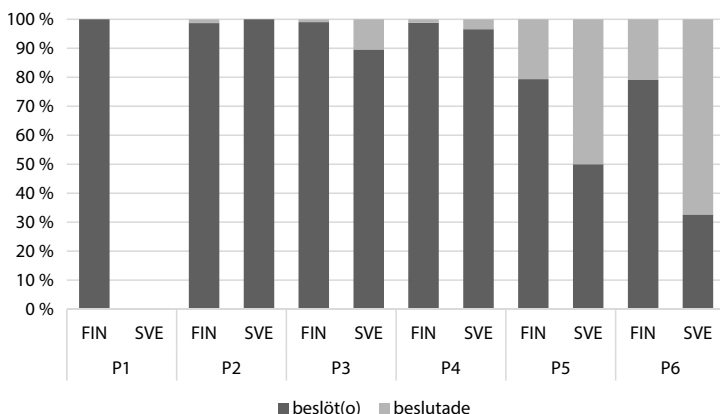
I fråga om böjningen av *besluta* ser vi ett mönster där Finland ligger rätt långt efter i utvecklingen mot svag böjning (se figur 10.2a). I materialet från 1700-talet (P1) råkar det inte finnas några belägg på någon av formerna i det svenska materialet. I det finlandssvenska materialet från samma sekel är den starka böjningen genomgående. Den svaga böjningen förekommer praktiskt taget inte alls i Finland

före andra hälften av 1900-talet (P5). Då står den för ungefär samma andel av totalförekomsterna som svenskan i Sverige hade redan i period P2, dvs. under första hälften av 1800-talet. Svenskan i Finland framstår med andra ord här som klart ålderdomligare än svenskan i Sverige. Under första hälften av 1900-talet (P4) kan man tolka resultatet som att skribenterna i Finland ännu är kvar på samma utvecklingsstadium som på 1700- och 1800-talen, och först efter 1960-talet (P5) börjar de finländska skribenterna ta till sig den svaga böjningen.

Figur 10.2a. Stark och svag böjning av verbet *besluta* i Sverige och Finland från 1700-talet (P1) till början av 2000-talet (P6).

På en punkt har övergången från stark till svag böjning av verbet *besluta* tagit lång tid; detta gäller verbets preteritumform där den starka formen *beslöt* länge har varit frekvent. En jämförelse av förekomsterna av den starka preteritumformen *beslöt* (jämfte *beslöt*) med den svaga *beslutade* i Sverige och i Finland framgår av figur 10.2b. Man ser att formen *beslutade* blir jämbördig med *beslöt* i Sverige under senare delen av 1900-talet (P5), medan *beslöt* fortfarande dominerar i Finland ännu i början av 2000-talet (P6).

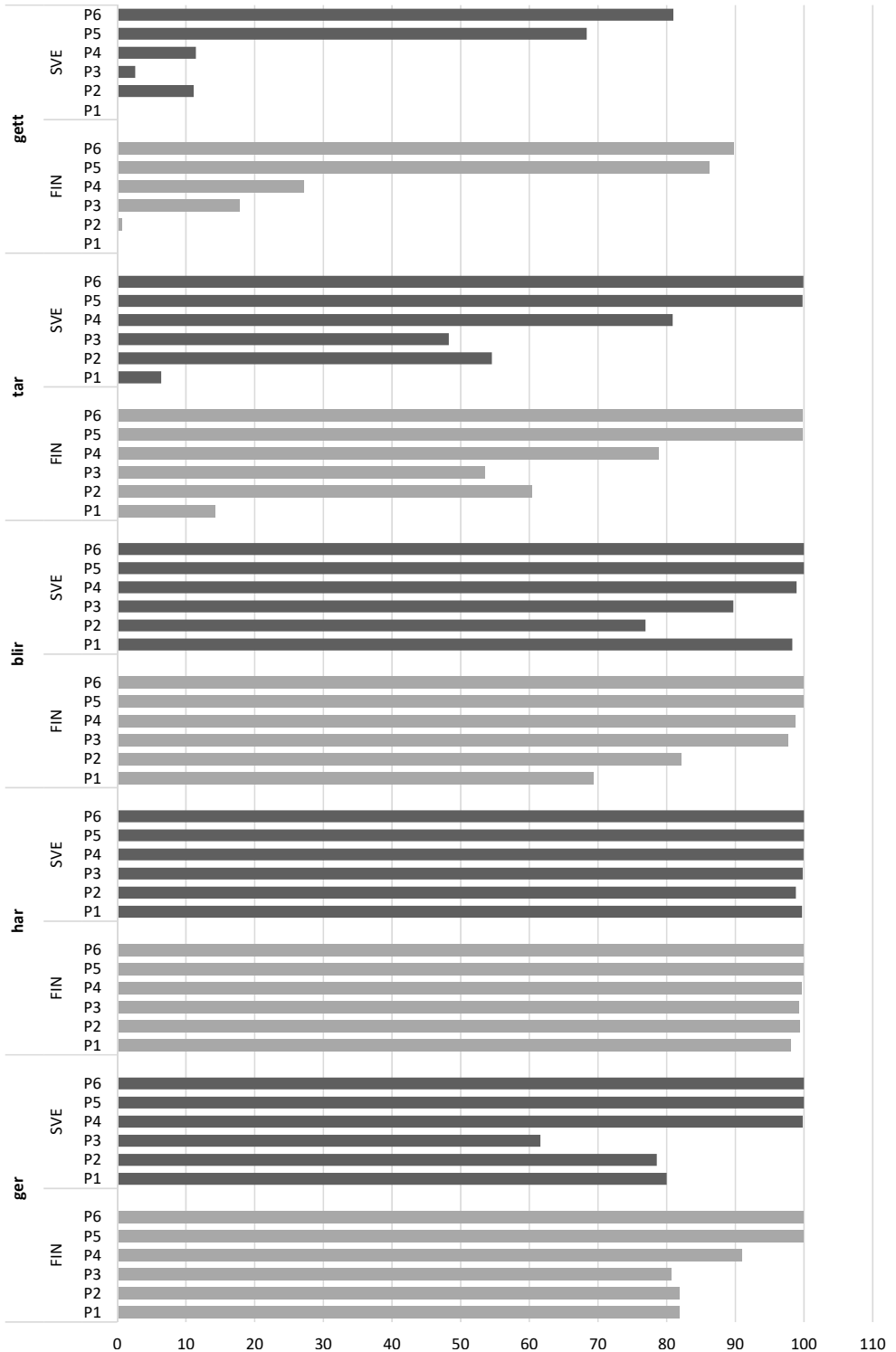

Figur 10.2b. Preteritumformerna *beslöt(o)* respektive *beslutade* i Sverige och Finland från 1700-talet (P1) till början av 2000-talet (P6).

10.4 Kortformer av verb – finlandssvenskan har utvecklats i takt med sverigesvenskan

Thelander (2003) har studerat växlingen mellan tal- och skriftspråksvarianter i svensk dramadialog från 1700-, 1800- och 1900-talen. Bland de undersökta språkdragen ingår variationen mellan kort och lång form av vissa verb, bl.a. *har/haver*, *blir/bliver*, *tar/tager*, *ger/giver* och *gett/givit*. Den långa formen är mer skriftspråklig än den korta formen. *Har* och *blir* tillhör den första vågen av förändringar och därefter kommer *tar* och *ger*. Thelander noterar emellertid att utvecklingen inte är linjär. Andelen talspråksformer är låg i början av 1700-talet, men de tilltar dramatiskt under slutet av seklet, för att sedan åter minska under 1800-talet. 1800-talet innebär alltså en viss återgång till konservativare skrivvanor.¹⁰

En jämförelse av Thelanders resultat med motsvarande former i Språkbanken visar på likartade tendenser i fråga om material både från Sverige och från Finland. Man kan notera att kortformerna dominerar redan på 1700-talet, utom i fråga om formerna *gett/givit* och *tar/tager*. *Gett* blir dominerande först i slutet av 1900-talet (P5), även om formen varit vanligare i Finland än i Sverige redan under senare hälften av 1800-talet (P3).¹¹

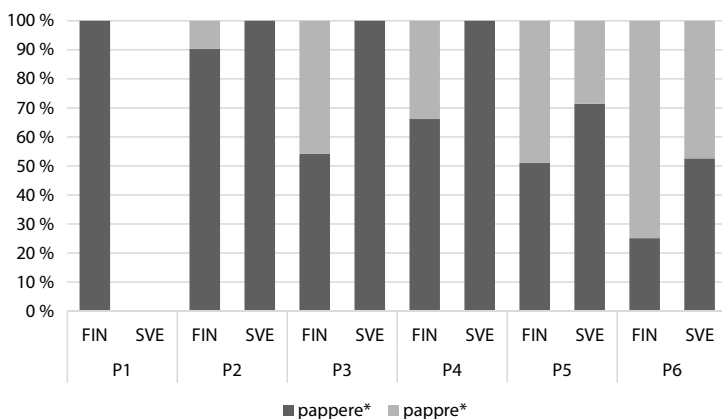
Figur 10.3. Andelen korta presensformer av verben *ha*, *bli* och *ta* samt korta presens- och supinumformer av verbet *ge* i Finland och Sverige från 1700-talet (period P1) till början av 2000-talet (period P6).

10.5 Pappret – ett drag där språkutvecklingen i svenskan i Finland gått i spetsen

I fråga om stavningen *pappret* i stället för *papperet* är Finland i början av 1900-talet 100 år före utvecklingen i Sverige. Bergroth betecknar *pappret*, *pappren* som en av de ”finländska uttalsegenheter som pläga framträda i skrift”.¹² Han skriver vidare:

Det *e* som tecknas i slutet av *champagne* samt ord på *-age* (*bagage*, *ekipage*, *kurage* m.fl.) får icke höras i tal. Däremot bör *e* uttalas – och skrivas – i *general* (icke *genral*), *paletå*, samt åtminstone skrivas i *papperet*, *papperen* [...].¹³

Pappret har alltså betraktats som en finlandism som enligt Bergroth skulle undvikas i skrift. Fortfarande (P6) är stavningsvarianten något vanligare i Finland än i Sverige, se figur 10.4. I Sverige befinner man sig nu på den nivå i utvecklingen där Finland var under perioden 1960–1999 (P5). Man kan se detta som ett exempel på ett språkdrag där den gemensamma språkutvecklingen gått i finländsk riktning.¹⁴

Figur 10.4. Bestämd form av *papper* (singular, plural, nominativ och genitiv) fördelat enligt stavningen *pappere-/pappre-* i Finland och Sverige från 1700-talet (period P1) till början av 2000-talet (period P6). (Under period P1 har ingendera varianten några belägg i det sverigesvenska materialet.)

10.6 Fyra exempel på språkutveckling nyanserar bilden

I detta kapitel har utvecklingen av skriftspråket i Finland jämfört med Sverige exemplifierats med fyra språkdrag. Det är fråga om drag där svenskan i Finland ligger efter språkutvecklingen i Sverige (användningen av formerna *flere/flera/fler* samt stark och svag böjning av *besluta*), har utvecklats i jämbredd med svenskan i Sverige (kortformer, t.ex. *giver/ger*) och ett drag där svenskan i Finland ligger före i utvecklingen (*papperet/pappret*). Med dessa exempel har jag också velat visa på de nya möjligheter Språkbanken kan ge forskare som intresserar sig för svenskt skriftspråk i Finland.

Svenskan i Finland befinner sig ofta på ett tidigare utvecklingsstadium än svenskan i Sverige, eller med andra ord ligger efter i utvecklingen, men detta gäller synbarligen inte riktigt alltid. Avståndet mellan sverigesvenskan och finlandssvenskan behöver inte heller vara särskilt långt mätt i tid. Förändringar kan ske, sverigesvenska novationer komma in i finlandssvenskan, inom loppet av några år eller decennier. Tempot varierar förmodligen beroende på vilken typ av språkdrag det är fråga om. Det är skillnad mellan förändringar i ordförrådet och strukturella förändringar.

Man kan konstatera att Finland följer väl med i utvecklingen, kanske rentav överraskande väl med tanke på att det gått över 200 år sedan riksdelningen mellan Sverige och Finland. Även om en alert läsare kan notera finländska drag i t.ex. svensk sakprosa i Finland, är skillnaderna fortfarande små. Ändå är det uppenbart att språkets lokomotiv finns i Sverige.

NOTER

1. Se faktaruta om Språkbanken.
2. Texter om jordbruk från 1700-talet bestående av dels 18 artiklar från Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar (1740–1778), dels två handböcker från 1727: *Den Engelska åker-mannen och fåra-herden*, översatt från engelska av Jacob Serenius, och *En grundelig kundskap om svenska åkerbruket*, skriven av Magnus Stridsberg.
3. Runebergstidskrifter är en delkorpus som innehåller tidskrifter från Projekt Runeberg: *Brand, De ungas tidning, Det nya Sverige, Elegant, Hvar 8 dag, Nyare Conversations-Bladet, Sundsvalls tidning, Varia, Rösträtt för kvinnor, Svensk Tidskrift, Ur Dagens Krönika, Tiden, Biblioteksbladet* och *Folkbiblioteksbladet*.
4. SAG 2 s. 575.
5. Rydqvist 1850 s. 253.
6. SAOL 11 s. 11.
7. För uppgifter om de olika upplagorna av SAOL har webbplatsen SAOLhist använts.
8. Verbformerna *besluten* och *beslutet* sammanfaller med bestämd form singular, utrum och neutrum av substantivet *beslut*, och av den orsaken har sökningar inte gjorts på de formerna.
9. Inga passivformer (*s*-former) har medtagits i undersökningen.
10. Thelander 2003.
11. Ett annat exempel på ett drag där utvecklingen i Finland inte legat efter är *denna/detta/dessa* + substantiv i bestämd form respektive obestämd form, t.ex. *detta året/detta år*. Det är ett drag som undersökts av Hirvonen (1987), och sökningar i Språkbanken ger vid handen att finlandssvenskan på denna punkt följt den standardspråkliga utvecklingen. Ytterligare ett exempel på språkutveckling där finlandssvenskan följt ungefär samma utvecklingstakt som sverigesvenskan är pluralformen *-er* hos neutrala substantiv med final konsonant, t.ex. *instrumenter, magasin, porträtter*. Sökningar i Språkbanken visar på en liknande utveckling i Finland de senaste 200 åren som enligt Palm (2006) kännetecknar sverigesvenskan.
12. Bergroth 1928 s. 57.
13. Bergroth 1928 s. 43.
14. Ett annat exempel på att utvecklingen kan gå i en annan riktning än den förväntade, alltså att finlandssvenskan ligger före sverigesvenskan, är sammansättningar som *svenskalärare, tyskalärare* och liknande, som traditionellt ansetts vara finlandismer men som nu blir allt vanligare i Sverige. Gemensamt för *svenskalärare* och *papperet/pappret* är dock att det handlar om detaljer i språket, medan t.ex. de ovan behandlade kortformerna är exempel på mer frekventa och genomgripande språkliga förändringar.

LITTERATUR

- Bergroth, Hugo 1928: *Finlandssvenska.Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift*. 2 uppl. Helsingfors.
- Hirvonen, Ilkka 1987: *Konstruktionstyperna denne man och denne mannen i svenskan. En språkhistorisk undersökning*. SNF 69. SSSL 542. Helsingfors.
- Palm, Tage 2006: *En ändelses uppgång och fall. Svensk pluralbildning med -er hos neutrala substantiv med final konsonant*. Skrifter utgivna av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 69.
- Rydqvist, Johan Er. 1850: *Svenska språkets lagar I*. Stockholm: Joh. Beckman.
- Svenska Akademiens ordlista* 2015. 14 uppl. Stockholm: Svenska Akademien.
- Thelander, Mats 2003: *Stilmarkörer i svensk dramatext. I: Siv Strömquist (red.), Svenska på scen. Språk och språkanvändning i svensk dramatext från tre sekler*. Ord och stil 34. Uppsala: Hallgren & Fallgren.

EN SPRÅKBANK FÖR SVENSKA TEXTER FRÅN FINLAND

En korpus är en textsamling som används för språk- eller litteraturvetenskapliga studier. I dag betyder ordet först och främst texter i maskinläsbar form, och ett viktigt krav är att det ska vara autentiskt språkmaterial. En samling med korpusar brukar kallas språkbank. Den finlandssvenska språkbanken har byggts ut som ett delprojekt inom språkprojektet *Svenskan i Finland – i dag och i går*. I språkbanken ingår (2018) en samling med historiska texter på 6,78 miljoner ord och en samling med moderna texter på sammanlagt 77,96 miljoner ord. Texterna är kodade så att det är möjligt att göra grammatiska sökningar av olika slag, vilket ger helt andra ingångar i språket än sökning på enkla sökord. Språkbanken hittas på adressen <https://spraaakbanken.gu.se/korp>.

Äldre finlandssvenska 1723–1959

Korpusen *Äldre finlandssvenska 1723–1959* är indelad i åtta genrer: brev, dagböcker, frågebrevssvar, myndighetstexter, sakprosa, skönlitteratur, tidningar och tidskrifter.

Breven som ingår i korpusen är från 1700-talet (23 brevsamlingar), 1800–1849 (16 brevsamlingar), 1850–1899 (3 brevsamlingar) och 1900–1959 (4 brevsamlingar). Bland brevskrivarna kan nämnas män som t.ex. Pehr Kalm, H. G. Porthan, G. M. Sprengtporten, G. M. Armfelt, A. I. Arwidson, J. L. Runeberg och Jacob Tengström, men också kvinnor finns representerade, t.ex. Sara Elisabeth Heintzia, Charlotta Liljenstrand, Hulda von Born och Ellan de la Chapelle. I 1900-talsmaterialet kan emigrantbrev nämnas.

I korpusen ingår också **dagböcker** förda av 9 personer. Materialet fördelar sig på 1700-talet (totalt 163 839 ord), 1800–1849 (totalt 116 075 ord) och 1850–1899 (totalt 6 533 ord). Skribenterna är Johan Blåman, Carl Johan Aminoff, G. H. Jägerhorn, Stephan Mårtensson Löfving, Jacobina Charlotta Munsterhjelm, Carl Elias Alopæus, Per Johan Alopæus, J. M. Tengström och J. M. J. Tengström.

Delkorpusen **Frågebrevssvar** (totalt 47 751 ord) är traditionsuppteckningar som Traditions- och språksamlingen (tidigare Folkkultursarkivet) i Svenska litteratursällskapets arkiv har gjort för att få information om finlandssvenska seder och bruk. De behandlar följande teman: skrock och trolldomar (1909), skriftskoletiden (1920-talet) och bygdehistorier (1940-talet). Informanterna är till stor del icke-professionella skribenter.

Myndighetstexterna är protokoll förda vid Borgå lantdag 1809. Korpusen omfattar sammanlagt 471 692 ord.

Sakprosan i korpusen är från 1700–1749 (totalt 84 193 ord), 1750–1799 (227 713 ord) 1800–1849 (638 213 ord), 1850–1899 (479 239 ord) och 1900–1949 (346 301 ord). Den har författats av 44 personer, och därtill finns material från 6 föreningar. Bland skribenterna finns bara män fram till 1850, men i materialet från 1850 finns Lina Snellman och på 1900-talet t.ex. Helena Westermarck. Bland männen återfinns t.ex. Israel Reinius, Anders Chydenius, Pehr Adrian Gadd, Frans Michael Franzen, Johan Vilhelm Snellman, J. L. Runeberg, Zacharias Topelius, August Ahlqvist, Konni Zilliacus, Uno Stadius och Werner Söderhjelm.

Skönlitteraturen är indelad i följande tidsperioder: 1800–1849, 1850–1899 och 1900–1959. Den inkluderar bl.a. följande verk antingen delvis eller i sin helhet:

F.W. Carstens: *Murgrönan* (1840), S. Wacklin: *Hundra minnen från Österbotten* (1844), O. Höijer: *Skildringar ur nyländska skärgården* (1853), J. L. Runeberg: *Luren-drejaren* (1854), Z. Topelius: *Simeon Levis resa till Finland* (1860), Fredrika Runeberg: *Sigrid Liljeholm* (1881), K. A. Tavaststjerna: *Barndomsvänner* (1886), Jac. Ahrenberg: *Människor som jag känt* (1904), Guss Mattsson: *En herre för till Zanzibar* (1914) och Sally Salminen: *Katrina* (1936).

Tidningsmaterial från 11 tidningar ingår i korpusen (sammanlagt 384 983 ord). Tidningarna har utkommit under tidsperioden 1771–1911.

Tidskrifterna är indelade i tidsperioderna 1800–1849 (41 839 ord), 1850–1899 (646 141 ord) och 1900–1959 (843 844 ord). Bland tidskrifterna finns t.ex. *Astra*, *Ateneum*, *Euterpe*, *Finsk Tidskrift*, *Husmodern* och *Spanska flugan*.

Finlandssvenska texter 1960–2014

Korpusen *Finlandssvenska texter 1960–2014* är indelad i fem genrer: webbtexter, myndighetstexter, skön- och facklitteratur, tidningstexter samt tidskrifter.

Webbtexterna (1 311 442 ord) består av bloggtexter och av kolumner publicerade av tankesmedjan Magma.

Genren **Myndighetstexter** (3 463 270 ord) representeras av material ur kommuners och städers informationstidningar 2001–2013, lagtexter 1990–2000, material ur bl.a. Utbildningsstyrelsens, Undervisningsministeriets och Länsstyrelsens publikationer 1990–2013 samt material ur regeringens propositioner 1993–2013.

Genren **Skön- och facklitteratur** (8 337 514 ord) är indelad i delkorpusarna Barnlitteratur 1988–2013, Essäistisk litteratur 1963–2010, Sakprosa 2006–2013, Skönlitteratur 1960–1999, Skönlitteratur 2000–2013 och Ungdomslitteratur 1992–2011.

Den största genren representeras av delkorpusen **Tidningstexter**, som består av 59 627 276 ord. De tidningar som finns representerade är *Hufvudstadsbladet* (1991, 1998, 1999, 2012–2014), *Vasabladet* (1991, 2012–2014), *Jakobstads Tidning* (1999–2000), *Pargas Kungörelser* (2011–2012), *Syd-Österbotten* (2010–2014), *Åbo Underrättelser*, *Borgåbladet*, *Västra Nyland* och *Östra Nyland* (2012–2013), *Ålandstidningen* (2012), *Österbottens Tidning* (2011–2014), samt därtill material från *Finska Notisbyrån* (1999–2000).

Tidskrifterna består av sammanlagt 5 308 319 ord från följande tidskrifter: *Astra* 1960–1979, *Astra Nova* 2008–2010, *Bullen* 2010–2012, *Fanbäraren* 2011–2012, *Finsk Tidskrift* 2011–2012, *Forum för ekonomi och teknik* 2008–2012, *Hankeiten* 2006–2012, *Hanken* 2008–2011, *JFT* 2000–2013, *Källan* 2008–2010, *Meddelanden från Åbo Akademi* 2002–2010, *Nya Argus* 2010–2011, *Studentbladet* 2011 och *Svenskbygden* 2010–2011.

Charlotta af Hällström-Reijonen

CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN

FINLÄNSK STANDARD SVENSKA

I detta kapitel behandlas uppkomsten av ett standardspråk i Finland, det som man i början av 1900-talet började kalla *finlandssvenska*. Med detta avses ett skrift- och talspråk gemensamt för alla svensktalande i Finland, i motsats till dialekterna.¹ Skildringen sträcker sig emellertid inte så långt som till 1900-talet. För att inte bli anakronistisk använder jag därför inte termen *finlandssvenska* för att beteckna denna språkvarietet, utan i stället använder jag termer och formuleringar som *standardspråk*, *regionalt standardspråk*, *finländsk standardsvenska*, *finländskt standardspråk*, *finländskt standarduttal*, *finländskt rikstalspråk*, *talat standardspråk* eller *Åbosvenska* beroende på sammanhanget.²

Förutsättningarna för tillblivelsen av ett gemensamt standardspråk stärktes avsevärt när Gustav Vasa valdes till kung 1523, och det svenska riket så småningom formades under hans styre. I detta kapitel kommer standardspråkets utveckling att följas först i Stockholm, dvs. i rikets maktcentrum (11.1), sedan i den östra riksdelens huvudort Åbo (11.2). I och med att Finland 1809 blev ett storfurstendöme inom det ryska imperiet, och Helsingfors blev den nya huvudorten, mötte standardspråket i Finland influenser från andra håll (11.3). I slutet av kapitlet behandlas dels de två mest centrala särdragen i det finlandssvenska uttalet (11.4), dels kontakten och konkurrensen mellan standardspråket och dialekterna (11.5).³

11.1 Stockholm i språkområdets centrum

I mer än ett sekel hade Sverige – inklusive den östra riksdelens Finland – ingått i Kalmarunionen (1397–1523), en union mellan kungarikena Danmark, Norge och Sverige. I och med valet av Gustav Vasa (1496–1560) till kung i Sverige (1523) uppstod en centralmakt med ett ökat behov av en fungerande administration och med tillgång till informationskanaler. Språket som krävdes för dessa funktioner tillkom i maktens centrum, i kretsen kring kungen och hans betrodda ämbetsmän, vid hovet samt via en stab av skrivkunniga tjänstemän på olika nivåer i hierarkin, som var de som i praktiken gjorde själva skrivarbetet. Representanter för kungamakten fanns sedan tidigare på plats i riket, även i Finland, och man upprätthöll regelbunden kontakt med centralmakten i Stockholm också i skrift. Nu växte emellertid skriftspråkets betydelse, och därmed också förutsättningarna för dess standardisering.

Under Gustav Vasas regeringstid inleddes reformationen, och den innebar bl.a. att folkspråket började användas i gudstjänsterna.⁴ Allmänheten skulle kunna läsa Bibeln på sitt eget språk, vilket förutsatte en översättning av Bibeln. Den svenska översättningen av Nya testamentet (1526), och något senare Gustav Vasas bibel (1541), hade stor betydelse för skriftspråket och tjänade som modell för ett talat standardspråk i hela riket.⁵ I svensk språkhistoria anses gränsen mellan *fornsvenska* och *äldre nysvenska* gå just här. Nya testamentet anses alltså vara det första verk som har skrivits på nysvenska.⁶ Bibeln hade hög prestige som den lutherska kyrkans mest centrala text, och bibelspråket togs över till andra religiösa texter.

En förutsättning för att ett talat standardspråk ska kunna växa fram är förekomsten av ett något så när enhetligt skriftspråk. I mötet med skriftspråket får språkbrukarna nämligen en gemensam språkmodell som de kan använda i tal då de kommunicerar utanför lokalsamhället.⁷ Boktryckarkonsten, som kom till Sverige under slutet av 1400-talet, bidrog till ett språkideal där det skrivna språket skulle vara standardiserat, strukturerat och autonomt i förhållande till andra språk.⁸ Tryckerierna försökte vara någorlunda konsekventa i stavning och böjning av ord i alla delar av samma bok.⁹ Alla exemplar av en tryckt bok blev nu likadana, i motsats till de tidigare handskrivna böckerna, och bokstäverna såg också ut på samma sätt genom hela boken.

Språkbrukarnas ståndstillhörighet, dvs. deras sociala ställning, fick så småningom allt större betydelse för det språk – eller den varietet av svenska – som de talade. Ståndstillhörigheten blev för de högre samhällsskikten viktigare än hemorten, och man identifierade sig främst med den.¹⁰ Det umgängesspråk för de högre sociala skikten som uppstod i Stockholm var grundat främst på de omgivande Mälardialekterna och färgat av dem. Genom sin överregionala status var det samtidigt i någon mån distanserat från dialekterna. Det som talades i de högre samhällsklasserna i Stockholm var alltså inte ren Mälardialekt, utan ett språk med influenser från centralsvenska dialekter. I denna språkvarietet fanns därtill influenser från andra delar av Sverige, eftersom folk från hela riket sökte sig till huvudstaden Stockholm.¹¹

Denna uppfattning hade redan Adolf Noreen, som ser Stockholm och Södermanland som den viktigaste källan för nysvenskt riksspråk, även om andra områden också påverkat språkutvecklingen.

Från hvilken eller vilka dialekter det nysvenska riksspråket utgått, är ännu endast mycket ofullkomligt utredt. Det är nog icke från östgötskan, hvilken däremot under yngre fornsvensk tid väl utövade det största inflytandet på det då gryende riksspråket, utan snarast och i öfvervägande grad Mäljarprovinsernas dialekter, i främsta rummet kanske Södermanlands och i all synnerhet det från alla landsändar rekryterade Stockholms språk, hvilket af lätt förklarliga skäl åtminstone under yngre nysvensk tid förvärfvat ett allt större och vidsträcktare inflytande, särskildt i fråga om de mera bildade samhällslagren.¹²

Grammatikern Sven Hof delar i sin bok *Swänska språkets rätta skrif-sätt* (1753) upp språket i tre stilarter: 1) *offenteligit tal*, 2) *omgiängestall/gement tal* samt 3) *gemene mans tal*. Det offentliga talet var det som användes ”när man inför en myckenhet folk håller ett utförligit tal”. Umgängestalet hörde hemma ”i dageligit tal och omgiänge”. Av umgängestalet fanns det en regional prestigevariant som användes i Stockholm med omgivning, och den kan snarare beskrivas som en sociolekt än som en dialekt. Om *gemene mans tal* skriver Hof: ”Gemene hopen uttalar, med förändring af liudämnen och stafwelser, många ord i modersmålet annorledes, än af de hederliga brukeligit är.”¹³ *Gemene mans tal* ska tolkas som dialekt, och återspeglar både en social och en geografisk variation. Hofs uppdelning av språket

har alltså en situationell, en social och en geografisk dimension.¹⁴ Hofs tredelade stilartsschema torde ha rätt i Åbo för Åbosvenskans del, i varje fall fram till riksdeleningen år 1809.¹⁵ Både det offentliga talet och det Stockholmsbaserade umgängesspråket kom att få stort inflytande på standardspråkets fortsatta utveckling.

11.2 Åbo i språkområdets periferi

Åbo var den största staden i rikets östra del. Där fanns sedan medeltiden de viktigaste kyrkliga, kulturella, administrativa och judiciella organen, och en bildad överklass uppstod.¹⁶ Kontakterna med rikets centrum och i synnerhet med Stockholm var täta, och det stockholmska talspråket överfördes antagligen redan på 1600-talet till Åbo, där det blandades med lokala drag.¹⁷ Exempel på inflytande från Sverige är bl.a. ett långstavigt uttal som förekommer vid sidan av det mer genuint finländska kortstaviga uttalet (läs mer i avsnittet nedan om kortstavighet) samt *å*-ljudet i ord som *stång* och *fåll*, där dialekterna i allmänhet har bevarat det ursprungliga *a*-ljudet.¹⁸

Åbosvenskan uppstod genom en samtidig påverkan från skriftspråket, det centralsvenska högreståndsspråket, den gamla svenska Åbodialekten och naturligtvis finskan. Men språket i Åbo var socialt skiktat. Det lägre borgerskapet bevarade ett dialektalt präglat äldre Åbospråk, medan den svenska som på 1700-talet talades och skrevs i de högre sociala skikten enligt Olav Ahlbäck knappast skilde sig särskilt mycket från språket i motsvarande kretsar i Stockholm. De högre befolkningsskikten, som till stor del bestod av inflyttare från Stockholm, talade ett skriftnära språk, färgat av det offentliga talet, men höll sig också med det mer stockholmsfärgade umgängestalet.¹⁹ Den svenske språkforskaren Carl Ivar Ståhle har noterat ett samband mellan 1700-talets högreståndsspråk i Åbo och Stockholm:

Att den akademiska Åbomiljön och herrgårdarna runt omkring erbjöd ett i det närmaste socialt förebildligt språk får man ett starkt intryck av när man läser den västgötafödde Johan Henrik Kellgrens brev till sin bror och till sin Åbofödde vän Niklas Clewberg under 1770-talet. Han hade kommit dit direkt från Västergötland och bl.a. varit informator på herrgårdar i närheten av Åbo, men hans språk är praktiskt taget helt fritt från alla västgötska drag, och han bibehåller samma språk också som informator i Meijerfeldtska huset i Stockholm och som kungens

handsekreterare. Det som avviker från det vanliga skriftspråket kan karakteriseras som naturlig bildad stockholmska, utan inslag från vare sig västgötska eller finländska dialekter. Alldeles samma intryck får man när man läser t.ex. amiralen och konstfilosofen Carl August Ehrensvärd, som frånsett enstaka resor bodde på Sveaborg mellan sitt femtonde och tjugofemte år. I hans mycket spontana och okonventionella brev och dagböcker har jag inte hittat någon finlandism som inte samtidigt skulle kunna vara gammal stockholmska.²⁰

Att de högre befolkningsskikten hade centralsvenska drag i sitt språk utesluter emellertid inte att de samtidigt kunde använda sig av finlandismer. Vi har ett samtidsvittne i västerbottningen Pehr Stenberg, som kommit till Åbo för att studera. 1779 skriver han att till och med herrskapsfolk blandade in ”finska idiotismer”, ”fennicism” och ”finska talesätt” i sitt tal. Han exemplifierar med ett litet antal finlandismer, t.ex. den fortfarande förekommande överanvändningen av verbet *sätta* i stället för *lägga* i fraser som *sätt kniven på bordet*.²¹

Hultman (1914) anser att Åbospråket från 1600-talet och framåt påverkades minst lika mycket av det centralsvenska talspråket som av skriftspråket: ”En mängd ord hava där en gestalt, som måste leda sitt ursprung från talspråket i Sverige, då den varken kan stamma från skriftspråket eller vara ett arv från de inhemska dialekterna.” Han exemplifierar bl.a. med talspråksformerna *mej, dej, sej*, som skiljer sig från både skriftspråkets *mig, dig, sig* och dialekternas *meg, teg, seg*.²²

Man ska naturligtvis inte bortse från finskans inflytande. Åbo var till övervägande del en finskspråkig stad – omkring 70 procent av befolkningen var finskspråkig i slutet av 1700-talet – och tvåspråkighet förekom säkerligen. Tvåspråkiga personer talade svenska med finska inslag, som sedan kunde övertas av mer enspråkigt svenska talare. Därtill innebar ståndscirkulation för personer med finsk bakgrund ett byte av språk, vilket sannolikt satte spår i det andra språket, svenskan.²³ I två populära visor av Alexander Hacks, från 1732 respektive 1735, har vi exempel på ett visserligen litterärt och parodierat, men förmodligen ändå rätt realistiskt, finsk-svenskt blandspråk där också dialektala inslag ingår.²⁴

11.3 Helsingfors – storfurstendömet huvudstad

Efter finska kriget 1808–1809 blev Finland ett storfurstendöme inom det ryska imperiet. Det innebar bl.a. att svenskan, självskrivet majoritetsspråk i svenska riket, i storfurstendömet fick rollen som minoritetsspråk. 1815 var cirka 15 procent (160 000 personer) av befolkningen i Finland svenskspråkig. Lagspråket och myndighetspråket var fortfarande svenska, det akademiska språket var svenska och latin, kyrkans språk var svenska och finska, och den bildade klassens språk var svenska samt franska. Svenska språkets ställning förblev till att börja med oförändrad, men på längre sikt innebar 1800-talet en utveckling till finskans förmån. År 1863 utgör en viktig milstolpe för finskan. Då utfärdades nämligen ett språkreskript som innebar att finskan, efter en övergångsperiod på 20 år, skulle få ställning som myndighetspråk vid sidan av svenskan.²⁵

Handeln mellan Stockholm och sydvästra Finland och Åland fortsatte i stort sett som före 1809. Den svenska utrikestillen på importvaror från Finland var mindre än för andra länder fram till 1845. I Sverige fick finländare alltså länge positiv särbehandling i jämförelse med andra utlänningar, och migrationen mellan Sverige och Finland var relativt livlig under hela 1800-talet. Finland och Sverige förenades fortfarande av samma kulturella, samhällseliga och sociala band som tidigare.²⁶

Den geopolitiska omvälvning som krigsslutet 1809 innebar hade inga omedelbara verkningar på det svenska språket, men förutsättningarna för den framtida språkutvecklingen förändrades. På längre sikt kan man därför se året 1809 som en viktig vändpunkt. Även om kontakten med språk- och kulturutvecklingen i Sverige inte bröts helt, blev förbindelserna långsammare och ensidigare. Under den svenska tiden hade kontakterna med det svenska språket i Sverige varit täta, kontinuerliga och mångfasetterade, och det hade också handlat om rörlighet i bägge riktningarna. De förändrade omständigheterna minskade denna kontakt bl.a. för att behovet av samräde i officiella ärenden mer eller mindre upphörde. De privata kontakterna mellan släktingar och vänner i bägge länderna samt den kulturella gemenskapen mellan Sverige och Finland bestod ändå.²⁷ Skriftstäl-laren A. I. Arwidsson (1791–1858) uttrycker det så här:

Det låg uti Rysslands välförstådda fördel, att småningom lossa

de band, som fäste Finnarne vid det gamla moderlandet, efter en 600-årig förening. De politiska hade svärdet afhuggit; men kärlekens och bildningens brista ej för bajonetter och spjut; de äro osynliga och kunna icke slitas genom synliga medel.²⁸

Då Helsingfors blev storfurstendömet huvudstad 1812, förlängdes det geografiska, och därmed också det mentala och kanske även det språkliga, avståndet från huvudstaden till Stockholm. Helsingfors position stärktes ytterligare efter Åbo brand (1827), då universitetet flyttades till huvudstaden 1828. I samband med flytten till Helsingfors bytte akademien i Åbo namn till Kejserliga Alexandersuniversitetet. Storfurstendömet politiska och kulturella elit fanns nu i den nya huvudstaden, och en rent finländsk ämbetsmannaklass började utvecklas.²⁹

Redan innan Helsingfors blev huvudstad i storfurstendömet Finland hade staden varit en språklig smältdigel med invånare som representerade flera språk och kulturer. Staden drog till sig folk från olika håll i landet, och också fästningen Sveaborg strax utanför Helsingfors var av stor betydelse. Anläggningen av Sveaborg, som inleddes 1748, påverkade staden såväl ekonomiskt som socialt och innebar att dess betydelse som handelsstad växte. Till invånarantalet var fästningen större än staden. Totalsumman för stad och fästning var i det närmaste 9 000 invånare år 1805. Via officerarna på Sveaborg tillkom även inslag av fransk kultur, och franskans värde som statusmarkör växte också bland Helsingforsborgarna.³⁰

Sveaborgs ekonomiska betydelse för Helsingfors förblev stor under ryska tiden. Både rysk militär och civilbefolkning bodde på fästningens område. Även i själva staden bodde det många ryssar; den rysktalande befolkningen var den tredje största språkgruppen efter den svensk- och finsktalande befolkningen i Helsingfors.³¹ Helsingfors besöktes också av personer ur den petersburgska och baltiska societeten, när staden på 1830-talet blev en fashionabel badort. Badortslivet dog dock ut redan på 1850-talet.³²

År 1810 hade Helsingfors ungefär 3 500 invånare (exklusive manskapet och befolkningen på Sveaborg) och var därmed Finlands näst största stad efter Åbo. Befolkningen ökade snabbt under 1800-talet. 1840 hade invånarantalet i den nya huvudstaden vuxit till 13 000; då hade Helsingfors nått samma storlek som Åbo haft vid slutet av den svenska tiden. Invånarantalet tiodubblades under perioden 1810–1875. Befolkningen i Helsingfors var till övervägande delen svenskspråkig

ända fram till slutet av 1800-talet. År 1880 var invånarantalet 43 100 personer, varav drygt 52 procent svenskspråkiga. Därefter ökade den finska andelen, även om också den svenskspråkiga befolkningen i Helsingfors ökade i absoluta tal.³³

I Helsingfors omplanterades Åbospråket, så som det talats av de högre samhällsklasserna, i en nyländsk dialektomgivning. Även om det gamla Åbospråket hade en så hög social status att det kunde bevara sina särdrag på de flesta punkter, påverkades det nu också av den nyländska omgivningen. I Helsingfors möttes svenska dialekter från olika håll i Finland vid sidan av en allt stridare ström av finska dialekter. Det språkliga inslaget från Sverige minskade, även om det inte försvann helt.³⁴

Den svenskspråkiga befolkningen utökades med inflyttning från Nyland, Österbotten, Åboland och i någon utsträckning också från Åland. Det nyländska inslaget dominerade.³⁵ Inflyttarnas dialektala språk påverkade stadsspråket, som i de lägre sociala skikten var övervägande nyländskt färgat, men som ständigt påverkades och omformades av mönster från de högre sociala skikten. Samtidigt kom vissa drag från dialekterna in i språket som talades i de högre sociala kretsarna. Det nya stadsspråket kom med tiden att påverka dels de omgivande dialekterna, dels det svenska stadsspråket på andra orter.³⁶

Även om grunden för den svenska som användes i Finland, ett finländskt rikstalspråk, var det gemensamma svenska skriftspråket, hade det som ovan nämnts i fråga om Åbo hunnit få finländsk färg, vilket berodde på inflytande från de omgivande dialekterna och finskan. Samtidigt konserverade det ord och uttryck som redan försvunnit ur språkbruket i Sverige, och uttalet behöll en del 1700-talsdrag.³⁷ Enskilda exempel är uttalet av orden *moln*, *mjöltnare* och *dold* med kort vokal i stället för lång. Ett möjligt exempel på ett mer genomgående drag är klangfärgen hos det karakteristiska finlandssvenska *u*-ljudet som enligt Hultman funnits i svenskan i Sverige på 1700-talet. Hultman förklarar:

Till den bildade Finlandssvenskans egendomligheter hör också dess *u*-ljud, som överensstämmer med norskans. [...] Men vårt *u* kan icke hava kommit från de inhemska bygdemål, som vi antagit att den äldre Åbodialekten framgått ur. I de allra flesta av dem och bl.a. i alla, som tillhöra Egentliga Finland, är *u* än i dag åtminstone som kort det s.k. europeiska *u*-ljudet, som anses vara det ursprungliga i de nordiska språken; [...]. Skriftspråket

kan det naturligtvis icke vara, som har bibragt oss vårt uttal. Men däremot återger detta troget ett uttal, som att döma av yttranden hos särskilda grammatiker i medlet av 1700-talet då synes varit vanligt i Sverige, och som alltså först i jämförelsevis sen tid har blivit ersatt av det nuvarande.³⁸

11.4 Särdrag som förekommer i den finländska standardsvenskan

I en faktaruta på nästa sida sammanfattas de 17 punkter som grammatikern Adolf Noreen (1903) noterar som den finländska standardsvenskans mest framträdande "egendomligheter". En stor del av de drag han listar känner vi igen från dagens finlandssvenska. Av särdragen är naturligtvis de lexikala finlandismerna (punkt 15) särskilt lätta att notera i den finländska svenskan. Här ska emellertid två finländska uttals särdrag lyftas upp särskilt. Det ena nämns specifikt av Noreen, nämligen avsaknaden av skillnad mellan akut och grav accent (punkt 11), det andra, kortstavigheten, bara indirekt som uttalsform för *dina* och *mina* (punkt 9).³⁹

11.4.1 Grav accent saknas

Det finns ett genomgående och övergripande drag som avviker i den finländska standardsvenskan, nämligen tonaccenten. Svenskan i Sverige skiljer mellan två typer av ordaccent, akut accent (accent 1) och grav accent (accent 2). Detta tvåaccentsystem innebär att t.ex. *tomten* uttalas olika beroende på om det är bestämd form av *tomt* (akut accent) eller *tomte* (grav accent). Olika uttal är alltså förknippade med olika betydelser. Men i den finländska standardsvenskan görs inte denna distinktion vid uttalet av homografer av denna typ, utan akut accent används genomgående oavsett betydelse.

Avsaknaden av grav accent är ett av de mest karaktäristiska dragen i det finländska uttalet av svenskan. Detta gäller för det överregionala språket i högre grad än för dialekterna. Grav accent förekommer i vissa finlandssvenska dialekter, men bara i västnyländskan (och Eckerö) är den betydelseskiljande. Den accentmodell som gäller för standardspråket i Helsingfors och Åbo motsvarar accentsystemet i huvudstadsregionen och österut i Nyland.⁴⁰

Den akuta accenten är ursprunglig medan den yngre, grav accenten har uppstått senare, troligen på 900-talet e.Kr. Då fick svenskan

---

■ SÄRDRAG I FINLÄNSK SVENSKA KRING 1900 – ADOLF NOREENS IAKTTAGELSER

I boken *Vårt språk* (1903) behandlar den svenske språkforskaren Adolf Noreen "nysvenskans riksspråk", och han konstaterar att skillnaderna mellan det talade språket i olika delar av landet helt naturligt allt mer slipas ned som en följd av täta kontakter språkbrukare emellan. Ett viktigt undantag utgör ändå svenskan i Finland:

Det svenska riksspråket, sådant det talas och skrives i Finland, visar alltsedan 1809 års politiska skilsmässa och väl väsentligen just i följd av denna ett märkbart ökande i stället för minskande af de naturligtvis redan förut i någon mån befintliga afvikelsena. Dessa äro redan nu blifna så många och så stora, att man med en viss rätt kan tala om en särskild finländsk ("finsk-svensk") form af svenskt riksspråk i motsats till den "hög-svenska" i Sverige. (Noreen 1903 s. 94)

Avvikelsena är ännu inte tillräckligt undersökta konstaterar Noreen, varpå han räknar upp de som han menar är de viktigaste. Noreens 17 punkter återges här i en något förenklad form (Noreen 1903 s. 95–96).

1. De korta vokalerna *e* och *ä* uttalas med ett gemensamt mellanljud, i ord som *eld, fälld, ställd*. Även långt *e* och *ä* kan uttalas lika, t.ex. *del, farväl*.
2. *-er* uttalas i obetonad stavelse med samma ä-ljud som i *där*, t.ex. *gråter, över*.
3. I pluraländelsen *-or* uttalas *o* som *å*, t.ex. *flickor*.
4. Vokalerna *a* respektive *u* uttalas lika oberoende av om de är långa eller korta, t.ex. *hat* och *hatt* med samma "allmän-europeiska" a-ljud, *ful* och *full* med samma "norska" u-ljud.
5. *Dj-* uttalas med tydligt *d*, t.ex. i *djup*.
6. *P, t, k* uttalas oaspirerat, så att t.ex. *på, tå, kål* uttalas med samma oaspirerade konsonanter som i *spå, stå, skål*.
7. *R* hörs framför *d, l, n, s, t* i ord som *bord, pärla, barn, fors, svart*.
8. *Z* uttalas nästan alltid som *ts*, t.ex. i *zoologi*.
9. Vokalernas kvantitet avviker ofta: Lång vokal i *en, dom, domare, prost, tom*. Kort vokal i *karta, dina, mina, dolde, dolt, moln, porla, portvin, räkna, det*.
10. *F, k, p, s, t* är "långa" efter *j, l, m, n, r* (t.ex. i *Rolf, stark, kamp, halt, dans*, dvs. uttalas *Rolff, starkk, kampp, haltt, danss* i stället för *Rollf, starkk, kammpp, haltt, dannels*).
11. Ingen accentskillnad mellan homonymer som *buren* av *bur* och *buren* av *bära*.
12. Vissa avvikande pluralformer, t.ex. *backor, bullor, haror, lakor, slädor*. Vissa av dem har därtill en motsvarande singularform på *-a*.
13. Pluraler på *-arna, -orna* uttalas vardagligt utan *r*, t.ex. *gossana, flickona*.
14. Vissa avvikande verbformer, t.ex. *blås* 'blåser', *las* 'läste', *res* 'reser', *veg* 'vigde', *sofde* 'sov', *galade* 'gol', *måsta, måstat*.
15. "Hundratals" uttryck i ordförrådet (finlandismer, fennicismer, russicismer), t.ex. *hopa* 'stryka med årona', *spissam* 'som förslår väl', *paja* 'smeka', *isvoschik* 'åkare'.
16. Många semantiska finlandismer, t.ex. *knut* 'vrå', *laga* 'förfärdiga', *mankerad* 'stött', *mera* 'ganska', *sätta* 'lägga'.
17. Fraseologiska avvikelser, t.ex. *månne han gå* 'gå', *på tidningen* 'i', *i måndag* 'om'.

Litteratur

Noreen, Adolf 1903: *Vårt språk*. Nysvensk grammatik i utförlig framställning I. Lund: C. W. K. Gleerups förlag.

alltså sitt tvåaccentsystem. Betydelseskiljande blev accenten ändå först under perioden 1000–1200. Eftersom tvåaccentsystemet förekommer i vissa dialekter har man dragit slutsatsen att den varit allmän i den finländska svenskan tidigare, men försvunnit på grund av kontakt med finskan som endast har akut accent. Om detta stämmer och när det i så fall har skett är dock oklart.⁴¹

Professorn i Uppsala Petter Lagerlöf (äv. Petrus Lagerlöf, 1648–1699) var förmodligen den första som förstod att svensk accent inte bygger på kvantitet utan på växlingen mellan höjningar och sänkningar.⁴² Poeten Anders Nicander noterade detsamma 1737 i boken med den utförliga titeln ”Ofögräpelige Anmerckningar öfver Svenska Skaldekonsten, jämte Förslag och Bevis, At den samma kan äfven bindas til de Reglor. Som det Latinska har till Rätte-snöre; Til deras Öfvertygande, som härtils påstått Weder-spelet, i synnerhet Uti de Heroiske Verser”.⁴³

Om den grava accenten har funnits allmänt i den svenska som talas i Finland, och när den i så fall har försvunnit, är alltså oklart. Det finns anteckningar från 1700-talet om den finländska frånvaron av accentdistinktion, men äldre kunskap än så har vi inte. Det äldsta belägget är Sven Hof, som år 1753 skriver att finnar anses ”fela emot tonen”. Trots att Hof egentligen verkar avse kortstavighet, kan vi i varje fall se hans uttalande som ett tecken på att uttalet i Finland på hans tid inte överensstämde med det som var brukligt i Sverige.

Ett annat påpekande om det finländska uttalet, som kan avse frånvaron av grav accent, gäller hovmannen och Gustav III:s gunstling Gustaf Mauritz Armfelt som 1780 hade utsetts att vara den snart treåriga kronprinsens av Sverige, Gustav Adolfs, kavaljer. Detta uppdrag innebar i praktiken att han en vecka i månaden hade som uppgift att umgås med prinsen. Som en följd av detta sades kronprinsen ha börjat tala ”med det sjungande finska tonfall som var Armfelts”.⁴⁴ Det är inte osannolikt att man med detta avsåg det finländska enaccentsystemet.

Vid ungefär samma tid befann sig den tidigare nämnde Pehr Stenberg i Åbo, och i en dagboksanteckning från december 1779 kommenterar han svenskan som talades i Finland. Han noterade bl.a. finsk brytning ”medelst accenten på ordena”.⁴⁵

Den svenske lexikografen Erik Wilhelm Weste nämner år 1807 i ordboken *Svenskt och fransyskt lexicon* avsaknaden av grav accent som typiskt finländskt:

Pour bien parler une langue il est si nécessaire d'observer l'accent prosodique, que sans cela on gardera toujours la prononciation étrangère ou provincial, bien qu'on soit au fait de la quantité des syllabes & de la valeur précise des lettres. Dans le suédois du moins il est absolument indispensable; si l'on prononce *Bry'ta på fi'nska* au lieu de *Bry'ta på fi'nska*, avoir l'accent finnois, il devient tel en effet; [...].⁴⁶

Språkforskaren Johan Er. Rydqvist jämförde 1838 i en reseberättelse det finländska tonfallet med det dalska och det gotländska:

Då man kan taga för afgjort, att uttalet af ett språk längre bibehåller sig, än språket sjelf (hvilket bland annat bevisas af Svenskans uttal hos Finnar, som ofta i det närmaste förglömt sitt eget tungomål, men icke dess tonart), så kan besagda omständighet gifva språkforskaren myror i hufvudet. [...] Slutligen må bemärkas, att i Finnarnas uttal af Svenskans samma hufvudsakliga tonfall som i Dalskan och Gottländskan eger rum, och att det egentligen är den för hvarje af dessa mundarter egna stämning och framsjungning, som bestämmer den musikaliska skilnaden dem emellan.⁴⁷

Trettio år senare (1868) skriver samme Rydqvist att det är lättare att ta till sig ett uttal utan musikalisk (grav) accent än att lära sig att använda den musikaliska accenten. Därtill konstaterar han att det är det nordliga klimatet som gett upphov till den svenska musikaliska accenten. Eftersom klimatet i Finland är lika nordligt som i Sverige beror det enligt Rydqvist på finländarnas "ihärdighet" att tvåaccent-systemet inte förekommer i den finländska svenskan:

Att den Finska betoningen hos Svenskt talande Finnar, uti det nu under Rysk spira lagda Finland, nästan i all sin skärpa öfverflyttad på deras uttal af Svenskans, är i allmänhet lättare att antaga än att aflägga, röjes derpå, att en Svensk, som någon tid vistats i Finland, ofta återkommer med något af den Finska accenten; hvaremot den födde Finnen, ännu efter några årtiondens vistande här i landet, sällan kan tillegna sig den Svenska betoningen, utan lätt igenkännes på den för alla ord begagnade höga tonen, eller på den någon gång orätt använda låga [...]. Men det återstår alltid att öfverväga, hvarföre de Nordiska språken i förevarande punkt söndra sig från de Tyska. Ej så litet torde bero af klimatiska och andra lokala omständigheter. Hvarföre skulle eljest den maktige slättbon i Upland företrädesvis utmärka sig för ett öfvermått af

den låga accentens tröghet? Om icke allt artar sig lika i Sverige och i Finland, till en del under samma himmelsstreck, kan sådant härleda sig från språkets olika byggnad och folkets olika mottaglighet för yttre intryck; så att möjligen Skandinavien, af den blidsamma Germaniska stammen, lättare tagit intryck af den omgivande naturen, under det den ihärdige Finnen bättre fasthållit sina gamla minnen.⁴⁸

Kyrkoherden Anders Johan Hipping (född 1788 i Pernå i östra Nyland)⁴⁹ skriver 1846 i en beskrivning av språket i Nyland att man där inte har ett ”sänkande och stigande i tonen vid ordens uttal [...] detta ofta behagliga men oefterhärmliga uttryck som en del Svenskar förstå att lägga i sitt tal, och hvaraf man äfven i de Socknar af Finland som ligga väster ut, upptäcker någon likhet”. Hipping syftar säkert här på det svenska tvåaccentsystemet. Den ”egentliga Nyländskan, sådan den talas i Perno, Borgå, Sibbo och Helsing Socknar, har något tryggt och jämnt uti uttalet, som liknar Isländskan”, skriver Hipping, och spekulerar i vad det beror på att man västerut i Finland har grav accent, men saknar sådan i Nyland:

Om nu denna förvandskap härrör deraf att Upplänningen, Ålänningen, och Finlands sydvästra Skärboar i forna tider varit ett och samma folk, eller om den uppstått genom de täta relationer hvaruti de stått till hvarandra, genom ömsesides handel, blifver svårt att afgöra, ehuru jag snarare skulle antaga det förra, emedan öfverensstämmelse i prononciationen, svårigen kan uppkomma genom enskilda personers inverkan. Nya ord kunna bildas, och främmande ord införas, men uttalet bibehåller i det längsta sina egenheter. Det rätta uttalet kan ej läras, man måste födas dertill. Vi kunna skrifva den mäst ortografiska Svenskan, men ej tala en mening utan att förråda vår härkomst ifrån det gamla Österlandet.⁵⁰

Selenius redogör i sin avhandling om västnyländsk ordaccent därtill för ett antal andra källor från senare hälften av 1800-talet och framåt, där det finländska accentsystemet diskuteras eller nämns. Själv undersöker hon västnyländska dialekter, där man i motsats till det finländska standarduttalet kan finna ett tvåaccentsystem. Detta har dock inte haft något inflytande på det finländska standarduttalet.⁵¹

11.4.2 Kortstavighet i betonad stavelse

Svenskan har en så kallad komplementär stavelselängd. Detta innebär att antingen vokalen eller konsonanten är lång i betonad stavelse. Men i det finländska uttalet av svenskan förekommer också kortstavighet. Kortstavighet innebär att både vokalen och konsonanten är korta i betonad stavelse, t.ex. i ordet *före* (i stället för standarduttal *fö:re*). Om accentsystemet i det finländska standardspråket är ett framträdande och genomgående drag, är kortstavigheten likaså framträdande, men inte genomgående. Förekomsten av kortstavighet i betonad stavelse är nämligen starkt beroende av språklig kontext och stilnivå. När kortstavighet förekommer i dagens finlandssvenska indikerar detta ofta en vardaglig stilnivå. Stilnivån är emellertid inte densamma i fråga om alla ord. Vissa ord kan uttalas kortstavigt även i högre stilarter (t.ex. *kamera*) medan kortstavigt uttal av andra ord bara förekommer i dialektala sammanhang (t.ex. *äta*).⁵²

Kortstavigheten började troligen försvinna i större delen av Sverige på 1400-talet. Men inom det uppsvenska området torde kortstavighet ha bevarats längre, delvis in i vår tid. Då förlängdes antingen vokalen eller konsonanten, så att stavelsen blev lång, t.ex. *vika* 'veck' blev *vekka* och *vita* 'veta' blev *ve:ta*. I Finland lever kortstavigheten kvar i alla dialekter utom på Åland och i södra Åboland. I Sverige finns kortstavighet ännu i Norrbotten och delar av Ångermanland, Jämtland, Dalarna, Uppland och Västmanland. Även i Norge finns kortstavigheten kvar på vissa håll. De många reliktområdena kan kanske ännu på 1600-talet ha bildat ett sammanhängande område. Kortstavigheten är ett fornärvt drag i dialekterna, och det är inte osannolikt att kontakten med finskan har bevarat den också i det finländska standardspråket.⁵³

Ahlbäck ser på saken från så att säga motsatt håll då han förklarar förekomsten av standardspråklig stavelsekvantitet i det finländska standardspråket med språkkontakt med sverigesvenskt talspråk. Då lång vokalkvantitet bara sporadiskt betecknas i svensk skrift måste, menar Ahlbäck, den långstavighet som förekommer i standardspråket vara beroende av talspråksinflytande. Detta syns redan i handlingar från Åbo på 1400-talet. I ett brev daterat 22.9.1429 använder biskop Magnus i Åbo verbet *faara* 'fara', och hos Jöns Budde finner man *smaaka* 'smaka' och liknande. Detta måste ha haft sin orsak i att socialt tongivande kretsar med ursprung i Sverige hade ett sådant uttal, anser Ahlbäck.⁵⁴

11.5 Standardspråk och dialekt i konkurrens

När Helsingfors hade blivit huvudstad 1812 uppstod i staden en förmögen och inflytelserik klass bestående av ämbetsmannafamiljer och högre borgerskap. När universitetet efter Åbo brand flyttades till staden 1828 tillkom akademiska lärare och studerande. Denna sociala klass hade kontakter, släkt och vänner bland ståndspersoner på den nyländska landsbygden. Ståndspersoner både i staden och på landet använde i sitt tal ett skriftspråksnära språk i motsats till allmogen som talade dialekt. Vid denna tid började dialekterna allt mer betraktas som ”fördärvad” svenska, och av språkliga skäl försökte ståndspersonerna isolera sina barn från allmogen.⁵⁵

Den redan tidigare nämnde Anders Johan Hipping höll den 29 april 1846 ett föredrag för Finska Vetenskapssocieteten i Helsingfors. Föredraget hade rubriken *Om svenska språkdialecten i Nyland*. I föredraget, som senare trycktes, beskriver han hur det hade gått till när den nyländska befolkningen övergick från att tala dialekt till något som han kallar en ”renare svenska”, dvs. något slag av regional standard.

Ännu i Författarens ungdom talades Nyländska dialecten mera allmänt, till och med af Ståndspersoner, men nu har nästan hvar och en öfvat sig att tala äfven en renare Svenska, den man använder i samtal, med så kalladt bättre folk, så att det endast är i sitt förtroeligare umgänge som Allmogen använder sin gamla Nyländska.⁵⁶

Sanninghalten i Hippings uttalande om att också ståndspersoner talade dialekt i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet beror antagligen på vad man menar med dialekt. Högreståndsspråket kunde visserligen te sig dialektalt, men kan ändå ha saknat många av de dialektdrag som förekom hos allmogen. Det fanns alltså en klyfta mellan högreståndsspråk och allmogespråk, även om den inte behöver ha varit stor, menar Widmark.⁵⁷

Även om ståndspersonerna inte talade ren dialekt i Hippings barn- dom, utan bara hade dialektala drag i sitt språk, hade alltså dessa drag enligt hans uppfattning försvunnit senast vid mitten av 1800-talet. Hipping ser olika orsaker till denna utveckling. En orsak är religionsundervisningen, som gavs på ”ett renare språk”, och allmogens kontakt med skriftspråket som för många kan ha lett till ökad läs- och skrivkunnighet. Att ungdomarna sökte tjänst hos ståndspersoner

både i städerna och på herrgårdarna på landsbygden innebar att de vande sig vid vad Hipping kallar ”ett mildare och renare uttal”. När de slutade sin tjänstgöring och återvände hem tog de sedan med sig ett mindre dialektalt språk till sin familj och sin hembygd.

Hipping påpekar att det fanns en ännu viktigare anledning till att allmogen avstod från sina dialekter och lärde sig standardspråk under det halva sekel han kunde se tillbaka på. Han anser att den egentliga orsaken var en negativ attityd till dialekter. Hipping menar att den som i sällskapslivet talade ”bondspråket” bemöttes med förakt. Man ansåg vid denna tid att dialekterna var en rådråkad och fördärvad språkform som uppstått för att den nyländska allmogen varit isolerad från ”moderlandet”, och enligt Hipping jämfördes dialekten med ett felaktigt blandspråk.⁵⁸

Men just den omständigheten, att denna ifrån bokspråket så mycket afvikande Nyländska dialecten så länge bibehållit sig, och först i sednare tider undergått förändring, lemnar ett ojäfagtigt bevis deruppå, att folket som talade detsamma, måste en längre tid hafva varit obildadt, och lefvat skildt ifrån all beröring med sina på andra sidan om hafvet boende stamförvandter, likasom å andra sidan, dialectens dageliga öfvergång och sammansmältande med den egentliga Svenskan, tyckes bära vittne derom, att hyfsning och välmåga vunnit insteg ibland folket.⁵⁹

Genom Hippings beskrivning av språkutvecklingen under hans livstid har vi en samtida källa att ty oss till i fråga om första hälften av 1800-talet. I A. O. Freudenthals avhandling *Om svenska allmogemålet i Nyland* (1870) har vi en annan samtidskälla för hur språkanvändningen såg ut, denna gång under senare hälften av 1800-talet. Freudenthal beskriver här en språksituation där övergången till regionalt standardspråk gått ännu längre. Vid tiden för Freudenthals undersökningar hade allmogen blivit bidialektal, dvs. den kunde uttrycka sig på både dialekt och regional standard. Med folk från huvudstaden, som Freudenthal själv, talade man inte dialekt.⁶⁰

Dialektens egendomligheter, ehuru, såsom af det följande noggsamt torde framgå, både många och stora, äro dock ingalunda lätta att få reda uppå. Ty ehuru icke här, såsom i Sveriges landskap, ett utbredt och ordnad folkskoleväsende bidrager till att småningom förgöra det egentliga allmogemålet, har dock den större hyfsning, som den svenska allmogen i Nyland vetat tillägna sig dels genom sin

sjöfart, dels genom sin täta beröring med hufvudstaden, samt den läskunnighet, hvilken den till följd af en vårdad hemundervisning besitter och hvilken äfven i de flesta socknar af presterskapet med skäl lofordas, åstadkommit att befolkningen har tvenne tungomål i sin makt: de bildades eller det vanliga svenska talspråket samt sin egen dialekt. Det förra användes städse i umgänget med herremän, den senare vid samtal med likar. Det har här af inträffat att allmogemålet rönt stor inverkan af den såsom förnämligare ansedda skriftsvenskan och att vid forskningar i målet många svårigheter ställa sig i vägen, enär man alltid tilltalas eller besvaras på ganska god och ren svenska. Direkta frågor angående målets egendomligheter upptagas af bonden med misshag, emedan han anser dem vara gjorda för att drifva gäck med hans tal [...].⁶¹

Både Hippings och Freudenthals iakttagelser tyder på att 1800-talet innebar en brytningstid. Dialekterna vek undan för att standardspråket var den varietet som kom till pass inom helt nya domäner. Slutet av detta århundrade kännetecknades av urbanisering, en begynnande industrialisering och förbättrade kommunikationer. Allmogen fick religionsundervisning som förr, men nu grundades även folkskolor som ansvarade för läs- och skrivundervisningen. Inställningen till dialekter i folkskolan var inte positiv, tvärtom skulle dialekterna motarbetas – med det i och för sig goda syftet att ge allmogens barn ett bättre språkligt utgångsläge inför vuxenlivet. Inte bara folkskolan utan också den samhällsliga utvecklingen i övrigt, med den ökade rörlighet och utbildningsnivå den innebar, bidrog till att dialekternas position försvagades, samtidigt som det regionala skriftspråksbaserade standardspråket stärktes.⁶²

NOTER

1. Se Ahlbäck 1971 s. 31 för denna definition av finlandssvenska.
2. I af Hällström-Reijonen 2012 s. 16–17 diskuteras begreppet *standardspråk*. Se även Pettersson 1996, Widmark 2000 och Wollin 2003 om begreppet *riksspråk*.
3. Exempel på finländskt standardspråk ges även i kapitel 7 och kapitel 8 i denna volym.
4. Skillnaden mellan den medeltida högmässan och den reformatoriska sjungna högmässan med predikan ska dock inte överdrivas. Latinet ersattes inte helt, utan gudstjänstlivet i Sverige var tvåspråkigt mot 1500-talets slut. I städerna dominerade latinet, men folkspråket användes i predikan och enstaka församlingssånger. På landsbygden var gudstjänsterna normalt på folkspråket, men vid vissa högtider förekom omfattande latinska inslag i sångerna. (Pahlmblad 1998 s. 237; Appelqvist 2014 s. 29–30; Schalin 1947 s. 29 not 1.)
5. Tandefelt 2009 s. 71. Läs om de finska bibelöversättningarna i faktarutan om Mikael Agricola i denna volym.
6. Den traditionella språkhistoriska periodindelningen för svenska är: runsvenska (ca 800–ca 1225), klassisk fornsvenska (ca 1225–1375), yngre fornsvenska (ca 1375–1525), äldre nysvenska (1525–1732), yngre nysvenska (1732–1900), nusvenska (1900–). Se *Nationalencyklopedin*, svenska. Se även Dahl & Edlund 2010 s. 33 om nysvenska perioden.
7. Tandefelt & Finnäs 2007 s. 36.
8. Teleman 2002 s. 77; Blommaert 2006 s. 242.
9. Santesson 1986 visar på det stora inflytande ett enskilt tryckeri kunde ha på språket, och särskilt dess ortografi, på 1700-talet.
10. Ahlbäck 1971 s. 19; Villstrand 2009 s. 52.
11. Enligt Widmark 2000 s. 45 är det tänkbart att stormaktstiden betydde en kraftig konsolidering av det högre umgängesspråket med centralsvensk bas. Wollin 2003 anser att någon form av systematisk språkvariation efter andra linjer än de regionala kan ses redan i birgittinskt källmaterial från Vadstena kloster. Se även kapitel 4 i denna volym.
12. Noreen 1903 s. 93–94.
13. Ordet *hederlig* torde här användas ungefär i betydelsen 'förfärdig', se SAOB, *hederlig*.
14. Hof 1985 § 117–118, 338; Widmark 2000 s. 25; Wollin 2003 s. 18.
15. Widmark 2000 s. 47.
16. Åbos mantalsskrivna folkmängd var år 1635 ca 2 700 personer, 1660 ca 3 100 personer, 1685 ca 2 900 personer, 1710 ca 2 900 personer (Ranta 1977 s. 153).
17. Villstrand 2009 s. 110; Loman 1998 s. 167; Ståhle 1981. Se Widmark 2000 s. 51 om likheter mellan det regionala svenska riksspråket i Skåne respektive Finland.
18. Ahlbäck 1971 s. 21. Se även Ivars 2015 s. 438–439.
19. Ahlbäck 1971 s. 28–29; Widmark 2000 s. 47, 51. Läs om tvåspråkighet i Finland vid denna tid i kapitel 12 i denna volym.
20. Ståhle 1981 s. 2–3. Akademin i Åbo grundades 1640, vilket ledde till att lärda personer flyttade från Sverige till Åbo, och studerande från olika delar av riket sökte sig till studier här.

21. Stenberg 2014 s. 237. Se även avsnitt 11.4 i detta kapitel och avsnitt 7.3 i kapitel 7.
22. Hultman 1914 s. 240–246. Se även Ahlbäck 1971 s. 32.
23. Tandefelt 2009 s. 72. Även andra språk talades i Åbo. Hülphers (1886 s. 13) skriver om borgerskapet i Åbo: ”Borgarskapet är fördelt i 3 Societeter, det Svenska, det Finska och Handtvärkare. De förre äro mäst infödde Finnar eller Svenskar eller ock Lybeckare o. Skottar som i fornda tider hitflyttat, desse drifva mäste handeln, så utrikes som bodhandeln, kunna hafva 50 öppna bodar.” Se även Ranta 1977 s. 159–165; Toropainen 2003.
24. Alexander Hacks visor behandlas närmare i faktarutan om Eskolagubbens visor i denna volym.
25. Tandefelt & Finnäs 2007 s. 38–39, 44; Tandefelt 2009 s. 74; Engman 2016. Se även kapitel 15 i denna volym där storfurstendömet's tre språk, dvs. svenska, finska och ryska, behandlas.
26. Bladh & Kuvaja 2005 s. 26.
27. Ahlbäck 1971 s. 29; Stähle 1981 s. 3; Tandefelt & Finnäs 2007 s. 36; Tandefelt 2009 s. 74–75.
28. Arwidsson 1855 s. 29. Läs om Arwidsson i Tarkiainen 2014.
29. Loman 1998 s. 167. Mer om staden Helsingfors under slutet av svenska tiden och början av ryska tiden (ca 1740–1820) kan man läsa i Parland-von Essen 2010 och Granqvist 2016.
30. Hornborg 1950 s. 442. Läs om Sveaborg ur ekonomiskt och socialt perspektiv under första byggnadsperioden 1751–1756 i Gustafsson 2015. Mickwitz 1998 skriver om kontakterna mellan invånarna på Sveaborg och stadsborna i Helsingfors både under svenska och under ryska tiden.
31. År 1870 bestod befolkningen av 18 331 personer med svenska som modersmål, 8 300 med finska, 3 878 med ryska, 562 med tyska och 1 042 med något annat språk som modersmål (Waris 1950 s. 23). Engman 2016 s. 99 påpekar dock att andelen ryskspråkig befolkning i hela Finland var mindre än i något annat av det ryska rikets randområden.
32. Åström 1957 s. 44–45. Det fanns även en tysk befolkningsgrupp i Helsingfors, som 1838 hade blivit så stor att man började hålla gudstjänster på tyska. 1875 hade tyska församlingen i Helsingfors 510 medlemmar. (Waris 1950 s. 32.)
33. Waris 1950 s. 12.
34. Ahlbäck 1971 s. 30; Tandefelt 1994.
35. Waris 1950 s. 18 ger uppgifter om vilka delar av Finland man flyttade från till Helsingfors svensk-finska församling under perioden 1810–1852. Uppgifterna visar att inflyttningen dominerades av personer från det svenskspråkiga Nyland.
36. Ahlbäck 1971 s. 6, 30. Ivars 2015 s. 298–315 ger exempel på hur Helsingforsspråket har påverkat de mellannyländska dialekterna. I Helsingfors har pronomenet *di* förknippats med högre socialgrupp och *dom* med lägre. Förekomsten av *di* i mellannyländska dialekter är ett exempel på inflytande från språket i Helsingfors (s. 311–312). Se även Nyholm 1984 s. 37–44.
37. Loman 1998 s. 167.
38. Hultman 1914 s. 242. Se även Beckman 1895 s. 174–175. Att dagens svenska *u*-ljud utvecklats från ett *o* via något som liknade dagens finlandssvenska *u*-ljud är ett oprövat antagande.

39. Noreen hänvisar till Freudenthal 1902 och Bergroth 1895.
40. Dialekterna i västra Nyland har bevarat tvåaccentsystemet. Aho 2010 s. 76 föreslår en indelning av de svenska dialekterna i Finland i fyra prosodiska grupper, dvs. i 1) mellersta och östra Nyland, 2) östra Åboland och norra Österbotten, 3) västra Nyland och västra Åboland samt södra och mellersta Österbotten samt slutligen 4) Åland, som ligger närmast den sverigesvenska prosodin. Ivars 2015 s. 50, 60–62, 82–84, 179, 228, 280, 284–285 Läs också om finlandssvenskt uttal i Reuter 2015.
41. Ahlbäck 1971 s. 47; Ivars 2015 s. 61. Finskans inflytande på den här punkten är emellertid inte helt utrett, och accentsystemen i de finländska dialekterna är fortfarande tämligen outforskade. Perridon (2006 s. 91–93) menar att de östsvenska dialekterna med undantag för ett fåtal västnyländska dialekter aldrig har haft någon grav accent.
42. Widmark 1999 s. 10; Sandwall 1913 s. 109.
43. Enligt Hovdhaugen m.fl. 2000 s. 84 är Nicander den första som noterar skillnaden mellan grav och akut accent, men det stämmer alltså inte.
44. Ramel 1997 s. 39. Se även Villstrand 2009 s. 110–114. Läs om Armfelt i Knapas 2014.
45. Stenberg 2014 [1758–1784] s. 237.
46. Weste 1995 [1807] s. I. ”För att tala ett språk väl är det nödvändigt att observera den prosodiska accenten, utan vilken vi bevarar ett främmande eller provinsieilt uttal, även om man skulle vara medveten om stavelsekvantiteten och bokstävernars exakta valör. Särskilt i svenskan är det absolut nödvändigt; om vi säger *Bry`ta på fi`nska* i stället för *Bry`ta på fi`nska*, ha finsk accent, blir det just så.” (Min övers.) *Svenskt och fransyskt lexicon* är den första svenska ordbok som markerar akut och grav accent på samtliga svenska uppslagsord och är därmed en viktig källa för den som vill studera sverigesvensk accentuering vid sekelskiftet 1700–1800 (Svensson 1995).
47. Rydqvist 1838 s. 7–8. Rydqvist syftar sannolikt på *satsmelodin*, som inkluderar växlingen mellan grav och akut accent. Läs mer om satsmelodi i Dahl & Edlund 2010 s. 64. Likheterna mellan dalmål och gotländska noteras även av Freudenthal, påpekar Selenius 1972 s. 26.
48. Rydqvist 1868 s. 218–219.
49. *Uppslagsverket Finland*, Hipping, Anders.
50. Hipping 1846 s. 1138.
51. Selenius 1972 s. 23–29.
52. Reuter 1992 s. 108; Bruce 2010 s. 179–183; Leinonen 2015 s. 167. Läs mer om kvantitetsförhållandena i dagens finlandssvenska i Reuter 2015, s. 26–28.
53. Ivars 2015 s. 67–68; Dahl & Edlund 2010 s. 65.
54. Ahlbäck 1971 s. 21, 31–32. Se även kapitel 4 i denna volym.
55. Loman 1998 s. 170. Se också kapitel 12 i denna volym.
56. Hipping 1846 s. 1079.
57. Widmark 2000 s. 45 exemplifierar med Agneta Horns språk på 1600-talet. Hultman 1914 s. 235 menar att medlemmar av frälsesläkten Creutz i Hippings hembygd Pernå talade dialekt, vilket han styrker med ett läkemedelsrecept nedskrivet av en (möjligen kvinnlig) släkting vid mitten av 1600-talet. Receptskribenten använder sig av dialektala former som *moudron* ’modern’, *skolda* ’skälla’ och *einrijs* ’enris’. Men receptet

- (publicerat i Hausen 1901 s. 216) är inte genomgående skrivet på den lokala dialekten, och i stället borde en försiktigare formulering prövas: receptskribenten talade förmodligen ett språk med enstaka dialektala drag. Dessutom måste man beakta att det inte fanns någon lika fast norm för skriftspråket vid denna tid som senare, och att kvinnor i regel inte hade en lika gedigen skolbildning som män. Se även kapitel 8 i denna volym.
58. Hipping 1846 s. 1079–1080.
  59. Hipping 1846 s. 1081.
  60. Nordlund 1866 s. 30–31 skriver att många i Närpes i södra Österbotten hade svårt att förstå ”den rent uttalade svenskan” men att dialektalande personer som haft med ståndspersoner att göra, som tyckte om att läsa eller som ville anses belevade hade lärt sig att *benska*, dvs. tala ”regelriktig svenska”. Något nytt fenomen framställs det inte som.
  61. Freudenthal 1870 s. 4–6. Freudenthals rön får stöd i en studie gjord 1878 av L. W. Fagerlund, som undersökte de åboländska skärgårdskommunerna Korpo och Houtskär. Man kan skönja en stark inverkan från Freudenthal i citatet: ”Dels genom den allt mera allmänna läskunskapen, dels genom allmogens täta beröring med ståndspersoner, har det på många orter, och der ibland äfven i Korpo och Houtskär, kommit så långt att allmogen har två tungomål i sin magt: de bildades eller det vanliga svenska talspråket och sin egen dialekt. Det förra användes städse i umgänget med herrskap, det senare vid samtal med likar. [...] Det är i sanning och hög tid att Finlands svenska allmogemål blifva föremål för en sådan noggrann undersökning, ty måhända hafva de på ett eller annat ställe redan förlorat någon af sina ursprungliga egendomligheter och ju mer bildningen och välståndet stiger, desto mer förgöres det egentlige allmogemålet.” (Fagerlund 1878 s. 121.)
  62. Loman 1998 s. 172. Se även kapitel 7 i volym III:2.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Ahlbäck, Olav 1971: *Svenskan i Finland*. Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 15. 2 uppl. Stockholm: Läromedelsförlagen.
- Aho, Eija 2010: *Spontaanin puheen prosodinen jaksottelu*. PIC Monographs 6. Helsingin yliopisto.
- Appelqvist, Tomas 2014: Befrielse på folkspråk? Språk och ecklesiologi i reformationstida kyrkoordinationar och i kyrkohandboksförslaget. I: Stephan Borgehammar (red.), *Framtidens gudstjänst? Kyrkohandboksförslaget granskat*. Svenskt Gudstjänstliv 89. Skellefteå: Artos & Norma Bokförlag. S. 17–48.
- Arwidsson, A. I. 1855: *Ett ”gif akt” i sinom tid*. Samling af förut tryckta Uppsatser. Stockholm: Typografiska föreningens boktryckeri.
- Beckman, Natanael 1895: *Bidrag till kännedomen om 1700-talets svenska huvudsakligen efter Sven Hofs arbeten*. Lund: Berling.
- Bergroth, Hugo 1895: Recension av Lundell. Svensk ordlista. *Tidskrift utgifven af Pedagogiska föreningen i Finland* 2. S. 119–126.

- Bladh, Gabriel & Christer Kuvaja 2005: Från ett rike till två nationalstater. I: Gabriel Bladh & Christer Kuvaja (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige* 1. *Dialog och särart. Människor, samhällen och idéer från Gustav Vasa till nutid*. SLS 682:1. Helsingfors. S. 11–41.
- Blommaert, Jan 2006: Language Policy and National Identity. I: Thomas Ricento (ed.), *An Introduction to Language Policy. Theory and Method*. Oxford: Blackwell. S. 238–254.
- Bruce, Gösta 2010: *Vår fonetiska geografi. Om svenskans accenter, melodi och uttal*. Lund: Studentlitteratur.
- Dahl, Östen & Lars-Erik Edlund (red.) 2010: *Språken i Sverige. Sveriges Nationalatlas*. Stockholm: Norstedts.
- Engman, Max 2016: *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*. Finlands svenska historia 3. SLS 702:3. Helsingfors.
- Fagerlund, L. W. 1878: *Anteckningar om Korpo och Houtskärs socknar. Sommarstudier af L. W. Fagerlund*. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk, utgifvna af Finska Vetenskaps-Societeten 28. Helsingfors.
- Freudenthal, A. O. 1870: *Om svenska allmogemålet i Nyland*. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk utgifvna af Finska Vetenskaps-Societeten 15. Helsingfors: Finska Litteratur-sällskapet.
- Freudenthal, A. O. 1902: Skiljaktigheter mellan finländska svenskan och rikssvenskan. *Förhandlingar och uppsatser* 15. SLS 51. Helsingfors. S. 35–115.
- Granqvist, Juha-Matti 2016: *Helsingin porvaristo Viaporin rakennuskaudella (1748–1808). Sosiaalishistoriallinen perustutkimus*. Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta XLII.
- Gustafsson, Sofia 2015: *Leverantörer och profitörer. Olika geografiska områdets och sociala gruppers handel med fästningsbygget Sveaborg under den första byggnadsperioden 1748–1756*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 196. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Hausen, Reinh. 1901: Ett litet bidrag till den yttre medicinens historia. *Förhandlingar och uppsatser* 14. SLS 47. Helsingfors. S. 214–216.
- Hipping, And. Joh. 1846: Om svenska språkdialecten i Nyland. (Föredr. för Vet. Soc. d. 29 April 1846.) *Acta Societatis scientiarum Fennicæ* 2. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten. S. 1077–1176.
- Hof, Sven 1985 (1753): *Sven Hofs Swänska språkets rätta skrifsätt (1753). Med ordstatistik och flera register i ny utgåva*, utg. Mats Thelander. Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.
- Hornborg, Eirik 1950: *Helsingfors stads historia II. Perioden 1721–1809*. Helsingfors: Centraltryckeriet.
- Hovdhaugen, Even m.fl. 2000: *The History of Linguistics in the Nordic Countries*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Hultman, O. F. 1914: Om uppkomsten av den bildade talsvenskan i Finland. *Förhandlingar och uppsatser* 27. SLS 115. Helsingfors. S. 231–252.
- Hülphers, Abrah. Ahrs. 1886 (1760): *Dagbok och Samlingar Uppå en Resa Om Somarn 1760, Ifrån Westerås Till Petersburg och Ryssland, Fram och åter Sjöledes emellan STOCKHOLM och ÅBO, men sedan Landvägen igenom Finland, Nyland. Tavastland m.m. I:*

- K. G. Leinberg (utg.), *Bidrag till kännedom om vårt land* II. Jyväskylä: Länkelä.
- af Hällström-Reijonen, Charlotta 2012: *Finlandismer och språkvård från 1800-talet till i dag*. Nordica Helsingiensia 28.
- Ivars, Ann-Marie 2015: *Dialekter och småstadsspråk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:1. SSSL 798. Helsingfors.
- Knapas, Rainer 2014: Armfelt, Gustaf Mauritz. *Biografiskt lexikon för Finland* 1. Svenska tiden. Helsingfors: SLS. URN:NBN:fi:sls-4538-1416928957144.
- Leinonen, Therese 2015: *Talet lever! Fyra studier i svenskt talspråk i Finland*. SNF 86. SSSL 796. Helsingfors.
- Loman, Bengt 1998 (1981): Om svenskan i Finland. I: Gunilla Harling-Kranck (utg.), *Från Pyttis till Nedervetil. Tjugonio dialektprov från Nyland, Åboland, Åland och Österbotten*. SSSL 610. Helsingfors. S. 161–175.
- Mickwitz, Joakim 1998: Kulturmöten och kulturkrockar. Sveaborg och det ryska maktövertagandet. I: Magdalena af Hällström & Minna Sarantola-Weiss (red.), *Sveaborg. Samtiden och eftervärlden*. Bidrag till Sveaborgs historia VI. Helsingfors: Samfundet Ehrensverd r.f. S. 110–137.
- Nordlund, B. Fr. 1866: Beskrifning öfver Nerpes socken. *Suomi. Kirjoituksia isän-maallisista aineista* II:5. Helsinki: SKS. S. 1–143.
- Noreen, Adolf 1903: *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning* I. Lund: Gleerup.
- Nyholm, Leif 1984: *Svenskt stadsmål i Helsingfors*. Meddelanden från institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet B:8.
- Pahlmblad, Christer 1998: *Mässa på svenska. Den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden*. Bibliotheca theologiae practicae 60. Lund: Arcus förlag.
- Parland-von Essen, Jessica 2010: *Affärer, allianser, anseende. Konsten att tillhöra eliten i Helsingfors ca 1740–1820*. Helsingfors: Schildt.
- Paunonen, Heikki 2015: Svenska i finsk Stadslang. I: Marika Tandefelt (red.), *Gruppspråk, samspråk, två språk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:2. SSSL 799. Helsingfors. S. 79–90.
- Perridon, Harry 2006: On the origin of the Scandinavian word accents. I: Michiel de Vaan (ed.), *Germanic Tone Accents. Proceedings of the First International Workshop on Franconian Tone Accents. Leiden, 13–14 June 2003*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Pettersson, Gertrud 1996: *Svenska språket under sjuhundra år. En historia om svenskan och dess utforskande*. Lund: Studentlitteratur.
- Ramel, Stig 1997: *Gustaf Mauritz Armfelt 1757–1814. Dödsdömd kungagunstling i Sverige. Ärad statsgrundare i Finland*. Stockholm: Atlantis.
- Ranta, Raimo 1977: *Åbo stads historia 1600–1721* I. Åbo.
- Reuter, Mikael 1992: Swedish as a pluricentric language. I: M. G. Clyne (ed.), *Pluricentric languages. Differing norms in different nations*. Contributions to the sociology of language 62. Berlin: De Gruyter. S. 101–116.

- Reuter, Mikael 2015: Finlandssvenskt uttal. I: Marika Tandefelt (red.), *Gruppspråk, samspråk, två språk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:2. SLS 799. Helsingfors. S. 19–34.
- Rydqvist, Johan Er. 1838: *Resa i Tyskland, Frankrike och Italien I*. Stockholm.
- Rydqvist, Johan Er. 1868: *Svenska språkets lagar IV*. Stockholm.
- Sandwall, Fredrik 1913: Om accentueringen av två- och trestaviga komposita i 1600-talets svenska. Med anledning av Petter Lagerlööfs anmärkningar till Spegels Thet Öpna Paradis. *Språk och stil* 13. *Tidskrift för nysvensk språkforskning*. S. 21–109.
- Santesson, Lillemor 1986: *Tryckt hos Salvius. En undersökning om språkvården på ett 1700-talstryckeri med särskild hänsyn till ortografi och morfologi*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap A:37. Lund University Press.
- Schalin, Olav D. 1947: *Kulturhistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland II*. SLS 313. Helsingfors.
- Selenius, Ebba 1972: *Västnyländsk ordaccent*. SNF 59. SLS 451. Helsingfors.
- Stenberg, Pehr 2014 (1758–1784): *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder I. 1758–1784*, utg. Fredrik Elgh, Göran Stenberg & Ola Wennstedt. Forskningsarkivet vid Umeå universitet.
- Stähle, Carl Ivar 1981: Stockholmsspråket och finlandssvenskan. FMS 27. S. 1–13.
- Svensson, Lars 1995: Förord till 1994 års faksimilupplaga. I: Weste, Erik Wilhelm 1995 (1807): *Svenskt och fransyskt lexicon*. Faksimilupplaga. Lund: J. Lindell.
- Tandefelt, Marika 1994: Urbanization and Bilingualism. I: Bengt Nordberg & Norbert Dittmar (eds.), *Urbanization and Language Change in Fenno-Scandinavia*. Berlin & New York: De Gruyter. S. 246–273.
- Tandefelt, Marika 2009: Språket vi äger samman. I: Ingrid Svensson, Ulf Jacobsen & Jonas Nordin (red.), *Biblis 46. Svensk-finska kulturförbindelser under åttahundra år*. S. 70–83.
- Tandefelt, Marika & Fjalar Finnäs 2007: Language and demography. Historical development. I: Karmela Liebkind, Tom Moring & Marika Tandefelt (eds.), *The Swedish-Speaking Finns. International Journal of the Sociology of Language 187/188*. S. 35–54.
- Tarkiainen, Kari 2014: Arwidsson, Adolf Ivar. *Biografiskt lexikon för Finland 2. Ryska tiden*. Helsingfors: SLS. URN:NBN:fi:sls-4646-1416928957252.
- Teleman, Ulf 2002: *Ära, rikedom och reda. Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid*. Skrifter utgivna av Svenska språknämnden 85. Stockholm: Norstedts.
- Toropainen, Veli Pekka 2003: Skottirotta ja Ruotsin koira. Turun ulkomaalainen porvaristo vuosina 1600–1660. *Genos 74:4*. S. 199–215.
- Waris, Heikki 1950: Huvudstadssamhället. I: *Helsingfors stads historia III:2. Perioden 1809–1875*. Helsingfors stad. S. 9–208.
- Weste, Erik Wilhelm 1995 (1807): *De l'Accent. I: Svenskt och fransyskt lexicon*. Faksimilupplaga. Lund: J. Lindell.

- Widmark, Gun 1999: Inledning. I: Hans H. Ronge, Börje Tjäder & Gun Widmark (utg.), *Petrus Lagerlöfs collegium 1691 angående vårt Svenska språks cultiverande*. Nordiska texter och undersökningar 27. Uppsala: Swedish Science Press. S. 9–36.
- Widmark, Gun 2000: *Boksvenska och talsvenska. Ett urval uppsatser samlade till författarens 80-årsdag 31 juli 2000*. Skrifter utgivna av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 50.
- Villstrand, Nils Erik 2009: *Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–1812*. Finlands svenska historia 2. SLS 702:2. Helsingfors.
- Wollin, Lars 2003: ”Att tala med bönder på böndernas sätt, men med lärde män på latin.” Något om diglossisk och annan variation i svensk språkhistoria. I: Irma Sorvali & Paula Rossi (red.), *Svenskan i Finland 7. Föredrag vid sjunde sammankomsten för beskrivningen av svenskan i Finland. Uleåborg 19–20.4.2002*. Acta universitatis Ouluensis B Humaniora 49. S. 11–29.
- Åström, Sven-Erik 1957: *Samhällsplanering och regionbildning i kejsartidens Helsingfors. Studier i stadens inre differentiering 1810–1910*. Helsingfors.

CHRISTER KUVAJA

SPRÅKKONTAKT OCH TVÅSPRÅKIGHET I 1700- OCH 1800-TALENS FINLAND

I Finland har det åtminstone sedan början av 1200-talet funnits två stora språk, nämligen finska och svenska. Majoriteten av befolkningen i Finland har alltid varit finskspråkig. De svenskspråkigas andel har beräknats till högst 20 procent under 1700-talets senare hälft och omkring 14 procent vid mitten av 1800-talet.¹

Den svenskspråkiga befolkningen var då som nu koncentrerad till kusttrakterna, och det är dessa områden som står i fokus här. Jag undersöker språkförhållandena i landskapen Nyland (inklusive Pyttis socken som låg på ryska sidan av gränsen 1743–1812), Egentliga Finland och delar av Satakunta samt Österbotten (till trakterna av Karleby socken). I dessa landskap fanns det församlingar med såväl finsk- som svenskspråkig minoritet (kartorna 12.1, 12.2 och 12.3).

Syftet med detta kapitel är att utreda vilka församlingar som var tvåspråkiga och hur vanligt förekommande den individuella tvåspråkigheten var. Språkkontakterna gjorde människor tvåspråkiga i varierande utsträckning, men i vilka situationer och under vilka omständigheter träffades svensk- och finskspråkiga och behövde använda ett annat språk än modersmålet? Här redogörs också för nivån på individernas tvåspråkighet. Det kunde vara fråga om passiva eller aktiva kunskaper. Vissa personer kunde endast förstå det andra språket, medan andra dessutom kunde göra sig förstådda. Under vissa omständigheter ledde tvåspråkigheten till ett språkbyte

då det mindre använda språket övergavs till förmån för det man mest hade bruk för. Undersökningen berör en tidsperiod från slutet av 1700-talet till mitten av 1800-talet. Landsbygden i kusttrakterna är i fokus; städerna lämnas utanför.

12.1 Vad kan vi veta om historisk tvåspråkighet?

Språkkontakter i Finland före mitten av 1800-talet har undersökts av få forskare. Det är egentligen enbart Bo Lönnqvist, Nils Erik Villstrand, Marika Tandefelt och Holger Wallén som har studerat språkkontakt mellan finskan och svenskan i äldre tider. Lönnqvist behandlar temat i några artiklar. Villstrand har ett kapitel om detta i översiktsverket *Finlands svenska historia* och Marika Tandefelt i den bok om Viborgs fyra språk som hon redigerat.² Holger Wallén är den enda som har gjort en systematisk undersökning av språkförhållandena i Finland under den svenska tiden, dvs. före 1809. Han har i sitt klassiska verk *Språkgränsen och minoriteterna* (1932) i huvudsak koncentrerat sig på språkgränsens utsträckning och dess förskjutningar från början av 1600-talet till mitten av 1800-talet. Wallén tog för givet att det fanns en språkgräns mellan det finska och det svenska Finland, och han trodde sig ha ”kunnat uppdraga en i stort sett riktig gränslinje mellan svenskt och finskt”.³

En beskrivning av språkförhållandena i Finland före mitten av 1800-talet är inte oproblematiserad. Uppgifter i flera olika källor måste kombineras och en kritisk bedömning är nödvändig. Uppgifterna om modersmål och språkfärdighet härstammar inte från individerna själva, som i dagens språkstatistik, utan från olika myndighetspersoner med varierande insikter och varierande uppfattningar om vem som har kunnat vilket språk. Officiell statistik över språkförhållandena i Finland kom till först 1880. Det finns emellertid inofficiell statistik från mitten av 1840-talet. Den uppgjordes på order av ministerstatssekreterare Alexander Armfelt (härefter *Armfelts statistik*). Biskoparna fick till uppgift att se till att prästerskapet inlämnade uppgifter om språkförhållandena i sina egna församlingar. Armfelts statistik har sina brister men är förhållandevis tillförlitlig, vilket framgår om man jämför den med den officiella statistiken från 1880-talet.⁴ För 1700-talets del hittar man uppgifter om språkförhållanden i olika kyrkliga handlingar, framför allt i protokoll från biskops- och prost-visitationer samt i sockenstämmoprotokoll.

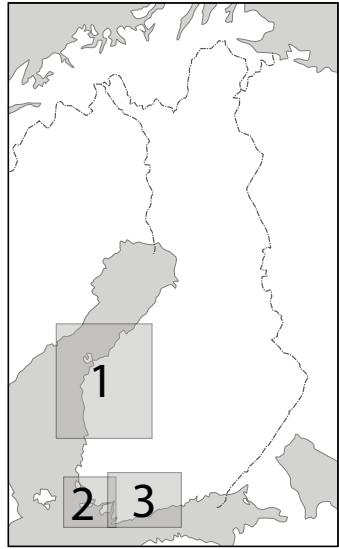
Det finns också några källor (från början av 1780-talet och början av 1820-talet) som ger upplysningar om på vilka språk gudstjänsterna hölls i församlingarna.⁵ En jämförelse med andra handlingar visar att det i förteckningarna från början av 1780-talet saknas några finskspråkiga socknar där gudstjänster hölls på svenska minst en gång i månaden. Av förekomsten av gudstjänster på bägge språken i en församling kan man ändå inte dra någon slutsats om minoritetens storlek.

12.2 Enspråkiga och tvåspråkiga församlingar

Utgående från de uppgifter jag hittat i källmaterialet har församlingarna i Nyland, Egentliga Finland och Österbotten indelats i enspråkiga och tvåspråkiga. En församling har klassats som enspråkig om den språkliga minoriteten är mindre än 8 procent. Samma kriterium har alltså använts som gäller för språkklassificeringen av dagens kommuner i Finland. I fråga om en del församlingar har gränsdragningen givetvis varit svårare än för andra.

En majoritet av socknarna och kapellförsamlingarna längs med kusten var enspråkigt finska eller svenska. I de enspråkigt finska församlingarna kunde det finnas svenskspråkiga personer på herrgårdarna, dvs. ståndspersoner med tjänstefolk och andra arbetare. I enspråkiga svenska församlingar kunde det finnas finskspråkigt tjänstefolk. Visserligen förekom det språkkontakt även i sådana församlingar, men då närmast inom det egna hushållet. I de enspråkiga församlingarna var antalet individer med ett annat modersmål så litet att de var tvungna att lära sig flertalets språk. Enspråkiga församlingar fanns där invånarna i de omkringliggande församlingarna talade samma språk. Sådana förekom också där geografiska omständigheter, bl.a. stora skogar, berg, sjöar och kärr, gjorde att man sällan kom i kontakt med människor i grannförsamlingar där det talades ett annat språk.

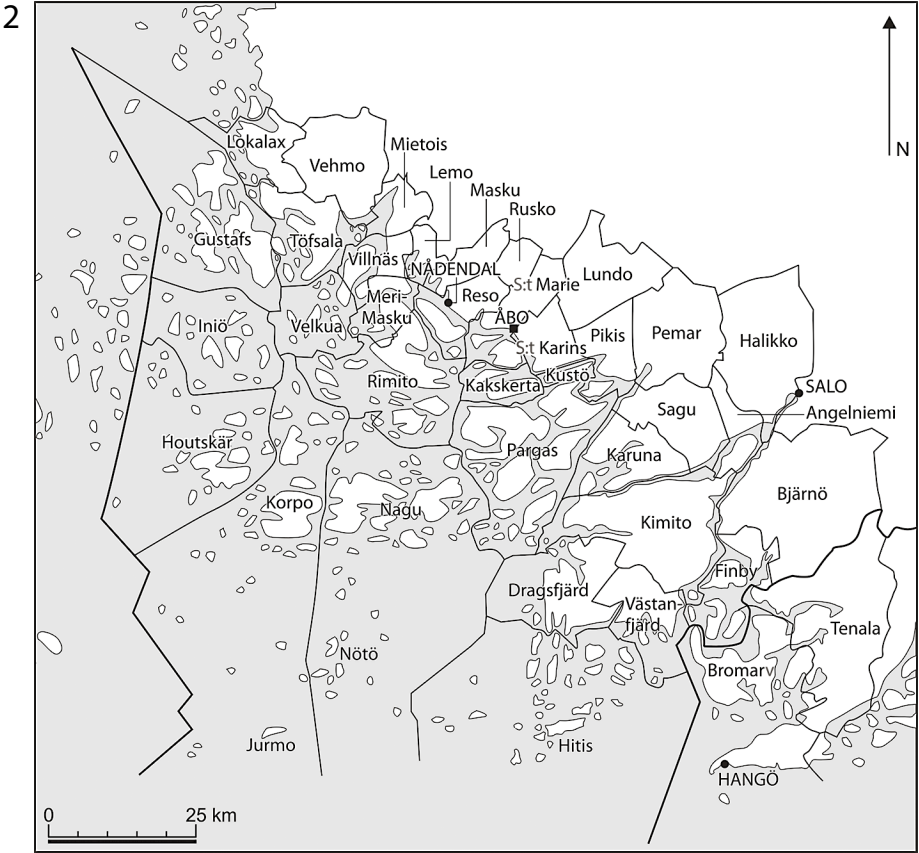

Karta 12.1. Svensk- och tvåspråkiga socknar i Östergötland.

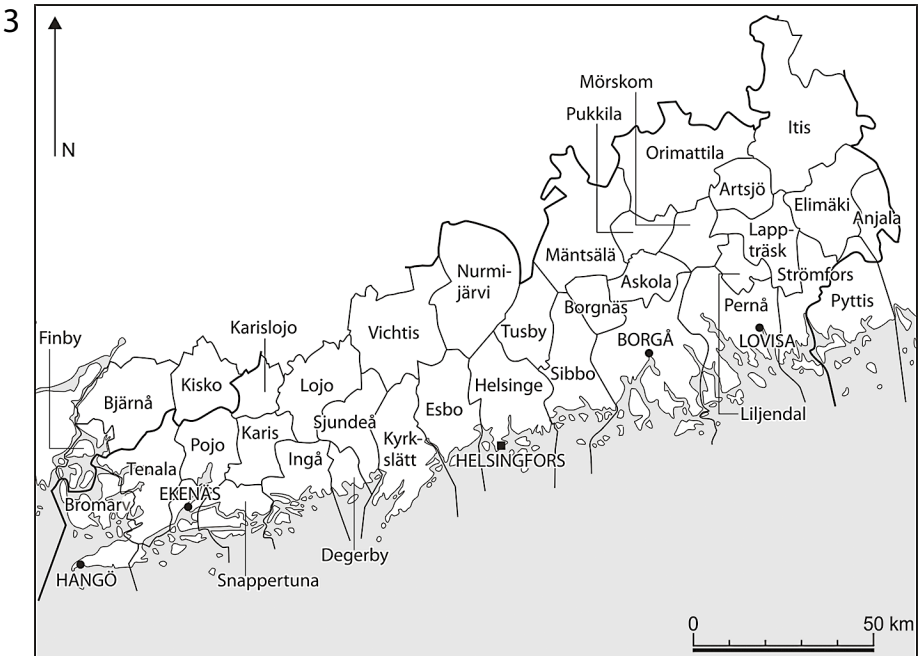
1

Karta 12.2. Svensk- och tvåspråkiga socknar i Åboland.

Karta 12.3. Svensk- och tvåspråkiga socknar i Nyland.

Tabell 12.1. Tvåspråkiga församlingar under perioden 1730–1845

OMKRING 1730 asterisk = osäkert	OMKRING 1790 asterisk = osäkert	OMKRING 1845 (minoritetens storlek i procent)
<i>Nyland</i>	<i>Nyland</i>	<i>Nyland</i>
Pyttis (inklusive Strömfors)	Pyttis	Pyttis (fi. 46,3)
Lappträsk	Lappträsk	Lappträsk (fi. 32,6)
Mörskom	Mörskom	Mörskom (fi. 37,5)
Borgå	Borgå	Borgå (fi. 10,5)
Sibbo	Askola*	Askola (sv. 10,3)
Helsinge	Sibbo*	Tusby (sv. 39,8)
Esbo	Tusby	Helsinge (fi. 20,7)
Kyrkslätt	Helsinge	Vichtis (sv. 16,5)
Sjundeå	Esbo	Sjundeå (fi. 12,1)
Lojo	Vichtis	Lojo (sv. 32,4)
Karislojo*	Kyrkslätt	Karislojo (sv. 16,4)
Tenala*	Sjundeå	Kisko (N. län) (sv. 22,2)
	Lojo	
	Karislojo*	
<i>Egentliga Finland och Satakunta</i>	<i>Egentliga Finland och Satakunta</i>	<i>Egentliga Finland och Satakunta</i>
Bjärnä	Finby	Finby (sv. omkring 40)
Finby	Sagu	Sagu (sv. 9,7)
Kimito	Karuna	Karuna (sv. 37,6)
Sagu	Kustö	Kustö (fi. 48,9)
Karuna	Kakskerta	Kakskerta (sv. 42,8)
Pargas	Vittisbofjärd	Vittisbofjärd (sv. omkring 30)
Kustö	Sastmola	
Kakskerta		
Rimito*		
Tövsala*		
Vartsala (Gustavs)		
Vittisbofjärd		
Sastmola		

<i>Österbotten</i>	<i>Österbotten</i>	<i>Österbotten</i>
Lappfjärd	Lappfjärd	Oravais (fi. 10,7)
Pörtom	Pörtom	Nykarleby (fi. 16,7)
Korsholm	Korsholm	
Vörå	Munsala*	
Nykarleby	Kaustby	
Munsala	Karleby	
Kaustby	Lochteå	
Pedersöre		
Kronoby*		
Nedervetil		
Karleby		

Källor: Wallén 1932 s. 209, 324–402; Nikander 1914 s. 50–55, 57–59; Neovius 1891–1892 s. 373–374; Inkomna skrivelser i kyrko- och undervisningsärenden E XII:15, Åbo domkapitel, Kanslikollegium, SRA; Tengström 1820–1822; Birck 1955 s. 59; Åkerblom 1937 s. 59–60; Soikkeli 1932 s. 273–275; Peltovuori 1975 s. 100; Nikula 1938 s. 38–40; Virrankoski 1961 s. 104–106, 340–342; Granholm 1968 s. 29–34; Visitationsprotokoll 1760 § 11 och 1804 § 13, Lappfjärds församlings arkiv; Visitationsprotokoll 1804 § 13, Pedersöre församlings arkiv; Visitationsprotokoll 1804 § 16 och 1825 § 13, Nykarleby församlings arkiv; Dagböcker över läsförhör 1771–1777 nr 17, Närpes församlings arkiv; Kuvaja & Rantanen 1994 s. 302; Kuvaja 2008 s. 309; Laurinmäki 1957 s. 54; Visitationsprotokoll 1804 § 13, Karuna församlings arkiv; Alifrosti 1990 s. 79–85; Havia & Luoto 1989 s. 86–88; Kallio 2005 s. 471.

Av tabell 12.1 framgår vilka de tvåspråkiga församlingarna i Nyland, Egentliga Finland och Satakunta samt Österbotten var vid tre tidpunkter: 1730, 1790 och 1845.⁶ Tabellen visar också hur små eller stora de finskspråkiga respektive svenskspråkiga minoriteterna inom respektive församling var i mitten av 1800-talet (spalten längst till höger). För att ett område ska anses tvåspråkigt ska alltså den språkliga minoriteten utgöra minst 8 procent av befolkningen. De tvåspråkiga församlingarnas antal varierar som synes både över tid och geografiskt.

De tvåspråkiga församlingarnas antal minskade från början av 1730-talet till mitten av 1800-talet i Österbotten och Egentliga Finland, men inte i Nyland. I Vichtis, Tusby och Askola församlingar i Nyland ökade den svenskspråkiga minoriteten under 1700-talet,

vilket gjorde att dessa församlingar blev tvåspråkiga. De svenskspråkigas procentuella andel ökade ytterligare under 1800-talets första hälft. Det är inte här möjligt att närmare gå in på orsakerna till förändringarna, men kort sagt berodde de på inflyttning och språklig assimilation.

Socknarna Sibbo, Tenala, Kimito och Pargas i södra Finland samt Nedervetil, Pedersöre och Vörå i Österbotten var tvåspråkiga omkring 1730, men inte längre i slutet av 1700-talet. De fyra förstnämnda hade haft en relativt stor finskspråkig minoritet under 1600-talet, men den minskade betydligt i Tenala, Kimito och Pargas genast efter den ryska ockupationen av Finland 1713–1721 (stora ofreden). Efter nödåren i slutet av 1600-talet, samt under och framför allt efter stora ofreden, fick många ödegårdar i de tre österbottniska socknarna nya finskspråkiga innehavare.⁷ De flesta av de nyinflyttade och deras ättlingar försvenskades under 1700-talets gång, och församlingarna blev enspråkigt svenska. Även till Sibbo flyttade finskspråkiga under och efter stora ofreden, vilket innebar att den tvåspråkiga socknen blev enspråkigt svensk först i slutet av 1700-talet.⁸

Rimito och Bjärnä socknar samt Vartsala kapellförsamling (senare Gustavs) i Tövsala socken var tvåspråkiga ännu 1730, men de blev senare enspråkigt finska. Under första hälften av 1800-talet försvenskades Esbo, Kyrkslätt, Lappfjärd, Pörtom, Korsholm⁹ och Karleby socknar så mycket att de inte längre var tvåspråkiga i mitten av århundradet. Sastmola och Kaustby blev enspråkigt finska under samma tid. I Esbo och Kyrkslätt hade det skett en drastisk minskning av den finskspråkiga minoriteten. Den hade varit cirka 30 procent i Esbo och cirka 20 procent i Kyrkslätt ännu under 1700-talet.¹⁰ Sastmola hade förfinskats kraftigt under 1800-talets första hälft, ännu på 1780-talet verkar de svenskspråkiga ha utgjort en tredjedel av församlingens invånare.¹¹ Den nyländska delen av Kisko socken och Oravais i Österbotten blev däremot tvåspråkiga under 1800-talets första hälft. I Oravais lockade Kimo bruk finskspråkiga arbetare, och dessutom slog sig finskspråkiga ned på av kronan inrättade nybyggen i skogarna. I Kisko flyttade svenskspråkiga gruvarbetare till Orijärvi koppargruva, och trakten kring gruvan fick en betydande svensk befolkning, liksom även Kärkelä bruk i grannsocknen Karislojo där kopparmalmen förädlades. I Karislojo ökade de svenskspråkigas antal betydligt under 1800-talets första hälft, men eventuellt hade socknen varit tvåspråkig redan på 1700-talet.¹²

I vissa av de församlingar som var tvåspråkiga under hela tidsperioden 1721–1850 hade större förändringar skett i minoritetens storlek. Detta var fallet i Borgå socken där de finskspråkiga ännu vid mitten av 1700-talet hade utgjort omkring 20 procent av befolkningen. Vid mitten av 1800-talet hade andelen sjunkit till 10,5 procent.¹³ En liknande minskning hade skett i Sjundeå. Här hade de finskspråkiga såväl 1787 som 1804 uppgått till en tredjedel av befolkningen för att sedan sjunka till 12 procent.¹⁴ I Lojo var de svenskspråkigas andel liten på 1700-talet för att öka något under senare hälften av århundradet. En verkligt kraftig ökning skedde sedan under 1800-talets första hälft. År 1836 uppgavs att de svenskspråkigas antal hade fördubblats på 50 år. Då var andelen svenskspråkiga cirka 33 procent, från att ha varit ungefär 10–15 procent på 1700-talet. Prästerskapet i Lojo uppgav i slutet av 1700-talet att finskspråkiga föräldrar lät sina barn gå i svensk skriftskola av praktiska skäl. Prästerna i Lojo var inte villigt inställda till detta. De ansåg att kristendomsundervisningen blev lidande då de finskspråkiga barnen använde sin uppmärksamhet till att förkovra sig i svenska språket.¹⁵

Kakskerta kapell, som hörde till S:t Karins församling, hade försvenskats under 1700-talets senare hälft. Kakskerta hade på 1600-talet varit nästan enspråkigt finskt, och ännu på 1760-talet var de finskspråkiga betydligt fler än de svenskspråkiga. År 1809 var situationen den omvända. Enligt uträkningar som gjordes av professor von Bonsdorff bodde det 179 finskspråkiga och 234 svenskspråkiga i Kakskerta 1809.¹⁶

Kustö, som var kapellförsamling under Pikis, fick allt fler svenskspråkiga invånare under 1700-talet. De finskspråkiga hade varit en ganska stor minoritet strax efter stora ofreden. År 1793 uppgavs det att endast två hemman innehades av finskspråkiga och att det därutöver fanns några finska torpare och legohjon. Kustö fick alltså en stor finskspråkig befolkning först under 1800-talets första hälft.¹⁷

I Vittisbofjärd var ungefär 30 procent av invånarna svenskspråkiga på 1840-talet.¹⁸ I början av 1700-talet hade förhållandena varit de motsatta. Ännu omkring 1780 var båda språkgrupperna ungefär jämnstora. År 1779 ville man öka de finskspråkiga gudstjänsternas antal, och därför gjordes en grundlig undersökning om språkförhållandena i alla hushåll i kapellförsamlingen. Medlemmarna i hushållen skulle uppge på vilket språk de gick till nattvarlden ("nyttjade sina salighetsmedel"). Det var alltså endast skrift-

gångna personer som medtogs i undersökningen. Av sammanlagt 519 personer gick 255 till nattvard på svenska (49 procent) och 264 på finska (51 procent).¹⁹

12.3 Kontaktzoner

Hur vanligt var det med tvåspråkiga byar eller områden i gränstrakten mellan det enspråkigt finska och enspråkigt svenska i kustområdena i slutet av 1700-talet? Sådana hittar vi framför allt i Nyland och endast i mindre utsträckning i Egentliga Finland och i Österbotten. På de tvåspråkiga områdena träffades och umgicks svensk- och finskspråkiga med varandra och hade alltså fortlöpande kontakt; två språk och två kulturer möttes. Historikern Nils Erik Villstrand har använt begreppet kontaktzon för dessa tvåspråkighetsområden.

Kontaktzoner kunde finnas inom en församling eller i gränstrakterna mellan två församlingar.²⁰ Befolkningen kunde vara bosatt:

1. i separata byar, så att vissa byar var enspråkigt finska och vissa enspråkigt svenska
2. såväl i samma byar som i separata byar, så att vissa byar var tvåspråkiga medan andra var enspråkiga på någotdera språket
3. tillsammans i samma byar, så att alla eller vissa byar var tvåspråkiga. Ifall vissa var tvåspråkiga, så var de övriga byarna enspråkiga på majoritetsspråket.

I Lappträsk (i östra Nyland) fanns det i slutet av 1700-talet två finskspråkiga byar, medan resten av byarna var svenskspråkiga. Någon tvåspråkig by fanns det inte. I grannsocknarna Pyttis och Strömfors fanns det däremot finskspråkiga, svenskspråkiga och tvåspråkiga byar. I Tusby (i mellersta Nyland) fanns det många finskspråkiga och tvåspråkiga byar, men inte en enda helt svenskspråkig. I Korsholm (Österbotten) fanns det svenskspråkiga och tvåspråkiga byar, men ingen helt finskspråkig.²¹ Endast i de små kapellförsamlingarna Finby, Karuna, Kustö och Kakskertta i Egentliga Finland samt Vittisbofjärd i Satakunta bodde finsk- och svenskspråkiga utspridda över hela församlingen.²² Ifall de finsk- och svenskspråkiga bodde i separata byar i en församling var den språkliga minoritetens byar nästan alltid belägna i gränstrakterna till ett enspråkigt finskt respektive enspråkigt svenskt område.

I Nyland fanns kontaktzoner i södra och sydöstra Lojo, i de norra delarna av Sjundeå, Kyrkslätt och Esbo, i södra delen av Vichtis, norra Helsinge, södra och östra Tusby, de norra delarna av Borgå socken, de södra delarna av Askola, de norra delarna av Mörskom samt i mellersta Strömfors och Pyttis.

I Egentliga Finland fanns kontaktzoner i gränsområdena mellan det svenskspråkiga Kimito och de finskspråkiga socknarna Bjärnä och Sagu samt i gränsområdena mellan det svenskspråkiga Pargas och de finskspråkiga socknarna Pikis och S:t Karins. Till det tvåspråkiga området hörde hela Finby kapellförsamling i Bjärnä, några byar i södra delen av Bjärnä socken, några byar i norra delen av Kimito socken, hela Karuna kapellförsamling i Sagu, södra delarna av Sagu socken, några byar i norra Pargas, hela Kustö kapellförsamling i Pikis och hela Kakskerta kapellförsamling i S:t Karins.

I Satakunta gick kontaktzonen genom Sastmola. De norra byarna, Kasaböle och Risby, var svenskspråkiga ännu i slutet av 1700-talet. Det övriga Sastmola och hela Vittisbofjärd bildade en kontaktzon mot det finskspråkiga Ulfsby socken samt Norrmark och Siikais kapellförsamlingar (som hade grundats 1771 respektive 1772) i söder och i öster.²³

I Österbotten fanns en kontaktzon i norra Lappfjärd mot det finskspråkiga Östermark. Till kontaktzonen hörde Bötom (kapell från 1804) och Mörtmark by. En kontaktzon fanns även i östra delen av Pörtom kapellförsamling invid gränsen mot Jurva. I Korsholm utgjorde sex byar som gränsade till det finskspråkiga Lillkyro en kontaktzon. Till Nykarleby (med Jeppo) och Karleby socknar skedde en ganska betydande inflyttning av finskspråkiga under 1700-talet. Delar av Jeppo som gränsade mot Härmä bildade en kontaktzon. Först i början av 1800-talet började dessa finska minoriteter att avta. De norra delarna av Karleby socken bildade en kontaktzon mot det finskspråkiga Kelviå. En sådan fanns likaså i de södra och västra delarna av Kaustby invid gränsen mot Terjärv och Nedervetil.²⁴

En kontaktzon fanns även i Lochteå socken från och med slutet av 1700-talet och några årtionden framöver. Det var i huvudsak Kronoby- och Karlebybor som flyttade till Lochteå och där köpte hemman. Orsaken var helt enkelt brist på jord i de svenskspråkiga socknarna. I Lochteå var jorden vid denna tid ännu inte storskiftad, och enligt en uppgift var man därför här villigare att sälja eller byta bort sina hemman än i Kelviå där jorden var skiftad. Jorden var också bil-

ligare i de oskiftade socknarna. Detta var en orsak till att den svenska inflyttningen till Kelviå, som låg mellan Karleby och Lochteå, blev mindre än till den sistnämnda socknen.²⁵

I delar av Nyland och i stora delar av Egentliga Finland och Österbotten fanns det områden där svensk- och finskspråkiga bodde så tydligt åtskilda att man kan urskilja en språkgräns. Språkgränsen gick inte alltid mellan två församlingar. Detta var dock ofta fallet i slutet av 1700-talet därför att de finskspråkiga områden som hade funnits i de svenskspråkiga socknarna hade avskilts till kapellförsamlingar.

Där det fanns en språkgräns låg det stora ödemarker mellan språk-områdena: sjöar, berg, kärrmarker och stora skogar. Språkgränsen var egentligen en naturgräns mellan den svensk- och finskspråkiga bosättningen.

Ifall de svenska och finska områdena låg nära varandra var de språkliga kontakterna livliga och byarna blev tvåspråkiga. I dessa byar kunde många såväl finska som svenska, och det var därför inte något stort steg att flytta till en grannsocken där språket var ett annat. Kontaktzoner förändrades, uppstod och försvann under århundradenas gång som en följd av in- och utflyttning samt av språkbyte. Kontaktzonerna var inte nödvändigtvis desamma i slutet av 1700-talet som på 1720-talet eller 1850-talet. Språkgränsen däremot var beständigare eftersom en förändring krävde att befolkningen ökade märkbart och att ödemarkerna fick fast bosättning och markerna uppodlades.²⁶

12.4 Individuell tvåspråkighet

I Finland har det åtminstone sedan 1200-talet funnits personer som själva kunnat tala både svenska och finska och många fler som har förstått det andra språket bättre eller sämre. Tre bönder i Finby i Egentliga Finland stod en dag år 1690 och pratade vid landsvägen. Två av dem, Erik Eriksson och Hans Andersson, samtalade på svenska. Den tredje mannen i sällskapet, Nils Jöransson, var finskspråkig och förstod inte vad de andra sade. Erik Eriksson var emellertid tvåspråkig och kunde agera tolk mellan Nils och Hans.²⁷ Händelsen visar att det fanns personer som kunde det andra språket bra. Hur utbredd tvåspråkigheten var vet vi dessvärre inget om. Vi vet inte heller i vilken utsträckning det rörde sig om förmågan att aktivt använda det andra språket eller om tvåspråkigheten främst innebar passiv förståelse av tal.

Att tvåspråkigheten varierade framgår av följande: I samband med en prostvisitation i Pedersöre församling i Österbotten 1804 uppgavs att endast två till tre finskspråkiga inte kunde svenska tillräckligt bra för att kunna följa med i den svenska gudstjänsten. Prosten ansåg att detta inte kunde stämma överens med verkligheten. Enligt honom var det endast ett fåtal av de finskspråkiga i församlingen som kunde svenska så bra att de ledigt kunde delta i den svenska gudstjänsten. Bland dem som tillfälligt var bosatta i församlingen, t.ex. tjänstehjon, var det ännu sämre ställt med kunskaperna i svenska. Prosten påpekade att församlingens kyrkoherde själv i sitt hem och på sina torp hade folk som hade svårt att yttra sig på svenska. De förstod nog befallningar om ”ladugårdens skötsel och dagsvärckenas förrättande”, men de hade svårt att följa med en gudstjänst på svenska. Även om en torpare kan uttrycka sig på svenska så ska man inte räkna med att hans bror också kan det. Man kan inte heller begära att pigan från Alajärvi, som flyttat till trakten hösten 1803, redan i juni 1804 ska förstå en svensk predikan, framhöll prosten.

För att med nytta kunna bevista en Svensk Gudstjänst förslår ej att förstå svenska i dagligt tal, utan man bör kunna läsa och sjunga Svenska åtminstone innantill och förstå alla uti ett Religions tal förekommande ord, och det gör ej en gång många af dem som längre tid vistats ibland Svenskar.²⁸

Prostens iakttagelser visar att tvåspråkighet kunde förstås på olika sätt, och att det i grund och botten var få som hade utmärkta kunskaper i det andra språket.

Som tidigare nämnts har vi ingen pålitlig språkstatistik som gäller de århundraden som är aktuella här. Ännu svårare är det att få fram uppgifter om invånarnas tvåspråkighet. Den enda tvåspråkighetsstatistik vi har tillgång till gjordes i mitten av 1830-talet. I den så kallade *Böckers samling* vid Riksarkivet i Helsingfors finns statistiska uppgifter om dem som kunde både finska och svenska (hädanefter *Böckers språktabeller*).

Carl Christian Böcker (1786–1841) var sekreterare för Finska Hus-hållningssällskapet 1813–1833. År 1818 fick han av finska senaten en beställning på en statistisk beskrivning av Finland. Arbetet framskred av olika orsaker långsamt; till råga på allt blev större delen av det insamlade materialet lågornas rov vid Åbo brand 1827. Böcker återupptog arbetet efter att han avgått som sällskapets sekreterare.

Åren 1834 och 1835 skickade han med senatens hjälp ut ett omfattande frågeformulär i form av blanketter till länsmännen runt om i landet. Böckers samling innehåller främst uppgifter om lantbruket och näringarna, men en fråga (nr 49) berör språkförhållandena. Böcker ville veta hur många som kunde tala *enbart finska, enbart svenska, finska och svenska, finska och ryska, svenska och ryska* samt *finska, svenska och ryska*.²⁹

I de anvisningar som följde med blanketterna framhölls betydelsen av att uppgifter skulle samlas in av kunniga personer på orten, i främsta hand tjänstemän och ståndspersoner. Frågan om språkförhållandena var i hög grad en sådan att flera personers åsikter behövde införskaffas. Länsmännen kunde omöjligt själv sitta inne med dessa uppgifter, och det är klart att en tjänsteman inte heller hade någon möjlighet att gå från by till by och gård till gård och göra förfrågningar om språkförhållandena. För att kunna svara på frågan behövde länsmännen konsultera prästerskapet.³⁰

Uppgifter om språkförhållandena finns på tre ställen i Böckers samling. För det första i de längder som är uppgjorda församlingsvis av länsmännen (s.k. primärlängder). Dessa längder är sedan sammanfattade häradsvis, dock så att språkförhållandena för varje församling framgår. Ytterligare en sammanfattning är sedan gjord av Böcker själv, men här saknas de finskspråkiga församlingar som hade en liten svenskspråkig minoritet. För många församlingar finns det alltså uppgifter om språkförhållandena på tre ställen. I vissa fall skiljer sig uppgifterna från varandra, och detta gäller framför allt i Böckers egen sammanställning. Orsaken är uppenbarligen misstag och felläsningar av Böcker. Primärlängderna är, enligt min bedömning, de mest pålitliga och därför den viktigaste källan (saknas dock för Österbotten).³¹

Uppgifterna över språkförhållandena i församlingarna bygger på uppskattningar, och i vissa församlingar är det fråga om grova sådana. Detta framgår av att siffrorna ofta är avrundade till jämna hundratal eller tiotal. I vissa har man inte uppgett det exakta antalet personer som var finsk-, svensk- eller tvåspråkiga, utan endast bråktal eller procenttal. Också uttryck som *alla, mest alla* och *få* förekommer. För vissa församlingar saknas uppgifter helt. Det totala antalet personer i församlingarna som anges i Böckers språktabeller skiljer sig ofta från de uppgifter som ges i folkmängdstablerna för 1830. Folkmängdstablerna uppgjordes vid denna tid vart femte år,

och 1835 års tabell hade ännu inte gjorts då de uppgifter om språkförhållandena som Böcker begärt lämnades in. I en del församlingar är invånarantalet exakt lika stort i Böckers språktabeller som i folkmängdstablerna för 1830, vilket visar att dessa i de flesta församlingar användes som grund. (Böcker har i marginalen till sin egen sammanställning av språkförhållandena antecknat folkmängden enligt tabellen från 1830.)³²

Då antalet personer i Böckers språktabeller är mindre än i folkmängdstablerna, beror det troligen på att man i vissa församlingar endast har beaktat fullvuxna personer (över 14 år). Spädbarn har sannolikt uteslutits i de flesta församlingar. I primärtabellen för S:t Mårtens socken och Koskis kapell sägs det uttryckligen att spädbarnen är frändragna, eftersom de ”inte talar något språk”.³³ I några församlingar är antalet personer något större i Böckers språktabeller än i folkmängdstablerna. Detta berodde säkerligen på att man utgick från en uppskattad folkmängd 1834 och inte från den officiella för 1830. Oförklarligt stora skillnader mellan det uppgivna antalet personer i språktablerna och antalet invånare i folkmängdstablerna förekommer endast i några församlingar.³⁴ Böckers språktabeller har alltså sina brister, men de ger i alla fall en bild av tvåspråkighetens utbredning i församlingarna.

Nivån på den individuella språkkunskapen i det andra språket varierade som nämnts. Somliga lärde sig språket bra och blev aktivt tvåspråkiga. Andra hade passiva kunskaper, dvs. de förstod det andra språket mer eller mindre väl, men talade det endast bristfälligt. En del hade svaga passiva kunskaper, vilket innebar att de kunde tala och/eller förstå enbart vissa ord och fraser som användes i bestämda men begränsade sammanhang. Bönder vars ordförråd i det andra språket begränsades till förmågan att bedriva handel är ett exempel på svaga passiva språkkunskaper.

De som har lämnat in uppgifter om församlingsmedlemmarnas språkbehärskning har resonerat på olika sätt. I vissa församlingar har endast personer med aktiva kunskaper betecknats som tvåspråkiga. I de flesta församlingar har man också räknat med sådana som har passiva kunskaper, och i en del församlingar har även personer med svaga passiva kunskaper i det andra språket räknats som tvåspråkiga. I tabell 12.2 är sådana församlingar medtagna där över 10 procent av invånarna var tvåspråkiga enligt Böckers språktabeller. Uppgifter saknas för vissa församlingar som enligt Armfelts statistik

var tvåspråkiga, nämligen Strömfors socken, Karislojo socken, Finby kapell, Sagu socken, Karuna kapell och Kaustby kapell. Finby kapell ingår troligen i siffrorna för Bjärnä socken och förklarar därmed det stora antalet tvåspråkiga här. Strömfors verkar ingå i siffrorna för Pyttis. Beträffande Sastmola socken och Vittisbofjärd kapellförsamling i Satakunta uppges att alla invånare var finskspråkiga. Det kan omöjligen stämma överens med verkligheten.

Tabell 12.2. Församlingar där över 10 procent av invånarna varit tvåspråkiga enligt Böckers statistik från år 1834

SOCKEN/KAPELL	SVENSKPRÅKIGA	FINSKSPRÅKIGA	TVÅSPRÅKIGA	
			totalt	procent
Lochteå	3	2 444	540	18,1
Karleby	1 000	–	2 000	66,6
Övervetil ^a	2	100	1 000	90,7
Nedervetil	150	12	950	85,4
Nykarleby ^b	2 000	855	4 000	58,4
Korsholm ^c	5 581	20	1 000	15,1
Gustavs	24	980	196	16,3
S:t Karins	–	1 000	280	21,9
Kakskerta	11	30	440	91,5
Kustö	20	40	303	83,5
Kimito	$\frac{2}{3}$	–	$\frac{1}{3}$	33,0
Västanfjärd	$\frac{3}{4}$	–	$\frac{1}{4}$	25,0
Pikis	2	1 403	160	10,2
Bjärnä ^d	150	3 000	500	13,7
Esbo	3 098	80	800	20,1
Lojo	150	2 000	1 000	31,7
Kyrkslätt	1 000	–	3 300	76,7
Sjundeå	1 000	150	1 500	56,6
Helsinge	3 517	433	1 819	31,5
Tusby ^e	$\frac{1}{10}$	$\frac{1}{10}$	$\frac{9}{10}$	80,0
Borgå	5 724	882	1 698	17,5
Askola	–	2 287	333	12,7
Pernå med Liljendal	4 570	305	1 570	24,4
Mörskom	467	306	1 532	66,5
Lapträsk ^f	744	234	533	35,3
Pyttis ^g	160	1 000	7 460	86,5

Anmärkning:

- a) exklusive åtminstone Halsua
- b) enligt en annan informant $\frac{1}{3}$ finskspråkiga, $\frac{2}{3}$ svenskspråkiga och $\frac{3}{4}$ tvåspråkiga (sic)
- c) exklusive Petalax och Replot
- d) troligen inklusive Finby kapell
- e) enligt en annan informant $\frac{1}{10}$ svenskspråkiga, $\frac{3}{10}$ finskspråkiga och $\frac{6}{10}$ tvåspråkiga
- f) troligen enbart de västra delarna av socknen
- g) troligen inklusive Strömfors och de östra delarna av Lappträsk socken

Källor: Böckers samling, Statistiska uppgifter I, fol. 337v–463 (fråga nr 49); Statistiska uppgifter II, fol. 44v, 493v, 498v, 502v, 506v, 510v, 539v–561v; Statistiska uppgifter III, fol. 69–70v. FRA.

Ifall man ser på de tvåspråkigas antal i förhållande till den språkliga minoritetens storlek i de olika församlingarna vid ungefär samma tidpunkt kan man konstatera följande:

I alla församlingar där den språkliga minoriteten är över 20 procent uppges andelen tvåspråkiga vara minst 30 procent. Sådana församlingar är Kakskerta, Kustö, Lojo, Helsinge, Tusby, Mörskom, Lappträsk och Pyttis. Man kan därför anta att det även i Strömfors, Finby, Karuna och Vittisbofjärd fanns många tvåspråkiga. I de två små församlingarna, Kustö och Kakskerta, kan de flesta invånare verkligen ha varit aktivt tvåspråkiga. Det fanns säkert också många aktivt tvåspråkiga i de andra församlingarna som har nämnts här, men den höga procenten tvåspråkiga tyder på att också personer med passiva kunskaper, och i åtminstone Tusby och Pyttis även sådana med svaga passiva kunskaper, har uppgetts vara tvåspråkiga.

I vissa av de församlingar som var enspråkiga enligt Armfelts statistik är de tvåspråkiga personernas antal överraskande stort enligt Böckers språktabeller. Detta gäller församlingarna Karleby, Nedervetil, Övervetil, Korsholm, Gustavs, S:t Karins, Pikis, Kimito, Västanfjärd, Kyrkslätt, Esbo och Pernå. I de flesta av dem måste majoriteten av de tvåspråkiga endast ha haft svaga passiva kunskaper i det andra språket, och endast en liten minoritet kan ha varit aktivt tvåspråkig. Karleby och Korsholm i Österbotten, och de två västnyländska socknarna Kyrkslätt och Esbo, hade ännu i slutet av 1700-talet en ganska stor finskspråkig minoritet. Det är därför möjligt att det på 1830-talet fortfarande fanns ett stort antal tvåspråkiga i dessa socknar, många rentav med aktiva språkkunskaper.

I de österbottniska församlingarna Nedervetil och Övervetil måste i princip alla som på något sätt kunde uttrycka sig på det andra språket ha bedömts som tvåspråkiga av dem som fyllde i Böckers blanketter. I Nedervetil kan det år 1834 ha funnits en hel del svenskspråkiga som åtminstone förstod finska. Det finns nämligen en tidigare uppgift från år 1804 som tyder på att svenskspråkiga i Nedervetil förstod finska. I Övervetil blir summan av dem som är upptagna i Böckers språktabeller 1102 personer, medan församlingen enligt folkmängdstabellerna hade dubbelt fler invånare.³⁵ Det verkar alltså som om uppgifter har getts endast för en del av församlingen.

I Gustavs, som från och med 1782 var kapellförsamling under Tövsala, var de svenskspråkiga mycket få. År 1793 skrev vice pastor Isac Enberg i Tövsala i *Åbo Tidningar* att det tidigare hade talats svenska i kapellförsamlingen, men att invånarna nuförtiden var finskspråkiga.³⁶ Handeln på Stockholm och Åbo var emellertid relativt livlig, och det ledde till att en del av allmogen blev tvåspråkig. Kunskap i svenska var viktig för de finskspråkiga bönder som seglade över havet och sålde sina varor i Stockholm. Närheten till det svenskspråkiga Brändö på Åland kan också ha stimulerat till tvåspråkighet. De allra flesta hade säkerligen endast passiva kunskaper och somliga kände endast till ord som hade att göra med handeln.

I socknarna kring Åbo var de svenskspråkiga mycket få, men ståndspersoner som arbetade i staden hade gårdar i de omkringliggande socknarna, bl.a. i Pikis, Reso och S:t Karins. (Reso uppgavs ha haft 8,2 procent tvåspråkiga och är därför inte med i tabell 12.2.) De flesta ståndspersoner var finskspråkiga, men kunde också svenska. Det är också troligt att en del av deras anställda var tvåspråkiga. Framför allt S:t Karins verkar ha lockat ståndspersoner. I början av 1800-talet var nästan hälften av alla gårdar i socknen i ståndspersoners besittning.³⁷ De tvåspråkigas procentuella andel i S:t Karins ligger därför kanske inte så långt från sanningen. Bland allmogen hade en del också passiva kunskaper i svenska eftersom det var viktigt att på torget och marknaderna i Åbo kunna sälja fisk och andra varor på båda språken.³⁸

I Västanfjärd fanns det enligt Armfelts statistik inga finskspråkiga på 1840-talet, och i grannsocknen Kimito var strax under 8 procent av församlingens invånare finskspråkiga vid samma tidpunkt. Det finns därför inte någon rimlig förklaring till varför de tvåspråkiga på Kimitoön uppgavs vara så många fler (33 procent) än de tvåspråkiga i Pargas socken (under 5 procent och nämns därför inte i tabell

12.2). Förklaringen kan vara att man i Pargas inte räknade dem som bara hade passiva språkkunskaper som tvåspråkiga, medan man i Kimito och Västanfjärd medtog även personer med svaga passiva kunskaper i det andra språket.

I Pernå med Liljendal (som blev kapellförsamling år 1791) var de finskspråkiga mycket få. Enligt den Armfeltska statistiken uppgick de finskspråkigas antal till endast 277 personer, och även ett flertal andra källor uppger att de finskspråkiga var mycket få. Bland den svenskspråkiga allmogen kan det inte ha funnits så många som kunde finska att de aktivt tvåspråkiga skulle ha utgjort närmare en fjärdedel av befolkningen. Även i Pernå och Liljendal måste alltså personer med svaga passiva kunskaper i finska ha räknats in bland de tvåspråkiga.

De tvåspråkiga är överraskande många även i socknarna Nykarleby (med Jeppo) och Sjundeå. Dessa var visserligen tvåspråkiga socknar (cirka 17 procent respektive 12 procent av invånarna var finskspråkiga i mitten av 1840-talet), men de tvåspråkiga personerna uppgavs här vara så många som närmare 60 procent.

Församlingar där endast de aktivt tvåspråkiga torde ha medräknats verkar ha varit Bjärnå socken (ifall Finby kapellförsamling är medräknad), Borgå socken, Askola kapell och Lochteå socken. I Vichtis var de tvåspråkiga få (6,5 procent) trots att här i mitten av 1840-talet fanns en relativt stor svenskspråkig minoritet (16,5 procent). Troligen har även här endast medtagits personer med aktiva kunskaper i det andra språket.

Man kan skapa sig en viss bild av tvåspråkighetens utbredning under 1800-talet, särskilt om man accepterar att den innefattar allt mellan fullgoda aktiva kunskaper i bägge språken och svaga passiva kunskaper i ett av dem. Det är föga överraskande att det fanns många tvåspråkiga personer i församlingar med en stor språklig minoritet och att de aktivt tvåspråkiga främst hittas just i dessa församlingar. Skillnader fanns, vilket berodde på om de som talade olika modersmål bodde i samma eller separata byar.

Även i 1700-talets samhälle fanns det många tvåspråkiga personer med såväl aktiva som passiva kunskaper. Detta framgår tydligt av kyrkliga och vissa andra handlingar. Utgående från de uppgifter vi har om de språkliga minoriteternas storlek under 1700-talet, och relaterat till det som sagts ovan, kan vissa generella slutsatser dras. Ifall det i en församling fanns en betydligt större språklig minoritet

på 1700-talet än på 1830-talet kan man anta att det var procentuellt sett fler som kunde både svenska och finska under det förra seklet än under det senare. Ifall den språkliga minoriteten kraftigt minskade i en församling från 1700-talet till 1830-talet minskade även antalet tvåspråkiga (tabell 12.1).

Den bästa språkstatistiken för 1700-talets del har vi från Tusby församling i Nyland. På grund av en tvist om de svenska gudstjänsterna i församlingen uppgjorde kyrkoherde Paulin år 1795 en förteckning över de svenskspråkiga och tvåspråkiga fullvuxna personer som bodde i Tusby. Tjänstefolket är dock inte medräknat i förteckningen. De svenskspråkiga personerna var 43 och de tvåspråkiga 222. Ifall pigorna och drängarna inte medräknas utgjorde de tvåspråkiga nästan 20 procent av den fullvuxna befolkningen i Tusby.³⁹

12.5 Språkförmåga och språkbyte

Det var i huvudsak minoritetsspråkets företrädare som var tvåspråkiga, och detta gäller särskilt på sådana orter där minoriteten var liten (under 15 procent) eller medelstor (16–29 procent). Det är dock att observera att goda kunskaper i finska bland svenskspråkiga ändå torde ha varit sällsyntare än goda kunskaper i svenska bland finskspråkiga, eftersom kunskap i finska inte innebar någon omedelbar fördel före mitten av 1800-talet.⁴⁰

I de församlingar där den språkliga minoriteten var *liten* kunde nästan alla som hörde till den språkliga minoriteten tala majoritetens språk. Till exempel i Kimito sades det i samband med en prostvisitation 1751 att nästan alla finskspråkiga i församlingen kunde svenska så bra att ifall föräldrarna övade sina barn i det svenska språket, så skulle den finska församlingen inom en kort tid vara helt svensk. I Pojo sades det 1804 att när de finskspråkiga har vistats några år i socknen så glömmes de sitt modersmål och vänjer sig vid att alltid använda svenska.⁴¹ Inom den sociolingvistiska forskningen har man kunnat konstatera att ju mindre minoritetsgruppen är, desto högre är tvåspråkighetsgraden inom den.⁴² En liten, men i hög grad tvåspråkig, minoritet i en församling innebar alltså att endast få av dem som talade majoritetsspråket behövde vara aktivt tvåspråkiga. Några hade passiva språkkunskaper i det andra språket, men de flesta förstod inte alls minoritetens språk eller hade endast ett mycket begränsat ordförråd, ofta relaterat till handel.

I församlingar där den språkliga minoriteten var *medelstor* fanns det betydligt fler aktivt tvåspråkiga bland den språkliga minoriteten än bland majoriteten. De inom minoriteten som inte aktivt kunde tala det andra språket hade vanligen åtminstone passiva kunskaper i det andra språket, även om det även fanns sådana som var enspråkiga. Bland de som talade majoritetens språk hade en del passiva kunskaper i det andra språket, men en stor del var enspråkiga.

I församlingar med en *stor* språklig minoritet (30–50 procent) fanns det många aktivt tvåspråkiga inom båda språkgrupperna, och de flesta andra var passivt tvåspråkiga. Men inom båda språkgrupperna fanns det även sådana som var enspråkiga.

I Pyttis föreslog de finskspråkiga år 1793 att finsk gudstjänst skulle hållas om söndagarna och svensk gudstjänst endast i samband med större högtidsdagar. De finskspråkiga utgjorde en stor minoritet på kanske 40 procent. De svenskspråkiga protesterade mot förslaget eftersom ”deras antal hwilcka tala och förstå swenska språket i denna församling wida öfwerstiger dem, som endast förstå finskan”. Slutresultatet blev att man beslutade att som dittills fortsätta med alternerande gudstjänster.⁴³ De finskspråkiga ville med sin anhållan indirekt visa att de flesta svenskspråkiga förstod finska och därför kunde besöka den finska gudstjänsten, medan de svenskspråkiga tvärtom hävdade att de flesta finskspråkiga förstod svenska bra. Här rådde alltså en viss konkurrens mellan språkgrupperna.

I Vittisbofjärd, där de båda språken var ungefär jämnstora i slutet av 1770-talet, sades att så gott som alla svenskspråkiga förstod finska men att ganska få finskspråkiga förstod svenska.⁴⁴ I denna församling verkar alltså de svenskspråkiga ha haft större behov att lära sig finska än tvärtom. Detta kan bero på att församlingen var liten och de omkringliggande socknarna var finskspråkiga, med undantag av Sastmola i norr där det även fanns en liten svenskspråkig minoritet.

Undantag förekom. Framför allt gäller det sådana församlingar där den språkliga minoriteten var stor. Ifall de svensk- och finskspråkiga bodde i separata byar kunde det vara få som talade det andra språket, och tvåspråkigheten byggde då i huvudsak på passiva kunskaper. Detta torde ha gällt t.ex. i Lapträsk.

Aktiv tvåspråkighet uppstod vanligen där svensk- och finskspråkiga dagligen möttes, alltså i kontaktzonerna. Detta är föga överraskande. De täta kontakterna gjorde att man behövde det andra språket och lärde sig det. Många hade också passiva kunskaper i det andra språket.

Ett språkbyte till majoritetens språk var mycket vanligt i församlingar med en liten språklig minoritet. I en familj med minoritetsspråket som hemspråk mötte barnen majoritetens språk utanför hemmet och anammade det. I följande generation kunde senare ett språkbyte ske. Språkbyten skedde emellertid även i församlingar där den språkliga minoriteten var medelstor eller stor. Också här var det den närmaste omgivningen, alltså byn, som gav upphov till ett språkbyte.

Utvecklingen gick alltså från enspråkighet på minoritetsspråket till tvåspråkighet och vidare till enspråkighet på majoritetsspråket. Där minoritetsgruppen var stor hade de tvåspråkiga både inom minoriteten och inom majoriteten större kontakt med de enspråkiga i den egna gruppen än i den andra. Där den språkliga minoriteten var liten var de enspråkiga kontakterna färre, kanske begränsade till den egna familjen och släkten. Man umgicks då ofta med dem som bara talade majoritetsspråket. Sannolikheten för språkbyte var rätt stor i sådana fall.⁴⁵

Språkbyten skedde även i tvåspråkiga familjer, dvs. där äktenskap hade ingåtts mellan en svensk- och en finskspråkig person. Det var mycket vanligt att ett av språken blev familjens gemensamma hemspråk. Det är högst sannolikt att åtminstone den ena parten i ett sådant äktenskap har haft åtminstone passiva kunskaper i det andra språket. Man kan tänka sig att mannens språk blev hemspråk i 1700-talets patriarkaliska samhälle. Detta var säkert fallet om det var kvinnan som kom som sonhustru till mannens gård, men inte nödvändigtvis om mannen kom som måg till kvinnans gård. Gårdens språk avgjorde ofta familjen hemspråk. På en gård bodde vanligtvis inte enbart den äkta hälften och den egna familjen. Ofta bodde här också hans eller hennes föräldrar och syskon, och ibland även någon annan släkting samt gårdens tjänstefolk. Ifall parterna flyttade till en bondgård, ett torp eller en backstuga som inte låg i mannens eller kvinnans hemby, var det ofta den nya byns majoritetsspråk som avgjorde valet av hemspråk. Eftersom ettdera språket blev hemspråk blev också barnen enspråkiga. På Kimitöön var det i slutet av 1800-talet en mycket liten del (endast cirka 5 procent) av barnen som hade föräldrar med olika modersmål som talade båda språken, medan största delen (84 procent) bara talade svenska som var traktens majoritetsspråk.⁴⁶

Exakt hur vanliga äktenskap mellan parter med olika modersmål var är omöjligt att veta. Av källorna framgår dock att sådana förekom.

I den tidigare nämnda förteckningen från Tusby hittar man ett flertal gårdar i socknen där husfolket talade olika språk. I Sagu socken framhöll tre bönder från tvåspråkiga gårdar år 1778 att det var dem till besvär att finsk och svensk gudstjänst hölls på olika tider. Makarna ville delta i gudstjänsten på sitt eget språk, och då fick ”den ena följa med den andra i förtid till kyrckan, denna åter onödigt vis vänta på den förra vid hemresan”. I Vittisbofjärd fanns det både svensk- och finskspråkiga på ett flertal gårdar år 1779.⁴⁷ I Lappträsk, där två stora byar var finskspråkiga, resten svenskspråkiga, utgjorde äkten-skapen där den ena parten kom från en finsk by i Lappträsk eller en finsk socken och den andra parten från en svensk by i Lappträsk eller svensk socken 7,5 procent av samtliga äktenskap under tidspe-rioden 1750–1760 och 7,6 procent under tidsperioden 1800–1810.⁴⁸ Procenttalen är låga och berättar inte heller hela sanningen. Man kan inte med säkerhet veta om parterna faktiskt talade olika språk även om de kom från byar som uppfattades som svensk- respektive finskspråkiga. Också makar som kom från samma by kan ha talat olika språk. Uppgifterna från Lappträsk visar ändå att äktenskap mellan svensk- och finskspråkiga inte var särskilt vanliga, i varje fall inte i östra Nyland.

12.6 Var och hur uppstod tvåspråkigheten?

Före mitten av 1800-talet växte tvåspråkigheten fram naturligt i närmiljön, i arbetet eller i tjänsten. Någon formell undervisning i det andra språket existerade inte.⁴⁹ Tvåspråkigheten skapades och främjades genom kontakter mellan svensk- och finskspråkiga på flera olika plan: i hushållet, i byn, i socknen, i ämbeten och tjänster samt inom handeln.

När man går igenom de sammanhang där människor med olika modersmål träffades och behövde kommunicera med varandra noterar man snabbt att det främst var männen som blev tvåspråkiga på någon nivå.

Umgänget i närområdet, dvs. med folk i den egna byn och i grannbyarna där det talades ett annat språk, hade stor betydelse för utvecklandet av människornas tvåspråkighet. Familjens hemspråk var inte nödvändigtvis det enda som användes i hushållet. I de flesta gårdar fanns även tjänstefolk som pigor, drängar och lantarbetare. Det var inte ovanligt att finskspråkigt tjänstefolk och finskspråkiga

arbetare anställdes vid herrgårdar där ägarnas hemspråk var svenska. Eftersom svenskspråkiga ståndspersoner vanligen också behärskade finska var det inget som hindrade dem från att anställa finskspråkiga tjänare och lantarbetare utan kunskaper i svenska. Det finns belägg för att det på vissa herrgårdar i församlingar där den överväldigande majoriteten talade svenska fanns ett stort antal finskspråkiga lantarbetare, torpare samt pigor och drängar.⁵⁰ På 1780-talet hade t.ex. baron Carl Rehbinder på sin herrgård i Kimito socken finskspråkiga torpare och finskspråkigt tjänstefolk. Enligt kommuniboken (husförhörslängden) för den finska församlingen i Borgå socken fanns det i mitten av 1700-talet finskspråkigt tjänstefolk och finskspråkiga torpare på många av herrgårdarna där. Även i Pernå fanns det finskspråkiga torpare, lantarbetare, drängar och pigor på herrgårdarna.⁵¹

Det var inte heller ovanligt att finskspråkigt tjänstefolk och finskspråkiga lantarbetare arbetade på bondgårdar i svenskspråkiga bygder, men det motsatta var däremot mera sällsynt. På herrgårdar i socknar där den överväldigande majoriteten av invånarna talade finska var det däremot inte ovanligt att svenskspråkigt tjänstefolk fick anställning. Bland annat i Askola kapellförsamling fanns det svenskspråkiga arbetare och tjänare på vissa herrgårdar vars ägare var finskspråkiga. På många prästgårdar fanns det såväl finsk- som svenskspråkigt tjänstefolk.⁵² Torpare och lantarbetare som kom till församlingar där deras eget språk utgjorde en liten minoritet blev vanligtvis med tiden tvåspråkiga. Utvecklingen gick sedan ofta mot ett språkbyte i följande generationer.⁵³ Tjänstefolket var mera rörligt och stannade vanligen inte länge på samma gård. Pigor och drängar anställdes för minst ett år i taget, och på den tiden hann de få åtminstone passiva kunskaper i det andra språket. På gårdar där det fanns både svensk- och finskspråkiga arbetare och tjänare främjades tvåspråkigheten i det dagliga umgänget.

Eftersom gårdarna i en by vanligtvis låg tätt intill varandra kunde byborna inte undgå att träffas ofta. Det var först genom det s.k. nyskiftet från och med senare hälften av 1800-talet som gårdsbyggnaderna flyttades ut från byns centrum. Innan nyskiftet hade genomförts krävde det dagliga livet i byarna samarbete mellan grannarna. Många arbeten utfördes gemensamt av alla bönder i byn, ibland även tillsammans med folk i grannbyarna. Det kunde t.ex. vara fråga om vägbyggnadsarbeten och byggandet av vatten- eller väderkvarnar.

Vissa gemensamma arbeten sköttes frivilligt; t.ex. vid husbyggen kom grannarna till hjälp. Detta ”talkoarbete”⁵⁴ kunde vara mer eller mindre organiserat.

Gemensam vallgång av kreaturen på utmarkerna förekom också. De gemensamma arbetena hade varit ännu fler före storskiftet, som kom igång efter mitten av 1700-talet, då varje hemman i byn hade haft en eller flera tegar i varje åker och äng och ett samarbete i sådd och skörd var ett måste. I början av 1800-talet hade storskiftet genomförts i de flesta byar i Nyland och i över hälften av alla byar i Egentliga Finland och i Österbotten. Det är också sannolikt att vissa arbeten, bl.a. höslättern och byggandet av hägnader, också efter storskiftet gjordes gemensamt av gammal vana och för att det var lättare att arbeta i lag.⁵⁵

I byar där det bodde såväl svenskspråkiga som finskspråkiga var tvåspråkighet en nödvändighet för en fungerande bygemenskap. Alla behövde naturligtvis inte kunna det andra språket, det räckte om någon översatte. I byar där de som talade minoritetsspråket var nästan lika många som de som talade majoritetens språk fick byborna åtminstone passiva kunskaper i det andra språket. I byar där den språkliga minoriteten var liten kommunicerade man på majoritetens språk.

Det var inte enbart inom det egna närområdet som människor lärde sig det andra språket. Finsk- och svenskspråkiga kom i kontakt med varandra också på sockennivå. Sockenstämma, ting och kyrkliga förrättningar är exempel på uppgifter som måste skötas gemensamt inom en socken. För ämbets- och tjänstemän samt präster och socknens betrodda män var det viktigt att kunna såväl finska som svenska på tvåspråkiga områden. Att kunna det andra språket var självklart också viktigt för den som ville bedriva handel.

På sockennivå konfronterades svensk- och finskspråkiga med varandra. Detta var fallet framför allt vid sockenstämman där alla socknens jordinnehavare skulle delta. Sockenstämman sammankom åtminstone ett par gånger om året, och fram till slutet av 1700-talet var det obligatoriskt att närvara.⁵⁶ I socknar där de finsk- eller svenskspråkiga utgjorde en liten minoritet torde sockenstämmans möten ha hållits enbart på majoritetsspråket. Minoritetsspråkstalarna var alltså tvungna att förstå och helst också tala majoritetens språk för att kunna ta del av mötena. I församlingar där den språkliga minoriteten var stor måste stämmans ordförande, i regel kyrkoherden, läsa

upp protokollet på båda språken. Prästen måste också ofta agera tolk under förhandlingarna.⁵⁷

Vid häradstinget gick förhandlingarna naturligtvis på de inför rätten kallade personernas modersmål. I församlingar med en stor språklig minoritet var alla eller några av nämndemännen tvåspråkiga. Nämndemännen utsågs bland bönderna, och de utredde målen och frikände eller fällde den svarande tillsammans med domaren. Domaren själv, häradshövdingen, borde ha varit tvåspråkig men var det inte alltid.⁵⁸

Det fanns också en del arbetsprestationer som hela socknen måste ta del i eftersom de gagnade alla invånare. Sådana arbeten gällde t.ex. byggande och underhåll av vägar och broar, uppförande och reparation av kyrka och prästgård, hållskjutsning vid gästgiverierna och rovdjursjakt.⁵⁹ Alla gemensamma arbeten förutsatte kommunikation, dvs. ett gemensamt språk eller en fungerande tvåspråkighet.

För en ämbets- eller tjänsteman inom såväl den världsliga som den kyrkliga sektorn var det viktigt att kunna både svenska och finska. Kunskaper i finska var dock inte ett kriterium för att få en tjänst i Finland. Ännu i slutet av 1700-talet kom cirka 20 procent av ämbetsmännen och cirka 30 procent av de högre officerarna från den västra riksdelen. Ämbetena i Finland innehades av ståndspersoner. Under 1700-talet skedde en försvenskning av ståndspersonsklassen, så att umgängesspråket blev svenska. Trots detta kunde de flesta manliga ståndspersoner som var födda i Finland vanligen både svenska och finska. De ståndspersoner som hade finska som modersmål torde ha varit aktivt tvåspråkiga, medan de svenskspråkiga ståndspersonernas kunskaper i finska varierade från inga alls till aktiv tvåspråkighet. Aktivt tvåspråkiga var framför allt de ståndspersoner som bodde i socknar med en stor finskspråkig majoritet.⁶⁰

Till ståndspersonerna på landsbygden hörde i slutet av 1700-talet medlemmar av adeln, herrgårdsförvaltare, bruksägare, präster, officerare (från sergeant uppåt) och högre tjänstemän (bl.a. häradshövdingar och fogdar). I Egentliga Finland och Nyland var ståndspersoner bosatta på herrgårdar, prästgårdar, officersboställen samt på bruksorter.⁶¹ Herrgårdar fanns det rikligt av i östra Nyland och Egentliga Finland, medan de var mycket få i Österbotten.⁶²

Ståndspersonerna kom i sin ämbetsutövning ofta i kontakt med finska språket. De flesta behärskade, som nämnts, själva finska på någon nivå, och de som inte gjorde det måste anlita tolkar. Tvåspråk-

kighet krävdes även av prästerna i alla församlingar där det hölls gudstjänst både på svenska och på finska. Det fanns präster vilkas finska var bristfällig, men det stora flertalet präster behärskade båda språken lika bra.⁶³ I församlingar där den språkliga minoriteten var stor måste även länsmännen samt jakt- och brofogdarna kunna båda språken. Som länsmän och andra lägre tjänstemän i den lokala förvaltningen verkade ännu i slutet av 1700-talet vanligen någon förmögen bonde.⁶⁴

Bruk och andra större industriella anläggningar var också ofta tvåspråkiga miljöer. Bland arbetarna fanns såväl svensk- som finskspråkiga. På bruken arbetade även folk från den västra riksdelen. Detta framgår inte minst av att det i många bruksförsamlingar ordnades gudstjänster både på finska och på svenska.⁶⁵ Bruken var alltså en plats där svensk- och finskspråkiga kom i kontakt med varandra.

Kunskaper i det andra språket var viktiga i samband med handel. Bönderna förde sin överproduktion inom lantbruket samt andra varor som ved och fisk till försäljning i närliggande städer, till marknader på landsbygden och över havet framför allt till Stockholm. Bondeseglationen på Tallinn var däremot obetydlig i slutet av 1700-talet, eftersom Estland då hörde till Ryssland.

I Egentliga Finland fanns det bönder som bedrev handel på Stockholm. I slutet av 1700-talet och början av 1800-talet var seglationen på Stockholm som livligast från Nagu och Korpo, men även i Kimito, Pargas, Bjärnä, Sagu, Tövsala och Rimito fanns det bönder som hade större fartyg med vilka de bedrev handel. Det är dock ett faktum att vissa av dessa "bondeskutor" i själva verket ägdes av ståndspersoner. Ännu på 1830-talet handlade bönderna på Stockholm. Då hade bondeseglationen på Estland redan varit igång igen sedan 1810-talet. I början av 1830-talet gjorde man från Nyland resor till Estland främst med små skutor.⁶⁶ Kunskaper i svenska var nödvändiga när bönderna i Egentliga Finland bedrev handel på Stockholm, och för nylänningarna var det en fördel att kunna finska när de från och med 1820-talet igen i större utsträckning började bedriva handel på Estland. I Österbotten var det endast få finskspråkiga som bedrev handel över havet.⁶⁷

I städerna förekom torghandel i princip alla dagar och dessutom hölls marknader på vissa bestämda dagar. För de bönder som förde sina varor till försäljning i Åbo, Nådendal och Nystad var det en fördel att åtminstone ha passiva kunskaper i det språk som inte var deras modersmål. Dessa tre städer hade en stor finskspråkig majoritet.

ritet (i Åbo i slutet av 1700-talet omkring 70 procent av hela befolkningen), men många borgare var svenskspråkiga. För de svenskspråkiga bönder som handlade i de nyländska städerna Ekenäs, Borgå och Lovisa samt i de österbottniska städerna Kristinestad, Vasa, Nykarleby och Jakobstad var kunskaper i finska inte lika nödvändiga som i Åbo. Den överväldigande majoriteten av invånarna i dessa städer var svenskspråkiga på 1700-talet och i början av 1800-talet. För de finskspråkiga bönderna var det naturligtvis en stor fördel att kunna svenska när de handlade på dessa städer. I Helsingfors och Gamla-karleby fanns det en relativt stor finskspråkig minoritet, men också här var borgerskapet nästan uteslutande svenskt.⁶⁸

Marknaderna på landsbygden var många ännu i mitten av 1700-talet. Marknader hölls i de flesta socknar och besöktes av såväl svensk- som finskspråkiga. Antalet marknader minskade kraftigt i början av 1800-talet då alla marknader nära kusten och städerna drogs in. I Egentliga Finland ordnades marknader därefter i Bjärnä, Uskela, Tövsala och Virmo. I östra Nyland hölls marknad i Mörskom. Bönderna i östra Nyland besökte även marknaden i Anianpelto som låg i Asikkala kapellförsamling. I västra Nyland hölls marknader från början av 1800-talet i Lojo och i Pickala i Sjundeå. I Österbotten hölls en stor marknad i Lappo och en i Ilmajoki och Lappajärvi.⁶⁹ De flesta av de marknader som fanns kvar efter sekelskiftet 1800 hölls på finska orter, och för de svenskspråkiga som besökte dessa var åtminstone passiva kunskaper i finska ett måste.

Ovan har nämnts flera omständigheter som resulterade i tvåspråkighet; ytterligare ett viktigt sammanhang var armén. I Nurmijärvi och i trakterna däromkring härjade på 1820-talet ett rövargång. Rövarena hade finska som modersmål, men nästan alla kunde även svenska. Många av dem kunde rentav uttrycka sig obehindrat på svenska. Alla dessa rövare hörde till den obesuttna klassen. De var inga lösdrivare, utan hade arbetat bl.a. som drängar och sockenhantverkare. Enligt historikern Heikki Ylikangas, som har skrivit en bok om rövarena, var det armén som hade gjort dem tvåspråkiga. De flesta av dem hade tjänstgjort i de värvade trupperna vars kommandospråk var svenska fram till år 1828. En del av rövarena hade även arbetat på svenskspråkiga ståndspersoners gårdar.⁷⁰

Det är tydligt att förekomsten av individuell tvåspråkighet varierade mellan sociala klasser, kön och personer i olika åldrar. Bygemenskapen främjade tvåspråkigheten hos båda könen och hos såväl

unga som gamla. Gemensamma arbeten och sammankomster på sockennivå var däremot, som nämnts, männens arena. I sockenstämman kunde kvinnor delta endast i egenskap av änkor. Arbeten och sammankomster på sockennivå främjade därför tvåspråkigheten framför allt bland männen. Detsamma gäller handeln eftersom det var männen som ägnade sig åt den. De kvinnliga svenskspråkiga ståndspersonernas kunskaper i finska är det svårt att säga någonting om. Kvinnornas behov av finska var mindre än männens eftersom ämbeten och tjänster bara kunde innehas av män. Det är därför sannolikt att många svenskspråkiga kvinnliga ståndspersoner inte kunde finska. Det finns emellertid också belägg för motsatsen. År 1795 sades det uttryckligen att kapten Westermarks fru som bodde i Hyökkälä i Tusby kunde svenska och finska.⁷¹

12.7 Konklusioner

I Nyland, Egentliga Finland och Österbotten fanns det många församlingar där de som talade minoritetsspråket översteg åtta procent och som därmed kan betecknas som tvåspråkiga på 1700-talet. Deras antal minskade något fram till mitten av 1800-talet, och detta gäller framför allt i Österbotten. En stor språklig minoritet (över 30 procent) fanns under 1700-talet och första hälften av 1800-talet endast i vissa församlingar i Nyland, i några små kapellförsamlingar i Egentliga Finland och i Vittisbofjärd och Sastmola (endast på 1700-talet) i Satakunta samt eventuellt i Nykarleby landsförsamling under större delen av 1700-talet. Det är inte överraskande att det i församlingar med en stor språklig minoritet fanns flest tvåspråkiga personer procentuellt sett. Här var det även många som verkligen hade aktiva kunskaper i det andra språket. De flesta som betecknades som tvåspråkiga på 1830-talet verkar ha haft enbart passiva kunskaper i det andra språket. I församlingar med en stor språklig minoritet kom människor från båda språkgrupperna i kontakt med varandra. Dessa församlingar bildade i sin helhet eller delvis kontaktzoner. Det fanns även kontaktzoner i många församlingar där den språkliga minoriteten utgjorde 8–30 procent.

Tvåspråkighet förekom i alla samhällsklasser, men var vanligare bland ståndspersonerna än bland allmogen och vanligare bland män än bland kvinnor. Språkbyten förekom ofta. För det mesta bytte man till majoritetsspråket, vilket medförde att den språkliga minoriteten

minskade i många församlingar under tidsperioden från 1730–1850. Vissa församlingar blev alltmer svenskspråkiga och andra allt mer finskspråkiga. Genom in- och utflyttning förändrades också språkbalansen i en del församlingar. I Nyland och Österbotten minskade den finskspråkiga minoriteten betydligt i många svenskspråkiga församlingar, medan det motsatta skedde enbart i Helsinge i Nyland. I Nyland ökade dessutom den svenskspråkiga minoriteten i många finskspråkiga församlingar. Nyland och Österbotten var alltså vid mitten av 1800-talet mera svenskspråkiga än hundra år tidigare. I Egentliga Finland och Satakunta gick det emellertid tvärtom. Den svenskspråkiga minoriteten blev allt mindre i de finskspråkiga församlingarna, och i vissa små kapellförsamlingar förändrades språkbalansen så att finska blev majoritetsspråk i stället för svenska. Endast i Pargas och Kimito minskade den finskspråkiga minoriteten. De verkligt stora förändringarna inträdde fr.o.m. senare hälften av 1800-talet då industrisamhället började växa fram och urbaniseringen av Finland tog fart.

NOTER

1. Villstrand 2009 s. 118; Fougstedt 1984 s. 19.
2. Lönnqvist 1984; Tandefelt 2002a; Villstrand 2009; Wallén 1932.
3. Wallén 1932 s. 10–11, 69–70, 317–318 samt kartbilagan i slutet av boken.
4. Nikander 1914 s. 44–47.
5. Neovius 1891–1892 s. 373–374; Inkomna skrivelser i kyrko- och undervisningsärenden E XII:15, Åbo domkapitel, Kanslikollegium, SRA; Tengström 1820–1822.
6. Uppgifterna för Vittisbofjärd och Finby i Armfelts statistik kan inte stämma överens med verkligheten. I båda församlingarna uppgavs alla tala finska. Ifall man jämför med andra källor ser man att så inte var fallet. I Nykarleby socken uppgavs 1804 att det fanns 60–70 svenska och 8–10 finska skriftbarn. Enligt detta kan man anta att den finskspråkiga befolkningen uppgick till långt över 10 procent.
7. Se bl.a. Åkerblom 1937 s. 59–60; Birck 1955 s. 59; Wallén 1932 s. 317.
8. Kuvaja & Rantanen 1994 s. 302.
9. Korsholm hette Mustasaari även på svenska fram till 1927.
10. Wallén 1932 s. 14–16, 92–94; Nikander 1985 s. 23; Fleege 1901 s. 18–19.
11. Wallén 1932 s. 84–85, 98–99.
12. Wallén 1932 s. 20, 105, 178, 395; Nikander 1914 s. 58; Visitationsprotokoll 1807 § 16, Karislojo församlings arkiv; Kallio 2005 s. 16, 36, 98–105, 471, 476, 478. En av de största byarna i Karislojo, Lönnhammar, var svenskspråkig till in på 1800-talet. I byarna Böle och Långvik bodde det även svenskspråkiga.
13. Wallén 1932 s. 96 (även not 5), 387; Selén 1996 s. 310.
14. Brenner & Rancken 1953 s. 50; Visitationsprotokoll 1804 § 13, Sjundeå församlings arkiv.
15. Visitationsprotokoll 1825 § 13, Lojo församlingars arkiv; Wallén 1932 s. 219, 396.
16. Andersson & Lappalainen 1995 s. 89, 97; Innamaa 1982 s. 301–303; Valavaara 1933 s. 49.
17. Havia & Luoto 1989 s. 86–88; Wallén 1932 s. 90, 101.
18. Heino 1979 s. 164.
19. Sockenstämmoprotokoll 10.1.1779 § 4, Vittisbofjärdens församlings arkiv; Heino 1979 s. 162.
20. Villstrand 2009 s. 120.
21. Kuvaja 1995 s. 156–157, 290; Hultin 1926 s. 213; Oksanen 1991 s. 213, 217–218; Allardt 1923 s. 213–215, 231, 344–345; Leinberg 1885 s. 47, 53; Peltovuori 1975 s. 13–14, 29, 31, 46–48, 64–65, 100; Wallén 1932 s. 87; Förteckning över svensk- och tvåspråkiga personer i Tusby 1795, Sockenstämmoprotokoll 1795, Tusby församlings arkiv; Visitationsprotokoll 1798 § 1, Strömfors församlings arkiv.
22. Wallén 1932 s. 84, 89–90; Granholm 1968 s. 18–20, 22, 28–34; Sockenstämmoprotokoll 10.1.1779 § 4, Vittisbofjärdens församlings arkiv.
23. Wallén 1932 s. 85–86.
24. Wallén 1932 s. 38–39, 42–43, 47, 51–54, 61–69, 86–89.
25. Wallén 1932 s. 181–186.
26. Villstrand 2009 s. 120.

27. Granholm 1968 s. 31–32.
28. Visitationsprotokoll 1804 § 13, Pedersöre församlings arkiv.
29. Böckers samling, Statistiska uppgifter I–II (fråga 49); Mead 1967 s. 88–89; Rabbe 1853 s. 252–257; Zilliacus 1984 s. 67–68.
30. Statistiska uppgifter I, Böckers samling.
31. Statistiska uppgifter I och II (fråga 49), Statistiska uppgifter III, fol. 69–70v., Böckers samling.
32. Statistiska uppgifter III, fol. 69–70v., Böckers samling.
33. Statistiska uppgifter I, Böckers samling.
34. Övervetil hade enligt folkmängdstablerna över 2 200 invånare, men endast 1 100 personer är upptagna i Böckers språktabeller. Halsua som blev kapellförsamling 1856 är åtminstone inte medräknad. (Virrankoski 1961 s. 319, 498.) I Kakskerta kapellförsamling är i Böckers språktabeller uppgivet 481 personer mot 364 i folkmängdstabellen. Eventuellt har de tvåspråkiga felaktigt uppgivits till 440 i stället för 340. I Lappträsk var invånarantalet 4 236 år 1830, medan summan i Böckers språktabeller blir 1 511 personer. Förklaringen är att det här finns uppgifter endast för fyra byar som hörde till Mörskom länsmansdistrikt (en finskspråkig by och tre svenskspråkiga). De östra delarna av Lappträsk är sannolikt inberäknade i siffrorna för Pyttis där summan blir 8 620 personer i Böckers tabeller, medan församlingen enligt folkmängdstablerna hade ca 2 300 invånare. Troligen har för Pyttis del även Strömfors räknats med (2 680 invånare 1830). Även om så är fallet är siffrorna fortfarande problematiska. Det bodde nämligen högst 7 600 personer i Pyttis, Strömfors och de östra delarna av Lappträsk år 1830. Folkmängdstabeller 1830, Strömfors församlings arkiv; Kuvaja 1995 s. 139, 315; Honka-Hallilla 2015 s. 194.
35. Visitationsprotokoll 1804 § 2 och folkmängdstabell 1830, Övervetil församlings arkiv.
36. Wallén 1932 s. 32–33, 84; Valavaara 1933 s. 48; *Åbo Tidningar* 29.7.1793.
37. Laurikkala 1961 s. 24.
38. Nikula 1972b s. 399–403.
39. Förteckning över svensk- och tvåspråkiga personer i Tusby 1795, Sockenstämmoprotokoll 1795, Tusby församlings arkiv.
40. Tandefelt 1988 s. 107–108.
41. Visitationsprotokoll 1751 § 13, Kimito församlings arkiv; Visitationsprotokoll 1804 § 3, Pojo församlings arkiv.
42. Tandefelt 1988 s. 53–54.
43. Visitationsprotokoll 22.5.1793, Pyttis församlings arkiv.
44. Sockenstämmoprotokoll 10.1.1779 § 4, Vittisbofjärds församlings arkiv.
45. Tandefelt 1988 s. 54, 151; Tandefelt 2001 s. 8, 30.
46. Villstrand 1987 s. 53–54; Nikander 1914 s. 64. Jfr Tandefelt 2002b s. 152.
47. Förteckning över svensk- och tvåspråkiga personer i Tusby 1795, Sockenstämmoprotokoll 1795, Tusby församlings arkiv; Visitationsprotokoll 1778 § 9, Sagu församlings arkiv; Sockenstämmoprotokoll 10.1.1779 § 4, Vittisbofjärds församlings arkiv.
48. Wallén 1932 s. 288–289, 292–293.
49. Tandefelt 2001 s. 5.
50. Gadd 2000 s. 222–226; Soinin 1974 s. 36, 40–41; Nikander 1914 s. 66–67.

51. Visitationsprotokoll 1785 § 4 och 5, Kimito församlings arkiv; Neovius 1891–1892 s. 374; Finska församlingens kommunionbok 1747–1770, Borgå församlings arkiv.
52. Kuvaja, Rantanen & Villstrand 2007 s. 60; Laurinmäki 1957 s. 54.
53. Jämför Tandefelt 2002a s. 12–13.
54. *Med talkoarbete*, eller *talko*, avses ett gemensamt arbete som utförs frivilligt utan betalning. Vanligtvis bjuds alla som deltar på mat och dryck under arbetsdagen (FO, *talko*).
55. Gadd 2000 s. 67, 155–156, 277–278, 282; Anttila 1986 s. 355, 365–366, 368; Laurikkala 1961 s. 125–133; Jutikkala 1963 s. 335–336; Saarenheimo 2003 s. 356–357, 361; Huhtamies 2008 s. 199–201, 204, 314, 317; Alanen 1949 s. 47.
56. Soikkanen 1966 s. 24–54, 85–89.
57. Wallén 1932 s. 262.
58. Suolahti 1993 s. 312; Lehtinen 1955 s. 386–387.
59. Jutikkala 1963 s. 237–239.
60. Suolahti 1993 s. 299, 324–337, 342; Lehtinen 1955 s. 367; Blomstedt 1986 s. 36–37; Carlsson 1986 s. 12; Villstrand 2008 s. 335, 348–349; Lindgren & Lindgren 2005 s. 260.
61. Wirilander 1982 s. 90–104, 445; Carlsson 1949 s. 4–11.
62. Jutikkala 1932, kartan s. 48–49, s. 114–116, 131–134, 158, 164; Laurikkala 1961 s. 22–24.
63. Villstrand 2008 s. 348–349; Wallén 1932 s. 234–247; Suolahti 1917 s. 280–288.
64. Kuvaja, Rantanen & Villstrand 2007 s. 59.
65. Wallén 1932 s. 128–129; Innamaa 1982 s. 105, 318–319.
66. Kaukiainen 1970 s. 20–22, 25, 60–61, 72–76, 83–86, 94–98; Jutikkala 1950 s. 85–91; Nikula 1972b s. 419–421; Sirén 1981 s. 229, 234–236; Innamaa 1982 s. 163.
67. Alanen 1949 s. 303–308.
68. Nikula 1972a s. 321–323; Nikula 1972b s. 407, 416–417; Hornborg 1950 s. 303–304, 450–452; Waris 1950 s. 17–19; Mäntylä 1994 s. 349–355; Sirén 1995 s. 30–31; Wallén 1932 s. 404–417; Möller 1970 s. 78.
69. Alanen 1957 s. 112–113.
70. Ylikangas 2003 s. 451–452.
71. Förteckning över svensk- och tvåspråkiga personer i Tusby 1795, Sockenstämmoprotokoll 1795, Tusby församlings arkiv.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkivkällor

Riksarkivet, Helsingfors (FRA)

Borgå församlings arkiv

Finska församlingens kommunionbok 1747–1770

Böckers samling

Statistiska uppgifter I–III

Karislojo församlings arkiv

Visitationsprotokoll

Karuna församlings arkiv

Visitationsprotokoll

Kimito församlings arkiv

Visitationsprotokoll

Lappfjärds församlings arkiv

Visitationsprotokoll

Lojo församlingars arkiv

Visitationsprotokoll

Nykarleby församlings arkiv

Visitationsprotokoll

Närpes församlings arkiv

Dagböcker över läsförhör

Pedersöre församlings arkiv

Visitationsprotokoll

Pojo församlings arkiv

Visitationsprotokoll

Pyttis församlings arkiv

Visitationsprotokoll

Sagu församlings arkiv

Visitationsprotokoll

Sjundeå församlings arkiv

Visitationsprotokoll

Strömfors församlings arkiv

Visitationsprotokoll

Tusby församlings arkiv

Sockenstämmoprotokoll 1795

Förteckning över svensk- och tvåspråkiga personer i Tusby 1795

Vittisbofjärds församlings arkiv

Sockenstämmoprotokoll

Övervetil församlings arkiv

Visitationsprotokoll

Folkmängdstabeller

Riksarkivet, Stockholm (SRA)

Kanslikollegium

Åbo domkapitel

Inkomna skrivelser i kyrko- och undervisningsärenden

Litteratur

- Alanen, Aulis J. 1949: *Etelä-Pohjanmaan historia IV:2. Etelä-Pohjanmaan talouselämä 1721–1809*. Vaasa: Etelä-Pohjanmaan historiatoimikunta.
- Alanen, Aulis J. 1957: *Suomen maakaupan historia*. Jyväskylä: Kauppiaitten kustannus Oy.
- Alifrosti, Kari 1990: Ruotsin aika n. 1200–1808. I: Kari Alifrosti & Jukka Luoto (toim.), *Sauvon historia I*. Sauvon kunta.
- Allardt, Anders 1923: *Strömfors socken*. Helsingfors: Söderströms.
- Andersson, Harri & Jussi T. Lappalainen (toim.) 1995: *Saaret, ihmiset, vaiheet*. Kaksikerta 2. Turun maakuntamuseo.
- Anttila, Veikko 1986: Kansanelämä 1700-luvulla. I: Yrjö Blomstedt, Veikko Anttila & Toivo J. Paloposki (toim.), *Suomen historia 4. Vapauden aika, kustavilainen aika, kansanelämä 1700-luvulla*. Espoo: Weilin + Göös.
- Birck, E. 1955: Studier rörande näringsliv och befolkning i Pedersöre härad, Österbotten. 1750–1850. *Fennia* 79:3. Helsingfors: Societas geographica Fenniae. S. 1–67.
- Blomstedt, Yrjö 1986: Finland under den svenska tidens slutskede. I: Sulo Huovinen (red.), *Finland i det svenska riket*. Stockholm: Kulturfonden för Sverige och Finland. S. 33–41.
- Brenner, Alf & A. W. Rancken 1953: *Sjundeå sockens historia 1*. Hembygdens Vänner i Sjundeå.
- Carlsson, Sten 1949: *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*. Lund: Gleerup.
- Carlsson, Sten 1986: Finland och det svenska riket. I: Sulo Huovinen (red.), *Finland i det svenska riket*. Stockholm: Kulturfonden för Sverige och Finland. S. 7–17.
- Fleege, Uno A. 1901: Kultur och utveckling. I: J. E. Rosberg & Uno A. Fleege (red.), *Kyrkslätt socken. Dess natur, utveckling och historia*. Helsingfors: Tidnings- & Tryckeri-aktiebolaget.
- Fougstedt, Gunnar 1984: Finlandssvenskarna under 100 år. I: Henrik Stenius & Max Engman (red.), *Svenskt i Finland 2. Demografiska och socialhistoriska studier*. SLS 519. Helsingfors. S. 19–35.
- Gadd, Carl-Johan 2000: *Det svenska jordbrukets historia. Den agrara revolutionen 1700–1870*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Granholm, Helge 1968: Bosättningen i historisk tid. I: Helge Granholm & Birger Häggblom (red.), *Finby sockens historia*. Virkby: Petter och Margit Forsströms stiftelse till Karl och Olivia Forsströms minne 1968.
- Havia, Timo & Jukka Luoto 1989: *Piikkiön historia 1. Esihistoria ja ruotsinvallan aika*. Piikkiön kunta.
- Heino, Ulla 1979: *Ahlaisten historia*. Porin kaupunki.
- Honka-Hallilla, Helena 2015: *Pyhtään historia 1743–2014*. Siltakylä: Pyhtään kunta.
- Hornborg, Eirik 1950: *Helsingfors stads historia II. Perioden 1721–1809*. Helsingfors stad.
- Huhtamies, Mikko 2008: *Maan mitta. Maanmittauksen historia Suomessa 1633–2008*. Helsinki: Edita.

- Hultin, Herman 1926: *Pyttis socken. En skildring utarb. på uppdrag av kommunalfullmäktige i Pyttis*. Helsingfors.
- Innamaa, Kerttu 1982: *Perniön historia 2*. Perniön kunta.
- Jutikkala, Eino 1932: *Läntisen Suomen kartanolaitos Ruotsin vallan viimeisenä aikana I*. Helsingin yliopisto.
- Jutikkala, Eino 1950: Suomen talonpoikaispurjehtijat ja heidän aluksensa Ruotsin-ajan lopussa. *Historiallinen Aikakauskirja*. S. 85–94.
- Jutikkala, Eino 1963: *Bonden i Finland genom tiderna*. Helsingfors: Schildt.
- Kallio, Veikko 2005: *Karjalohja. Itsenäisen väen pitäjä*. Karjalohjan Historiayhdistys.
- Kaukianen, Yrjö 1970: *Suomen talonpoikaispurjehdus 1800-luvun alkupuoliskolla (1810–1853)*. Historiallisia tutkimuksia LXXIX. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Kuvaja, Christer 1995: Socknens historia. I: Mikael Korhonen & Christer Kuvaja (red.), *Lappträsk historia. Två språk – en kommun*. Lappträsk kommun.
- Kuvaja, Christer 2008: Språkgräns – verklighet eller myt? Finskt och svenskt i Norrbotten och i östra Nyland under senare hälften av 1700-talet. I: Max Engman & Nils Erik Villstrand (red.), *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*. SSSL 715. Helsingfors. S. 285–313.
- Kuvaja, Christer & Arja Rantanen 1994: *Sibbo sockens historia – fram till år 1868 I*. Sibbo kommun.
- Kuvaja, Christer, Arja Rantanen & Nils Erik Villstrand 2007: Språk, självbild och kommunikation i Finland 1750–1850. I: Olli Kangas & Helena Kangasharju (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 4. Ordens makt och maktens ord*. SSSL 682:4. Helsingfors. S. 33–113.
- Laurikkala, Saini 1961: *Elämää Varsinais-Suomessa 1600- ja 1700-luvulla. Varsinais-Suomen historia VII*. 5–6. Turku: Varsinais-Suomen historiantutkimusyhdistys.
- Laurinmäki, Heikki 1957: *Askolan historia I*. Askolan kunta.
- Lehtinen, Erkki 1955: Vieras virkakieli ja suomalaiset talonpojat n. 1650–1735. *Historiallinen arkisto 55*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura. S. 363–407.
- Leinberg, K. G. 1885: *Bidrag till kännedomen af vårt land I*. Jyväskylä: Länkelä.
- Lindgren, Klaus & Anna-Riitta Lindgren 2005: Språkbyten bland ståndspersonerna i storfurstendömet Finland. I: Gabriel Bladh & Christer Kuvaja (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 1. Dialog och särart. Människor, samhällen och idéer från Gustav Vasa till nutid*. SSSL 682:1. Helsingfors. S. 256–319.
- Lönnqvist, Bo 1984: Språkgränsen – fiktion eller verklighet? I: Max Engman & Henrik Stenius (red.), *Svenskt i Finland 2. Demografiska och socialhistoriska studier*. SSSL 519. Helsingfors. S. 267–279.
- Mead, W. R. 1967: Carl Christian Böcker. Suomen tilastotieteen unohdettu edustaja. I: Yrjö Blomstedt, Ilkka Hakalehto & Sven-Erik Åström (toim.), *Näkökulmia menneisyyteen. Eino Jutikkalan juhlakirja*. Porvoo: WSOY. S. 87–100.
- Mäntylä, Ilkka 1994: *Borgå stads historia II. 1602–1809*. Borgå stad.

- Möller, Sylvi 1970: *Kokkolan kaupungin historia III. Ajanjakso 1808–1878. Kokkolan kaupunki.*
- Neovius, A. D. (red.) 1891–1892: *Ur Finlands historia. Publikationer ur de Alopaeiska papperen II.* Helsingfors.
- Nikander, Gabriel 1914: *Språkgränsen efter 1800. I: Svenskt i Finland. Ställning och strävanden.* Helsingfors: Söderströms.
- Nikander, Hagar 1985: *Esbo 1700–1865.* Esbo stad.
- Nikula, Oscar 1938: *Tenala och Bromarf socknars historia.* Helsingfors.
- Nikula, Oscar 1972a: *Åbo stads historia 1721–1809 I.* Åbo stad.
- Nikula, Oscar 1972b: *Åbo stads historia 1721–1809 II.* Åbo stad.
- Oksanen, Eeva-Liisa 1991: *Det gamla Pyttis. Pyttis och Strömfors historia till år 1743.* Pyttis & Strömfors.
- Peltovuori, Risto 1975: *Suur-Tuusulan historia. Tuusula–Kerava–Järvenpää II. Seurakunnan perustamisesta Suomen sotaan 1643–1808.* Tuusulan kunta.
- Rabbe, F. J. 1853: *Angående några förarbeten till en utförlig Statistik för Finland. Suomi. Tidskrift i fosterländska ämnen 1852.* Helsingfors: SKS. S. 251–294.
- Saarenheimo, Juhani 2003: *Isojako. I: Matti Peltonen (toim.), Suomen maatalouden historia I. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle.* Helsinki: SKS. S. 349–364.
- Selén, Göran 1996: *Borgå socken genom tiderna 1.* Borgå landskommun.
- Sirén, Olle 1981: *Pernå sockens historia 2:2. Tiden ca 1700–1870.* Pernå kommun.
- Sirén, Olle 1995: *Lovisa stads historia 1745–1995.* Lovisa: Östra Nylands tryckeri.
- Soikkanen, Hannu 1966: *Kunnallinen itsehallinto kansanvallan perusta. Maalaiskuntien itsehallinnon historia.* Helsinki: Maalaiskuntien Liitto.
- Soikkeli, Kaarle 1932: *Vihti. Kuvauksia Vihdin kunnan luonnosta, historiasta ja kansanelämästä 2.* Helsinki: Puromiehen kirjapaino.
- Soininen, Arvo M. 1974: *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle.* Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Suolahti, Gunnar 1917: *Elämää Suomessa 1700-luvulla II.* Porvoo: WSOY.
- Suolahti, Gunnar 1993: *Vuosisatain takaa. Kulttuurihistoriallisia kuvauksia 1500–1800-luvuilta.* Helsinki: SKS.
- Tandefelt, Marika 1988: *Mellan två språk. En fallstudie om språkbevarande och språkbyte i Finland.* Uppsala universitet.
- Tandefelt, Marika 2001: *Finländsk tvåspråkighet.* Forskningsrapporter från Svenska handelshögskolan 53. Helsingfors.
- Tandefelt, Marika 2002a: *Fyra språk på en marknad. I: Marika Tandefelt (red.), Viborgs fyra språk under sju sekel.* Esbo: Schildt. S. 11–67.
- Tandefelt, Marika 2002b: *Vårt bästa arv. I: Marika Tandefelt (red.), Viborgs fyra språk under sju sekel.* Esbo: Schildt. S. 137–166.
- Tengström, Jacob 1820–1822: *Afhandling om Presterliga Tjenstgöringen och Aflöningen i Åbo Erke-Stift I–III.* Utgifven af Domkapitlet i Åbo.
- Valavaara, Veikko 1933: *Varsinais-Suomen suomalaisesta ja ruotsalaisesta asutuksesta. Opublicerad avhandling pro gradu i historia vid Åbo universitet.*

- Wallén, Holger 1932: *Språkgränsen och minoriteterna i Finlands svenskbygder omkr. 1600–1865*. Åbo Akademi.
- Waris, Heikki 1950: Huvudstadssamhället. I: *Helsingfors stads historia* III:2. *Perioden 1809–1875*. Helsingfors. S. 9–208.
- Villstrand, Nils Erik 1987: Befolkningen i Kimitobygden. I: Gabriel Nikander (red.), *Kimitobygdens historia* 3. Kimito: Sagalunds hembygds museum.
- Villstrand, Nils Erik 2008: Skriftlighet med förhinder. Den svenska statsmaktens kungörelser i finskspråkiga församlingar under 1700-talet. I: Max Engman & Nils Erik Villstrand (red.), *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*. SLS 715. Helsingfors. S. 315–360.
- Villstrand, Nils Erik 2009: *Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–1812*. SLS 702:2. Helsingfors.
- Wirilander, Kaarlo 1982: *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870*. Stockholm: Nordiska museet.
- Virrankoski, Pentti 1961: *Kokkolan pitäjän yläosan historia. Kaustisen, Vetelin, Halsuan ja Perhon vaiheita esihistoriallisesta ajasta 1860-luvulle*. Kokkola: Halsuan, Kaustisen, Perhon ja Vetelin Historiatoimikunta.
- Ylikangas, Heikki 2003: *Nurmijärven rosvot. Maankuulun rikollissakin nousu ja tuho 1820-luvun Suomessa*. Helsinki: WSOY.
- Zilliacus, Lars 1984: *Finska Hushållningssällskapets arkiv och skrifter som källa för forskningen om Carl Christian Böcker och hans statistiska uppgifter*. Åbo Akademis biblioteks stencilserie 14.
- Åbo *Tidningar* 29.7.1793. Nationalbibliotekets digitala samlingar (DIGI). <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/409056?page=1>.
- Åkerblom, Bror K. 1937: *Vörå sockens historia* I. Vasa: Vörå kommun.

MARIKA TANDEFELT

VIBORG – EN MIX AV SPRÅK OCH KULTURER

Beroende på vilken historisk period man studerar kan Viborg beskrivas som ett svenskt gränsfäste, som en svensk stad vid ett svenskt innanhav, som en rysk gränsstad, som en stad i storfurstendömet Finland, som en stad i republiken Finland och som en för Finland i krig förlorad stad. Gemensamt för stadens långa historia är den kontinuerliga närvaron av fyra språk; finska, svenska, tyska och ryska har förekommit både som modersmål och som inslag i stadsbornas flerspråkighet. Viborg har kallats Finlands mest kosmopolitiska stad där möten mellan olika språk och kulturer var en naturlig del av vardagen från medeltiden fram till 1944.

De fyra språken i staden är genomgående så nära förbundna med varandra att det inte går att skärskåda ett av dem – i detta fall svenskan – frikopplat från de andra. Språkbrukarna själva har ju behärskat fler än ett språk, åtminstone på någon nivå. Och språken har i praktiken använts parallellt också i sammanhang som rent formellt har varit enspråkiga. Flerspråkighet på individnivå, och ett pragmatiskt förhållande till val av språk och växling mellan språk, är det intryck man får när man via olika typer av källor närmar sig staden som språkmiljö. Man märker också att de många språken med tiden blev något som viborgarna själva inte bara tog som något självfallet, utan som de också såg som en tillgång. I dag skulle man säga att flerspråkigheten var stadens varumärke.

För att göra rättvisa åt Viborg som en flerspråkig stad inleds detta kapitel med en genomgång av stadens historia där fokus ligger på balansen mellan finskan, svenskan, tyskan och ryskan under olika politiska maktförhållanden (13.1). Därefter riktas intresset mot svenskan och mot det som viborgarna själva skämtsamt kallade ”Rothe-Wahlska” (13.2). Så här långt bygger skildringen på historiska källor och på hågkomster som publicerats i memoarer m.m. I följande avsnitt (13.3) används material som samlats in bland viborgare (65 personer) långt efter krigsslutet.¹ Det är fråga om intervjuer och om svar på enkätfrågor, och perspektivet är för det mesta viborgs-svenskt eller ibland viborgstyskt. Informanterna har både skildrat sitt eget och sin familjs språkbruk under några generationer, och de har bidragit med ord och fraser som de menar har varit typiska för ”wiborskan”. Exempel på lån mellan de fyra språken presenteras och kommenteras därefter (13.4). I det avslutande avsnittet (13.5) ges ett exempel på en mångspråkig viborgsk familjs språkhistoria. Majoriteten av familjerna i staden upplevde alls inte lika många språkbyten under en så kort tid. Snarare handlade det om ett långsammare byte av hemspråk, och därigenom av modersmål, från en generation till en annan, medan den individuella flerspråkigheten i sig bevarades.²

13.1 Fyra språk under sju sekler

Trakten där Vuoksen rinner ut i Finska viken hade en stor handelspolitisk betydelse för alla dem som idkade handel med Novgorod. Den första fasta bosättningen på platsen var karelsk, men också svenskar och tyskar visade tidigt intresse för de möjligheter till affärer som öppnade sig här. Redan före det s.k. tredje korståget (1293) var trakten alltså en mötesplats för språk och kulturer som skulle fortsätta sin samexistens under de följande sju seklerna. Vilka roller de olika språken och språkgrupperna skulle komma att spela under historiens gång skildras i de avsnitt som följer här.³

13.1.1 Viborg i det svenska riket

Från tillkomsten av Viborgs slott (1293) och stadsprivilegierna (1403) fram till 1710 var Viborg en ort i det svenska riket. Staden fortsatte att vara viktig av handelspolitiska skäl. Här kontrollerade man handelsleden mellan Finska viken (via Viborgska viken) och Ladoga.⁴

Handeln på Ryssland bedrevs dels av hanseater, dels av fria borgare från Viborg. Under tider av konflikt mellan Hansan och Novgorod blomstrade Viborg som handelsstad eftersom handelsvägen över Vuoksen fungerade som en bakväg under perioder då vägen över Nevan var stängd. Holländare, balter och speciellt tyskar bedrev handel över Viborg och bosatte sig delvis i staden. Viborg var aldrig medlem av Hansan, men genom att segla ut som borgare i Viborg var t.ex. en inflyttad tysk inte underkastad Hansans restriktioner.

Under den s.k. svenska tiden (från 1293 till 1710) bestod borgerskapet av tre nationaliteter som man kallar dem i äldre historisk litteratur: tyskar, svenskar och finnar. Av dem var tyskarna förmögna och finnarna flertaligast. Svenskarna hade den närmaste beröringen med slottsherren, som representerade den politiska makten. Det är möjligt att Viborg hade en del ryskspråkiga invånare under denna tid; säkert är åtminstone att inte bara tyskan utan också ryskan var viktiga handelsspråk. Också i andra sammanhang kan man föreställa sig språkliga möten. Finsk- och svenskspråkiga arbetare och hantverkare flyttade till trakten bl.a. för att bygga slottet och senare för att resa murar runt staden. Köpmännen hade köpsvenner, bärare, kuskar och drängar, och borgerskapets fruar behövde pigor och ammor samt mötte torgmadamer och köpmän.

Man kan alltså räkna med att många med svenska, tyska och ryska som modersmål kom i kontakt med finskan i olika sammanhang. Ville man som finskspråkig bedriva utrikeshandel var kunskap i tyska en förutsättning, kunskap i ryska en fördel. Avsåg man söka tjänst hos kronan var det svenska som gällde. Detsamma var fallet om man ville skaffa sig boklig bildning eller avancera socialt.

Om man ska tala om en maktkamp med något slags språkliga förtecken under den svenska tiden så pågick den mellan svenskarna och tyskarna i staden. De förstnämndas ställning påverkades positivt bl.a. av Gustav Vasas medvetna reformpolitik. Den centrala kungamakten stärktes, Hansans handelsvälde bröts, den nationella handeln gynnades och katolicismen ersattes av protestantismen. Tyskarna började lämna staden, men genom att erbjuda tyska borgare vissa förmåner försökte man säkerställa att det tyska kapitalet, kundkretsen och kunskaperna inte skulle gå förlorade, utan snarare berika också det svenska borgerskapet.

Under hela perioden fram till början av 1600-talet kan man följa hur svängningar i de ekonomiska konjunkturerna gav upphov

också till demografiska förändringar och ibland till en ännu brokigare blandning av språk och kulturer åtminstone i hamnen och köpmanskvarten. 1600-talet blev sedan en särskilt betydelsefull period i stadens historia. Gränsen österut löpte efter freden i Stolbova (1617) på längre avstånd från staden än förr, och den rådande merkantilismen gynnade rikets städer och deras handel. Förhållandena inom staden var ändå disharmoniska. Kampen stod mellan nyinflyttade och sådana som hade längre rötter, och mer makt, i staden. Språket var än så länge inte en etnisk markör av något slag, men kunde förstås fungera som en sekundär konfliktskärpande. Viktigare än språket var en persons bakgrund, dvs. rötter i Viborg.⁵

Kontaktmönstret och kontaktorsakerna mellan de fyra språken förblev ungefär desamma som under tidigare sekler. Den viktigaste skillnaden kan sägas ligga i att inslaget av tyskar växte, särskilt under första hälften av 1600-talet, och att det tyska språket stärkte sina positioner ytterligare genom att bli det självklara gångbara språket för dem som skickades utomlands för studier (t.ex. till universitetet i Dorpat fr.o.m. 1632) eller för handelspraktik. Tyskarna hade mer eller mindre monopol på handeln i staden, mycket få betydande köpmän var alltså inte tyskar. Det svenska borgerskapet fortsatte att överväga antalsmässigt, och svenska var nu majoritetsspråk i en europeisk stormakt. Ryska till husbehov behärskade man även om inslaget av fast bosatta ryssar var litet. Finska förekom troligen mest som modersmål, alltså ännu inte som en utbredd kompletterande språkfärdighet.⁶ Borgarna i Viborg fortsatte att vara flerspråkiga.

13.1.2 Det viborgska guvernementet

I och med att Peter den store erövrade en stor del av sydöstra Finland, inklusive Viborg, förändrades förhållandena i staden, men på ett sätt som man kanske inte i första hand skulle ha väntat sig.⁷ Perioden mellan 1710 och 1812 kan kallas den första ryska tiden. Det erövrade området, med Viborg som residensstad, styrdes sedan fram till nästa krig (1808–1809) och föreningen med resten av Finland (1812) som ett guvernement där tyska, inte ryska, var det administrativa språket. Guvernementet styrdes alltså på samma språk som det ryska rikets baltiska provinser. Kontakterna med det mångkulturella Ryssland sköttes ändå på ryska. Guvernementet kom alltså att fungera på dessa två språk. Det svenska språket förlorade därigenom sin mest prestige-

fyllda domän, även om det förblev ett språk för hem och kyrka. Skolan var i stället närmast ett tyskt gebit, och i mitten av 1700-talet fick den tyskspråkiga stadsbefolkningen åter en egen församling.⁸

Det svenska språkets nedgång under 1700-talet, både vad gäller funktion och så småningom också kompetens, kan man följa t.ex. genom kommentarer av samtida besökare eller bofasta personer. År 1760 besökte svensken A. A. Hülphers Viborg. Han noterar både stadens flerspråkighet och svenskans tillbakagång:

Här i staden är väl Svenska språket modersmålet men torde med tiden förfalla, emedan Tyskan nog allmänt brukas, eljest talas här mycket Finska och Ryska, för de många Holländare måste ock Handlande förstå dess språk.⁹

En grundlig genomgång av guvernementets demografiska, ekonomiska och språkliga förhållanden gjorde vice guvernören Nikolai Henrik von Engelhardt år 1767. I rapporten meddelar han kejsarinnan Katarina II följande:

[...] [svenska] talas ofta illa, och eftersom det är uppblandat med ett flertal ord ur andra språk, speciellt ur tyskan, så avviker det starkt inte endast i fråga om orden, utan också i fråga om uttal och munart från det riktiga svenska språket. Svenska talas dock bäst i Fredrikshamn, tyska bäst i Viborg och ryska i Kexholm. Finska är det allmännaste språket bland lantmännen, såväl bland karelare som bland andra finnar, och det talas också av alla ståndspersoner.¹⁰

von Engelhardt konstaterar allmänt att ståndspersoner, både i städerna och på landet, har svenska som modersmål, men att deras färdighet i språket är skral. Exakt vilken ”munart” von Engelhardt jämför viborgarnas svenska med kan vi inte veta, men intressant nog har han ändå något slags norm i tankarna. Hans egen far var viborgstysk, men modern och hustrun härstammade från kända Viborgssläkter med åtminstone något svenskt i bakgrunden.¹¹ Man kan gissa att von Engelhardt inte har saknat förmågan att bedöma färdighetsnivån eller att åtminstone uppfatta uttalsbrytningar av olika slag. Med dagens termer skulle man kunna säga att svenskans domänförlust hade effekt på språkbrukarnas språkfärdighet.

Sammanfattar man den första ryska tiden, som omfattar ett sekel, kan man säga att såväl ryskan som tyskan fick större revir och mer

makt i takt med att svenskans ställning blev svagare, medan finskans roll i stort sett förblev densamma som under föregående sekel.

13.1.3 Viborg i storfurstendömet Finland

Rysslands seger över Sverige i kriget 1808–1809 innebar att hela den östra riksdelen Finland gick förlorad. Detta kom på sikt att innebära stora förändringar också för det viborgska guvernementet även om detta redan var en del av det ryska imperiet.

Hur förhållandet mellan det ryska kejsardömet och det planerade nya storfurstendömet Finland skulle regleras var förberett långt innan freden var sluten. I planen ingick att guvernementet skulle förenas med det övriga Finland och lyda under samma lagar, ha samma administration, skolförvaltning m.m. Detta betydde att guvernementet som styrts på tyska under hundra år nu återtog svenska som myndigheternas språk. Den ryske kejsaren hade nämligen vid krigsslutet garanterat att samma lagar och samma religion skulle gälla i storfurstendömet Finland som under svensk tid.¹²

Enligt en samtida (1833) bedömare, Frans P. von Knorring, medförde föreningen av Gamla Finland med det nyerövrade Finland klara fördelar. Han gjorde följande bedömning:

De stora förmåner, som genom detta införlivande, med det öfriga Finland, hvilket nu allmänt förekommer under namn af föreningen, tillskyndades Wiborgs Län äro i korthet: en gemensam lagskipning till befodrande af enighet och gemensam välfärd för ett folk, som i Sekler genom ursprung, språk, religion och seder varit förenadt; befrielse för utskrifningar, hvilka för folket voro tryckande; åkerbrukets häftiga tillväxt och förbättring, genom personer inflyttade, och efterdömen inhämtade från nya Finland; storskiiftsärendernas verksamma iståndsättande, som med tiden tillskyndat de gagneligaste följder för åkerbruket; Forstmästeriets upphörande, hvilket såsom en börda för bonden, skadade Kronan och landet; Vettenskapernas större uppmuntran; Medicinalverkets förbättrande, m.fl.a.¹³

Föreningen genomfördes 1812. Den innebar att en del av guvernementets tidigare tjänstemän ersattes med personer som flyttade in västerifrån, samtidigt som nya karriärmöjligheter öppnades för de förra i det ryska riket. Nu behövdes svenskkunniga tjänstemän efter-

som storfurstendömets administrativa språk var svenska. Svenskan tog ett slags revansch på tyskan genom att återerövra tidigare domäner som administrationen och så småningom skolan. Det var en befolkning på totalt 2 900 viborgare som förenades med det övriga Finland. 44 procent av viborgarna var finskspråkiga, 29 procent var ryskspråkiga, 14 procent var svenskspråkiga och 12 procent var tyskspråkiga. På ett sekel skulle invånartalet sedan stiga till ca 37 000 personer (tabell 13.1).

Tabell 13.1. Språkgrupperna i Viborg 1812–1930¹⁴

ÅR	FINSKA	RYSKA	SVENSKA	TYSKA	ÖVRIGA
1812	1 279	846	412	363	
	44,1 %	29,2 %	14,2 %	12,5 %	
1870	6 845	3 257	2 261	610	440
	51,2 %	24 %	16,9 %	4,5 %	3,3 %
1900	27 084	5 378	3 198	419	729
	73,6 %	14,6 %	8,7 %	1,1 %	2 %
1930	67 609	1 807	2 103	439	278
	93,6 %	2,5 %	2,9 %	0,6 %	0,4 %

Källor: *Viipurin kaupungin historia* IV 1981 s. 247, 254; *Finlands officiella statistik* VI 1900 s. 35; *Finlands officiella statistik* VI 1930 s. 71; *Viipurin kaupungin historia* V 1978 s. 80.

En ögonvittnesskildring från krigsvåren 1809 berättar följande om viborgarna, dvs. om det högre borgerskapet som journalhållerskan umgås med:

Alla som ej hafva Grekiska Religion, utan den Lutherska (Hvilka utgöra största deln av Innevånarena) kalla sig Tyskar, och Tyskan är nu Deras Modersmål, ehuru de härstamma från vårt gamla Finland: Dessa blifva bäst upfostrade. Genom den glada och artiga Samlefnad som Famillierna föra inom sig, få Flickorna, redan i de yngre åren, rätt städade façonner, och hållas alltid vid göromål. Hvar bättre Person talar 4 à 5 Språk, Fransyska, Tyska, Svenska, Finska och Ryska; dock lär Svenskan alldeles upphöra med denna generation. Barnen kunna vid 8 à 10 år de 4 Språken, – ej Svenskan. Ut i sällskap talas Språken med fermeté, stundom ock Engelska och Italienska [...].¹⁵

Författaren till dessa rader, Sofia Adelaïde von Hauswolff, gjorde sina iakttagelser strax innan storfurstendömet Finland blev en realitet och en verkligt stor politisk och administrativ reform ägde rum för guvernementets del. I det Viborg hon besökte 1808 och 1809 var svenskan klart på väg tillbaka och tyskan var, vid sidan av ryskan, det språk som hade framtiden för sig. Det tyska språket uppfattades, särskilt av viborgstyskarna själva, som det språk som överlag hade det största nyttovärdet. Detta var också ett argument man använde när man planerade på vilket sätt guvernementet skulle uppgå i det nya storfurstendömet.

Man pekade på att förbindelsen mellan det tidigare guvernementet och Östersjöprovinserna kunde upprätthållas genom det tyska språket. Man framhävde också att det förelåg ett naturligt samband mellan det ryska kejsardömet och det tyska språkområdet, vilket däremot inte alls var fallet i fråga om förhållandet till Sverige och det svenska språket. De tyskspråkiga viborgare som hade rötter i staden behöll i kraft av sin sociala position och sina ekonomiska möjligheter en framskjuten ställning inom näringslivet, men också för en tid inom förvaltningen. Tyskan förblev det dominerande språket i de s.k. tongivande kretsarna under ett par decennier efter föreningen 1812.

Under storfurstendömet – den så att säga andra ryska perioden – femdubblades antalet svenskspråkiga i staden på sex decennier. Man kan verkligen tala om svenskans återkomst. Av dessa nya viborgssvenskar kan en tredjedel ha varit ståndspersoner, dvs. människor med ett visst ekonomiskt och kulturellt kapital. Behovet av svenskspråkiga eller svenskkunniga tjänstemän var stort. Det ökade ännu mer när hovrätten inledde sin verksamhet (1839) och när gymnasiets undervisningsspråk på 1840-talet blev svenska efter att ha varit tyska. Den svenska språkgruppen fick tillskott såväl från Sverige som från det övriga Finland. Tyska och svenska Viborgssläkter gifte in sig med varandra, och församlingarna delade också kyrkobyggnad. Viborgstyskarna tillhörde fortsättningsvis det högre borgerskapet, medan viborgssvenskarna representerade en vidare social skala.

Också den finskspråkiga befolkningen femdubblades under samma tidsperiod. Däremot förändrades inte dess politiska, sociala eller kulturella villkor omedelbart. Det skulle dröja till 1800-talets slut innan den finskspråkiga befolkningen började göra sig gällande i stadens näringsliv, och till 1900-talets början innan finskan trängde undan svenskan som förvaltningens språk på möten, i protokoll etc.

Finskan var majoritetens språk, men först under senare delen av 1800-talet kan man föreställa sig att finskan var ett gemensamt *lingua franca*, ett språk att ta till då inget annat gemensamt språk står till buds. Då behärskade och behövde också de s.k. bildade klasserna finska på ett annat sätt än i de västra delarna av landet.

Finska språket och kulturen kom några årtionden senare att bli föremål för ett växande intresse också bland svenskspråkiga i landet. Senare uppstod en konflikt, med tydliga drag av språkstrid, mellan olika politiska och kulturpolitiska ideologier. Innan språket blev en nationell symbol var det andra omständigheter som ledde till tvister mellan invånarna i Viborg. Nyinflyttade som ville få rätt att idka handel, hålla butik, öppna skrädderi kunde t.ex. motarbetas av etablerade viborgare som bott i staden sedan generationer, *die Alten und Echten*. Argument som brist på viss språkfärdighet kunde då också anföras.¹⁶

För den ryskspråkiga befolkningen i Viborg innebar guvernementets förening med det övriga Finland en stor förändring. Fortfarande var samtliga viborgare kejsarens undersåtar, och den kejserliga makten var rysk. Ryskspråkiga viborgare fortsatte att betrakta Viborg som en rysk stad, inte som en stad i storfurstendömet Finland med ett annat myndighetsspråk, en annan religion och inte minst en annan lagstiftning.¹⁷

Ur ett allmänt finländskt perspektiv började så småningom de ryska och de tyska inslagen i landet ses som representanter för ”utländska” och främmande språk och kulturer. Som en följd av att finländarna mer och mer upplevde att de hade en egen nation och ett eget land började man hålla fast vid det man ansåg vara inhemskt. För en del var det finska språket och den finska kulturen det enda som kunde uppfattas som genuint finskt, medan andra också accepterade det svenska språket som ett nationellt språk på grund av dess långa historiska rötter. För en del var kosmopolitismen något att bejaka, för andra innebar den en fara och ett hot.¹⁸

Ett sekel som guvernement inom det ryska imperiet hade satt djupa spår. Guvernementet karaktäriserades av flerspråkighet och mångkulturalitet. Östra Finland var och förblev därför mycket länge ett annorlunda Finland. Särskilt Viborg framstod och skildrades som färggrant och kosmopolitiskt i jämförelse med andra finländska städer.

13.1.4 Republiken Finlands näst största stad

Decennierna kring sekelskiftet 1900 innehöll mycket politiskt sprängstoff för storfurstendömet Finland. Det är närmast en underdrift att uttrycka saken så. Två förryskningsperioder, en landsomfattande storstrejk, införande av enkammarlantdag (utsedd i ett val 1906, där man som första land i Europa tillämpade allmän och lika rösträtt samt valbarhet för bägge könen), Rysslands deltagande i första världskriget, Finlands självständighetsförklaring i december 1917 och ett inbördeskrig under några uppslitande månader våren därpå – alla dessa händelser kom att beröra samtliga invånare i Finland.

Viborg var en av de största städerna i landet, och man gjorde här samma erfarenheter som på andra håll i landet. Vid sekelskiftet 1900 var antalet invånare i staden 36 808. Av dem stod de finskspråkiga för 73,6 procent, de ryskspråkiga för 14,6 procent, de svenskspråkiga för 8,7 procent, de tyskspråkiga för 1,1 procent, medan de övriga språkgrupperna tillsammans utgjorde 2 procent (tabell 13.1 i avsnitt 13.1.3).

I republiken Finland blev Viborg enligt språklagens bestämmelser officiellt en finsk stad, med en överväldigande finsk majoritet på mer än 90 procent. Det var egentligen inte längre nödvändigt för den finskspråkiga viborgaren att lära sig fler språk än sitt eget, eftersom möjligheterna till utkomst och avancemang öppnade sig också på finska. Färdighet i fler språk var inte längre ett obligatorium, även om den fortsatte att vara en tillgång. För de övriga språkgrupperna var situationen egentligen den omvända. För de några tusen ryskspråkiga, de några tusen svenskspråkiga och de några hundra tyskspråkiga viborgarna blev flerspråkigheten ännu mer nödvändig. Alternativet att sluta sig inom sin egen grupp var varken lockande eller möjligt för den som ville delta i samhället och vara yrkesverksam.

13.2 Rothe-Wahlska

Enligt en viborgsk anekdot var författaren K. A. Tavaststjerna en gång gäst vid en middag som hölls i samband med en seglarfest i Viborg. Vid middagen hölls det tal. Först talade kommodor Rothe, därpå vicekommodor Wahl. När det var Tavaststjernas tur att klinga i glaset påstås han ha sagt: ”Jag har funderat mycket på varifrån uttrycket rotvälska kommer, men nu vet jag det – skål!” Oavsett sanningshal-

ten är anekdoten ett uttryck för speciellt de svensk- och tyskspråkiga viborgarnas muntert självvironiska språkliga folklore.¹⁹

Man var stolt inte bara över den viborgska, breda språkrepertoaren, utan också över flerspråkiga viborgares förmåga att gå på alla fyra – *ein Echter Wiburger geht auf allen Vieren*. Man valde primärt ett språk för ett samtal, men var hela tiden beredd att byta fot (språk) eller låna ur de övriga språken om behov förelåg eller andan föll på. Som evakuerade till andra orter efter kriget fick viborgarna erfara att andra språkmiljöer hade andra, ibland mindre pragmatiska och toleranta, språkvanor.²⁰

Den viborgska rotvälskan uppfattades av sin samtid som ett slags blandspråk som hade uppstått främst bland företrädarna för stadens två antalsmässigt minsta språkgrupper – den svenska och den tyska. Samtidigt utgjorde just viborgssvenskarna och viborgstyskarna en betydande del av stadens societet. Den nedsättande innebörd som rotvälska egentligen har gällde inte i viborgska sammanhang. I stället är det tydligt att de lokala språkvanorna var en uppskattad del av viborgarnas kollektiva identitet.

Varken rotvälska eller blandspråk är användbara som språkvetenskapliga redskap när det gäller att beskriva språkbruket i Viborg. Rotvälska är en pejorativ benämning, inte någon språkvetenskaplig term.²¹ Det är omgivningen, inte talarna själva, som kan tänkas använda uttrycket om ett språkbruk som ter sig obegripligt för den oinvidde. Ett blandspråk uppstår genom att talare som inte förstår varandras språk, och inte har tillgång till ett gemensamt språk, dels förenklar sitt eget språk, dels plockar upp element ur det andra språket. När ett sådant blandspråk stabiliseras till sin struktur och sitt lexikon har ett nytt språk (kreolspråk) uppstått. Så gick det aldrig till i Viborg.

I Viborg saknades förutsättningarna för uppkomsten av ett regelrätt blandspråk. Finskan kunde så småningom fungera i kommunikationen mellan personer med olika modersmål. Det fanns också andra språk, utöver det egna modersmålet och finska, som man kunde ta till även om man inte behärskade dem fullt ut. Man kommer ju långt med passiv förståelse i kombination med ett aktivt sortiment av ord och fraser.²² Effekten av den frekventa – för många dagliga – växlingen mellan flera språk blev naturligtvis ett ymnigt inslag av lån, särskilt som språkväxling var allmänt accepterat.

13.3 Wiborska

Det är mycket få språkforskare som har kommenterat språkbruket, speciellt svenskan, i Viborg. I stället är det främst historiker som har skildrat förekomsten av flera språkgrupper, och då mer i förbigående nämnt något om invånarnas flerspråkighet och språkliga vanor. Detta förvånar inte. För att på ett professionellt sätt beskriva en språkmiljö och dess komplexitet krävs att man anlägger ett språk-sociologiskt perspektiv. I det här fallet handlar det dessutom om en flerspråkig miljö, vilket innebär att man behöver helt andra redskap än dem som stod till förfogande för språkforskare i början av 1900-talet. Men några intressanta iakttagelser är värda att nämna innan det blir dags (13.4) att låta viborgarna själva minnas sin miljö och sina lokala språkvanor.

Hugo Bergroth ger i inledningen till sin *Finlandssvenska* en översikt över den finländska svenskan och visar klarsynt på dess regionala variation:

Den finländska svenskan [...] är sålunda inte något enhetligt begrepp. Det finnes olika slag av finländsk svenska: vi ha att skilja mellan *finsk-svenskan*, det språk som talas och skrivs av finsktalande personer vilka mer eller mindre framgångsrikt sökt lära sig svenska; *viborgssvenskan*, starkt påverkad av finskan, tyskan och ryskan; *herrgårds- och stadssvenskan i landets finska bygder* ("bakom-kuopio-svenskan"), påverkad av finskan; och slutligen den *egentliga finlandssvenskan*, idiomet för den bildade klass som, mer eller mindre svensk till sin härstamning, vuxit upp på orter där den icke varit utsatt för något överväldigande starkt finskt inflytande.²³

Bergroth beskriver inte dessa olika regionala varieteter i detalj, utan nöjer sig med att peka på att de tre förstnämnda är påverkade av andra språk, och då genomgående av finskan, medan den "egentliga finlandssvenskan" visserligen skiljer sig från svenskan i Sverige, men främst av andra orsaker.²⁴

I Bergroths genomgång av finlandssvenska provinsialismer återkommer han specifikt till viborgssvenskan en gång, och då gäller det uttalet. Han konstaterar att ett alltför öppet *å*-ljud är regel i trakter där det finska språket dominerar: "i den äkta viborgssvenskan uttalas sålunda t.ex. *tåla*, *åka* på samma sätt som en finne skulle utläsa

ett *toola, ooka*".²⁵ På finsk påverkan beror också ett alltför öppet uttal av långt *e* (t.ex. i finskans *tee*).

Olav Ahlbäck har antecknat en detalj som gäller verbböjningen. Han omnämner att verb på *-era* särskilt i östlig finlandssvenska, t.ex. i Viborg, har fått preteritum på *-te* i stället för det regelrätta *-ade*: *spatserate, frukosterte* i stället för *spatserade, frukosterade* etc. Företeelsen är enligt Ahlbäck belagd redan på 1600-talet, men endast i Finland, och den torde bero på inflytande från tyskan, menar Ahlbäck.²⁶

En skarpsynt skildring av viborgssvenskans egenheter ger viborgarna Esther Höckert och Ingrid Borenius i en bok om Viborg vid förrförra sekelskiftet. Också de nämner det öppna *å*-ljudet vid sidan av det alltför slutna *ö*-ljudet framför *r* och sammanblandningen av *o*, *u* och *y*. De ger exempel på språkblandning och förklarar vad den kan bero på:

En mängd av stadens invånare, kanske mest de ursprungligen tysktalande, behärskade intet språk fullständigt: även deras tyska var på den tiden en egen wiborgsdialekt, starkt besläktad med den s.k. baltiska tyskan, som i uttal och ordföljd i påfallande grad skiljer sig från rikstyskan. När våra tyskar talade svenska, översatte de ordagrant en del uttryck, som i sin nya form snart blevo allmänt gängse i staden. Häri ligger förklaringen till sådana vändningar som: "Jag heter er alla välkomna till denna fest", "denna förening bildades i sinom tid", "han överstörtar sig alltid, när han talar", "min son stannar här för det första (= tillsvidare)", "jag är stolt på honom", "denna affär är en sannskyldig gullgrop" (från det tyska "Goldgrube"). "Jag har lämnat min skärm (= paraply) och min säck (= väska) i tamburen." Ett vanligt uttryck var "hoppslugen" (varianten "hoppaslugen" förekom även) från det tyska "hoffentlich".²⁷

Höckert & Borenius menar att viborgssvenskan – wiborskan – upplevde sin glansperiod kring sekelskiftet 1900. Då var den spridd i vida kretsar. Iakttagelsen sammanfaller med vad senare tillfrågade informanter har berättat om sina och andra viborgares flerspråkighet. Enligt dem har endast äldre viborgare, födda under andra hälften av 1800-talet, använt alla de fyra språken i staden. Informanterna själva har inte längre haft en lika vid språkrepertoar som sina äldre släktingar.²⁸ Särskilt färdigheten i ryska försvann då språket inte längre var obligatoriskt i skolan efter självständigheten 1917. Flerspråkighet på individnivå och vanan att "gå på alla fyra" minskade.

Samtidigt kan man med ledning av nationella språkstatistiska data notera framväxten av en påfallande stark svensk-finsk tvåspråkighet bland de svensktalande viborgarna (tabell 13.2 i avsnitt 13.4.2). Men spår av lokala – framför allt lexikala – egenheter fanns kvar och användes flitigt så länge Viborg var en stad i Finland. Därefter blev de en del av det man mindes från sin förlorade hemstad och dokumenterade för eftervärlden på olika sätt.

13.4 Att gå på alla fyra

Lån ur andra språk förutsätter inte att man själv behärskar det långivande språket. Man kan berika, nyansera och färgsätta sitt eget språk med lån i varje fall, och inte minst kan man leka med språk (se exemplet *Vergnügelsekommittén*).

Utdrag ur diskussion vid konventsmöte²⁹ på Svenska lyceet i Viborg år 1914:

- Föreslagits har nöjeskommitté eller förnöjelsekommitté.
- Det finns inget ord i svenska språket som kan ersätta ”Vergnügelse”.
- Men ”Vergnügelse” är ju varken tyska eller någonting annat, det borde heta ”Vergnügung”.
- Men ”Vergnügung” låter lika tokigt som ”nöje” i det här sammanhanget.
- Och förnöjelse är ungefär som förlustelse, och det låter inte bra i ett konvent.
- Och nöje, det är liksom offentliga och ofantliga nöjen.
- Vi måste ha ett ord som är gjort för vår skola och bara för vår skola och betecknande för Wiborg.
- Dessa villkor uppfyller ”Vergnügelse”, som är ett nytt ord, som inom sig innehåller det allra finaste ur de vanliga orden nöje och Vergnügung och ur de farliga orden förnöjelse och förlustelse.

Källa: *Tyrgilsmuseets tidskrift för minnen från Wiborg* 1974:1 s. 9.

Motiven till lån ur andra språk är många. Det egna språket kan t.ex. sakna en benämning för ett nytt fenomen, som däremot ett annat språk redan har skapat. Individerna kan själv ha en lucka i ordförrådet på ett språk, men känna till den adekvata benämningen på ett annat. Man lånar också in ord och uttryck ur andra språk, utan att någon påtaglig orsak finns. Ett språk som har hög social status, som

av någon anledning har prestige eller är på modet, vill man också låna ur. I en flerspråkig situation kan lånen bli mer frekventa som en följd av att det krävs en viss ansträngning att totalt (och ofta snabbt) växla språk.

Man behöver kanske låna för att över huvud taget göra sig förstådd, dvs. använda så mycket som möjligt av samtalspartens språk för att klara av en bestämd situation. Ju oftare ett visst lån förekommer, desto mer blir det en integrerad del av det låntagande språket. Många lån är ändå tillfälligheter, dvs. de lånas in vid enstaka tillfällen av en enskild individ, men blir inte en del av gruppens språk mer allmänt. Alla lån lånas inte heller in direkt, utan de förmedlas via ett annat (ibland till och med via flera) språk. Lånorden anpassas fonologiskt och morfologiskt till det låntagande språket. Samma lån kan därför se ut och låta olika beroende på om det ingår t.ex. i en finsk eller svensk kontext.

Informanterna i min undersökning blev ombudda att ge exempel på ord och uttryck som har lånats mellan språken. Praktiskt taget alla informanter har gått i skola på svenska, och de flesta uppgav också svenska som sitt modersmål.³⁰ Perspektivet på vad man har lånat ur olika språk är alltså här i hög grad viborgssvenskt i kombination med viborgstyskt. Detta gäller också äldre tidigare publicerade uppgifter om språkblandningen i Viborg och listor över viborgska ord och uttryck.

Kan man vara säker på riktigheten i språkbrukares minnesbilder av en språkmiljö som gått förlorad? Nej, det kan man inte, men det hindrar inte att det är värt att pussla ihop de uppgifter som finns i material av skiftande slag. Pusselbitarna i det här fallet utgörs av lite mer än 400 ord och uttryck som de viborgska informanterna har nämnt i enkätsvar och intervjuer eller som har dokumenterats i både tryckta ordlistor och handskrivna förteckningar som har ställts till mitt förfogande. ”Så här sade man alltid i Viborg” har uppgiftslämnarna menat, men det är inte möjligt eller särskilt relevant att ta reda på om ett ord eller uttryck uteslutande har använts i den viborgska miljön och ingen annanstans, även om många informanter gärna har uppfattat sin hemstads språkbruk som unikt.

Olika uppgiftslämnare har varierande erfarenheter av språkliga möten i hemstaden. Några har vuxit upp med två språk i sitt eget hem eller med ett språk hemma och ett annat hos t.ex. äldre släktingar. Några har mött ännu fler språk i sin och familjens privata

umgängeskrets. Ett barn som har talat svenska med föräldrar och syskon har kanske hört föräldrarna tala tyska med mor- och farföräldrar, finska med anställda i hemmet och ryska med stadens köpmän. Barnet har fått uppleva att världen är en plats där människor talar olika språk, och att man behöver kunna fler språk än det egna modersmålet. Grunden till flerspråkigheten och den ofta positiva attityden lades för många redan tidigt.

Det är inte möjligt att säga något bestämt om fördelningen av svenska, tyska, finska och ryska ord och uttryck i den ”wiborska” som informanterna beskriver eller som finns återgiven i andra källor.³¹ Övriga språk som informanterna har sagt sig ha kunskaper i går jag inte in på här. Språken som informanterna nämner är totalt femton stycken, och rejält över hälften (63 procent) av informanterna har sagt sig behärska fyra eller ännu fler av dem.³²

Man minns och nämner flest ryska ord; de står för lite mer än hälften av det sammanlagda antalet lånade ord och uttryck som informanterna återger. Detta kan dels bero på att ryskan har varit en rik källa till lån för svensk-, tysk- och finskspråkiga viborgare, dels på att de ryska lånen i dag upplevs som de mest exotiska och att man därför minns dem särskilt väl (13.4.1). De ryska lånen är inte många i dagens finlandssvenska; en del lever kvar, nya tillkommer sällan. De ryska lånen hör främst hemma i Helsingforsslangen och används såväl på finska som på svenska.³³ Finska ord och uttryck finns det rätt gott om i materialet, liksom det finns gott om dem i dagens (framför allt i vardaglig och talad) finlandssvenska (13.4.2). Exempelen på tyska och svenska uttryck är i stället ganska få (13.4.3 och 13.4.4), och de är av lite annan karaktär än de ryska och finska lånen. Lån har förekommit i olika riktningar mellan svenskan, tyskan och finskan. Ryskan däremot har varit ett språk att låna ur. Det är förstas troligt att också ryskspråkiga viborgare har lånat ur stadens övriga språk, men det framgår inte av materialet. De få ryskspråkiga informanterna har inte gett några sådana exempel.

Det går inte att säga något om med vilken frekvens uttryck ur de olika språken har förekommit i det dagliga viborgska språkbruket, men det går att formulera några kvalificerade gissningar. Det är t.ex. värt att beakta att just ryskan har varit en gemensam källa till lån för viborgare oavsett modersmål. Man har delat samma lån, och de har förekommit i flera sociala sammanhang. I takt med att andelen viborgare med tyska som modersmål sjönk (tabell 13.1), och språket

inte längre hade någon given funktion i samhällslivet, blev tyska ett språk för privat umgänge i tysk-svenska Viborgskretsar. På 1920- och 1930-talen var Viborg i praktiken en finskspråkig stad i ett officiellt tvåspråkigt land, där svenskan genom språklagen hade en viss position, som tyskan och ryskan saknade.³⁴

När ord- och frasmaterialen delas upp per språk kan respektive ordlista ge en antydning om varför och i vilka sammanhang (i vilka domäner) ett visst språk har varit aktuellt och lett till lån.³⁵ Det är ur detta perspektiv som ord- och frasmaterialen presenteras i följande avsnitt.

13.4.1 Ryska

Det vore fel att påstå att de ryska lånorden skulle vara unika för Viborg. De har också förekommit i andra miljöer där en del av befolkningen har haft ryska som modersmål. Få av Viborgsinformanterna har själva behärskat ryska eller läst ryska i skolan. Den obligatoriska undervisningen i ryska lades ned efter självständigheten 1917.³⁶ Informanternas ryska lån består av en mängd uppsnappade ord och uttryck. Och det kan ha gått 50 år sedan de har haft anledning att använda dem på sina nya hemorter.

Informanternas äldre släktingar och bekanta, som hade lärt sig ryska i skolan, har haft en viss grundkunskap i språket, och de har kunnat samtala med ryskspråkiga stadsbor och med ryska besökare i staden och dess omgivning. Före ryska revolutionen besöktes inte bara Karelska näset, utan också landsbygden och skärgården utanför Viborg av Petersburgsbor som ägde eller hyrde sommarvillor. Kringvandrande försäljare – s.k. påsaryssar – kunde också ringa på dörren och erbjuda sina varor.

Givetvis har viborgarna också haft nytta av sina kunskaper i ryska i Sankt Petersburg, som var den metropol som var naturligtast att besöka fram till 1917. Finländare, inte bara viborgare, har inte bara gjort tillfälliga besök i staden, utan också bosatt sig där, arbetat, bildat familj, varit aktiva i den finska församlingen och föreningslivet. Det var alltså inte enbart i hemstaden som ryska ord och uttryck snappades upp eller färdighet i ryska kunde utvecklas och förstärkas.³⁷ I något fall har kunskapen i ryska även plockats upp och förstärkts av mindre trevliga skäl:

Även ryska torde han [fadern] ha klarat sig på med vad han lärt sig i skolan och under en 8-månaders vistelse i ryskt fängelse i S:t Petersburg. Jag hörde dock honom aldrig använda detta språk.³⁸

De ryska ord och uttryck (229 st.) som informanterna uppger – eller som förekommer i äldre ordlistor – representerar alltså sällan en helt och hållet korrekt ryska.³⁹ Det är det talade språket man försöker återge. Translittereringen varierar således beroende på om informanten har råkat känna till kan och förmedla en svensk eller finsk uttalsform.⁴⁰ Exempelen är många: *baraschki* eller *paraski* för *barašek* 'vattenkringla', *dentschik* eller *tentsikka* för *densjtjik* 'betjänt', *dwornik* eller *vornikka* för *dvornik* 'gårdskarl' och 'fastighetskötare', *fortuschka* eller *vorttuska* för *fortotjka* 'mindre ruta i fönster' s.k. 'vädringslucka' m.fl.⁴¹ Den finska varianten kommer sig av att de ryska lånorden har anpassats till finskans fonologi och morfologi.⁴² Något samband med informanternas eget modersmål finns inte. Man har lärt sig uttala lånordet på finskt eller svenskt sätt och förmodligen inte reflekterat över uttalsvariationen.

Ibland har man missförstått eller förskjutit ett ords innebörd eller gett ett ords pluralform singular betydelse. Betydelsen behöver inte exakt motsvara den ryska. För *teleska* (*telezjka*) anger informanterna betydelsen 'skottkärra' i stället för 'kärra'. För boveteplägg används pluralformen *blini* på svenska, medan den korrekta singulara formen är *blin* på ryska. Bland orden i materialet finns också en del skämtsamma påhitt. *Stobakoff* 'dumbom' och *flickutschki* 'unga damer' är inte ryska ord, utan skämtsamma påhitt som bygger på bekanta ryska ändelser.

Det ryska språket har varit en gemensam källa för viborgarna att ösa ur oavsett modersmål, och lånorden representerar flera olika domäner. Ett par sådana framträder tydligare än andra. Förekomsten av en kulinarisk domän är påfallande. Lånord som representerar det ryska köket är fortfarande levande och väl spridda. Här finns exempel på vardagsmat som *krutaja kascha* (*krutaja kasja*) 'bovetegröt', påskmat som påskbrödet *kulits* (*kulitj*), efterrätter som *maroschina* (*morozjenoje*) 'glass', godsaker som *tjinuski* (*tjanutjka*) 'kolakarameller', 'kinuski' och några drycker. Till samma domän hör också en samling ord som betecknar personer eller föremål som har med matlagning att göra, som *kuharkka* (*kucharka*) 'köksa' och *sudamoika* (*sudomojka*) 'kökshjälp', 'diskerska'.

Informanterna nämner också flera ryska yrkesbeteckningar: *bonni, niankka* eller *njanja* (*bonna, njanka*) 'barnflicka', *dwornik, vor-nikka* (*dvornik*) 'gårdskar', 'fastighetsskötare', *kupets* (*kupets*) 'köp-man' och hans fru *kuptjiha* (*kuptjicha*) 'köpmanshustru', *maatuschka* (*matusjka*) 'torgmadam' (eg. '[lilla] mor'), *parasniekka* (*barysxnik*) 'återförsäljare', 'prånglare', *plotnik* (*plotnik*) 'timmerman', *satavniekka* (*sadovnik*) 'trädgårdsmästare', *korotniekka* (*ogorodnik*) 'grönsaks-odlare', *sirulniekka* (*tsirjulnik*) 'barberare', 'frisör', *issikka, iswoschik, vossikka* (*izvoztjik*) 'hyrkusk', 'kusk', *natschalnik* (*natjalnik*) 'tjänsteman', 'föreståndare', *tschinovnik* (*tjinovnik*) 'lismare', 'underhug-gare', 'rysk gymnast/skolelev' (eg. 'statstjänsteman') och *perevodtjik* (*perevodtjik*) 'translator'.

Yrken som omtalas på ryska gäller personer som har arbetat i privata hem, som man har mött i samband med handel, som man har köpt varor och tjänster av eller som man har haft att göra med vid myndighetskontakter. Ryska yrkesutövare har man alltså kun-nat anlita i flera sammanhang i Viborg, men säkert också på flera andra orter i landet och givetvis också i Sankt Petersburg. I dag har de ryska yrkesbeteckningarna inte bara fallit i glömska; en del yrken har helt enkelt upphört att existera. Däremot lever flera av de ryska maträtterna kvar, integrerade i det finska köket.

De viborgare som har bidragit med ord och uttryck i den refere-rade enkäten var alla stadsbor. De ryska lån de minns har alltså med stadslivet att göra. Ord och uttryck med avseende på landsbygden, som jord- och skogsbruk, fiske och boskapsskötsel, nämns inte även om sådana förekommer bland ryska lån i traktens finska dialekter. Informanterna omnämner inte heller ord med militär anknytning även om sådana förstås har varit aktuella före självständigheten 1917.⁴³

Informanterna räknar inte bara upp lånord, utan de återger också korta fraser och stående uttryck: *tschut-tschut* (*tjut-tjut*) 'med knapp nöd', *puskai* (*puskaj*) 'låt gå', *tschort vasmi* (*tjort vozmi*) 'fan ta', *vot vot* (*vot-vot*) 'just', 'just så där', *nitschivo harascho* (*nitjego, chorasjo*) 'strunt i det', 'det var ingenting', *schirokaja natura* (*sjirokaja natura*) 'generös natur', *schiva dig* (*zjivo*) 'skynda dig', *mellan dobra och nietu* (*dobro, net*) 'ett obestämt mellanting', dvs. 'varken bra eller dåligt'. Det handlar om frekventa fraser som har varit lätta att snappa upp, ta till sig och dekorera sitt eget språk med.

En del av de ryska lånorden nämns av flera informanter, dvs. de förefaller väl kända, medan andra återges mindre ofta. Klart är att

det stora flertalet av de många ryska lånorden har försvunnit i dag. Av de ord som informanterna nämner ingår ändå vissa ryska ord i (äldre) vardagsfinlandssvenska: *fortuschka* 'vädringslucka i fönster', *lafka* 'butik', *kamurka* 'litet rum', 'större garderob', *papiross*, *papyross* 'cigarett' eller 'cigarett med pappersmunstycke'. Dessa används bl.a. i Helsingfors, men inte endast där.

13.4.2 Finska

Kunskap i finska har alla utom två informanter uppgett sig ha. Färdighet i finska har de kunnat inhämta formellt i skolan, under förutsättning att de har fortsatt sin skolgång efter folkskolan. I folkskolan undervisades ännu inte i de inhemska språken när informanterna gick i skolan.⁴⁴

I skolan mötte eleverna standardfinska (*kirjakieli*), men inslaget av finska i miljön var ju stort och då var språket givetvis socialt varierat och dialektalt skiftande. Möjligheterna att plocka upp färdighet i finska på ett informellt sätt var alltså många. Finska var sedan sekelskiftet 1900 stadens dominerande språk, och särskilt de svenskspråkiga viborgarnas tvåspråkighet steg kraftigt från en redan hög nivå till en ännu högre (tabell 13.2).

Tabell 13.2. Finsk-svensk tvåspråkighet i Viborg 1900–1930

ÅR	TVÅSPRÅKIGHET I DEN FINSKSPRÅKIGA BEFOLKNINGEN	TVÅSPRÅKIGHET I DEN SVENSKSPRÅKIGA BEFOLKNINGEN
1900	8,5 %	72,5 %
1910	7,7 %	72,8 %
1920	12,0 %	89,6 %
1930	10,9 %	94,2 %

Källa: Allardt & Starck 1981 s. 144.

Ungdomar som hade inlett sin skolgång i en svenskspråkig skola i Viborg fick ofta höjt betyg i finska om de flyttade och fortsatte sin skolgång någon annanstans. Deras praktiska färdighet i finska var på en klart högre nivå än t.ex. de nyländska klasskamraternas. I jämförelse med den svaga färdigheten i ryska som nämndes tidigare var finska alltså ett språk som viborgarna överlag kunde, särskilt i tal.

De finska lån som informanterna uppger i enkäten är betydligt färre än de ryska; de är 81 stycken. En speciell grupp av lån mellan finskan och svenskan representerar den s.k. köksfinskan (*kyökki-suomi*) som inte var någon viborgsk egenhet, utan tvärtom förekom lite överallt där husmor och tjänstefolk inte talade varandras språk. För att komma till rätta i den gemensamma vardagen skapade man finska ord utgående från svenska som man anpassade till finskans struktur.

Som ett led i det medvetna arbetet på utvecklingen av standardfinskan motarbetades de köksfinska uttrycken aktivt. Ett stort arbete lades ned på att skapa fullgoda ersättningsuttryck på finska och på att sprida dem. Om informanterna själva verkligen har behövt använda köksfinska kan man fråga sig. Däremot har deras äldre släktingar säkert gjort det. I hemmet kan man t.ex. ha talat om *hantuukki* 'handduk', *huusi* 'avträde', *kahveli* 'gaffel', *kastrulli* 'kastrull', *kyökki* 'kök', *napsi* 'snaps', *roppi* 'droppe av medicin eller brännvin', *ryykkilauta* 'strykbräde', *ryykkirauta* 'strykjärn' och *säässiskääli* 'sässkål'.

Man har också kunnat skapa ett nytt ord genom att kombinera svenska och finska. Informanterna nämner t.ex. *happanbröd* 'surbrödslimpa', *lutikspulver*, *lutikkapulver* 'vägggluspulver', *nattpajtu* 'nattlinné', *likakasti* 'soptunna' eller 'sophink' och *träpulikka* 'träbit', 'träkloss'. En del blandlån av det här slaget lever kvar i finlandssvenskan och andra har kommit till. För den som kan bägge språken är det lätt att skapa och lätt att förstå ord av det här slaget.

Informanterna har också räknat upp ett antal lån ur finskan som är välkända och spridda i finlandssvenskan: *kalja* 'svagdricka', även 'öl', *kokko* 'midsommarbrasa', *punkki* 'fästring' och *rääppiäiset* 'restmat t.ex. efter fest'.⁴⁵ Finskan är fortfarande en källa till lån på flera stilistiska nivåer även om de vardagliga tillfälliga lånen dominerar.

13.4.3 Tyska

Under den tid som informanterna själva har upplevt eller känner till via äldre generationer har antalet tysktalande viborgare varit mycket litet. Det har rört sig om under 500 personer som har haft en egen tysk församling, men ingen tysk skola. Andelen tyskspråkiga sjönk under 1800-talet från 12,5 procent till 0,6 procent. (Tabell 13.1 i avsnitt 13.1.3.) Samtidigt var tyska det språk som ungefär fyra femtedelar av informanterna har sagt sig behärska. De inhemska

språken nämns först, men sedan kommer tyskan.⁴⁶ De tyskspråkiga viborgarna stod nära de svenskspråkiga genom äktenskap, vänskap och bekantskap. Tillsammans kunde de utgöra en liten talgemenskap där tyska talades både som modersmål och som andraspråk. Detta var förutsättningen för uppkomsten av den tidigare nämnda ”Rothe-Wahlskan”, och här gavs möjligheter till både medvetna och ofrivilliga språklekar.

Att dra upp en gräns mellan svenska och tyska inslag i det som viborgarna har kallat wiborska är inte helt lätt. Man måste t.ex. räkna med att några av de tyska lån som informanterna nämner är etablerade i svenskan. T.ex. *mischmasch* ’allmän röra’ är ett gammalt tyskt lån.⁴⁷ De tyska lånorden representerar inte heller alltid standardtyskan (*Hochdeutsch*), utan några är ålderdomliga, andra är regionala eller rentav dialektala. Det är naturligt att viborgstyskan genom seklerna hann genomgå en separatutveckling i brist på täta och kontinuerliga kontakter med den tyska som användes i språkområdets centrala delar.⁴⁸

Listan över tyska ord och uttryck som använts på svenska är inte lång; den omfattar bara 53 ord och fraser.⁴⁹ Det mest påfallande är att antalet stående uttryck, idiom, talesätt och andra flerordsfraser motsvarar hälften av materialet. Här finns fraser som *für jeden etwas* ’något för var och en’, *gefundenes Fressen* ’något mycket angenämt’, *kurz und gut* ’kort och gott’, *hast Du mir gesehen* ’kan du tänka dig’, ’hör och häpna’, *so wie so* ’hur som helst’, ’i alla fall’, ’ändå’ osv.

Flera nämner medvetna skämt som svenskspråkiga, men tysk-kunniga, viborgare har kommit på. Hit hör t.ex. *keine Brosche* (eg. *keine Eile* eller *Hast* ’ingen brådska’) eller *ganz sekasii* (’helt förvirrad’), en kombination av tyska och finska (eg. *sekaisin*). Exempelmeningar som *nu är jag nog ganz sekasii* eller *jag är nog ganz sekasii gemacht* nämner några. Av svenska ord har man även skapat tyska: *die Spurwagen* för ’spårvagn’ (eg. *die Strassenbahn*) eller *die Wäsche* (’byk’, ’tvätt’) använt i betydelsen ’väska’, *wo ist meine Wäsche* ’var är min väska?’

I materialet finns också exempel på hur man i tyskan i Viborg har integrerat lån ur både ryskan och finskan. Pirogen kallades på tyska t.ex. *die Pirage* (*pirog*), spisen *die Pliete* (*plita*) och en kofta med knappar var *die Fufaika* (*fufajka*). Exempel på lån ur finskan är t.ex. *die halge Holz* ’vedklabb’, ’vedträ’ (av finskans *halko*), *der Kaffeeporo* ’kaffesump’, dvs. finlandssvenskans *kaffeeporo*.

Växling och lån – skämtsamma eller bara i situationen praktiska – var lätta att åstadkomma särskilt i fråga om de två närbesläktade språken svenska och tyska. En viss språklig osäkerhet kunde bli konsekvensen av detta och komma fram i sammanhang då man verkligen måste hålla sig till ett korrekt standardspråk. Följande berättelse illustrerar detta:

En gång hade en abiturient från en av Wiborgs svenska skolor använt ordet *hoppsligen* i sin studentexamensuppsats. Läraren som var från västra Finland och därför icke var förtrogen med wiborgsdialekten, frågade förvånad sin elev, hur det kom sig att han använt ett så besynnerligt uttryck, vartill denne svarade: ”Mormor säger alltid så”. När årets scripta översändes till studentexamensnämnden, antecknade läraren i marginalen: ”Vanligt uttryck bland wiborgssvenskarna”. Uppsatsen, som tydligen besatt stora förtjänster för övrigt, blev godkänd, vilket föranledde en äktwiborgska att yttra: ”Die Lehrer in Wiburg, sie wussten es nicht, aber die Professoren in Helsingfors wussten, dass ”hoppsligen” *doch* richtig ist.”⁵⁰

13.4.4 Svenska

De viborgare som har bidragit med sina hågkomster har som nämnts i de allra flesta fall haft svenska som modersmål eller som ett starkt andraspråk och skolspråk. De har alla bidragit med exempel på vad de har uppfattat som typiskt för viborgssvenskan, men materialet är inte stort. Det består av 50 ord och fraser på svenska av vilka flertalet förstås är finlandssvenska i allmänhet, men det är ändå ett lokalt språk som informanterna har dragit sig till minnes.

Bland de finlandssvenska orden hör de flesta stilistiskt sett till en vardaglig sfär, och många av dem torde i dag vara utdöda. Till de vardagliga, men fortfarande särskilt i tal gångbara, kan man kanske räkna t.ex. *firabel* och *att firabla* ’svartjobb’, ’jobba extra’, *fnasig* ’småsnål’, ’tarvlig’, ’lumpen’, *hud* och *att huda* ’underkänd’, ’bli underkänd i examen’, *kaliser* ’kalsonger’, *krimskinn* ’persian’, *att kuppa* ’snatta’ och *att prella* eller *prälla* ’babbla’, ’snattra’, ’prata mycket’. Däremot torde *aska om* ’sköta om’, *kine* och *kino* ’bio’ inte längre vara i bruk. Exklusivt viborgska är de här och flera andra av de angivna orden inte.

En del ord som uppgetts vara typiska för viborgssvenskan var i själva verket allmänsvenska på informanternas tid, men hörde till

vardagsspråk och slang. Informanterna nämner *hippa* 'fest', *att haffa någon* 'ta fast någon' och *gurgel* 'gräl', 'gruff'. Det rör sig om ord som har förekommit i Sverige under tidigt 1900-tal; några är äldre än så.⁵¹ *Schabbig* ('ovårdad', 'smutsig') hör till svenskt vardagsspråk, men skrivs då *sjabbig*.

Förklaringen till att så många av de svenska orden hör hemma i det vardagliga språket, och att de flesta av dem har något slangaktigt över sig, är säkert att informanterna främst har återgett uttryck från sin egen ungdomstid. Det är biobesök, vänner, lekar, fester och upptåg som många av orden representerar.

Det svenska – liksom det tyska – materialet är mycket litet, men kanske är det ändå möjligt att dra slutsatsen att den svenska som har använts i Viborg inte till sitt lexikon på något markant sätt har skilt sig från samtida språkbruk i urbana miljöer som t.ex. Helsingfors eller Åbo. Viborgssvenskan kan ändå ha låtit lite annorlunda än finlandssvenskan på andra håll. Den var starkare påverkad av finskan än svenskan i andra städer, men saknade i stället inslag av finlandssvensk dialekt. Riktigt hur det var kan vi inte veta, men vi kan tänka oss att viborgssvenskan representerades av en så liten och socialt homogen skara språkbrukare att den kan ha saknat social variation.

13.5 "Min familj hörde till den mångsidiga språkgruppen"

Oavsett om man läser memoarer, skönlitteratur eller facklitteratur där livet i Viborg berörs, stöter man på kommentarer eller citat som handlar om stadens och dess invånares flerspråkighet. I samtliga fall framhålls stadens flerspråkighet som något positivt och unikt. Då glömmes man bort att också Viborg vid 1900-talets början fick uppleva språkstrider mellan den finskspråkiga och den svenskspråkiga befolkningen. Några decennier av infekterat språkklimat tycks ändå ha vägt lätt mot flera sekel av fungerande samexistens. Åtminstone är det så man vill minnas den stad man har tvingats lämna.

Viborgare med långa flerspråkiga rötter, och erfarenhet av språkbyten dikterade av omständigheterna, har nog inte kunnat föreställa sig en enspråkig tillvaro. Ett svar formulerat av en äldre kvinnlig informant får illustrera en mångspråkighet som kanske inte var regel, men inte heller något undantag, särskilt bland familjer i en högre samhällsklass:

Hos oss talades förutom de fyra i Wiborg vanliga språken även engelska och något franska. Min fars modersmål var tyska. Efter sin flyttning till Finland och Wiborg lärde han sig ganska snabbt både svenska och ryska. Finska språket hade han vissa svårigheter med, men klarade sig trots allt ganska bra.

I min mors föräldrahem talades mest tyska. Men hon kunde både svenska och ryska och något franska som på hennes tid lärdes i skolan. Finska talades med tjänstefolket (s.k. *kyökkisuomea*) köksfinska. Med äldre släktingar användes språken efter behov. Tre morbröder hade finska fruar, en moster finsk man. Så det blev finska kusinerna emellan.

Vi syskon [...] talade sinsemellan tyska, finska och svenska, alltefter behov. Med tjänstefolket talades som sagt enbart finska. De kom mestadels från det karelska bondlandet.

[...] Ryska förstod och talade jag under småbarnstiden, innan skolgången. Jag hade en tid en rysktalande barnsköterska. I skolan lärdes under min tid inte mera ryska, så det jag kunde föll tyvärr i glömska. Min 15 år äldre syster hade ännu rysk undervisning i samma skola. [...]

Skolspråket var som sagt svenska. Valet av skolan och därmed av språket avgjorde mina föräldrar efter mottot: flickorna i svensk, pojkarna i finsk skola. Ett säkert rationellt tänkesätt med syn på den senare utvecklingen.

I skolan hade jag inga svårigheter med språk. Speciellt bra var jag naturligtvis i tyska. [...]

Som av föregående punkter framgår, talades i hela släkten allt efter behov tyska, svenska, finska eller ryska. [...] Det fanns tillställningar och familjefester i föräldrahemmet som lätt förde till att olika språk användes samtidigt. Det s.k. ”släktmötet” i samband med bröllop, jubileer, begravningar etc. förenade de olika språkgrupperna inom den ganska talrika släkten.⁵²

Någon isolerad språkmiljö i den finländska (och finlandssvenska) periferin var Viborg inte. Staden spelade en viktig roll ekonomiskt, intellektuellt och kulturellt, och var ingen liten stad heller. När Viborg förlorades 1944 var den landets näst största stad efter Helsingfors. Man kan räkna med att viborgssvenskarna hade en kontinuerlig och tät kontakt såväl privat som professionellt med andra svensktalande inte bara i Finland, utan också i Sverige. Förekomsten av gemensamma slanguttryck och ungdomsspråk tyder på en personlig och informell kontakt.

En språklig särutveckling som skulle ha satt tydligare spår i svenskan i Viborg än någon annanstans kan man knappast räkna med under 1800-talet eller början av 1900-talet, då ingen politisk gräns fanns mellan Viborg och det övriga Finland. Under 1700-talet var situationen som nämnts en annan. Det speciella med viborgs-svenskan, och andra former av ”wiborska”, låg främst i benägenheten att frikostigt krydda det egna modersmålet med lånat gods ur flera språk – ett färgrikt språkbruk för en kulturellt färgrik stad.

NOTER

1. Informanterna representerar den befolkning som evakuerades från Viborg när staden slutligen erövrades av Sovjetunionen 1944. Viborg tömdes alltså helt på sina invånare, och den ryska befolkning som i dag bor i staden har flyttat in efter fredsslutet.
2. Enkäten skickades ut 1990–1991 i samarbete med SLS språkarkiv. Intervjuerna gjordes ungefär samtidigt. Intervjumaterialet och enkätsvaren finns i SLS arkiv. Närmare om materialinsamlingen och informanterna i M. Tandefelt 2002a s. 146–151.
3. Se M. Tandefelt 2002b och där anförda källor.
4. Se karta 15.1 i kapitel 15 i denna volym.
5. Einonen 2013 s. 4.
6. Einonen (2013 s. 6–7) ifrågasätter med goda argument finskans roll som *lingua franca* före senare delen av 1800-talet, då ett finskt standardspråk hade utvecklats. Se von Engelhardts samtidsrapport där han menar att också alla ståndspersoner kunde tala finska vid mitten av 1700-talet (se citat i avsnitt 13.1.2). I grunden handlar det hela tiden om vad man menar med att ”kunna” ett språk, dvs. vad man har kunnat använda det till och när det har varit nödvändigt med denna kunskap.
7. Viborg intogs av ryska trupper 1710, men den första gränsen fastslogs först senare i freden i Nystad 1721. Området utsträcktes senare längre västerut, och en andra gräns drogs upp i freden i Åbo 1743.
8. Den svenskspråkiga gruppens placering i den sociala hierarkin förändrades genom att de fåtaliga adliga familjerna slog sig ned på den svenska sidan om gränsen, och de förmögna tyskspråkiga borgerliga familjerna intog deras plats högt uppe i hierarkin (se Kaukiainen, Marjomaa & Nurmiainen 2013 s. 219).
9. Hülphers 1886 s. 106–107.
10. von Engelhardt 1973 § 32 (min övers.).
11. Kaukiainen, Marjomaa & Nurmiainen 2013 s. 149.
12. Se H. Tandefelt 2009; Engman 2009 s. 22–48.
13. von Knorring 1833 s. 156.
14. Den ryskspråkiga befolkningen exklusive militären. Befolkningen i Viborg uppskattades år 1754/55 uppgå till 1 800 och år 1783/84 till 1 850.

- Städerna i guvernementet var små och befolkningstillväxten liten. (Se Kaukiainen, Marjomaa & Nurmiainen 2013 s. 219, 221.)
15. Ur Sofia Adelaïde von Hauswolffs resejournal den 7 februari 1808.
  16. Einonen 2013 s. 8–14.
  17. Einonen 2013 s. 15–16.
  18. Språkfrågor ventilerades flitigt i de viborgska tidningarna som utkom inte bara på finska och svenska, utan också på tyska. Se Stadius 2002. Se även Engman om språkfrågan på ett nationellt plan under 1800-talet i kapitel 15 i denna volym.
  19. Historien har återberättats av Uno Ullberg och publicerats i *Wiborgs Nyheter* 1953. (*Wiborgs Nyheter* var ursprungligen en dagstidning som utkom i Viborg 1899–1939. Sedan 1953 utges en publikation med samma namn en gång per år.) Också Victor Hoving återger historien i sina kåserier från Viborg (1960 s. 92). Se M. Tandefelt 2002c s. 167.
  20. Se Tidigs om författaren och viborgaren Jac. Ahrenbergs litterära språk, kapitel 11 i volym III:2. De evakuerade viborgarnas erfarenheter av de nya hemorterna som språkmiljöer framgår såväl av intervjuer som av enkätsvar.
  21. Rotvälska – ursprungligen tyskans *Rotwelsch* – är belagt i svenskan åtminstone sedan 1591. Se *Nationalencyklopedins ordbok*.
  22. Exempel på oftast ryska köpmän eller torgmadamer som hanterade sina kunders språk i en salig blandning förekommer i flera kåserande berättelser från Viborg. Berättelserna innehåller säkert några korn av sanning, men främst är de konstruerade i efterhand i syfte att roa.
  23. Bergroth 1928 s. 17. Första upplagan av *Finlandssvenska* utkom 1917.
  24. I volym III:2 behandlas Bergroths och hans samtida kollegers studier i och synpunkter på den finländska svenskan i ett flertal kapitel.
  25. Bergroth 1928 s. 33.
  26. Ahlbäck 1971 s. 34–35. Ahlbäck nämner också påverkan från danskan som en möjlighet. Finlandssvenska exempel som *talte*, *ropte*, *mente*, *frågte* tar han också upp, men han uppfattar inte dem som speciellt östliga. Se också kapitel 9 om Runebergs språk i denna volym.
  27. Höckert & Borenius 1940 s. 160–161.
  28. Den äldsta informanten var född 1896, den yngsta 1936. I intervjuer och svar på enkätfrågor jämförde informanterna sin egen flerspråkighet med sina föräldrars och mor- och farföräldrars. Se M. Tandefelt 2002a s. 150–155.
  29. Konvent motsvaras i dag av elevkåren i ett gymnasium.
  30. Fördelningen mellan informanternas modersmål var följande: svenska (48), tyska (8), finska (7), ryska (3) och jiddisch (1). Två av de 65 informanterna uppgav två modersmål. Samtliga behärskade svenska så väl att de svarade på den svenskspråkiga enkätens frågor på svenska.
  31. En uppskattning av den procentuella fördelningen mellan språken i ett äldre och ett yngre Viborgsmaterial ges i figur 4 i M. Tandefelt 2002c s. 181.
  32. De språk som informanterna säger sig behärska är i fallande ordning: svenska, finska, tyska, engelska, franska, ryska, italienska, spanska, norska, latin, jiddisch, hebreiska, portugisiska, danska och estniska. En del språk har informanterna förmodligen lärt sig senare i livet, men flera har också förekommit i hemmen.

33. I finlandssvensk slang är de ryska uttrycken få, i den finska Helsingforsslangen (Stadislängen) är de klart fler. Om finlandssvensk slang se Forsskåhl 2015 och om finsk ”Stadisläng” se Paunonen 2015, bägge i volym I:2 i denna bokserie.
34. Språklagen tillkom 1922.
35. Ordlistor över de fyra språken i Viborgsmaterialet finns i M. Tandefelt 2002c s. 217–233. Jag vill här rikta ett stort tack till professor em. Heikki Paunonen som insiktsfullt och noggrant har gått igenom och kommenterat de finska och ryska lånord som nämns i de avsnitt som följer.
36. Undervisningen i ryska inleddes i skolorna i Finland efter 1812. Undervisning i ryska, svenska och tyska vid sidan av de klassiska språken förekom redan tidigare i Viborg. Om utbildning och skolundervisning i Viborgska guvernementet, se Kaukiainen, Marjomaa & Nurmiainen 2013 s. 190–199.
37. Om finländares liv i Sankt Petersburg, se t.ex. Engman 2003. Avståndet mellan Sankt Petersburgs centrum och Systerbäck, Finlands östgräns på Karelska näset 1812–1940, är 30–40 km. Skillnaden mellan äldre och yngre generationer när det gäller kunskapen i ryska underströks av alla informanter, se M. Tandefelt 2002a s. 152–154.
38. Se M. Tandefelt 2002a s. 154. Informanten hänvisar till sin fars vistelse i fängelset Kresty i Sankt Petersburg under någon av de två förryskningsperioderna 1899–1905 och 1908–1917.
39. Informanterna listade dessutom ett gatunamn (*Alexanders perspektiv* i Sankt Petersburg), smeknamnet på ett hotell i Viborg (*Andruschka* för Hotel Andrea) samt namnet på en viborgsrysk affärsinnehavare (*Skurat Skurapatski*).
40. Hjälp med translitterering och tolkning av det ryska materialet har jag fått av fil.mag. Alexander Paile. I de exempel på lån som ges i texten används viborgarnas sätt att återge lånet och dess betydelse. Den korrekta ryska translittereringen och den egentliga betydelsen anges också vid behov.
41. *Gårdskar* är det finlandssvenska uttrycket för en person som åtminstone förr bodde i ett våningshus och ansvarade för städning, snöskottning, reparationer etc. En *fastighetskötare* kunde behövas på en *datscha* ’sommervilla’ för att ta hand om en familjs hus och trädgård.
42. Tonande konsonanter (*b, d* och *g*) saknas i finskan (ersätts av *p, t* och *k*) och flera konsonanter kan inte förekomma initialt. Ord avslutas alltid med vokal som alltså tilläggs lånordet. *Sje-* och *tje-*ljud förenklas och *f* ersätts med *v*. Anpassningar av det här slaget nämner Karvinen (1910) som skildrar ryska lån i Viborgsdialekter i början av 1900-talet.
43. Karvinen 1910 s. 124–127.
44. Finska blev ett obligatoriskt skolämne i svenskspråkiga gymnasier och högre elementarskolor 1844. Undervisningen i de inhemska språken blev obligatorisk i den svensk- respektive finskspråkiga folkskolan först 1969.
45. Se *Finlandssvensk ordbok* 2008.
46. Se uppgift i avsnitt 13.1.4.
47. Enligt *Nationalencyklopedins ordbok* förekommer *mischmasch* i svenskan redan 1675. Uttrycket används fortfarande.

48. Att tyskan i Viborg har haft likheter med den baltiska tyskan nämner redan Höckert & Borenius, se citat i avsnitt 13.3.
49. Exempelen återges så som de har tecknats ned; även betydelseerna som anges är informanternas förslag.
50. Höckert & Borenius 1940 s. 161. En abiturient är en elev i gymnasiet sista klass som ska avlägga studentexamen.
51. Kotsinas 1996.
52. M. Tandefelt 2002a s. 154–155.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Källor

Riksarkivet, Helsingfors (RA)

von Hauswolff, Sofia Adelaide: Journal hållen under Resor i Ryssland då jag följde min Far, i Dess fångenskap. År 1808 och 1809 (avskrift).

Litteratur

- Ahlbäck, Olav 1971: *Svenskan i Finland*. Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 15. 2 uppl. Stockholm: Läromedelsförlaget.
- Allardt, Erik & Christian Starck 1981: *Språkgränser och samhällsstruktur*. Stockholm: AWE/Geber.
- Bergroth, Hugo 1928: *Finlandssvenska. Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift*. 2 uppl. Helsingfors.
- Einonen, Pia 2013: Myyttinen Viipuri ja monikielinen todellisuus. Etnisen alkuperän ja kielen merkitys 1800-luvun alun kaupunkiympäristössä. *Historiallinen aikakauskirja* 1/2013. S. 3–16.
- von Engelhardt, Nikolai Henrik 1773 (1767): *Die Beschreibung der Russisch Käyserlichen Gouvernements von Wiburg*. Suomen historian lähteitä VIII. Helsinki: Suomalainen Historiallinen Seura.
- Engman, Max (utg.) 2003: *Dagligt liv i Sankt Petersburg. Bland kejsarens finländska undersåtar*. SLS 653. Helsingfors: SLS.
- Engman, Max 2009: *Ett långt farväl. Finland mellan Sverige och Ryssland efter 1809*. Stockholm: Atlantis.
- Finlands officiella statistik* VI 1900. Helsingfors: Statistikcentralen.
- Finlands officiella statistik* VI 1930. Helsingfors: Statistikcentralen.
- Finlandssvensk ordbok* 2008, se af Hällström-Reijonen & Reuter 2008.
- Forsskähl, Mona 2015: *Finlandssvensk slang. I: Marika Tandefelt (red.), Gruppsspråk, samspråk, två språk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:2. SLS 799. Helsingfors. S. 47–78.
- Hoving, Victor 1960: *I gamla Wiborg taltes 4 språk*. Helsingfors: Söderströms.
- Hülphers, Abrah. Abrs. 1886 (1760): *Dagbok och Samlingar Uppå en*

- Resa Om Somarn 1760, Ifrån Westerås Till Petersburg och Ryssland, Fram och åter Sjöledes emellan STOCKHOLM och ÅBO, men sedan Landvägen genom Finland, Nyland, Tavastland m.m. I: K. G. Leinberg (utg.), *Bidrag till kännedomen af vårt land* II. Jyväskylä: Länkelä. S. 5–144.
- af Hällström-Reijonen, Charlotta & Mikael Reuter 2008: *Finlandssvensk ordbok*. 4 uppl. Esbo: Schildt.
- Höckert, Esther & Ingrid Borenius 1940: *Människor och minnen från Wiborg vid sekelskiftet*. Helsingfors: Söderströms.
- Karvinen, Väinö 1910: Viipurin murteen venäläisiä lainasanoja. *Kaukomieli* IV. Helsinki. S. 116–127.
- Kaukiainen, Yrjö, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen (toim.) 2013: *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika*. Joensuu: Karjalan Kirjapaino & Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiö.
- von Knorring, Fredrik 1833: *Gamla Finland eller Det fordna Wiborgska Gouvernementet*. Åbo.
- Kotsinas, Ulla-Britt 1996: *Stockholms slang. Folkligt språk från 80-tal till 80-tal*. Stockholm: Norstedts.
- Nationalencyklopedins ordbok* 1–3, utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet 1995–1996. Höganäs.
- Paunonen, Heikki 2015: Svenska i finsk Stadislang. I: Marika Tandefelt (red.), *Gruppspråk, samspråk, två språk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:2. SLS 799. Helsingfors. S. 79–90.
- Stadius, Peter 2002: Språkpolitik och språkpraxis i Viborgs tidningspress. I: Marika Tandefelt (red.), *Viborgs fyra språk under sju sekel*. Esbo: Schildt. S. 69–114.
- Tandefelt, Henrika 2009: *Borgå 1809. Ceremoni och fest*. SLS 718. Helsingfors.
- Tandefelt, Marika 2002a: Vårt bästa arv. I: Marika Tandefelt (red.), *Viborgs fyra språk under sju sekel*. Esbo: Schildt. S. 137–166.
- Tandefelt, Marika 2002b: Fyra språk på en marknad. I: Marika Tandefelt (red.), *Viborgs fyra språk under sju sekel*. Esbo: Schildt. S. 11–68.
- Tandefelt, Marika 2002c: Rothe-Wahlska. I: Marika Tandefelt (red.), *Viborgs fyra språk under sju sekel*. Esbo: Schildt. S. 167–234.
- Tyrgilsmuseets kvartaltidskrift för minnen från Wiborg* 1974:1. Helsingfors.
- Viipurin kaupungin historia* IV 1981. Helsinki: Torkkelin säätiö.
- Viipurin kaupungin historia* V 1978. Helsinki: Torkkelin säätiö.
- Wiborgs Nyheter* 1953. Helsingfors.

KAISA HÄKKINEN

SVENSKA LÅNORD I FINSKAN

I finska språket finns hundratals lånord från urgermanskan eller urnordiskan, ord som har kommit in i urfinskan före vikingatiden. De gamla germanska lånorden förbigås i denna artikel som tar fasta på egentliga svenska lån.¹ Det är inte möjligt att behandla alla svenska lånord i en enda artikel, eftersom det finns flera tusen av dem. Här presenteras därför bara ett representativt urval av semantiskt klassificerade typer av lånord, och de kommer att redovisas i kronologisk ordning. Syftet är att i stora drag belysa inslaget av svenska lånord, dess sammansättning och kulturella betydelse för finskan.²

Urnordiskan differentierades mot slutet av första årtusendet efter vår tideräknings början, och ungefär samtidigt uppstod de viktigaste finska dialektområdena i Finland, nämligen de tavastländska dialekterna i Satakunta och Tavastland, de fornkarelska dialekterna i östra Finland nordväst om Ladoga och de sydvästra dialekterna i den trakt som i dag kallas Egentliga Finland.³ Namnet *Suomi* 'Finland' avsåg ursprungligen landets sydvästra del, men det har senare kommit att beteckna hela landet på grund av att Egentliga Finland och dess huvudstad Åbo från medeltiden till början av artonhundratalet var riksdelens kyrkliga och administrativa centrum.

14.1 Struktur och anpassning

Finskans ljudstruktur skiljer sig från svenskans i flera hänseenden, och därför har det alltid varit svårt för enspråkiga finnar att ta till sig ord från svenskan eller andra indoeuropeiska språk. Det finns gott

om främmande ljud och ljudkombinationer som finnarna inte kan uttala utan viss modifiering. Så har det varit speciellt med gamla lånord. Den berömde svenske historikern och kartografen Anders Bure berättade i sin beskrivning av Norden i början av 1600-talet också om finnarna och deras svårigheter med främmande ord.⁴ Han skrev att finnarna inte kunde uttala tonande klusiler (*b, d, g*) eller konsonantförbindelser i ordens början. Av detta följde – skrev Bure – att åtminstone finska adelsmän, präster och handelsmän och även välbärgade bönder lät sina söner lära sig svenska från barnsben för att bättre kunna anpassa sig till främmande språk i allmänhet.

De stora skillnaderna i fonologisk och fonotaktisk struktur mellan finskan och svenskan har resulterat i att flera lånord blivit så starkt anpassade att samhörigheten med det svenska ordet knappt låter sig anas. Svåra konsonantförbindelser har förenklats, och tonande klusiler har ersatts med tonlösa. Svenskans *brosch, gross, kross* och *tross* har sålunda alla blivit *rossi* i finskan. De gamla finska ordstammarna slutade alltid på vokal, och enstaviga svenska ordstammar har därför försetts med en extra vokal i ordslut. De modifierade lånorden är i dag så djupt rotade i finskans vokabulär att finnarna själva uppfattar dem som äkta finska ord. Sådana väl anpassade ord finns det hundratals av i finskan, och de representerar oumbärliga element i finnarnas vardagliga liv.

Med tiden har emellertid finskans struktur och ordbildningsregler förändrats under svenskans inflytande. Finnarna har allt mer börjat tillägna sig ljudkombinationer som tidigare var omöjliga i finskan, t.ex. initiala förbindelser som *pr-* och *tr-* i ord som *prinsessa* och *trumpetti*, eller förbindelser av tre olika konsonanter i ord som *kompromissi* och *teksti*. Finnarna har börjat favorisera analytiska fraser framför syntetiska ordformer och säger t.ex. *ilman rahaa* 'utan pengar' i stället för *rahatta*, alltså *raha* 'penning' + karitivsuffix, eller *minun talo* 'mitt hus' i stället för *taloni*, *talo* 'hus' + possessivsuffix.

Tusentals nya sammansättningar och fraser är bildade efter svenskt mönster, och även i finskans morfologi finns spår av svensk påverkan. Finskan saknar genuint tempus för kommande tid, alltså futurum, men den analytiska strukturen *tulee tekemään* 'kommer att göra', som tydligen är skapad efter motsvarande svensk konstruktion, används och accepteras numera i denna funktion. Avledningssuffixet *-ri*, som i sig är urgammalt och genuint, har efter svenskt mönster fått en ny betydelse av nomen agentis, och suffixet förekommer sedan medel-

tiden i lånade yrkesbeteckningar av typen *maalari* 'målare', *sorvari* 'svarvare', *värjäri* 'färgare'.

Finskan bildade ursprungligen bara substantiv och adjektiv genom sammansättning, men de senaste århundradena har denna typ av ordbildning utvidgats även till verb. Mikael Agricola hade tydligen en förkärlek för sammansatta verb med prefixliknande förled, och sådana har det blivit allt fler av i takt med skriftspråkets utveckling. På 1800-talet började finnarna dessutom konstruera verb med ett substantiv eller adjektiv i nominativ som förled. Av nationellt sinnade språkforskare uppfattades ord som *palovakuuttaa* 'brandförsäkra' och *riimisuolata* 'rimsalta' först som språkvidriga, men i dag är de helt vanliga och accepterade element i finska språket.

14.2 Vikingatiden och yngre järnåldern

Tidiga kontakter mellan Sverige och Finland kan dateras till vikingatiden, då skandinaviska handelsmän och krigare besökte Finland för att skaffa pälsverk och trälar som sedan längs de stora floderna i Ryssland fördes ända ned till Bysans.⁵ Runstenar berättar om sjöfarande och hjältar som mött döden i Finland eller i Tavastland.⁶ Det är också möjligt att vikingarna hade finska handelspartner eller "yrkesbröder", eftersom det i Finland och Karelen har gjorts vikingatida fynd av utländska mynt och värdeföremål, såsom pärlor och smycken.

Redan före vikingatid, under 600- och 700-talen, antas stammar från Mellansverige ha börjat sin expansion österut, över Östersjön. Ett exempel på kontakter mellan den dåtida nordiskan och finskan kan vara folkslagsbenämningen *ruotsi*, *ruotsalainen* 'svensk', som har motsvarigheter i alla östersjöfinska språk, och det östersjöfinska namnet på Sverige, finska *Ruotsi* och estniska *Rootsi*.⁷ Det ska enligt en spridd – men inte oomstridd – uppfattning gå tillbaka på *Roden*, namnet på det historiska kustområdet i Uppland. Den antagna urnordiska namnformen *Roður förlorade på 700-talet eller något tidigare ändelsevokalen och blev *Roðr. Betydelsen var 'led där man rör'. Dateringen stämmer väl överens med den tidsperiod när man från Mellansverige började färdas österut över Östersjön. Från östersjöfinskan fördes ordet sedan sannolikt vidare till slaviska språk som folknamnet *rus* 'ryss'.⁸

I praktiken är det ofta svårt, eller rent av omöjligt, att urskilja olika förhistoriska skikt av lånord, om orden inte uppvisar ljudför-

ändringar eller andra särdrag som det skulle gå att bygga dateringen på. Lånord måste i allmänhet, åtminstone i någon mån, anpassas fonologiskt och morfologiskt till det mottagande språksystemet, och då utplånas lätt sådana drag som skulle kunna bidra till identifieringen av ursprunget. Fonologiska, semantiska och geografiska kriterier möjliggör en datering av t.ex. orden *humala* 'humle', *laukka* 'lök', *auskari* eller *äyskäri* 'öskar' och *vaaka* 'våg' till vikingatiden.⁹

Det finns också andra svenska lånord som både semantiskt och formellt passar in i vikingatidens kontext, men på grund av bristen på skriftliga källor är det omöjligt att bevisa att de verkligen är inlånade före den finska medeltidens början. Sådana ord är t.ex. *hunaja* 'honung', *hamppu* 'hampa' och *kupari* 'koppar', som betecknar viktiga handelsvaror, samt *kari* 'skär' och *santa* 'sand', som beskriver havsnära miljöer. Finska varianter av alla dessa ord har kunnat beläggas i de äldsta finska texterna från 1500-talet, men uppenbarligen är de mycket äldre i talspråket.

14.3 Medeltiden

Medeltiden anses i Finland ha börjat omkring år 1150, då Finland första gången nämns i historiska källor. Medeltiden förde med sig omvälvande förändringar i finnarnas materiella och andliga omgivning. Utländska handelsmän var troligen de som först introducerade kristendomen i Finland, redan på vikingatiden, men kyrkan började etablera sig först på 1100-talet när ett målmedvetet missionsarbete inleddes i samarbete med kung Erik den helige.¹⁰ Kyrkan förde med sig en mängd nya företeelser och begrepp och därmed också nya ord för t.ex. kyrkliga byggnader och delar av dem, såsom *alttari* 'altare', *kirkko* 'kyrka', *kappeli* 'kapell', *luostari* 'kloster' och *temppele* 'tempel'.

Med kyrkan kom främlingar som hade namn på tidigare okända företeelser, t.ex. goda och onda väsen som *enkeli* 'ängel' och *saatana* 'satan'. De predikade att varje människa hade en evig själ, *sielu*, de varnade för att begå *synti* 'synd', om man inte ville hamna i *helvetti* 'helvetet'. En del av den medeltida vokabulären försvann med reformationen, t.ex. *funtti* 'dopfunst' och *himmurtai* 'fastedag' (fsv. bl.a. *imberdagher*, *himberdacher*)¹¹, men största delen av de nya orden fortsatte man att använda även efter reformationen. Vissa fraser lever kvar i överförd funktion. Typiskt för den katolska medeltiden var t.ex. att man brukade svära vid Jungfru Maria och sade *totta Maaren*, *kyllä*

Maaren 'ja visst, vid Maria', och än i dag säger man i Åbotrakten *kyl maar, totta maar* när man menar någonting på allvar.

Med kyrkan kom också klosterväsendet. De som bodde i och arbetade för kloster eller konvent gick klädda i *kaapu* 'kåpa' och kallades för *munkki* 'munk' och *nunna* 'nunna'. Vid sidan av det andliga livet blev klostren en förebild inom hushållning, jordbruk och hälsovård. Klosterfolk odlade nya typer av nyttoväxter, och finnarna lärde känna nya produkter med nya namn, sådana som *kaali* 'kål', *lanttu* 'planta', senare specifikt 'kålrot', och *sipuli* 'rödlök' som i fornsvenskan hette *sipul*. I klostren odlades dessutom örter för bruk inom läkekonsten.¹² En allmän benämning på dessa var *yrtti* 'ört', och exempel på medeltida lån av detta slag är bl.a. *aaprotti* 'åbrodd', *iisoppi* 'isop', *kumina* 'kummin' och *tilli* 'dill'.

Med kristendomen började finnarna periodisera tiden på ett helt nytt sätt. Tidigare hade man iakttagit månfaserna och delat in tiden efter dem, nu kom den kristna kalendern med sina sex arbetsdagar och en vilodag eller söndag, vilka tillsammans bildade en vecka. Namnen på veckodagarna *sunnuntai, maanantai, tiistai, torstai, perjantai* och *lauantai* lånades direkt från fornsvenskan, medan *keskiviikko* 'onsdag' bildades genom översättning av lågtyskans *mittwoch*.¹³ En rad kyrkliga helgdagar fick dessutom namn efter fornsvenskt mönster, t.ex. *helluntai* 'pingst', i fornsvenskan *hælghe dagher*, och *helatorstai* 'Kristi himmelfärdsdag', i fornsvenskan *hælghe þorsdagher*.

Det finska namnskicket förändrades i grunden under kyrkans inflytande.¹⁴ De gamla genuina förnamnen började uppfattas som uttryck för hednisk tro, och de övergavs så småningom när folk lockades eller tvingades till dopet. Då började man ge internationella namn efter helgon och bibliska gestalter. De nya namnen var ofta alltför långa, komplicerade och strukturellt främmande för enspråkiga finnar, så i praktiken började man använda kortformer av namnen.¹⁵ *Helena* blev t.ex. *Elina, Ella, Heli, Helli, Helinä, Heluna, Heljä, Leena*; *Katarina* blev *Kaari, Kaarina, Kaija, Kaisa, Kati* eller *Riina*; *Johannes* blev *Hannes, Hannu, Janne, Jonne, Juha, Juhana, Juhani, Jukka, Jussi* osv. Flera av dessa varianter har senare tagits in som egentliga förnamn i den finska namnsdagskalendern. Äkta finska förnamn, sådana som *Ilma, Unto* och *Väinö*, började tränga in i den officiella kalendern först i slutet av 1800-talet.

På 1100-talet började svenska invandrare komma till Finland och bosätta sig i kusttrakterna i väster och söder och i skärgården.¹⁶ Då

fick också vanliga finnar på landsbygden möjlighet till språkkontakt med grannar som talade svenska. Det var inte heller ovanligt att svenskar och finnar gifte sig med varandra. De svensktalande kände till nya metoder att mala och förvara säd på: de kunde bygga någonting som kallades *mylly*, fornsvenskans *mylla* i betydelsen 'kvarn', de kunde förvara spannmål i *laari* 'lår' och de hade benämningar för de nya djur som kom till Finland under medeltiden, t.ex. *rotta* 'råtta' och *katti* 'katt'.

I Nöteborgsfreden 1323 införlivades Finlands kärnområden med Sverige. Finland blev Sveriges Österland, svenska lagar infördes, förvaltningen delades in efter svensk modell och började fungera på svenska. Vissa centrala begrepp i det finska lag- och kanslispråket är medeltida svenska lånord, t.ex. *kruunu* 'krona', 'statsmakten', *laamanni* 'lagman', *laki* 'lag', *lääni* 'län', *tuomari* 'domare' och *vouti* 'fogde'. Brott och straff var viktiga element i det nya rättssystemet, varom vittnar t.ex. lånorden *raastupa* 'rådstuga', *pyöveli* 'bövel', *mes-tata* 'mista', 'avrätta', *teilata* 'stegla' och *teili* 'stegel'.

På medeltiden började stadsmiljöerna utvecklas i Finland och riksdelen anta formen av ett organiserat samhälle.¹⁷ Internationell handel spelade en avgörande roll när de första städerna grundades vid kusten. Finska städer var inte egentliga medlemmar i Hanseförbundet, men Hansan förde i alla fall med sig såväl materiell och andlig kultur som administrativt kunnande också till Finland. Många svenska och lågtyska köpmän bosatte sig i städerna, som utvecklades och förvaltades efter lågtyskt mönster.

Den äldsta staden i Finland var Åbo, som hade vuxit fram på en gammal handelsplats och fick en särställning när både katolska kyrkan och den världsliga förvaltningen gjorde Åbo till sitt centrum. Stadens finska namn *Turku* betyder ursprungligen 'marknadsplats', 'torg'. Det är tydligt ett gammalt ryskt ord som kan ha lånats in via estniskan. Finlands medeltida städer var sex till antalet, och de har alla namn av främmande ursprung.¹⁸ *Rauma* (sv. *Raumo*) är ett urnordiskt lån, samma ord som svenskans *ström*. *Naantali* och *Porvoo* är anpassade versioner av städernas svenska namn som i nusvenskan lyder *Nådendal* och *Borgå*. Den stad som föregick *Björneborg* hette *Uvila* (*Ulfshby*), ett namn som är bildat till det nordiska mansnamnet *Ulf*. Efterleden i *Viipuri* 'Viborg' är identisk med svenskans *borg*. I Danmark finns en ännu äldre stad med exakt samma namn *Viborg*, och det är inte uteslutet att Finlands *Viborg* fick sitt namn efter denna

stad som under medeltiden var ett viktigt kyrkligt centrum. Förleden *Vi-* i gamla skandinaviska ortnamn syftar på heliga platser.

Med städerna fick den finska kulturen en ny karaktär, och nya benämningar behövdes för nya företeelser. Ordet *kaupunki* 'stad' är samma ord som gutniskans *kaupungr* 'handelsplats', medan *katu* 'gata' och *portti* 'port', eventuellt också *tori* 'torg', är medeltida svenska lån. Vanligt folk på landet byggde sina hus i trä, och det kunde man göra i städerna också, men där började man dessutom bygga hus i sten och tegel. Orden *muuri* 'mur', *muurata* 'mura', *tiili* 'tegel', *holvata* 'valva', *maalata* 'måla', *torni* 'torn' och *väri* 'färg' lånades in för att beteckna medeltida innovationer inom byggnadskonsten. Åbo domkyrka var den första byggnaden i Finland som murades i tegel. De medeltida kyrkorna pryddes med statyer och färgrika målningar, som efter reformationen ofta blev överkalkade.

I städerna hade befolkningen en annan sammansättning än på landsbygden. En stadsbo kunde vara *porvari* 'borgare' eller hantverkare av något slag, t.ex. *pakari* 'bagare', *sorvari* 'svarvare' eller *värjäri* 'färgare'. Medeltida yrkesbeteckningar är också *kolari* 'kolare', *kin-nari* 'skinnare' och *kippari* 'skeppare'. Underhållningsmusik framfördes av t.ex. *leikari* 'lekare', 'gycklare' och *piipari* 'pipare'. En köpman som tillfälligt besökte staden kallades *kesti* 'gäst', och för köpmän och resande ämbetsmän började man bygga härbärgen som kallades *kestikievari* 'gästgiveri' eller *helperi* 'härbärke'. En viktig träffpunkt var också krogen, som blev *krouvi*. I ett flerspråkigt samhälle behövdes ofta någon som kunde översätta, en *tulkki* 'tolk'.

Vid handel behövde man pengar att betala med, t.ex. *aurtua* 'örtug', *penninki* 'penning' eller *äyri* 'öre'. När man hade betalat ville man ha ett bevis på detta, alltså ett *kuitti* 'kvitto'. När man skulle forsla och sälja olika produkter behövde man måttkärl och behållare, såsom *kannu* 'kanna', *pikari* 'bägare', *tuoppi* 'stop', *tynnnyri* 'tunna' och *vati* 'fat'. Måttenheter som t.ex. *aami* 'äm', *kippunta* 'skeppund' och *leiviskä* 'lispund' kom då i bruk, liksom redskap att väga varor med, t.ex. *puntari* 'pyndare', 'besman' och *vihti* 'vikt'.

Det var inte bara tillkomsten av städer som ändrade strukturen hos det finska samhället under medeltiden. Folket började differentieras, förutom till yrke också till samhällsställning: de delades in i sociala grupper och klasser av olika rang. Den nya överklassen hette *aateli* 'adel', och *herra* 'herre' togs i bruk som en allmän benämning på manliga högreståndspersoner. Nya typer av ledarskap och ledare

kom till. Medeltida lånord är t.ex. *herttua* 'hertig' (fsv. *härtoget* osv.), *jaarli* 'jarl', *pormestari* 'borgmästare' och *raati* 'råd'. Sociala förhållanden på en mer vardaglig nivå kunde också uttryckas med lånord; exempel på detta är *vaari*, *faari*, som betydde 'far', 'farfar' eller 'äldre, ärevördig man' i allmänhet, och *muori* 'mor' som också kunde användas om äldre kvinnor i allmänhet.

Alla ovan nämnda exempel på svenska lånord är belagda i de äldsta finska källorna från 1500-talet. De bör således ha kommit in i finskan redan före 1500-talet. I en del fall går det att bevisa att så har skett. Några medeltida finska texter finns det visserligen inte, men finska namn och ord uppträder i medeltida dokument som är skrivna på andra språk. I de flesta fall får man likväl nöja sig med det faktum att orden verkar vara väl integrerade i 1500-talets finska skriftspråk.

I fråga om medeltida lån finns det skäl att påpeka en viktig förändring inom forskningstraditionen. Det finns tusentals lågtyska lånord i svenskan, och forskarna ansåg tidigare att det var via svenskan som de lågtyska lånen hade kommit in i finskan. I flera fall är det faktiskt så, men på senare år har man kommit fram till att det dessutom finns ett antal ord som har kommit in i finskan direkt från lågtyskan.¹⁹ *Ammatti* 'ämbete', *hovi* 'hov', *rouva* 'fru', *rysä* 'ryssja', *räättäli* 'skräddare' och *touvi* 'tåg' är sådana uppenbart lågtyska lån, och även *kirkko* 'kyrka' kan räknas till skiktet av lågtyska ord i finskan. I flera fall är det omöjligt att avgöra om ett lånord har kommit från svenskan eller lågtyskan. Exempel på sådana tvetydiga lån är *herra* 'herre', *höylä* 'hyvel', *kilta* 'gille', *kreivi* 'greve', *laatta* 'plåt', *ladata* 'ladda', *lahdata* 'slakta', *lasi* 'glas', *luoti* 'lod', *maalari* 'målare', *naapuri* 'granne' (fsv. *nābōr*²⁰), *nikkari* 'snickare', *pantti* 'pant', *pilttuu* 'spilta', *pormestari* 'borgmästare', *puomi* 'bom', *raati* 'råd', *ritari* 'riddare', *ruuna* 'valack' (jfr fsv. *rune*), *ruuti* 'krut', *ryöväri* 'rövare', *telta* eller *teltta* 'baldakin', 'tält'²¹, *tomppeli* 'dumbom' (dial. bl.a. *tāmbäl*), *vahti* 'vakt', *valakka* 'valack' och *viila* 'fil' (verktyg).

14.4 Reformationen, stormaktstiden

Reformationstiden bildade en flera decennier lång övergångsperiod från medeltiden till den nya tiden. Det finska skriftspråket skapades då, på 1540-talet, genom att religiösa texter översattes från andra språk till finska.²² De viktigaste källspråken var tyska, svenska och latin. Eftersom det var fråga om heliga texter gick översättarna, först och

främst Mikael Agricola, mycket försiktigt till väga.²³ Den ledande principen var att både innehåll och struktur skulle bevaras så oförändrade som möjligt. Man översatte ord för ord och överförde också mycket troget källtextens strukturella egenskaper till målspråket. I Agricolas texter finns det följaktligen gott om prefixverb som är helt främmande för finskan, t.ex. *edeskäydä* 'framgå', *ylenantaa* 'överge' och *yleskirjoittaa* 'uppteckna'. Där finns också lånord som inte är helt anpassade till finskans struktur, t.ex. *blusi* 'bloss', *bokstavi* 'bokstav', *förräädäri* 'förrädare', *insiglata* 'insegla', *prami* 'ståt' (fsv. *bram*) och *uffrata* 'offra'.

Samhällssystemet och armén skapades och utvecklades efter svenska förebilder, och under stormaktstiden var utvecklingen dynamisk. Allt detta avspeglas i det finska ämbetsspråket och den officiella terminologin. Exempel på ord som används i fråga om armé och samhälle är *amiraali* 'amiral', *armeija* 'armé', *eversti* 'överste', *kapteeni* 'kapten', *kenraali* 'general', *kersantti* 'sergeant', *korpraali* 'korpral', *luutnantti* 'löjtnant', *vänrikki* 'fänrik' och *marssi* 'marsch', *pataljoona* 'bataljon', *reservi* 'reserv', *rykmentti* 'regemente', *univormu* 'uniform' samt *kansleri* 'kansler', *kanslia* 'kansli', *komissaari* 'kommisarie', *konstaapeli* 'konstapel', *konttori* 'kontor', *ministeri* 'minister', *notaari* 'notarie', *pankki* 'bank', *posti* 'post', *sihteeri* 'sekreterare' osv., ord som nästan oförändrade har kunnat lånas in från svenskan.

Också det vardagliga ordförrådet fick nya inslag från svenskt håll. Nya ord för mat och bakverk var t.ex. *kaakku* 'kaka', *kinkku* 'skinka', *korppu* 'skorpa', *limppu* 'limpa', *potaatti* 'potatis', *soppa*, *soosi*, *velli* 'välling' och *viili* 'fil(bunke)'. Nya ord för byggnader och inredning var t.ex. *halli* 'hall', *kalteri* 'galler', *kamari* 'kammare', *kuisti* '(farstu) kvist', *luhti* 'loft', *pilari* 'pelare', *porstua* 'förstuga', *sali* 'sal', *hella* 'häll', 'spis', *hylly* 'hylla', *kaappi* 'skåp', *kakluuni* 'kakelugn', *lamppu* 'lampa', *matto* 'matta', *peili* 'spegel', *penkki* 'bänk', *sohva* 'soffa', *sänky* 'säng', *tapetti* 'tapet', *tuoli* 'stol' och *uuni* 'ugn'. I städerna utvecklades ordförrådet inom dessa kategorier snabbt, likaså i landsbygdsmiljöer där herrgårdar, prästgårdar och bruksgårdar fungerade som mönster för modern hushållning.

Fram till början av 1800-talet vimlade det i finska texter av främmande ord och konstruktioner, och språket fick egenskaper som avvek från den genuina finskan. Belysande exempel på sådana främmande drag är sammansatta verb, partikelverb, analytiska konstruktioner med pre- eller postpositioner i stället för kasusformer, passiv-

konstruktioner med ablativagent och artikelorden *yksi* 'en/ett' och *se* 'den/det'. En del av de främmande konstruktionerna har vunnit hävd och lever kvar i språket, t.ex. *antaa ilmi* eller *ilmiantaa* 'ange', *epäonnistua* 'misslyckas', *olla tien päällä* 'vara på väg', *olla vapaalla jalalla* 'vara på fri fot'. De flesta svecismerna gallrades emellertid ut under 1800-talet eller förra hälften av 1900-talet.

14.5 1800-talet

Attityderna till lånord förändrades radikalt i början av 1800-talet, då nationalromantiska och nationalistiska strömningar började göra sig gällande hos de lärda kretsarna i landet. Under svenska tiden hade det varit helt naturligt och i vissa fall även framstegsvänligt och trendigt att låna ord från svenskan. Nu ville en del språkmän rensa det finska språket från alla främmande element, både ord och konstruktioner. Elias Lönnrot och Wolmar Schildt-Kilpinen är kända för sina puristiska nybildningar som skulle hindra lånord från att tränga in i språket. I stället för *teologi* skulle man tala om *jumaluusoppi* och i stället för *grammatik* om *kielioppi*. Även exotiska djur som sedan gammalt hade haft lånade namn fick temporärt nya finska namn, så att t.ex. *pingviini* döptes om till *lihavauikku* "fetdopping" och *strutsi* till *kamelikurki* "kameltrana".

Liknande puristiska attityder förekom hos språkvårdare och modersmåls lärare långt in på 1900-talet. Redan mot slutet av 1800-talet hade det för det mesta ändå blivit klart att det inte gick att undvika lånord kategoriskt. Ferdinand Ahlman, som 1865–1885 redigerade flera högklassiga ordböcker mellan finska och svenska, tog med en mängd nya ord som, mer eller mindre anpassade till finskans struktur, ändå var lätta att identifiera som svenska ord, t.ex. *karuselli* 'karusell', *kiila* 'kil', *komitea* 'kommitté', *komposti* 'kompost', *motti* 'mått' (ved), 'kubikmeter', *pensseli* 'pensel', *rottinki* 'rotting', *ruletti* 'r(o)ulett', *sirkus* 'cirkus', *tunneli* 'tunnel', *vanilja* 'vanilj' och *viikinki* 'viking'.²⁴

August Ahlqvist, en av 1800-talets mest inflytelserika språkforskare och språkvårdare, hävdade mycket bestämt att det var tack vare svenskans djupgående inflytande som finskan hade blivit ett kulturspråk.²⁵ Han hade själv forskat i finskans släktspråk i Ryssland och där med egna ögon kunnat se den enorma skillnad som rådde mellan dessa lantliga, föga utvecklade språk och finskan. Han fick trots allt utstå hård kritik för sina uttalanden och blev nästan förklarad som

landsförrädare, eftersom den ledande puristiska principen var den att allt som var av främmande ursprung var förkastligt och skadligt.

Samhället och vetenskaperna utvecklades starkt under 1800-talet, och finska språket togs i bruk i dagstidningar, faktaböcker och vetenskapliga publikationer. I dessa sammanhang var det viktigast av allt att terminologin var logisk, enhetlig och begriplig, och den etymologiska bakgrunden började bli en bisak. Finska språket hade etablerat sig som ett kulturspråk vars existens inte längre var hotad. Det var inte längre ändamålsenligt eller motiverat att envist föra en kamp mot alla språkliga impulser utifrån.

14.6 Slutord

Under de många hundra åren av gemensam historia med Sverige övertog finska språket tusentals lånord från svenskan. Inflytandet upphörde heller inte under autonomitiden 1810–1917. De svenska lagarna förblev nämligen gällande också efter rikssprängningen 1809, och ämbetsmannakåren var till övervägande del svenskspråkig. Det senare var en följd av att svenskan fortsatt var det dominerande språket inom utbildningen. Den första finska lärdomsskolan grundades i Jyväskylä 1858, men det skulle gå mer än 20 år innan finskspråkiga elever i större skala fick gå i skola på sitt eget modersmål. År 1863 utfärdade Alexander II det s.k. språkreskriptet, som föreskrev att finskan inom 20 år skulle bli jämställd med svenskan som förvaltningsspråk. Finska språket togs då i bruk som ämbetspråk på orter med finsk majoritet, men under övergångsperioden skedde det inte så mycket till finskans fördel. Det var först på 1880-talet som finskan på allvar började hävda sig inom administrationen. Även då var det normalt att alla viktiga dokument, såsom lagar och förordningar, först avfattades på svenska och sedan översattes till finska. Det står därför klart att finskan som förvaltningsspråk blev starkt påverkad av svenskan. I början av 1900-talet började sedan finskan få status som arbetspråk på högre nivåer inom förvaltningen.²⁶

Varken omfattningen av eller kvaliteten hos de svenska lånorden i finskan har kartlagts uttömmande. De etymologiska analyser som hittills företagits visar i alla fall att svenskan har påverkat finskan mer än något annat språk någonsin gjort i språkets historia. Vi kan räkna upp tusentals svenska lån i finskan, och i flera fall kan vi faktiskt lätt översätta texter ord för ord, del för del, från finska till svenska eller

tvärtom. Finskspråkiga finnar har en lång historia och kulturhistoria gemensam med svenskar och finlandssvenskar, så det är inte mer än naturligt och förväntat att den gemensamma historien också har avsatt spår i finska språket.

NOTER

1. En omfattande framställning av gamla germanska lånord i östersjöfinskan är Kylstra m.fl. 1991–2012. Om dateringar, se t.ex. Hofstra 1985 s. 387–388.
2. Etymologiska förklaringar i denna artikel har hämtats ur *Suomen kielen etymologinen sanakirja* och *Suomen sanojen alkuperä*, om inte annat anges.
3. En karta över de gamla huvuddialekterna och motsvarande kulturområden finns i Ahola & Frog 2014 s. 55.
4. Bure 1985.
5. Se t.ex. Korpela 2015.
6. Gallén 1984.
7. Se t.ex. *Suomen sanojen alkuperä, Ruotsi* (med källhänvisningar), och Schalin 2014 s. 428.
8. Larsson & Fridell 2014 s. 52–57.
9. Häkkinen 2014 s. 393–396.
10. Heininen & Heikkilä 1996 s. 13–14.
11. Streng 1915 s. 21–22, 32–33. Om den fornsvenska termen, se närmare Thors 1957 s. 331–332.
12. Om nyttoväxternas historia, se Rousi 1997.
13. Bentlin 2008 s. 263–264.
14. Kiviniemi 1982 s. 59–66.
15. Namnexemplen har hämtats ur *Suuri suomalainen nimikirja* (1985).
16. Tarkiainen 2008 s. 49–63.
17. Kallioinen 2000.
18. Ainiala 1997.
19. Bentlin 2008.
20. Streng 1915 s. 129–130.
21. Bentlin 2008 s. 189.
22. Heininen 2007; Häkkinen 2015.
23. Se faktaruta om Agricola i denna volym.
24. Det exakta antalet första belägg i Ahlmans första svensk-finska ordbok (1865) är 1187. Se Rahko 2005 (sammanfattning).
25. Kohtamäki 1956 s. 305–325.
26. Kangas 2001.

LITTERATUR

- Ahola, Joonas & Frog 2014: Approaching the Viking Age in Finland. I: Joonas Ahola & Frog with Clive Tolley (eds.), *Fibula, Fabula, Fact. The Viking Age in Finland*. Helsinki: SKS.
- Ainiala, Terhi 1997: Mistä Suomen kaupungit ovat saaneet nimensä? *Hiidenkivi* 1997:4. S. 19–21.
- Bentlin, Mikko 2008: *Niederdeutsch-finnische Sprachkontakte. Der lexikalische Einfluß des Niederdeutschen auf die finnische Sprache während des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. SUST 256. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Bure, Anders 1985 (1626): *Pohjoismaiden kuvaus v. 1626*, suomennos, johdanto, selitykset Tuomo Pekkanen. Helsinki: SKS.
- Gallén, Jarl 1984: Länsieurooppalaiset ja skandinaaviset Suomen esihistoriaa koskevat lähteet. I: Jarl Gallén (toim.), *Suomen väestön esihistorialliset juuret*. Bidrag till kannedom av Finlands natur och folk 131. Helsinki: Suomen tiedeseura.
- Heininen, Simo 2007: *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*. Helsinki: Edita.
- Heininen, Simo & Markku Heikkilä 1996: *Suomen kirkkohistoria*. Helsinki: Edita.
- Hofstra, Tette 1985: *Ostseefinnisch und Germanisch. Frühe Lehnbeziehungen im nördlichen Ostseeraum im Lichte der Forschung seit 1961*. Groningen: Van Denderen.
- Häkkinen, Kaisa 2014: Finnish Language and Culture of the Viking Age in Finland. I: Joonas Ahola & Frog with Clive Tolley (eds.), *Fibula, Fabula, Fact. The Viking Age in Finland*. Helsinki: SKS.
- Häkkinen, Kaisa 2015: *Spreading the Written Word. Mikael Agricola and the Birth of Literary Finnish*. Helsinki: SKS.
- Kallioinen, Mika 2000: *Kauppias, kaupunki, kruunu. Turun porvareiden ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle*. Helsinki: SKS.
- Kangas, Urpo 2001: Suomen kieli oikeustieteen kielinä. *Virittäjä. Kotikielen seuran aikakauslehti* 105. S. 274–276.
- Kiviniemi, Eero 1982: *Rakkaan lapsen monet nimet. Suomalaisen etunimet ja nimenvalinta*. Espoo: Weilin + Göös.
- Kohtamäki, Ilmari 1956: *August Ahlqvist suomen kielen ja kirjallisuuden arvostelijana*. Helsinki: Ilmari Kohtamäki.
- Korpela, Jukka 2015: *Idän orjakauppa keskiajalla*. Helsinki: SKS.
- Kylstra, D. A. et al. 1991–2012: *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen I–III*. Amsterdam, Atlanta (GA) & New York: Rodopi.
- Larsson, Mats G. & Staffan Fridell 2014: Roden och jarlen. I: *Namn och bygd* 102. S. 51–68.
- Rahko, Hanna 2005: *Frans Ferdinand Ahlmanin ruotsalais-suomalaisessa sanakirjassaan (1865) suomen kieleen lainaamien sanojen ensiesiintymät*. Opublicerad avhandling pro gradu i finska språket vid Åbo universitet.
- Rousi, Arne 1997: *Auringonkukasta viiniköynnökseen. Ravintokasvit*. Porvoo, Helsinki & Juva: WSOY.

- Schalin, Johan 2014: Scandinavian-Finnish Language Contact in the Viking Age in the Light of Borrowed Names. I: Joonas Ahola & Frog with Clive Tolley (eds.), *Fibula, Fabula, Fact. The Viking Age in Finland*. Helsinki: SKS.
- Streng, H. J. 1915: *Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakelessä*. Helsinki: SKS.
- Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VI 1956–1978*, toim. Y. H. Toivonen m.fl. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Suomen sanojen alkuperä 1–3 1992–2000*, toim. Erkki Itkonen & Ulla-Maija Kulonen. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus & SKS.
- Suuri suomalainen nimikirja. Etunimet 1985*, toim. Kustaa Villkuna, Marketta Huitu & Pirjo Mikkonen. Helsinki: Otava.
- Tarkiainen, Kari 2008: *Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa*. Finlands svenska historia 1. SLS 702:1. Helsingfors.
- Thors, Carl-Eric 1957: *Den kristna terminologien i fornsvenskan*. SNF 45. SLS 359. Helsingfors: SLS & Köpenhamn: Ejnar Munksgaard.

MAX ENGMAN

STORFURSTENDÖMETS TRE SPRÅK

Fredsslutet 1809 innebar att Sverige förlorade sin östra riksdel Finland. Detta betydde att den politiska kartan ändrade utseende och att en rad beslut om Finlands ställning inom det ryska imperiet måste tas. Alexander I:s mål var att så snabbt som möjligt se till att fred och lugn åter rådde i det erövrade landområdet. Besluten som skulle fattas gällde också vilket eller vilka språk som skulle ges en dominerande ställning som maktens språk. På vilket språk skulle man styra landet? Skulle man välja ryskan, motarbeta svenskan och stödja finskan, eller kunde man tänka sig att makten talade flera språk, t.ex. ett för internt finländskt bruk, ett annat för kontakt med kejsaren? Möjligheterna var många, synpunkterna likaså, och språkfrågan väcktes redan innan fredsfördraget var underskrivet.

15.1 Samexistens mellan tre språk

Eric Gustaf Ehrström (1791–1835) var en av de mest mångsidigt bildade språkmännen i Finland under decennierna efter 1809. Tillsammans med den senare biskopen C. G. Ottelin (1792–1864) var han en av de första stipendiater som studerade ryska i Moskva. Under Napoleons fälttåg i Ryssland (1812) skickades dessa två till Ryssland för att lära sig ryska med målsättningen att de skulle utarbeta läromedel för en ny generation av lärare i ryska. Tillsammans med Ottelin gav Ehr-

ström ut *Rysk läsebok* (1822), där han också filosoferade över vilka språk som var behövliga i storfurstendömet Finland.¹

Ehrström anslöt sig till romantikens uppfattning om språk och gav detta eftertryck genom kritik av upplysningstidens betonande av nytta: språk skulle inte studeras enbart med tanke på deras nyttovärde. De klassiska språken borde komma först, och deras betydelse kunde inte mätas i nyttotermer. Slutsatsen blev att en bildad man i Finland skulle kunna åtta språk – latin, grekiska, hebreiska, svenska, finska, ryska, tyska och franska – eller åtminstone fem av dessa. Med sådana språkkrav blev det en viktig fråga i vilken ordning språken skulle komma i undervisningen. För Ehrström var det klart att latinet kom först; det hade en så förträfflig grammatik att undervisning i latin till och med gjorde det lättare att lära sig modersmålet. Efter latinet följde grekiskan, men den stora frågan var vad som sedan skulle följa:

Häri genom har vårt tillstånd nu blifvit sådant, att *Finskan* är vårt egentliga, men missvårdade och misshandlade modersmål; *Svenskan* är vårt af Landets förra Styrelse oss meddelade officiella Språk och bildningsspråk, samt de bildade folkclassernas derigenom blifna modersmål; *Ryskan* åter är officiellt Språk för Högsta Magten och modersmål för den nation ur hvars sköte hela det stora Kejsarrikets styrelse utgår, således ett språk, hvars lärande Finska Folket med all rätt ålägger sina blifvande Embetsmän, såvida desse utan insigt deruti icke kunna fullgöra åtskilliga af sina förbindelser såsom vårdare af Folkets välfärd.²

Ehrström kunde inte veta om det, men han formulerade ett finländskt dilemma: var en samexistens mellan ryska, svenska och finska möjlig och önskvärd? Få var redo att lära sig fem eller åtta språk, men få kunde undvika att åtminstone lära sig något av de språk som Ehrström räknade upp. Han blev också förespråkare för i tur och ordning bättre kunskaper i ryska som lektor vid universitetet, för finskan som en av krafterna bakom en studentpetition för finskan och för svenskan som kyrkoherde i Tenala och S:t Petersburgs svenska församling.

Ehrström hade inte själv några problem med sina många språk, men under vistelsen i Ryssland under Napoleons fälttåg funderade han mycket över vem han var eller hade blivit som en följd av storpolitikens växlingar. De båda stipendiaterna fick ofta redogöra för vad de egentligen representerade. I Niznij Novgorod hade Ehrström

funnit en avklarad formel: ”Ja, min herre, jag är svensk till nation, ehuru nu Rysk undersåte från Nya Finland.”³ Ehrström blev därmed den som med anknytning till ryskt språkbruk introducerade begreppet ”finländare” i modern svenska, låt vara att termen sedan var bortglömd under nästan ett sekel:

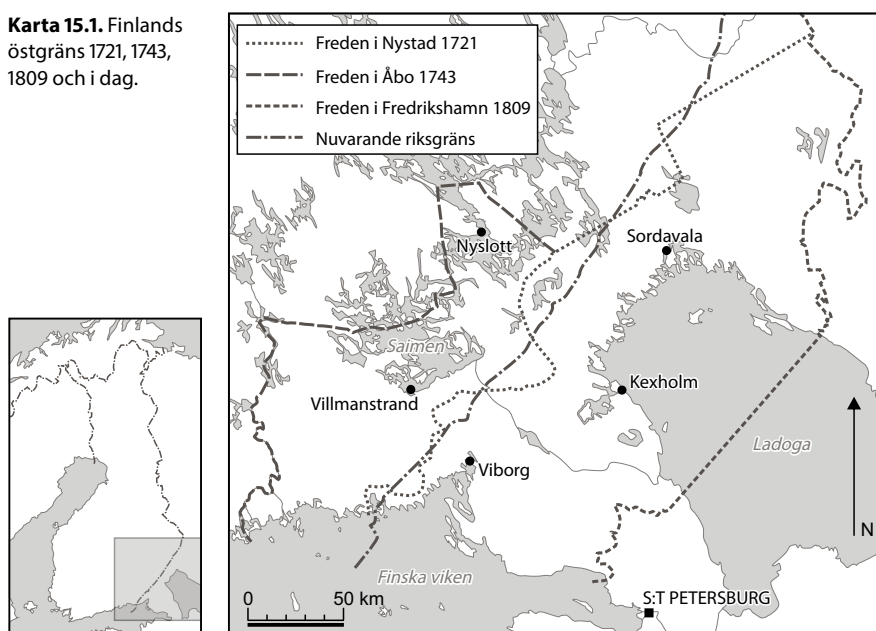
[E]nligt härvarande språkbruk, [äro] alla Finlands inwånare Finländare, men de äro icke allesamman Finnar. Ståndspersoner i allmänhet, pluraliteten av Städernas inwånare, och den delen af allmogen, som icke talar Finska, äro, enligt samma språkbruk, Finländare, ehuru ej egentligen Finnar.⁴

Sakförhållandet kunde knappast uttryckas klarare, men väl kortare.

15.2 Nya och Gamla Finland

Ett viktigt inslag i Alexander I:s pacificeringssträvanden var hans gränspolitik. Besittningen av Åland säkrades, en gräns i norr vid Torne älv drogs och Viborgs län förenades med storfurstendömet Finland (1811/1812). Den sistnämnda åtgärden var ett uttryck för kejsarens förtroende för Finland.

Karta 15.1. Finlands östgräns 1721, 1743, 1809 och i dag.

Termerna *Gamla Finland* och *Nya Finland* ska förstås ur rysk, inte svensk eller finländsk, synvinkel. Med Gamla Finland avsåg man de östliga delarna av Finland som hade avträtts till Ryssland dels i Nystadsfreden (1721), dels i Åbofreden (1743). Dessa delar anslöts inte omedelbart till Ryssland, utan bildade ett eget guvernement, Viborgska guvernementet, med Viborg som guvernementsstad och tyska som lokalt myndighetsspråk. Här förblev svenska lagar i kraft.⁵ När det övriga Finland hade erövrats (1809), och storfurstendömet Finland skapades, förenades Gamla Finland (1812) med det som ur rysk synvinkel kallades Nya Finland eller Svenska Finland.

Gamla Finland och Nya Finland – de två Finlanden – var mycket olika, uttryckligen i fråga om autonomi. Nya Finland (det Finland som hade ingått i det svenska riket) hade ett landsmedvetande, men var så invävt i det centralstyrda svenska rikets strukturer att denna gordiska knut endast kunde lösas med ett Alexandershugg. Gamla Finland (det tidigare Viborgska guvernementet som redan hörde till Ryssland) var ett resultat av Peter I:s och Elisabets tidigare gordiska lösningar och hade en ganska långtgående institutionell autonomi.

Inlemmandet av Nya Finland i det ryska rikets strukturer bestämdes av rikets kooperings- och pacificeringspolitik, som ändå inte beslutade om former och enskildheter. Slutresultatet – som blev en lantdag och på dess önskemål en inhemsk ”styrelse” – var på intet sätt förutbestämt. Lantdagen blev en engångsföreteelse, och den sammanträdde inte på ett halvsekel efter sammankomsten i Borgå (1809). Regeringskanseljen (senaten) hade i början en mycket svag ställning, och man talade öppet om dess indragning. De flesta i samtiden tänkte sig en mycket närmare anslutning till Ryssland än vad som blev fallet. De tongivande finländarna i rysk politik var de gamla Anjalamännen med G. M. Sprengtporten i spetsen.⁶

Utvecklingen i riktning mot en sammanslutning mellan de två Finlanden såg inledningsvis ut att ske huvudsakligen på Gamla Finlands villkor. Ärenden rörande Nya Finland föredrogs inte av en särskild ämbetsman, utan i samband med andra ärenden av statssekreteraren M. M. Speranskij, som var ansvarig för rikets nyerövrade områden. Som Speranskij:s biträde och sakkunnig i S:t Petersburg verkade Kommissionen för finska ärenden, som handhade frågor rörande såväl Nya som Gamla Finland.⁷

Frånsett R. H. Rehbinder representerade medlemmarna i kommissionen antingen Gamla Finland (det tidigare Viborgska guver-

nementet) eller de finländska emigranterna⁸ i Ryssland. Kommissionens språk var ryska, och den arbetade i nära anslutning till det av Speranskij ledda rikskansliet. I praktiken fick den existerande kommissionen för Gamla Finland befogenheter också över Nya Finland, som behandlades som andra områden som var inbäddade i ryska strukturer. Det som pågick kunde kallas en förryskning. Nya Finland höll på att anslutas till Gamla Finland, inte tvärtom, vilket förmodligen framstod som en logisk tingens ordning i S:t Petersburg.

Frågan om föredragningsordningen sammankopplades med frågan om Gamla Finland då G. M. Armfelt våren 1811 flyttade till Finland från Sverige och snabbt fick en ställning som betrodd rådgivare åt Alexander. Armfelt ville lyfta föredragningarna ur händerna på kommissionens ”ryssar” och tjänstemän från Gamla Finland, och ersätta den med en kommitté av storfurstendömetts undersåtar. Han framförde sitt förslag som, trots ett olycksbådande ryskt motstånd, i sina huvuddrag godkändes i november 1811.

På kejsar Alexanders födelsedag den 23 december (11 december enligt juliansk datering), utfärdades en kejsarlig kungörelse om de båda Finlandens förening till en ny enhet, det ”Combinativa Finland”. Denna term slog aldrig igenom, medan Gamla Finland där emot levde vidare som en historisk term.⁹

15.3 De första åren

När den nye ryske ambassadören i Stockholm J. P. van Suchtelen i februari 1810 dryftade åtgärder för att förebygga en revansch från svensk sida, lyfte han fram nödvändigheten av att närma finländarna till Ryssland. Det strategiskt viktiga Finland kunde endast tryggas med hjälp av kunskaper i ryska. van Suchtelen framförde ett drastiskt förslag: finskan kunde kvarstå, men svenskan skulle lysas i bann och ersättas med ryska. Att segrarens språk infördes som officiellt språk var enligt honom motiverat och brukligt vid erövringar.¹⁰

van Suchtelens företrädare, viborgaren David Alopæus, företrädde motsatt åsikt. Enligt honom var förslaget orealistiskt; man skulle aldrig förmå utrota svenskan från Nya Finland. Språket var inte bara ett kommunikationsmedel. Ett försök att bannlysa svenskan innebar ett försök att bannlysa lagar och bildning. Enligt Alopæus upplevde finländarna sig som en nation och såg de svenska förvaltnings- och språktraditionerna som sina egna, oberoende av vilket

språk de talade. Man borde visserligen sträva efter att närma finlän-
darna till Ryssland också med språkets hjälp, men detta skulle få ta
tid. Alopaeus var redo att i pacificeringens intresse bevara de svenska
traditionerna och det svenska språket även om det innebar att ”ett
svenskt Finland” och ämbetsmannastaten levde vidare.¹¹

Mindre tålmodig var generalguvernör Sprengtporten, som tänkte
sig att hans regeringskommitté i Tavastehus så småningom skulle
övergå till att handlägga ärenden på ryska och finska med ryska som
det klart dominerande språket. Generalguvernörens kansli skulle
dock expediera skrivelser inte bara på ryska, utan också på svenska
och finska.¹²

Ledande ämbetsmän i både Finland och Ryssland var inställda på
att kunskaperna i ryska behövde utökas, men motiveringarna varie-
rade. Finländare som Armfelt och Rehbinder såg detta som ett steg
att närma Finland till Ryssland, som ett sätt att underlätta skötseln
av relationerna och som en väg att behålla befattningar i Finland i
finländska händer.¹³

Armfelt och Ehrström förutsåg de konflikter som skulle upp-
stå långt senare. Om finlänarna inte lärde sig ryska skulle tjänster
besättas med ryssar. I detta perspektiv var kunskaper i ryska i själva
verket ett sätt att isolera Finland från Ryssland. I Armfelts ögon hade
ryska institutioner inget värde i sig, de var snarast ”barbariska” och
i Gamla Finland framstod de som direkt skadliga.

För dem vilkas perspektiv omfattade hela det ryska imperiet var
målsättningarna andra. Sprengtporten sände redan 1808 en prome-
moria till kejsaren, där han föreslog att svenskan av omständigheter-
nas tvång tills vidare skulle förbli förvaltningspråk. När regeringen
hade ombesörjt undervisning i ryska skulle ryska bli ämbetspråk
tillsammans med folkspråket finska. Kommissionen för finska ären-
den, som representerade emigranternas och gammalfinländarnas
synsätt, konstaterade att ärenden kunde handläggas på svenska ”tills
annat förordnas”.¹⁴

Under de första åren av Finlands förening med Ryssland formu-
lerades alltså de flesta av de synpunkter som senare kom att domi-
nera språkpolitiken i Finland. I diskussionen eliminerades också
flera alternativ. Tyskan t.ex. hade varit ett viktigt förvaltnings- och
skolspråk i Viborgska guvernementet och förband därför Gamla
Finland med S:t Petersburg och de baltiska guvernementen. Språk-
ket bars emellertid upp av alltför små grupper för att kunna vara

statsbärande. Detsamma gällde det socialt exklusiva ”adelsspråket” franska som spelade en viktig roll på den högsta nivån i samhället i såväl informella som formella sammanhang. Föredragningarna av finländska ärenden för kejsaren skedde på franska under Alexander I:s tid. Under hans efterträdare Nikolaj I övergick man till ryska. Den akademiska världen hade sitt eget språk eftersom latinet ännu i början av 1800-talet användes både som ett grammatikaliskt modellspråk och för kommunikation mellan de lärde.¹⁵

15.4 Två kulturspråk och ett bondspråk

Till de debattfrågor som väcktes under autonomins första år hörde de tre viktigaste språkens inbördes relationer – som Ehrström konstaterade var finskan, svenskan och ryskan alla tre viktiga på sitt sätt. De skilde sig emellertid från varandra i fråga om relation till makten och social ställning. Följden blev en trekamp som fortsatte till storfurstendömet slut.

15.4.1 Ryskan

Ryskan var maktens språk i Finland, men den ryska befolkning som skulle bära upp språket var både liten och socialt snäv. Den största ryska folkgruppen i Finland fanns i garnisonerna, vilkas storlek varierade från några tusen män till närmare 50 000 under Krimkriget (1853–56) och första världskriget. I städerna i östra och södra Finland bodde ryska köpmän, men på landsbygden fanns en bofast rysk befolkning endast i några byar på Karelska näset. Det var fråga om ättlingar till ryska livegna som frigetts därför att lagen i storfurstendömet inte kände livegenskap. Dessutom förekom kringvandrande gårdfarihandlare och arbetare. Dessa ryskspråkiga grupper hade ringa kontakter inbördes eller med den finska och svenska befolkningen. Det fanns alltså endast svaga förutsättningar för en rysk språkgemenskap inom storfurstendömet.¹⁶

Den ryska befolkningens sociala struktur var således inte fullständig inom storfurstendömet i jämförelse med förhållandena i det ryska rikets övriga randområden. Den fick sent grundläggande institutioner som skola, teater och tidningspress, som kom till med ryskt statsstöd. Försöken att öka kunskaperna i ryska bland finländarna gav ett klen result, vilket stärkte den ryska befolkningens isolering.¹⁷

15.4.2 Svenskan

Svenskan var traditionens språk. Det var det språk som de flesta kunde och som man var van att utträtta sina ärenden på. Också de senare mest profinska stånden – prästerskapet och bönderna – petitionerade vid Borgå lantdag 1809 om att man fortsättningsvis skulle få vända sig till överheten på svenska.¹⁸ Detta beviljades och innebar att svenskans ställning stärktes. Eftersom svenskan var skol-, förvaltnings- och lagspråk växte svenskans officiella domän. Samtidigt etablerades nya domäner efterhand som profan litteratur, tidningar, tidskrifter och andra uttryck för den moderna tiden tillkom.

Svenskan hade ytterligare en fördel jämfört med ryskan. Den företräddes av folkgrupper som tillsammans hade en fullständig social struktur. Svenskan bars alltså upp av en språkgemenskap som ryskan saknade. Det fanns svenskar i alla stånd och socialgrupper, men denna fördel neutraliserades av att överklassen under lång tid inte brydde sig om, eller såg ned på, den svenska allmogen. Det dröjde innan man förmådde bygga upp den allians mellan kultur- och bygdesvenskhet som legat bakom mycket av de svenska framgångarna i finländsk politik. Med dagens språkbruk kan man säga att svenskan fortsatte att vara ett komplett och samhällsbärande språk också i storfurstendömet. Finland har förmodligen aldrig varit så svenskt som i mitten av 1800-talet.¹⁹

15.4.3 Finskan

Finskan var ett bondspråk, samtidigt som det var ett skriftspråk eftersom både religiösa och juridiska texter förelåg på finska. Den existerande litteraturen var emellertid både knapp och ensidig. Härtill kom att endast en relativt liten grupp skrev på finska. Finskan bars upp både av en stor bondebefolkning och av en liten intelligens med förespråkare som J. V. Snellman och G. Z. Yrjö-Koskinen, som båda arbetade för språket. Vad man strävade efter var att lyfta finskan till ett språk för bildning, kultur och förvaltning.

Den förste som behandlade språkförhållandena kritiskt och krävde handling var den hegelianske filosofen Snellman. Han svärnade inte bara för finskan på ett abstrakt plan, utan vände sig framför allt till den studerande ungdomen och åstadkom något man kunde kalla en språklig väckelse. Han hade själv svårigheter med finskan, men

inspirerade på 1840-talet till samtalsföreningar där medlemmarna förband sig att tala enbart finska. Studenterna uppmanades också bege sig på ”finnbete” till finskspråkiga trakter för att lära sig finska av allmogen. Även om Snellman själv ville gå in för en relativt långsam förfinskning för att förhindra en sänkning av bildningsnivån, var det många som inspirerade av honom bytte språk och förfinsknade sitt namn.²⁰

15.5 Kampen mellan språken

Huvudskiljelinjerna i språkpolitiken skisserades upp kring några axiom redan under 1800-talets första decennier: finska var finländarnas egentliga modersmål, finskan förtrycktes av landets elit men var predestinerad att segra. Under decennierna fram till 1850-talet avancerade både finskan och svenskan, medan ryskan förlorade terräng i storfurstendömet. I och med att den ryska regeringen i allt högre grad satsade på ryskan som en del av ett centraliseringsprogram skärptes språkstriden. Ryskan kunde inte stödja sig på annat än sin position som maktens språk, medan både finskan och svenskan byggde upp sina positioner med bildningens och skolväsendets hjälp. Enkelt uttryckt lerade sig ryskan nu med finskan mot svenskan.

Det fanns personer som lärde sig finska helt på egen hand, men skolvägen till finskan blev den dominerande. Kampen blev därför en kamp om skolväsendet. Viktiga milstolpar var grundandet av den första finska skolan i Jyväskylä 1858, som ledde till studier vid universitetet, och den stora insamlingen för grundandet av en privat finsk skola i Helsingfors 1872. Efter detta gick finskans frammarsch mycket snabbare än man hade kunnat förutse kring år 1850. Finskans snabba utveckling till kulturspråk innebar att språkstriden nu blev en kamp mellan tre språk. Ryskan samarbetade fortfarande med finskan som den dominerade parten, men alliansen började spricka i fogarna. Det betydde att också svenskan måste betänka sin ställning.²¹

För samtiden – för dem som levde i en tid då språkfrågan ännu inte utvecklats till en språkstrid och den svenska samlingsrörelsen låg i framtiden – var det ingen otänkbar tanke att det fanns två för varandra främmande eller rentav mot varandra antagonistiska svenskspråkiga grupper i Finland. Den svenska allmogen kunde alltså väl uppfattas som en folkgrupp avskild både från den svenskspråkiga överklassen, vars språk den delade, och den finskspråkiga allmogen.

I stället för en uppdelning på språklig grund kunde man tala om kust och inland, öst och väst, Nya och Gamla Finland, stånds personer och enklare folk. Man uppmärksammade alltså annat än en tudelning mellan svenskt och finskt.²²

Finland föreföll således att bestå av tre befolkningsgrupper: den svenskspråkiga eliten, den svenskspråkiga allmogen och den finskspråkiga allmogen – den framtida finska eliten var än så länge en del av den svenskspråkiga eliten och så liten att den knappast kunde betraktas som mer än en opinionsgrupp. Uppfattningen accepterades också av de finsksinnade. De tenderade att betrakta den svenska allmogen som sekundär, medan den bildade klassen, dess språk och positioner, var kärnpunkten i språkfrågan.

15.6 En svensk samlingsrörelse uppstår

I äldre finlandssvensk självuppfattning finns ett avgörande moment, en uppenbarelse. Den 2 maj 1858 debatterade Nyländska studentavdelningen vid Alexanders-universitetet diskussionsfrågan ”Är nyländska svenska allmogens assimilation med den finska att förutse och äro vi berättigade att söka befordra densamma?”. Frågan framlades av fil.mag. Gustaf Magnus Cederhvarf. Vid mötet presenterade emellertid Axel Olof Freudenthal ett skriftligt inlägg ”Böra vi önska den Svenska nationalitetens undergång här i landet och dess sammanmältning med den Finska?”, som han besvarade bestämt nekande. Den svenska nationalitetens undergång borde allra minst önskas av personer som själva var svenskar genom sitt språk, sin börd och sin födelseort. Tvärtom borde nylänningarna motarbeta assimilationen:

[...] genom den svenska befolkningens höjande i bildning och genom att lära den inse att den, fastän i politiskt hänseende *ett* folk med det finska, likväl i nationelt vore en gren af den Skandinaviska stammen, emellan hvilken och den finska den sålunda skulle komma att utgöra en förbindande länk i framtiden, då Finland såsom den fjärde staten anslöte sig till Skandinavien, den enda tänkbara sjelfständiga ställning för Finland.²³

Studentnationerna var förbjudna i storfurstendömet, och Freudenthals storpolitiska och skandinavistiska avslutning var med andra ord vågad. Det som väckte särskilt livlig diskussion både vid mötet och senare var Freudenthals argumentation mot tesen om finskan

som landets ”egentliga” modersmål som man borde återgå till så fort som möjligt. I Freudenthals självbiografi framstår den ”i sig själf ringa episoden” som en verklig vändpunkt:

Fjällen begynte falla från mina ögon, när jag eftersinnade: hvilka äro då *vi*? Äro icke då också *vi* en del af denna svenska befolkning? Med hvilken rätt skulle *vi* främja ett förfinskningsarbete? [...] Svaret kunde icke blifva mer än ett. Det gick upp för mig som en solklar sanning, det rotfäste sig hos mig som en bärgfast visshet: jag och många af oss äro ej finnar, utan rena svenskar, äro en del af ’Finlands svenska befolkning’.²⁴

15.7 Från svenskhet till finlandssvenskhet

Utvecklingen från 1860-talet och framåt medförde problem för samtliga svenskspråkiga samhällsgrupper. Den fortfarande nästan helt svenskspråkiga byråkratin runt om i landet ställdes inför problemet att någon form av anpassning till den finska folkmajoritetens frammarsch skulle bli aktuell förr eller senare. År 1863 utfärdades ett kejsarligt språkreskript enligt vilket myndigheterna skulle kunna betjäna den finskspråkiga befolkningen på dess modersmål senast två decennier senare.²⁵

Delar av den svenskspråkiga eliten hade engagerat sig för finskans och den finskspråkiga befolkningens sak. Intellectuella med finska som arbetsspråk hade inlett normeringen av finska språket och formade en finskspråkig kultur. Detta skedde i övertygelsen om att staten Finland, en skapelse av byråkraterna men också av deras arbetsgivare, vilade på osäker grund utan folkmajoritetens stöd.

Nu upptäckte byråkraterna att detta stöd hade ett pris, som utkrävdes i form av en responsivitet för finshetsivrarnas krav. Kraven gällde öppnande av möjligheter till utbildning och till inträde i byråkratin. Byråkratins beredskap att acceptera dessa krav berodde till en del på att den saknade alternativ. Den finländska adeln var företrädesvis en tjänsteadel, och denna bana blev snarast viktigare i och med utbyggnaden av Finlands autonomi och landets urbanisering. Byråkraterna och de intellectuella var beroende av staten och av bönderna, som ägde största delen av den jord som befann sig i privat ägo och betalade största delen av skatterna.

Ett undantag från detta mönster utgjordes av militäradeln, som huvudsakligen tjänstgjorde i Ryssland, men också i militär eller

civil tjänst i Finland. För denna del av eliten var kejsarens gunst viktigare än den finska folkmajoritetens, men officerarna var efter Krimkriget en krympande grupp. Jämfört med många andra länder hade Finland inte några egentliga storgods eller jordmagnater. Ur svensk synvinkel var det problematiskt att de största godsen, och därmed också de största sociala klyftorna på landsbygden, huvudsakligen fanns i de svenskspråkiga bygderna i södra Finland (Nyland och sydvästra Finland). Ökade sociala motsättningar skulle alltså ställa svenskspråkiga godsägare mot svenskspråkig allmoge och arbetsfolk.

Motsättningar skulle dessutom komma till synes i bruksmiljöerna – kanske inte i fråga om de gamla järnbruken som länge rekryterade sin arbetskraft framför allt lokalt eller i näromgivningen, utan i de nya pappersbruket som rekryterade svenskspråkiga ingenjörer och finskspråkiga arbetare. Vi vet från många håll att motsättningar skärps och blir mer utslagsgivande då klass och språk (eller etniska och religiösa skiljelinjer) sammanfaller. Ingenjörerna och bruksledningen hade sin klubb, sina kräftskivor och sin tennisplan, vilket skärpte den sociala skiljelinjen.²⁶

Finskans frammarsch samt de finskspråkigas sociala och kulturella avancemang hotade den svenskspråkiga medelklassens ställning. Det gällde grupper som lägre tjänstemän, hantverkare och vad Finland hade av ”arbetararistokrati” inom den begynnande industrin. Dessa grupper hade dragit nytta både av sina språkkunskaper och av sin tidiga urbanisering, men hotades nu av den finska invandringen till städerna. Den gjorde också svenskspråkiga affärsidkare beroende av en till övervägande del finskspråkig kundkrets. Den numerärt största gruppen bland de svenskspråkiga var allmogen, som i sin relativa isolering snarast hotades av marginalisering. Framtiden skulle också innebära krympande möjligheter i ett allt finskare samhälle och i bygder med inflyttning av finskspråkiga. Eftersom största delen av de svenskspråkiga bodde i kommuner med solid svensk majoritet var marginalisering länge mer aktuell än förfinskning.

15.7.1 Tre strategier

Man kan närmast urskilja tre idériktningar som förespråkade strategier för att bemöta finshetsrörelsens radikalare former. De två första (*Freudenthals nationalitetslära* eller *bygdesvenskheten*, res-

pektive *Dagbladspartiet*) uppstod kring 1860 och den tredje (den s.k. *kultursvenskheten*) gjorde sig så småningom gällande under de följande decennierna.²⁷

Freudenthals nationalitetslära bottnade närmast i romantikens språkfilosofi. Kärnan utgjordes av tanken att språk och härstamning var utmärkande för nationaliteten och språket ett uttryck för dess väsens grund. Freudenthals lära var ett alternativ till liberalismen och ett försök att ta vinden ur den finska konkurrentens segel genom att kopiera dennes mobiliseringsstrategi. Det gällde att bevisa att de svenskspråkiga inte var en rotlös kosmopolitisk elit av byråkrater, utan ett folk likaväl som finnarna. Detta innebar en mobilisering med den svenskspråkiga landsbygdsbefolkningen som målgrupp; bygdesvenskheten uppstår. En liten grupp svenskspråkiga studenter anförda av A.O. Freudenthal gjorde just detta. De ”upptäckte” ett (finlands)svenskt folk i Finland. Det implicerade också konstruktionen av ett svenskt ”Volk” i Finland. Om detta fördes till sin logiska konklusion blev slutsatsen att det bodde två folk i Finland.²⁸

Från 1870- och 1880-talen och framåt skapades ett nätverk av svenska lokala föreningar, delar av en ”svensk samlingsrörelse”. En del av föreningarna låg senare till grund när Svenska folkpartiet instiftades 1906. Mobiliseringen var framgångsrik. Den genomfördes på tre decennier, och SFP etablerade sig som ett paraplyparti, som sedan dess för det mesta har samlat röster också bland väljare med annat modersmål än svenska. Detta innebar också att de politiska konfigurationerna bland de svenskspråkiga skiljde sig från den finska politiska kartan.²⁹

Dagbladspartiet stod för en uppfattning i språkfrågan som hade utformats redan under August Schaumans polemik med Snellman 1859. Konceptionen fick ett slags slutgiltig formulering i det liberala partiprogrammet 1880. *Dagbladspartiet* förhöll sig avvisande till språkkonflikter och till att tillmäta språkfrågor särskilt stor betydelse. Dess ideologi förnekade språkets betydelse som samhällsfråga och fördömde språkstrider som upprivande och som ett slöseri med energi som behövdes för bättre ändamål. Argumenteringen gick ut på att språkstriden var onödig: alla var ju goda finnar och patrioter oberoende av språk. Språk var i grund och botten en ändamåls-enlighetsfråga och mångspråkighet en god sak.

För finska nationalister tedde sig denna argumentering suspekt. Även om liberalerna tillämpade sin argumentation också på svenskan,

såg den misstänksamma finsknationella liberalismen detta som en strategi för att kvarhålla finskan i en underordnad ställning. Till liberalismen anslöt sig naturligt tanken om tvåspråkighet på både individ- och samhällsplanet.

Parallellt med dagbladsliberalismen framträdde en riktning som i vissa avseenden stod liberalerna nära, men som intresserade sig intensivt för språkfrågan och som hade ett engagemang för den svenska ”bildningsformen”. Den s.k. *kultursvenskheten* associeras vanligen med C. G. Estlanders (1834–1910) namn.

Av dessa tre alternativ dominerade liberalerna på 1860- och 1870-talen. Deras nedtoning av nationalitetsfrågor och språkkonflikter visade sig dock bli ett vikande alternativ. De två andra alternativen innebar tvärtom en samling just kring språket om än med olika betoningar. Bygdesvenskheten betonade det ”finlandssvenska folket” och Finlands ”svenskbygder”, och kultursvenskheten framhöll ett svenskt kulturarv på samhällstraditionernas, kulturens och litteraturens område. Som den enda framkomliga utvägen framstod och framställdes ändå en svensk ”samling”. Genom sammanslutning, eliminering av inbördes konfliktämnen och ”intresseaggregering” skulle man finna en minsta gemensam nämnare som oftast bestod av just språket.

Samlingsrörelsen och intresseaggregeringen, dvs. sammanjämkningen, utgick i betydande grad från det länge ganska obetydliga Svenska partiet. Svensk politik var länge traditionell ståndspolitik som närmast berörde adel och borgare. Freudenthals parti var den enda grupp som strävade efter någon form av folklig mobilisering för en ny tids masspolitik.

Den svenskspråkiga gruppen var splittrad. Den bars upp av den gamla byråkratins spetsar: stora jordbrukare, en intellektuell och akademisk elit, affärs- och industrimannagrupper samt borgerskapet i småstäderna. Det var ett mycket heterogent parti jämfört med Finska partiet som var en allians mellan den akademiska överklassen och bönderna.

Lösningen på dilemmat var mobiliseringen, dvs. att genom nätverk knyta de svenskspråkiga till varandra och till den svenska saken. När svenskspråkiga sjöng i kör på svenska, läste samma tidningar, sparade pengar i samma bank, idrottade och deklamerade dikter inom svenska organisationer, knöts de samman med gruppen och bildade det slags gemenskap som efterlystes.³⁰

Till saken hör vidare några särdrag som präglade svenskhetsrörelsen i Finland. Ett viktigt sådant drag är att dess mobilisering inträffade efter det att finskan tagit motsvarande steg. Det innebar att svenskan inför ögonen på den finskspråkiga allmänheten byggde upp en parallellaktion. Tidsavståndet kunde variera – det är femtio år mellan de två litteratursällskapen och åtta mellan de olika folkbildningssällskapen – men det hindrade inte att de senare tillkomna sällskapens intåg på scenen tenderade att samtidigt vara både reaktiva och kopierande. De svenskspråkiga organisationerna både konkurrerade med och tog efter de finska.³¹

15.8 Sammanfattning

I storfurstendömet Finland hade ryskan, svenskan och finskan olika utgångslägen som myndighetsspråk, och balansen mellan språken kom så småningom att förskjutas. Det som först uppfattades som en fråga om politisk makt blev under senare delen av 1800-talet en fråga om identitet och nationalitet. Befolkningens kunskaper i ryska förblev skrala trots att man läste ryska i skolan. Vanliga undersåtar hade inte några större behov av att lära sig språket. Deras kontakter med rysktalande som bodde i eller besökte storfurstendömet var varken frekventa eller kontinuerliga. Däremot finns det skäl att nämna de många finländare som slog sig ned i S:t Petersburg och där skapade något av en finländsk koloni.³² Den ryska befolkningen i storfurstendömet var för liten och spridd för att kunna uppfattas som en talgemenskap, dvs. en sammanhållen språkgrupp. Samtidigt var ryskan kejsardömetets språk och det språk som användes för kommunikation med myndigheterna. De finländare som – med Ehrströms terminologi – hade officiella kontakter med kejsardömet behövde däremot behärska språket.

Kunskap i svenska behövdes inte bara i storfurstendömet. Språket hade också betydelse för de finländare som hade kontakter med Sverige eller som rentav slog sig ned där. Inom storfurstendömet bevarade svenskan länge sin position som enda myndighetsspråk. En förändring inträdde i mitten av 1800-talet då också den finskspråkiga delen av befolkningen ställde krav på förbättrad samhällsservice och så småningom kunde bli betjänad av myndigheterna på sitt modersmål. Det fanns fler språkliga domäner för den finskspråkiga befolkningen att erövra, såsom skola, högre utbildning och medier.³³

Arbetet med och för finskans ställning i storfurstendömet pågick parallellt med ett starkt ökande intresse för finska språket och den finska kulturen. Påfallande var att flera av dem som aktivt arbetade för finskan hade svenska som modersmål. Finskan erövrade nya språkliga domäner, ofta så att parallella finska och svenska organisationer uppstod. Som en följd av detta vaknade en motrörelse som bl.a. också gav upphov till ett stärkt språkvetenskapligt intresse för svenskan i Finland, för både dess dialekter och dess skriftspråksnära varietet, den s.k. högsvenskan. Man började systematiskt samla in och studera tecken på att svenskan i storfurstendömet var annorlunda än svenskan i grannlandet, och diskussionen om vad detta berodde på och vad det kunde innebära tog sin början.³⁴

NOTER

1. Wassholm 2014 s. 10–12; Engman 2016 s. 93–94.
2. Ehrström 1822 s. 291–292.
3. Wassholm 2014 s. 9.
4. Ehrström 1829 s. 156–157; Mustelin 1962 s. 67–68; Wassholm 2014 s. 40.
5. Se kapitel 13 i denna volym.
6. Anjalamännen var de officerare som 1788 opponerade sig mot Gustav III och hans misslyckade krig mot Ryssland. De samlades på Anjala gård i östra Nyland där de undertecknade en förbundsakt och förklarade kriget olagligt. De lade sedan ned vapen och inledde egna fredsförhandlingar med kejsarinnan Katarina II. Om Anjalaförbundet, se t.ex. Ramel 2003 s. 125–155.
7. Se t.ex. Klinge 2004 s. 27–29; Engman 2016 s. 27.
8. Med emigranter avses de finländare i officersoppositionen mot Gustav III som gick i landsflykt i Ryssland.
9. Om Gamla Finland, se Knapas 2015 s. 49–87.
10. Engman 2009 s. 248–249; Engman 2016 s. 92–93.
11. Engman 2009 s. 249–250; Engman 2016 s. 93.
12. Engman 2016 s. 93.
13. von Bonsdorff 1932 s. 244–245, 250.
14. Engman 2016 s. 93.
15. Se t.ex. Engman 2016 s. 16.
16. Engman 2016 s. 98–101.
17. Engman 2016 s. 98–101.
18. Engman 2016 s. 95.
19. Se t.ex. Engman 2016 s. 95–96, 173–174, 214, 290.
20. Savolainen 2019; Engman 2016 s. 71–76.
21. Engman 2016 s. 111, 180–183.
22. Engman 2016 s. 158–163.
23. Cit. i Mörne 1927 s. 54–55; Thylin-Klaus 2015 s. 47.
24. Cit. i Mörne 1927 s. 55–56.
25. Engman 2016 s. 97.
26. Se t.ex. Engman 2016 s. 301–302.
27. Mobiliseringen av den svenskspråkiga befolkningen behandlas i Engman 2016 s. 135–175.
28. Se även kapitel 3 om språkvårdens 1800-talshistoria och faktarutan om Freudenthal i volym III:2 av denna bokserie.
29. Partibildningar och politiska fraktioner behandlas i Engman 2016 s. 293–321.
30. Engman 2016 s. 163–164.
31. Engman 2016 s. 398–400.
32. Se t.ex. Engman 2016 s. 264–266.
33. Se kapitel 7 i volym III:2.
34. Detta behandlas i kapitel 3 och 6 i volym III:2.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- von Bonsdorff, Carl 1932: *Gustav Mauritz Armfelt. Levnadsskildring* 3. SLS 231. Helsingfors.
- Ehrström, Eric Gustaf 1829: *Historisk beskrifning öfver S:t Catharinæ och S:t Mariæ församlingar, eller svenska och finska församlingarna i S:t Petersburg*. Handlingar till upplysning i Finlands kyrko-historie VII. Åbo.
- Ehrström, Eric Gustaf & Carl Gustaf Ottelin 1822: *Rysk läsebok med ordtolkning* II. Åbo.
- Engman, Max 2009: *Ett långt farväl. Finland mellan Sverige och Ryssland efter 1809*. Stockholm: Atlantis.
- Engman, Max 2016: *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*. Finlands svenska historia 3. SLS 702:3. Helsingfors.
- Klinge, Matti 2004: *Finlands historia 3. Kejsartiden*. 2 uppl. Esbo: Schildt 2004.
- Knapas, Rainer 2015: *Landet som var. Karelska kulturbilder*. Helsingfors: Schildts & Söderströms.
- Mustelin, Olof 1962: ”Finländsk” och ”Finländare”. Om ett ordpar och dess historia. HLS 37. SLS 391. Helsingfors. S. 65–100.
- Mörne, Arvid 1927: *Axel Olof Freudenthal och den finlandssvenska nationalitetstanken*. Skrifter utgivna av Svenska folkpartiets centralstyrelse 1. Helsingfors.
- Ramel, Stig 2003: *Göran Magnus Sprengtporten. Förrädaren och patriot*. Stockholm: Atlantis.
- Savolainen, Raimo 2019: *Med bildningens kraft. J. V. Snellmans liv*. SLS 827. Helsingfors.
- Thylin-Klaus, Jennica 2015: *Särdrag, stavning, självbild. En idéhistorisk studie av svensk språkplanering i Finland 1860–1920*. SLS 793. Helsingfors.
- Wassholm, Johanna 2014: *Svenskt, finskt och ryskt. Nationens, språkets och historiens dimensioner hos E. G. Ehrström 1808–1835*. SLS 731. Helsingfors.